

*TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL, XXXVIII*

*TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL, XXXVIII*

*A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI*

*BESSENYEI JÓZSEF*

*BODÓ SÁNDOR*

*FARBAKY PÉTER*

*GYÁNI GÁBOR*

*PERÉNYI ROLAND*

*ROSTÁS PÉTER*

*SIPOS ANDRÁS*

*SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA*

*TANULMÁNYOK  
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL  
XXXVIII  
2013*

SZERKESZTETTE

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

LEKTORÁLTA

BESSENYEI JÓZSEF, SIPOS ANDRÁS, PERÉNYI ROLAND,  
SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA, VÁMOS GYÖRGY

© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2013

FELELŐS KIADÓ: BODÓ SÁNDOR FŐIGAZGATÓ

ISSN 0238-5597

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS: SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

## TARTALOMJEGYZÉK

BENDA JUDIT  
*MALMOK, PÉKEK ÉS KENYÉRSZÉKEK A KÉSŐKÖZÉPKORI BUDÁN*  
COMMERCIAL BUILDINGS IN MEDIEVAL BUDA III.  
SHOPS OF LONG-DISTANCE MERCHANTS, CLOTH SHOPS, PHARMACIES  
7

BESSENYEI JÓZSEF  
*SZAPOLYAI JÁNOS GAZDASÁGPOLITIKAI TÖREKVÉSEI,  
A MAGYARORSZÁGI VÁROSOK ÉS AZ ORSZÁG KERESKEDELMI  
ÚTVONALAINAK ÖSSZEFÜGGÉSÉBEN*  
JÁNOS SZAPOLYAI'S ECONOMIC POLICY PLANS AS THEY RELATED TO THE HUNGARIAN TOWNS  
AND TRADE ROUTES  
31

HANNY ERZSÉBET  
*BUDA VISSZAFoglalása a 17. századi spanyol híradásokban*  
NEWS IN THE 17TH CENTURY SPANISH JOURNALISM ABOUT THE RECAPTURE OF BUDA IN 1686  
41

HALMOS KÁROLY – SEBŐK RICHÁRD  
*HILD JÓZSEF KÖNYVTÁRA*  
LIBRARY OF JOSEF HILD  
57

SZERDAHELYI MÁRK  
*ADALÉKOK A RÉGI PESTI VÁROSHÁZA SZOBRAINAK TÖRTÉNETÉHEZ*  
ANGABEN ZUR GESCHICHTE DER SKULPTUREN DES ALTEN PESTER RATHAUSES  
115

SIMON KATALIN  
*A BUDAPESTI KIRÁLYI ORVOSEGYESÜLET A KEZDETEKTŐL  
A FORRADALOMIG*  
THE HISTORY OF THE ROYAL MEDICAL ASSOCIATION OF BUDAPEST (1837–1848)  
131

BALLA LORÁND  
*BEPILLANTÁS A BUDAPESTI KERÉKPÁREGYESÜLET MINDENNAPJAIBA*  
*INSIGHTS INTO EVERYDAY'S LIFE OF BUDAPEST'S BICYCLE ASSOCIATION*  
175

KÖVÁGÓ SAROLTA  
*ÜVEGHÁZ – ÜVEGSZIGET*  
197

PERCZEL OLIVÉR  
*AZ ÁLLATKERT TÖRTÉNETE*  
*HISTORY OF ZOO*  
215

PERÉYI ROLAND: *A NAGYVÁROSI BŰNÖZÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETE*  
*HÉTKÖZNAPI BŰNÖZÉS BUDAPESTEN A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN*  
*CÍMŰ PHD ÉRTEKEZÉSÉNEK NYILVÁNOS VITÁJA*  
245

### KÖNYVISMERTETÉS

BAKONYI ZSUZSANNA  
*„ES TU SCHOLARIS” ÜNNEPI TANULMÁNYOK KUBINYI ANDRÁS 75. SZÜLETÉSNAPJÁRA*  
271

### FIGYELŐ

BODÓ SÁNDOR – ÉDER KATALIN  
*A FŐVÁROS KINCSESTÁRA – 125 ÉVES A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM*  
275

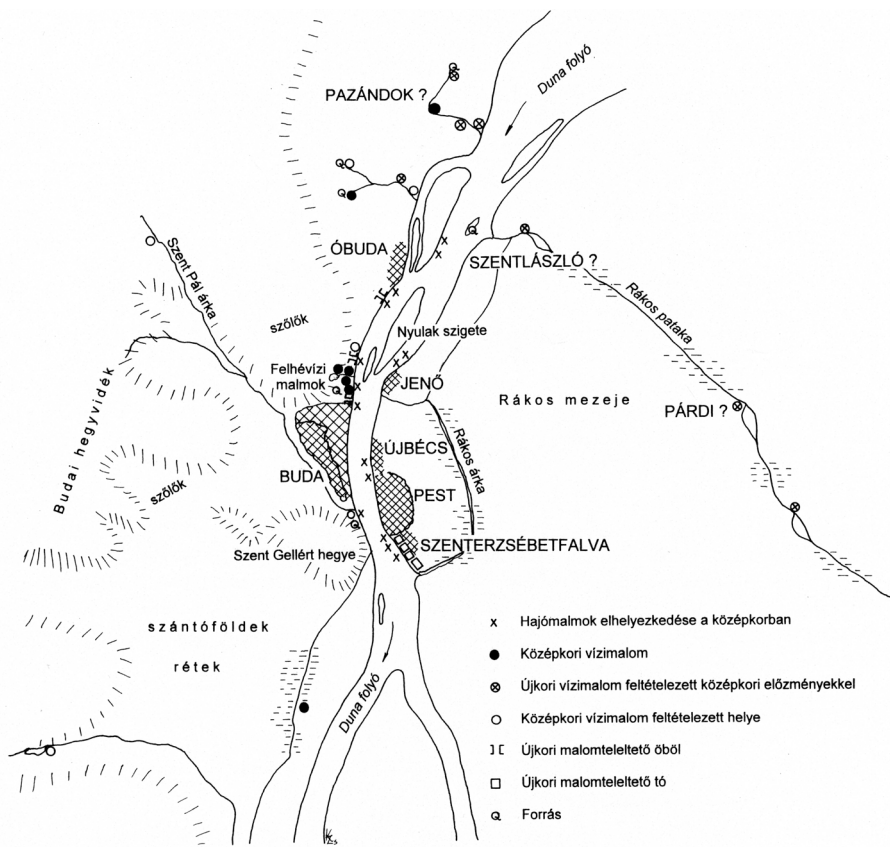
BENDA JUDIT

# MALMOK, PÉKEK ÉS KENYÉRSZÉKEK A KÉSŐ- KÖZÉPKORI BUDÁN

„Bäckerbrot ist Leckerbrot”

## MALMOKRÓL, LISZTEKRŐL

A középkori Budán, Pesten és Óbudán – a helyi adottságokat kihasználva – elsősorban a vízierőt hasznosították gabonaőrlésre.<sup>1</sup> Ez a Dunára telepített hajómalmokkal és a folyamba ömlő hideg- vagy melegvizes patakok mellé épített vízimalmokkal történt. (1. kép) A patakalmok – a kerék meghajtása szempontjából – alul-, és felülcsapó malmok voltak.<sup>2</sup> Hatékonyabb működésük céljából a patakvizet gátakkal és zsilipekkel felduzzasztották és ezzel a víz folyásirányát és sodrásereőségét is tudták szabályozni.<sup>3</sup>



1. kép. Hajómalmok és vízimalmok a középkori Budán, Pesten és Óbudán  
(Benda Judit terve alapján rajzolta Kuczogi Zsuzsanna)



2. kép. Krempl malom falai a malomkerekek tengelyeinek nyílásaival  
(Fotó: Benda Judit)

A középkori budai malomperek elsősorban az emiatt keletkezett technikai problémákról szólnak, mint például újabb malmok telepítése, régebbiek átépítése, korszerűsítése, vízének duzzasztása, folyásirányának gátakkal, csatornákkal való irányítása. Az újabb gátak építése, a vízelterelések a már korábban épült malmoknak sokszor kárt okoztak.<sup>4</sup> Mivel a „malomjog”<sup>5</sup> (malom birtokjog), vitás ügyekben mindig a már régebb óta működő malom javára döntött, ezért sokszor hangsúlyozták annak régiségét. Az elhagyott malmok, melyeket másképpen malomhelynek is neveztek, szintén értékkel bírtak, hiszen könnyebb és olcsóbb volt helyreállítani a malmot, mint újat építeni.<sup>6</sup> A perekben gyakran tanúskodtak pékek is, akik tulajdonosok, bérlők vagy dolgozók voltak a perbefogott malommal szomszédos malmokban. A molnár és a pék szakmák későközépkori egymásrautaltságára, illetve összefonódását jelzi, hogy a pékek gyakran malommal is rendelkeztek. Fennmaradt Groblach Miklós pék és Babocsai János zsemlyesütő malom-bérlési szerződése, amelyben a bérbeadó Nyulak szigeti apácák megjelölték az évente fizetendő bérlési díjat, valamint az épület és a szerkezet karbantartási kötelezettségét írták elő.<sup>7</sup>

A budai oldalon nagy számban álltak a melegvizes források erejét hasznosító vízimalmok. A legelső, feltételezhetően vízzel hajtott malomra való utalás 1212-ből származik, amikor Buda (ma Óbuda) határjárásának kezdetekor egy földbe mélyült kerek kőtől „*lapis rotundus coopertus in terra*”-tól indulnak el, amely a Duna partján, a hévizek felett volt található.<sup>8</sup> A legtöbb épített malom Buda külvárosában Felhévizen (Calidas Aquas Superior) épült. Birtokolt itt malmot az óbudai királyi vár, a budai káptalan, a klarissza apácák, a Nyulak szigeti apácák és több magánszemély.<sup>9</sup> A 17. század közepén

Evlia Cselebi Budán jártában látott ló és ökör hajtotta malmokat, a Dunán lévő hajókon lévő malmokat, amelyek télen használhatatlanok voltak, valamint patakmalomokat. Ekkor még mindig működtek Felhévizen a középkori malmok: „e váron kívül tíz lisztes malom is van ez ilidzse vízén”. A „vár”, vagyis a négy saroktoronnyal megerősített erődítmény (későbbi nevén Császármalom) 1530 után épülhetett, de máig nem tisztázott, hogy magyar vagy török építményről van-e szó. A vár területén állt malmot löporörlés céljára alakították át.<sup>10</sup> A malmok gyakran cseréltek gazdát és még gyakrabban bérlőt. A legtöbb malom annak a középkori nevén Hévízfőnek nevezett melegvizű forrásnak a vizét használta, amely a mai Malomtó irányából ömlik a Dunába.<sup>11</sup> De ettől délre és északra is fakadtak források, amelynek vizét hasznosították.<sup>12</sup>

Óbudán, a mai Aranyhegyi patak mellett terült el a középkorban Pazándok falu, amelynek közelében több malom is állt. Tulajdonosaik között találjuk a királyt, a pilisi apátot, a felhévizi Szent Lélek ispotályt és a nyulak szigeti Szent Mihály premontrei prépostságot.<sup>13</sup> Az 1355. évben keltezett, Óbuda határának megosztását leíró oklevélben említenek egy malmot, ami a Szent Lélek ispotály birtokában volt.<sup>14</sup> Helyét a határjárás leírásának elemzésével pontosan meg lehet határozni, hiszen a határ a római-kori vízvezeték nyomvonalán futott, míg a malmot a mai Aranyhegyi patak (középkori nevén Kántorfoka folyó, Sicambria vize) folyására telepítették.<sup>15</sup> A határjel nem éppen meglepő módon egy „lykaskew” vagyis malomkő volt. A két óbudai patakra telepített malmokat említi egy 1502-ben keletkezett útleírás: „Ó-Buda és Sicambria közt a hegyekből fakadó hévizek öt malmot hajtának”.<sup>16</sup> Hans Dernschwam úrnak, a Fugger cég alkalmazott-



3. kép. Frankl vagy Radl malom épülete a malomtóval  
(Fotó: Benda Judit)

jának 1553-ban első budai szállása „egy öreg malom mellett volt, ott ahol egykoron Sincambria állt.”<sup>17</sup> Az említett malom tehát minden valószínűség szerint a későbbi Kreml malom lehetett. Az épületben rendezték meg 1889-ben, az Aquincumban talált leletek első kiállítását.<sup>18</sup> Épületét a háború után kezdték el bontani, de szerencsére a falak nagy része – köztük középkori falak – még ma is állnak. (2. kép)

Más, a 18. században működő patakmalomok is lehetnek középkori eredetűek,<sup>19</sup> mivel az oklevelekben szereplő helymeghatározások és az újkori térképeken látható elhelyezkedésük egybeesik. Ásatások híján egyelőre azonban csak feltételezni lehet azonosságukat. A feltevést erősíti a malmok bérbeadásakor keletkezett szerződésekben szereplő „rég, romos” jelző, hiszen a 17–18. század fordulóján ez a kifejezés a középkorban vagy törökkorban épült épületekre vonatkozott. A Frankl vagy más néven Radl malom<sup>20</sup> középkori előzménye az óbudai klarisszák birtokában volt, a Kreml malom<sup>21</sup> a felhíví Szentlélek ispotályé, a Klinglmayer vagy Kemelmayer és az Éliás malom esetleg a pazándoki malmok újjáépített falai között működött.<sup>22</sup> A középkori nevén Krimhilda fürdőjének és Banyaháza forrásnak is nevezett patak (ma Árpád forrás) partján állt az eredetileg királyi, majd királynéi tulajdonban lévő malom, melyet 1421-ben a klarissza apácáknak adományozott Borbála királyné.<sup>23</sup> Ez a malom a 18–19. században is működött Frankl, majd Radl malom néven. A malom mellé kékfestő üzem, majd textilkikészítő gyár települt az újkorban. A malom épülete ma is áll, éppen csak a kerekei és a belső szerkezete hiányzik. (3. kép) Ezen kívül a patakon továbbiak léte is feltételezhető, hiszen a kettős forrás északi ága, valamint a dunai torkolat jó malomhelynek bizonyult. Az egykori Selyemgombolyító gyár helyén is volt malom, sőt maga a gyár is vízimalom hajtotta technológiával működött.<sup>24</sup>

Bár nincs rá közvetlen adat, de minden valószínűség szerint működött patakmalom a Szt. Pál árka (ma Ördögárok) gyorsvízű patakján is, valamint malomhelyként és halastóként azonosítottak terepbejárás alkalmával a budaszentlőrinci pálos kolostor közelében található terepjelenségeket is.<sup>25</sup> A Hosszúréti patak (XI. kerület) mellett három duzzasztásra utaló tavacska is látható az újkori térképeken.<sup>26</sup> Feltételezhető, hogy még a középkorban három malom építése miatt történt ez a tájalakítás. A budai oldalon, a felsoroltakon kívül felmerül a lehetősége annak, hogy egy ezidáig kisvárnak tartott épületet is a malmok közé soroljunk. A Dunának az újkorra elmosarasodott kelenföldi mellékága mellett állt egy középkori épület. Építészeti jellegzetességei alapján (hosszan húzódo kőfal – gát?, toronyépületén található keskeny nyílás – malomkerék tengelyének helye?, főépületének pincszerű kialakítása) feltételezhető, hogy gazdasági épületként is funkcionált, esetleg malom és majorsági épület lehetett.<sup>27</sup>

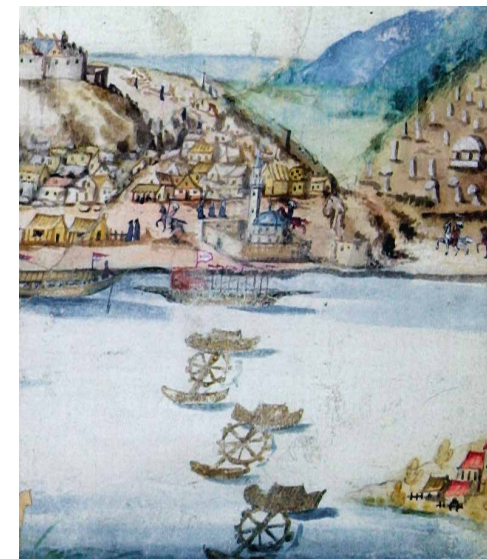
A pesti oldalon az újkorban a Rákos patakra telepített malmok működtek: az Ördög malom, a Paskál malom és a Rákos malom. Épületük nem maradt fenn, elhelyezkedésük és környezetük miatt azonban (középkori útvonalak mentén állnak, közvetlenül mellettük kis duzzasztott malomtó található) középkori eredetűnek tartjuk őket. A középkori Szentlászló falu az Ördög malom közelében, Párdi falu pedig a Paskál malom közelében feküdt. Írott forrás csak egy maradt fenn: 1245-ben Párdi faluban egyéb javak mellett két malmot adományozott IV. Béla király a Nyulak szigeti premontrei egyháznak.<sup>28</sup> Az Ördög malom „jó fekvése” (a Váci országút mellett a patak dunai torkolatánál), a kis tóvá duzzasztott patakmedre és a mellé épített csárda vagy kocsmá miatt, szintén való-

színűsíthetően a középkorban épült.<sup>29</sup>

A három fő részből (házhajó, völgyhajó, vízikerek) álló hajómalmokat általában a folyó legerősebb sodrású részére helyezték.<sup>30</sup> (4. kép) Ez partonként és folyószakaszonként eltérő lehetett, a parthoz közel állókat malomszeghez, azaz nagyméretű cölöpök-höz erősítették, amelyet a folyamágyba vertek. Ha további hajókat kötöttek egymáshoz, akkor már nem feltétlenül voltak fix helyhez kötve, sokszor a folyó sodrásirányában lépcsőzetesen sorakoztak egymás mellett. A malom kikötőjében a malomrévben állt a tökemalom, azaz a kikötött malom, az ehhez erősítetteket lógósmalomnak hívták. A hajómalmokat télen, a víz befagyás előtt kikötötték a parton, vagy öblökben, a 18–19. századtól pedig erre a célra kialakított csatornában és tavacskában.<sup>31</sup>

A hajómalmok tehát a folyam sodrásának erejét és Budapest térségében a meleg vizes források jegesedés-gátló hatását igyekeztek kihasználni.<sup>32</sup> Az újkori térképeken<sup>33</sup> ábrázolt hajómalom „bokrok” majdnem ugyanazon a helyeken voltak mint a középkorban. Az Óbudai sziget mentén a melegvízforrásokkal bíró Fürdő sziget mellett, a középkori Felhíví menti part közelében, valamint Pesttől északra és délre. Ezen kívül még a Jenői révnél (ma újpesti rakpart) és Alhévizen (tabáni partvonal) ismerünk hajómalmokra adatokat a városok közvetlen környezetéből.<sup>34</sup> A hajómalmok a part mentén (magányosan, vagy egymás mellé kötöttek) helyezkedtek el, sokszor akadályozták a rév kikötőjének forgalmát vagy a part menti halászatot. A szigeti apácák többször tiltakoztak az ellen, hogy a budaváraljai molnások a pesti oldalon, a Jenő falu réve felett hajómalmokat állítottak fel és *zelepeket* (cölöpöket, malomszegeket) vertek a mederbe, amivel akadályozták a rév forgalmát.<sup>35</sup> A budai káptalannak viszont a Tanyának nevezett halászó helyét (ma a lipótvárosi partszakasz) zavarta a malmok zajos kerepelése, valamint az a tény is, hogy a molnások nem fizettek bért a malomhelyek után.<sup>36</sup>

Pest déli külvárosa Szenterszébet melletti partszakaszon is voltak hajómalmok. Egy itt történt balesetről emlékezik meg Verancsics Antal a Dózsa György parasztlázadása utáni országgyűlés kapcsán: „[...] a víz az hajót alótti Szentfalva feli Pestnek fölöle az molnokra, és ott az egyiken által az hajó akada, megállta és mindjára elburúla, és az hajóban való nép két személylyel, Kalanday Gyergygyel és Vidffy Ambrussal [...] mind a szerzisekkel az Dunában vészinek”. Az eredeti esemény azonban nem 1515-ben, hanem 1504-ben esett meg, amikor a fent említett két úr más nemesek társaságában szintén egy rákosi országgyűlésről haza indulván csónakjuk malomba ütközött és felborult.<sup>38</sup> A mészárszéket is működtető állatkereskedő, Temesvári Bodó Mihály Pest város tanácsától



4. kép. Hajómalmok a Dunán Buda és Pest között a törökkorban (Császári követ fogadása Budán 1600 körül, színezett tollrajz, részlet, Budapesti Történelmi Múzeum, Metszettár)

kapott engedélyt, hogy Szentfalván *Zelep*-et (malomhelyet) válasszon magának és ott malmot működtethessen.<sup>39</sup> A zelep tehát egyaránt jelentett malomszeget és malomhelyet, sőt magát a malmot is,<sup>40</sup> hasonlóan a kerephez, amelyet hol hajómalomként említenek a források, hol olyan nagyméretű, áruszállító hajóként, amelyre építhettek malmot is.<sup>41</sup> A kerepelő vagy kelepelő hajómalomok meglehetősen zajt csaptak működésük közben,<sup>42</sup> ami a halakat is megzavarhatta, gyengítve ezzel a halfogás esélyeit. A kerep szó ezen kívül még helynévként is felbukkan egy 1148-ból származó vásár és révvám adományozási oklevélben: „*tributum fori Geysa et tributum portus Pest et Kerepes*”.<sup>43</sup>

A malmokat olykor raktározásra is használták. A felhévizi pünkösdi vásár idején a pesti kereskedők árujukat a mészárosok Duna-parti hídjá alatt (vágóhíd) és malmokban helyezhették el.<sup>44</sup> Egyéb ipari célra is használtak vízimalmokat, mint például kallózás, fűrészelés, csertörés, löportörés, vashámor stb.<sup>45</sup> Budán a már említett löpormalmon kívül, malmot tulajdonló ötvösre, takácsra, tímárra és csapókról (posztóikészítők) maradt fenn adat.<sup>46</sup> A molnárnak az ácsszakmához, vagyis a malomépítéshez is kellett értenie, hiszen ha bármi eltört, tönkrement a malomban, neki kellett pótolnia, hogy az őrlés minél hamarabb újra indulhasson.<sup>47</sup> A malmok már említett helyreállítási és karbantartási kötelezettsége valószínűleg ugyanerre a szaktudásra utal.

### PÉKEKRŐL, LAKHELYEIKRŐL

A legtöbb pék nevét a felhévizi malomperekből ismerjük. A peres félként, vagy tanúként megidézett személyek a malmok birtokosaként vagy használójaként jelentek meg a tanács előtt, ám foglalkozásukat péknek jelölték meg. Név szerint ismerjük így Zsemlyesütő Gáspárt, Istvánt és Jánost, Pechy Miklóst, András, Benedek és Osváth zsemlyesütőket, István perecest, György, Gergely és Gerung pékeket.<sup>48</sup> A módosabb pékek a városi vezetőségbe is bekerülhettek, mint például György mester, aki budai esküdként bérelt malmot, sőt akár nemesek is lehettek, mint például Szentgyörgyi Mihály zsemlyesütő mester, aki a suburbiumban lakott.<sup>49</sup> A királyi udvart is kiszolgálták, mint például János mester,<sup>50</sup> valamint Zsemlyesütő Gáspár zsemlyesütő mester és malomtulajdonos, aki Beatrix királyné udvari szállítója volt.<sup>51</sup> A királyi udvar évekig hitelbe vásárolt Kremzer János budai finomsütő péktől. Bár az áruk árát soha nem kapta meg, azt azonban sikerült elérnie, hogy az elmaradt 700 forintnyi haszna fejében, egy felhévizi malom bérleti díját tíz évig a maga számára szedhesse.<sup>52</sup> Olykor azonban a király is segítségre szorult. Zsigmond császár ezer forint [!] értékben kért búzát a budai tanácstól, ám a fukar avagy előrelátó budaiak nem adtak neki. A helyzetet kihasználta azonban a pesti polgárok és a búza árért cserébe tanácsuk hat tagúvá bővítését kérték és kapták meg.<sup>53</sup>

Másik fontos forrás, a fennmaradt budai bordézma jegyzékekben felsorolt, szőlőtulajdonnal rendelkező pékek nevei és lakóhelyei. Innen ismerjük például János, Gáspár mester, Polgár György zsemlyesütők nevét, valamint Cipósütő Zsigmond, Zsemlyesütő László, Zsemlyesütő János és Zsemlyesütő Benedek nevét, akik már nem biztos, hogy ezt a foglalkozást űzték, de felmenőjük mesterségéről nevezték el őket.<sup>54</sup> Magas beosztásba jutott Herendi Kenyersythew Benedek is, aki a Nyulak szigeti apácák ügyvédje lett.<sup>55</sup> Pesten két mester neve maradt fenn: Zsemlyesütő Dénes Pest város esküdt polgá-

ráként, egy mészárszék adásvételi szerződését tanúsította 1503-ban.<sup>56</sup> 1537-ben pedig Boltos Mátyás eladja kőházát a Szent Péter utcában, amelytől északra egy kis köz, és azon túl Zsemlyesütő Oszvald házával szomszédos, délre a Kalácsütő utcába (*ad plateam Kalachsythew*) vezető kis köz és azon túl Gonda János házával szomszédos.<sup>57</sup> Óbudán csak egy mester nevét sikerült eddig fellelni: 1335-ben egy ingatlan adásvétel alkalmával említik a piactér közelében elterülő Letoldus kenyérsütő elhagyatott telkét.<sup>58</sup>

A szőlőtulajdonosok a dézsmáláskor bediktálták budai lakóhelyüket, így néhány a mesterséggel kapcsolatos utcanév is ránk maradt. Többször előfordul a „zsemlyeszékek mellett”, „zsemlyeszékek szemben”, „zsemlyeszék környékén” megjelölés, amelyről tudjuk, hogy a castrumban, a főpiacon állt.<sup>59</sup> Valószínűleg szintén az épület tágabb környékére vonatkozik a Zsemlye utca elnevezés is.<sup>60</sup> A Búza utcánál, a Molnár utcánál, a Molnárszernél és a Malomszernél<sup>61</sup> megjelölik, hogy a Szent Péter városrészben (tehát a suburbiumban) feküdt. Ez a mai Fő utca azon szakaszával azonosítható, amely nagyjából a mai Batthyányi tér és a Vitéz utca között fekszik. A Malomré,<sup>62</sup> vagyis malom rév egyértelműen a Duna partján volt megtalálható a Molnár vagy Malom utca végénél. Pesten a Búzapiac (*theatrum frugum, Bwzapyacz*) a város főterének számított, hiszen a leggazdagabb polgárok házai álltak a szélein.<sup>63</sup>

A pékek és a molnárok munkája összefonódásának gyakorlati haszna volt, hiszen a felhasznált liszt minőségét úgy tudták a legjobban ellenőrizni, ha a búzát ők maguk vásárolták meg.<sup>64</sup> A jó gabonából őrölt lisztből<sup>65</sup> természetesen finomabb kenyeret lehetett sütni bérőrlési felár nélkül. Ha még egy malom is a birtokukban volt, lényegében a teljes munkafolyamat felett őrködhettek. A liszt nagy becsben tartásának jele volt például Bécsben, hogy a város lisztraktárt (*Mehlgrube*) működtetett.<sup>66</sup> Budán külön ecélra épült épületről nem tudunk, de 1529-ben a város várható ostromára méltóképpen felkészültek „Elég élelmet találtunk Buda várában; a bor közepes volt; szalonnát hatvanat találtunk; lisztet sosem láttam annyit, mint amennyit a németek Buda várába rendeltek [...] egy nagy palota tele volt liszttel.”<sup>67</sup>

A többszörös őrlés és szítálás után megmaradt korpá és dara, „molnár haszna” titulussal a mestert illette. Emellett a megőrölt lisztből kimerhette a lisztvámot, amely Budán a Jogkönyv szerint egytizenketted részt jelentett.<sup>68</sup> Természetesen a város vezetőségét (bíró, esküdtek, jegyző) vámmentesség illette meg. A keletkező korpá miatt Pozsonyban négy disznót hizlalhattak a pékek a szokásos kettő helyett, de előírás volt, hogy városon belül csak szájkosárral lehetett hajtani őket, nehogy feltúrják a köveket.<sup>69</sup>

### MUNKA A KENYÉRSZÉKBEN, MINŐSÉGBIZTOSÍTÁS

A középkori pékek munkájára vonatkozó szabályok nagy részét a pozsonyi iratokból: a céhlevélből (1376), a városi jogkönyvből (1430) és a péklegények szabályzatából (1433) ismerjük.<sup>70</sup> A városi tanács 1376-ban még 16, 1433-ban már csak 9 mesterben határozta meg a pékek és a zsemlyeszékek számát. Évi egy font adóval tartozott a tanácsnak az a mester, aki maga építette a székét és csak fél fonttal, ha a város által épített székben dolgozott. Szinte egyedi esetnek számít, hogy a legények céhlevele is fennmaradt. Ebben a céhbe való felvétel szabályai és a legények műhelyben és a malomban történő mun-



kájának felügyelete van rögzítve. Az a kikötés, hogy a péklegényeknek a malmokban is kell dolgozniuk, azt a szokást vetíti elénk, hogy a molnár-mesterség és a pék-mesterség szoros kapcsolatban, illetve átfedésben volt egymással. Ezt alátámasztja a már idézett felhívási malomperekben tanúskodó pékmesterek sora is. A péklegények munkáját külön szabályozták, illetve saját céhlevéllel bírtak. Erre azért volt szükség, mert a legényeknek a két-három éves vándoridejük alatt állandóan új városok céhes előírásaihoz kellett alkalmazkodniuk.<sup>71</sup>

Budán sajnos ilyen részletes szabályozás nem maradt fenn. Feltételezhető, hogy egy céhbe tartoztak a molnárok, a pékek, az abrakárosok és a gabonakereskedők, mivel a Budai Jogkönyvben a közös céhbe tartozó mesterségek előírásai gyakran egymás mellé kerültek. A molnárookra vonatkozó intések valószínűleg nem ok nélkül születtek: a rájuk bízott gabona megőrzése, megfelelő körülmények között való tárolása és minőségi megőrlése mind a megrendelő igényeit szolgálták.<sup>72</sup> A 15. század elején a budai pékek már specializálódva dolgoztak.<sup>73</sup> a kenyérsütő pékmesterek (*maister pegk*, *protpegk*, *semellator*) finomra őrölt és szitált búzalisztból zsemlet és kenyeret sütöttek a piactéren álló zsemlyeszékekben. Magyarul zsemlyesütőnek (*zemlysihew*) hívták őket legjellegzetesebb termékük után. A közönséges fehérkenyeret készítő pékeket *müttelpegk*-eknek nevezték. A *wechtler pegk*-ek rozskenyeret vagy rozsos, esetleg árpa kenyeret sütöttek háziipari formában.

A városi árlimitációk megszabták az egy zsák búzából őrölhető liszt mennyiségét, a süthető kenyerek és zsemlek számát és súlyát,<sup>74</sup> míg a péktermékek ára hosszú időn keresztül állandó volt. A termés mennyiség és egyéb körülmények (pl. háború) változékonysága azonban hatással volt a gabona árára. Ezt a problémát kétféleképpen igye-



keztek megoldani: vagy hivatalos úton kérték a városi tanács döntéshozóit az árak megváltoztatására, vagy önkényesen rontották a minőséget, hogy a haszontól ne essenek el. Ez ellen a tanács úgy védekezett, hogy ha egy mestert rajtakaptak minőségi vagy túl könnyű kenyér árulásán, elkobzással és bírsággal sújtották. Drasztikusabb módja volt a büntetésnek, ha darura vagy emelögém-

5. kép. Középkori péksütemények ábrázolása (Bécs, Grünangergasse 8., Fotó: Benda Judit)



6. kép. Ásatáson előkerült mézeskalács negatív forma (Budapesti Történelmi Múzeum, Fotó: Bakos Ágnes – Tihanyi Bence)

re akasztott kalitkába állították a vétkes péket és a folyóba mártották (*Bäckertaufe*, *Schupfen*).<sup>75</sup> Pozsonyban és Bécsben is megtalálható a pékfürösztéssel való büntetés kilátásba helyezése a helyi szabályok szerint.<sup>76</sup> A Budai Jogkönyv előírása, miszerint „*Item Wirt der prot pegk mer wen einst erfunden vnd ergriffen mit vnrechtem vnd vngepachtem prot, so sol man yn schupfen, als der Stat recht ist*”,<sup>77</sup> vagyis a kenyérsütő péket, ha nem megfelelő [súlyú] vagy nem átsült kenyeret árul, [vízbe] kell mártani a város szokása szerint. Úgy tűnik tehát, hogy ez Budán is előírás volt, bár nem tudjuk, hogy végrehajtották-e valaha. Mind a pozsonyi, mind a budai Jogkönyvben megtalálható az a tétel, hogy a pékek mindig elegendő kenyeret és zsemlyét áruljanak a piacon.



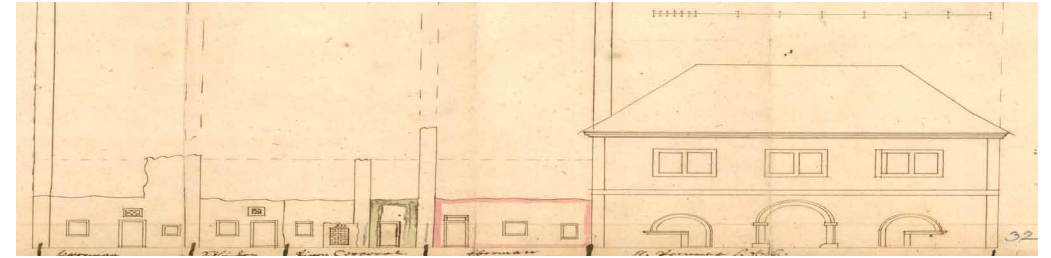
7. kép.  
Kenyérszék ábrázolása  
(Miniatura  
Boccaccio Decameronjából,  
részlet.)

A reklamáció lehetőségét, illetve a felelősségteljesebb munkát segítette elő azon előírás Pozsonyban, hogy a kenyereket sütéskor római számmal kellett megjelölniük.<sup>78</sup> Valószínűsíthető, hogy Budán is követelmény volt, bár sajnos semmilyen adatot nem találtunk erre vonatkozóan. A kikötés, hogy a *wechtler* pékek kenyere „jól átsütött legyen”, szintén minőségbiztosítási előírásnak számított.<sup>79</sup> Ez természetesen összefüggött a rozskenyér azon fizikai tulajdonságával, hogy sütés közben nem emelkedik meg annyira, mint a búzakenyér, hiszen sikértartalma alacsony.

A város lakosságának kenyérral való ellátása lényegében stratégiai fontosságú volt. A 145. cikkely hangsúlyozza, hogy a piacon mindig legyen elegendő mennyiségű kenyér és zsemle, különös tekintettel a vásár- és ünnepnapokra.<sup>80</sup> A kenyérellátás elsőrendűségének biztosítása még manapság is kiemelt szerephez jut válsághelyzetekben, például természeti csapások vagy politikai megmozdulások által okozott forgalmi nehézségek esetén.

### PÉKEK MUNKÁJÁRÓL, PÉKTERMÉKEKRŐL

A pékmesterek legfontosabb terméke a többször őrölt és többször szitált búzalisztból készült fehérkenyér (*panis albus*, *wisse brot*, *schoenez brot*) volt. Ezt süthették hosszúkás vekni, vagy kerek cipó alakúra is. Alakjában ugyanilyen volt az egyszerű kenyér (*brot*, *panis*), azzal a különbséggel, hogy lisztje csak egyszer lett átszitálva, ezért aránylag sok korpá maradt benne. A fekete kenyér (*panis opus*, *schwarz brot*) részben (rozsos kenyér) vagy egészében (rozskenyér) rozslisztből készült. Nem tudjuk, hogy a középkorban

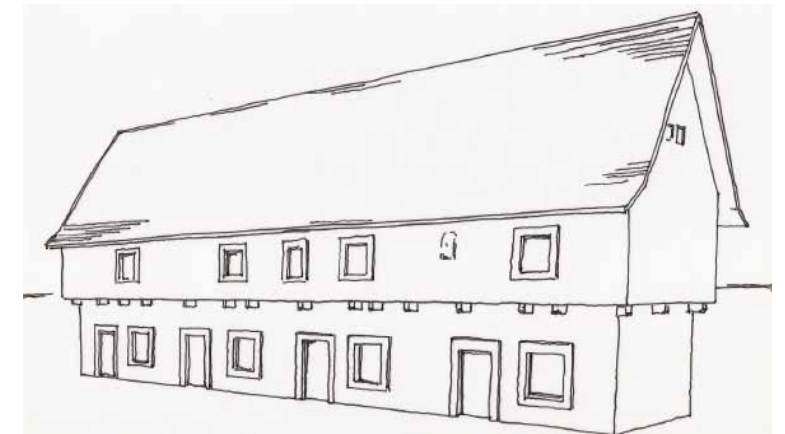


8. kép.  
A budai Főpiacon állt zsemlyeszék feltételezett háza  
(Budapest Fővárosi Levéltár)

milyen arányban keverték a búza és a rozs lisztet, de valószínűleg ez mindig a helyi szokásokhoz és a kereslethez igazodott.<sup>81</sup> A háborús időszakokban és éhínségek idején sült szükségkenyérben (*notbrot*) a búzaliszt mellett mangold, makk, fakéreg, bab, borsó, gesztenye lisztje is volt, attól függően, hogy mihez tudtak hozzájutni.

Hasonló választékkal rendelkeztek az angliai pékek is. A southamptoni „*Oak Book*” felsorolja a saját korukban (13–14. század fordulóján) készített kenyérfajtákat.<sup>82</sup> A *was-tellus* finomra szitált lisztből készült fehérkenyér, a *panis levatus* olcsóbb fehérkenyér, a *panis siminello* kalács-szerűség volt. A *panis franciscus* vagy *panis levis* szintén tortaszerű volt a belekevert tejtől, vajtól és tojástól. A *panis rangerus* teljes kiőrlésű lisztből, a *panis integer* korpás lisztből készült, a *panis bissusba* húst sütöttek, a *panis de omni blado* a német szükségkenyér megfelelője, amelybe mindenféle zöldségőrleményeket (babot, borsót, makkot vagy gyökereket) keverték.

A zsemle<sup>83</sup> (*semmel*) szitált lisztből készült finom-pékáru, amely nem volt azonos a kenyérlisztből gyúrt kenyérral (*brötchennel*), melyet manapság zsömleként árusítanak. Alakja és a tetején látható bevagdálások szerint különféle néven áruzták őket: egyszer vágott, kétszer vágott, keresztbe vágott (*baunzerl*, *gespaltene semmel*), a kettős formájúra alakított zsemle a *doppelweck*, vagy *zwillig semmel* névre hallgatott. (5. kép) A *spitzwecken*, vagyis hegyes vekni hosszúkásra sodort péksütemény volt, melynek



9. kép. A zsemlyeszék elvi rekonstrukciós rajza  
(Rajz: Labancz Károly)

formai változata később a kifli (*kipferl*) lett. A későbbi „kifejlesztésű” kifli valójában tekert csúcsos vekni, amelyet megsodortak és íveltrel hajlítva sütöttek ki. Eredetileg marhaszarvat utánzótt (*Hörnchen*), csak a 18. században kezdték el félholdhoz hasonlítani. A 17. század elején Bécsben már kedvelt péksüteménynek számított.<sup>84</sup> A perec (*brezen, seelen brot, seelen bretzen, bracillum, circulos*) részben ropogtatni való finomság volt, de egyes településeken egyfajta áldó-gyógyító erőt tulajdonítottak neki, hiszen alakja keresztbetett kezét idézi.<sup>85</sup> Készült belőlük egyszerű kerek, két, három vagy négy karéjos is. Elsősorban nagybőjtör fogyasztották.<sup>86</sup> Hasonló szerepet töltött be a *Spendebrot*, vagyis magyarul adománykenyér. Ezt a két, három vagy négy kis gömbcsúccsal rendelkező tésztát egyházi ünnepek alkalmával adták a falvak szegényeinek vagy gyermekeinek.<sup>87</sup> Magyarországi előfordulásáról nincs adatunk. A ma is népszerű kalácsot, amely édesített tésztából, tejjel és tojással készül, főleg ünnepekkor ették.<sup>88</sup> Virtuóz módon alakított (többágú fonatos) formái nem csak a száját, hanem a szemet is gyönyörködtették.

A Budai Jogkönyv 443. cikkelyét – a városi tanács és a pékcéh 1453. évi megállapodását – utólag illesztették a jogszabálygyűjteménybe.<sup>89</sup> Az egy zsák búzából süthető kenyér és péksütemények súlyának és árának összehangolásáról szóló fejezetben kerül említésre a lisztek minőség szerinti osztályozása. A többszörös őrlés és szitálás során tehát zsemlyelisztt, kenyérlisztt, korpá és dara keletkezik. A Jogkönyv és az oklevelek említései alapján Budán a finomlisztből készült fehér kenyeret, az egyszerű kenyeret, a fekete kenyeret és péksüteményeket (zsemlye, perec, kalács) sütöttek. A rozskenyér vagy fekete kenyér kedveltségére utal az is, hogy egyes helyeken fele-fele arányú rozs- és búzátáblákat említenek, illetve terményadó formájában is így kérték a gabona beszállítását.<sup>90</sup> A Nyulak szigetén (ma Margit sziget) élt Árpád-házi Margit szentté avatási perében mesélnek el egy kenyérről kapcsolatos csodát: „Egy szegény asszony ott, ahol Szent Margit annak idején csodát tett, talált egy kenyeret, és Szent Margit nevében fölvette, hogy ha egy beteg eszik belőle, részeseüljön némi irgalomban, s láttam is hogy bárki lázas ember evett ama kenyérből, meggyógyult. [...] Arra kérdésre, hogy miféle kenyér volt az „Fekete és száraz” – így szólt a válasz.”<sup>91</sup> Fennmaradt egy 1521-ben készült számadás, amelyben Kanizsai Lászlónak és Szécsi Tamásnak a mohácsi táborozás alatt vásárolt ételei között közönséges kenyér (*panes*), fehér és legfehérebb kenyér (*panes albos, panes albissimos*) és fekete kenyér (*panes nigros*) is fel van sorolva.<sup>92</sup> Szapolyai János éttrendjében is szerepelt a kenyér, árpakenyér, zsemlye, akár a város látta vendégül, akár tábori körülmények között fogyasztotta el.<sup>93</sup>

### A MÉZESKALÁCS-SÜTŐKRŐL

A pék szakmától némileg elvált a mézeskalács sütő mesterek munkája. Ők tulajdonképpen a mai cukrászok munkáját végezték, csak nádcukorral és mézzel dolgoztak. A domborművel díszített mézeskalács már a római-korban is nagy népszerűségnek örvendett. A kerek alakú nyomóformákon császárok, istenek, diadalmenetek jelennek meg, amelynek propagandisztikus felhangja tagadhatatlan.<sup>94</sup> A divat tovább élt a germán népek körében, akik vaddisznó és korong alakú *Honigbrod*-ot sütöttek a napforduló ünnepére.<sup>95</sup> A középkorban a kalács nyomóformájába elsősorban szentek élettörténetét



10. kép. A budai Szombat piacon álló zsemlyeszék feltételezett háza a budai várnegyedben  
(Fotó: Benda Judit)

elmesélő, vagy bibliai jeleneteket faragtak.<sup>96</sup> A minták a divat változását követték: a 16. században még az ó- és újszövetségi, illetve az antik mitológiából vett jelenetek voltak dominánsak,<sup>97</sup> a 17. században lovas vagy gyalogos katonákat, a 18. században díszes ruhát viselő hölgyeket és urakat és udvari eseményeket, a 19. században elsősorban vadászjeleneteket és címereket faragtak a mintázófába. A nyomódúcokat fából faragták, vagy agyagból mintázták. A középkorból fennmaradt kerámia negatívok olyan magas színvonalúak, hogy már-már a művészi kisplasztikák közé is tartozhatnának. Budán egy régészeti feltáráson egy teljesen ép darab került elő.<sup>98</sup> (6. kép)

Fűszerezésük alapján eltérő sütemények jöttek létre, melyeket természetesen megkülönböztettek egymástól. A *Honigkuchen-t* (*panes mellitus*) mézzel édesítették, a *Lebkuchen* tésztájába a méz mellé gyakran cukrot is keverték. A leggyakrabban használt fűszerek között található a fahéj, a gyömbér, szerecsendió, a kardamon, de gyakran tettek bele mandulát és citromhéjat is. A *Pfefferkuchen* (*panis piperatus*) tésztájába borsot törtek. A tészta lehetett finom fehér liszttel készült, citrommal kevert „fehér”, vagy erős fűszerezésű „barna”, melyet poharazgatás alkalmával is szívesen fogyasztottak.<sup>99</sup> Ezen kívül a nyomódúcokat marcipán és *tragant* (cukormassza) édességek,<sup>100</sup> valamint az ánizsos ízesítésű mézeskalács (*änisbrot*) készítésekor is használták.<sup>101</sup>

A mézeskalácssütés „fellegvárának” számító Nürnbergben a 14. század hetvenes éveiben vált el egymástól a fehérsütők és a kalácssütők mestersége, ám a külön cég csak 1643-ban alakult meg. Budán és Pesten valószínűleg a molnárok, pékek, abrak- és gabonaárusok közös céhébe tartozhattak, mivel a Jogkönyv általában egymás után említi a többféle szakmát tömörítő céhekre vonatkozó szabályokat.<sup>102</sup> Pesten a már említett Kalácssütő utca neve őrizte meg emléküket.

### KENYÉRSZÉKEK BUDÁN

Az árusítás helyére vonatkozóan (7. kép) egyértelműen rendelkezik a Jogkönyv: a tejet, sajtot és tojást áruló kofáknak a zsemlyeszékek előtt kellett letelepedniük. A kenyérszékeket (*apotheca semellarum, brotbank, semlyzek*) tehát a piactéren kell keresnünk.<sup>103</sup> A leírás szerint nem egyértelmű, hogy a *müttl* pékeknek és a *wechtl* pékeknek hol kellett árulniuk, de vélhetően nem álltak messze a kenyérszékektől. A közönséges pékeknek szabad volt állványról kínálni termékeiket, a veknisütők viszont csak a földről, vélhetően kosárból, vagy gyékényről árusíthattak.<sup>104</sup> A földről való kenyérárusítás szokása a 20. század elejéig megmaradt. A higiéniai alapjait feszegető népszokás attól válik megbotránkoztatóvá – ha belegondolunk – hogy az utcák és terek még tele voltak jól vagy rosszul feltakarított lótrágyával. Abból a szempontból viszont érthető, hogy a mestereknek valószínűleg magasabb bért kellett fizetniük a műhely vagy az állvány használatáért, míg a földről árusítóktól csak a helypénzt lehetett beszélni.

A budai Főpiacon álló kenyérszékek helyét mind a Budai Jogkönyv, mind ingatlan adásvételi szerződésekről készült oklevelek aránylag pontosan megadják: „a patikák sarokháza mellett”, „a hússzékek házával szemben”, „a kalmárboltokkal ferdén szemben”.<sup>105</sup> Ezek alapján, a Tárnok utca 9. szám alatt egykor állt épületről feltételezzük, hogy a főiaci zsemlyeszékek háza volt.<sup>106</sup> (8. kép) Egy 1686-os ostrom után készült, talán 1730-ra keltezhető felmérési rajz szerint az „*Alte zerbrochene Pixenmeister wohnung und keller*” felirattal ellátott ház pontosan azon a helyen van, ahol a székeket keresnünk kell.<sup>107</sup> A homlokzati rajzon egy romos állapotú, egykor emeletes épület látható, melynek felmenő falait már részben lebontották, vagy leomlottak. A földszinten négy (vagy öt) kisméretű helyiség feltételezhető, melyeknek mindnek saját „szolgálati” ajtaja és ablaka van. Az épület a rajz készültkor a puskamester szállásának jelölték, tehát lakták, ezért feltételezhető, hogy bizonyos átalakításokat hajtottak végre rajta. A felirat szerint pince (pincék?) is tartozott a házhoz. Legalább négy különálló, kisméretű helyiség különíthető el a rajz alapján. Ha igaz a feltételezés, hogy ez a városi lakóházaktól eltérő jellegzetességeket viselő épület volt a zsemlyeszékek háza, akkor ezek szerint négy sütőműhely működhetett benne egyidejűleg.<sup>108</sup> (9. kép)

A Szombat piaci kenyérszékről nincs írott forrásunk, csak feltételezzük, hogy létezett. Állnak azonban a falai egy olyan középkori háznak, melynek építészeti jellemzői megfelelnek a kenyérszék „kritériumainak”. A Fortuna utca 18. számú ház Kard utcai homlokzatán ugyanis kőből faragott, középkori, kisméretű boltablakokat és ajtókereteket találtak a falkutatás során.<sup>109</sup> A telek régészeti feltárásakor az említett homlokzat mögött kettős helységi sor lehetett megfigyelni, amelyek alapfalai megfeleltek az homlokzati

tagolásnak. A kisméretű, négyzetes alapterületű helyiségek mögött keskeny „kamrák” alapfalai húzódtak. Az ásatási alaprajzon három szoba-kamrát lehetett egyértelműen elkülöníteni, de a telek mérete megengedi, hogy még további két vagy három elhelyezkedését lehessen feltételezni. Hasonló építészeti jellegzetességeket mutató épületet csak egyet ismerünk a város középkori házai közül, a már fent említett főiaci kenyérszék. A négyzetes kamrákat sütőműhelynek (*Backstube*) és eladótérnek rekonstruálhatóak, a mögöttük elhelyezkedő keskenyebb kamrákban állhattak a kőből (?) épült sütőkemencék (*Backofen*).<sup>110</sup> Az utcai fal mellé állva lehetett kérni a pékárukat az eladóktól a boltablakon keresztül, a kisméretű ajtónyílásokon keresztül a bent dolgozók tudták megközelíteni a műhelyt. (10. kép) Mivel a főpiacon a tejet, sajtot és tojást áruló kofák letelepedési helye a kenyérszékek előtt volt kijelölve, ezért a Szombatpiac környezetében megjelenő Tej utcánál is feltételezhető ez a szabály. Nem meglepő ezután, hogy a középkori Tej utcára<sup>111</sup> (ma Kard utca) nyílik a fentebb bemutatott ház északi homlokzata a boltablakokkal.

Pesti kenyérszékről nem maradt fenn adat, de egészen biztosan állhattak a két nagyobb piactéren a Búzapiacon és a Cirkuluszon. Egy mester neve maradt csak fenn, Osvát zsemlyesütőé aki a Szent Péter utcában lakott Boltos Mátyás szomszédságában. Az oklevélben említett Kalachsythew utca<sup>112</sup> neve mézeskalácsosok műhelyeire utal, amelyet a Szent Péter ferences kolostor templomáról elnevezett utcájából egy keskeny közön keresztül lehetett megközelíteni. Sajnos a többi település részen álló zsemlyeszékről sincs írásos említés, ám Buda suburbiumában, Felhévizen és Óbudán feltételezhetően voltak kenyérszékek a piactereken a hússzékek közelében.

### JEGYZETEK

1. A fennmaradt malmokról népszerűsítő jelleggel ír Kádár Péter. *Kádár* 2010: 447–452.
2. *Endrei* 1976: 326–327. Tripartitum 212. (I. rész, 133. cím, 36–38 §.) Malomtípusokról, működésükről, részeikről bővebben: *Juhász* 1991: 170–186; *Ozsváth* 2011: 21–27; 33–107.
3. *Pongrácz* 1967: 71–73; *Juhász* 1991: 171.
4. *Kubinyi* 1964: 133–135; *Tringli* 2001: 251–267.
5. *Tringli* 2001: 260–264.
6. *Tringli* 2001: 252. Tripartitum 212. (I. rész, 133. cím, 38. §.)
7. *Kubinyi* 1964: 130–135.
8. *Bártfai* 1935: 48. DF 230035. A határjelet újra említik az 1335-ös óbudai határmegosztás alkalmával: *Bártfai* 1935: 77–83. (60. sz.); DL 22480.
9. *Bártfai* 1935: 106. (138.sz.) DL 14735.; *Kubinyi* 1967: 271; DL 13682; DL 1057; DL 942; DL 1057. A felhévizi malmok birtoklástörténetéről és a malomperekről lásd: *Kubinyi* 1964: 124–125. és 129–141.
10. *Cselebi* 286. és 289–290. *Kubinyi* 1964: 129–141. és 14–20. képek.
11. DL 6097; DL 3110; DL 3921; DL 4476; DL 3366; DL 4534; DL 5289; DL 4476; DL 13188; DL 22546; DL 3394; DL 3276; DL 13164; DL 13682.
12. DL 3926; DL 14517; DL 14735. A Császármalom körüli forrásokról 1773-ban készült rajzon 6 forrásból folyó kis patak látható (BTM Fotótár ltsz.26322.) Az eredeti tervlap a bécsi Hofkammerarchivban található (*Johann Michael Hämon*: Plan der kaiserlichen Mühle in

Ofen).

13. *Kubinyi* 1973: 26–27. DL 131; DL 291; DL 14267; DL 14310; DL 14578; DL 18841; DL 61/1  
 14. DL 22480; DL 106006. *Bártfai* 1935: 81. (60. sz.) „*iuxta molendium cruciferorum ecclesie Sancti Spiritus*”. és *Bártfai* 1935: 120. (179. sz.)

15. *Bártfai* 120. (179. sz.); DL 106748;

16. *Szamota* 145.

17. *Dernschwam* 140.

18. *Végh* 2003: 19–20.

19. *Endrei* 1979: 326–328. Az 1783-ban készült első és az 1820-ban készült második katonai felmérésen (BFL XV. 16.d. 241/cop 2. és cop 13.) az alább felsorolt malmokat, valamint a Dunán úszó hajómalmokat ábrázolták. Jól használható ezenkívül az 1872-ben készült kataszteri térkép is: BFL XV. 16.d. 241/cop. 17.

20. Budapest, III. Bécsi út 265.

21. Budapest, III. Pók utca 1.

22. A három újkori malomról a legteljesebb ábrázolást Johannes Magl készítette 1790-ben. MOL S 11 No. 1432.

23. *Bártfai* 1935: 101–102. (123. sz.) DL 11131. Korábban már magát a patakot is megkapták az apácák. *Bártfai* 1935: 91–92. (94. sz.) DL 7529.

24. MOL Térképtár S 11 No. 0830.069 és S 11 No. 0830.079. (Kneidinger András kamarai mérnök által készített térkép). *Endrei* 1979. 331.

25. *Bencze* 2004: 73. Mivel a környéken nincsen sem forrás, sem patak, a malom létét nem tartjuk bizonyítottnak.

26. MOL Térképtár, S 11 No. 0830:086.

27. Az épületről és kutatástörténetéről: *Terei* 2002: 633–663.

28. *Györffy* 1997: 158. DL 291.

29. BFL XV. 16.b. 229/30. és 224/5.

30. *Pongrácz* 1967: 105–110; *Juhász* 1991: 174–181. 14. században készült kerepet (hajómalom főhajója vagy teherszállító hajó) találtak 2011-ben Dunaföldvár határában a Duna árterében. Dereglye, vagy hajómalom kishajója került elő ráckevei mederből. A két leletről bővebben olvashatunk a [www.buvarregesz.blog.hu](http://www.buvarregesz.blog.hu) weboldalon.

31. A budai parton három is volt: a mai Bem tér, a Harcsa utca és a Nagyszombat utca dunai torkolatánál. BFL XV.16.a.207/35. A pesti Ferencvárosi Duna-parton a 18. században ásott „malom telelő tó” feltöltése 1864-ben történt. BFL XV.16.b.227/37. Ugyanezt a célt szolgálták a török korban kialakított és a 18. században is használt Molnár tavak a mai Fővám tér helyén. A Balla Antal-féle térkép (1785) felirata szerint „kikötő, ahová a hajómalmokat télen kikötetni szokták” BFL XV. 16.b. 221/1.

32. DL 106003. A pesti hajósok a szokott helyükről a jenői révhez tették az átkelést, mivel itt a Duna nem fagyott be [a felhévizi és a Fürdő szigeti hóforrások miatt].

33. Vörös László térképe 1833. MOL Térképtár S 75 No. 0054/1–2 és Carlo Pino Vasques térképe 1837-ből BFL XV. 16.d. 241/2 (1–6.)

34. Egyetlen adat ismert egy Pest határain belül dolgozó hajómalomra, ám bizonyosan több is volt. *Bártfai* 1935. 105. (135.sz.). *Györffy* 1997: 185.

35. DL 1691; DL 105996. *Bártfai* 1935: 107. (142. sz.). DL 106012. DL 15787.

36. DL 1691. Tanya névvel illették a parti halászó helyeket a középkorban. *Tripartitum* 219; 41.

§. *Bártfai* 1935: 5. (17. sz.); BTOE I. 279–281. (259. sz.) DL 106012; DL 73609.

37. *Szalay* 1859: 153; *Bessenyei* 1981, 17–18.

38. DL 21297. Köszönöm Végh Andrásnak, hogy az adatra felhívta a figyelmemet.

39. *Kubinyi* 1967: 266.

40. *Tringli* 2001: 255.

41. „navem magnam vulgo Kereph” DL 16186. Nagy 1891. 446. és „navi, que Kerep dicitur” DF 244679. Fejer CD VII.1. 295.

42. *Kádár* 2010: 45; *Endrei* 1979: 328.

43. A település helyét még nem határozta meg egyértelműen a kutatás, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy révhelyként funkcionált és révhajóként használt kerephajók voltak kikötve a partján. *Kubinyi* 1964: 87–88; BTOE I. 3. 1. sz. DL 14211. Legújabbban felmerült a lehetősége, hogy Felhévíz területét jelölje az elnevezés.

44. A peres iratról bővebben írt *Kubinyi* András, azonban a fent említett adatot nem említette. *Kubinyi* 1964: 108–110. DL 32685.

45. *Pongrácz* 1967: 111–167. Malomszerkezet hajtotta középkori gépekről bővebben *Georgius Agricola* és *Verancsics Faustus* műveiben olvashatunk. *Molnár, 1985, 169–241; Verancsics 1985, 11–152.*

46. *Kubinyi* 1964: 135; 140.

47. *Juhász* 1991: 201–205.

48. *Kubinyi* 1964: 130–135.

49. *Kubinyi* 1967: 279. DL 106083/620.

50. *Fógel* 1913: 138. Magyar Történelmi Tár XII. 143.

51. *Kubinyi* 1973: 124. DL 22131.

52. *Kubinyi* 1967: 277. DL 39227.

53. *Stadtrecht* 204: (445. cikkely).

54. *Szakály – Szűcs* 2005: 40 (I/36); 59 (I/628); 80 (II/387); 60 (I/631); 73 (II/189); 78 (II/316); 89 (II/615).

55. DL 16506; DL 16507.

56. *Rómer* 1873: 231. DL 61944.

57. *Rómer* 1873: 236; *Kelényi* 1943. 327.

58. DL 2966.

59. *Végh* 2006: 86. *Szakály – Szűcs* 2005: 46 (I/198); 52 (I/406); 73 (II/183); 77 (II/303); 80(II/399); 87 (II/588).

60. *Szakály – Szűcs* 2005: 53 (I/428); 80 (II/403).

61. *Végh* 2006: 118–119. *Szakály – Szűcs* 2005: 42 (I/87); 44 (I/145); 67 (II/54); 68 (II/67) stb.

62. *Végh* 2006: 118. *Szakály – Szűcs* 2005: 82 (II/435). Újkori analógiák alapján a malomrévet Duna-parti öbölnek tartjuk, ahová télire behúzták a vízimalmokat. Ilyen öböl egyedül a mai Batthyányi tértől északra a Csalogány utcánál volt található a suburbiában.

63. *Kubinyi* 1973: 14.

64. *Zatschek* 1965: 243. *Kubinyi* 1973: 123–124.

65. Az örlésről és lisztminőségekről lásd: *Frecskay* 1912: 288–289; 332.

66. *Király* 1894: 187.

67. *Szerémi* 239.

68. *Kubinyi* 1964: 157; *Kubinyi* 1973: 124; *Stadtrecht* 110; 203. (144; 443. cikkelyek).

69. *Király* 1894: 187.
70. *Király* 1894: 186–188; 428–429. *Michnay – Lichner* 145–157. cikkelyekhez tartozó jegyzetek.
71. A soproni céhlevelüket (1658) közli Domonkos Ottó. Domonkos 1975: 147–148. A Királyi Könyvekben fennmaradtak a budai és a pesti pékek újkori céhleveleinek átiratai. Budai (1695) Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii, 22. kötet, 424–423; pesti (1696) Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii, 22. kötet, 460–465.
72. Stadtrecht 110. (144. cikkely).
73. Stadtrecht 110–111. (145–147. cikkelyek).
74. Stadtrecht 110–111. (145. cikkely) és 203. (443. cikkely).
75. *Juhász* 1991: 209; Domonkos 1975: 148–151. A Rothenburg ob der Tauber városában lévő Kriminallmuseumban látható egy ilyen szerkezet másolata.
76. *Michnay – Lichner* 145. cikkelyhez tartozó jegyzet.
77. Stadtrecht 111. (145. cikkely).
78. *Király* 1894: 187.
79. Stadtrecht 111. (147. cikkely).
80. Stadtrecht 111. (145. cikkely).
81. A rozsos kenyérben 15–40 %-ban, a rozskenyérben 40–100%-ban van rozsliszt. A hagyományos kenyérfőzésről bővebben: *Nagyváthy* 65–76; *Frecskay* 1912: 331–347, és *Sabján* 2008: 212–227.
82. *Ross* 1956: 333.
83. *Domonkos* 1975: 155–156.
84. *Zatschek* 1965: 243–244.
85. *Frecskay* 1912: 337.
86. *Domonkos* 1975: 156.
87. *Jünemann* 1981: 188–191.
88. *Domonkos* 1975: 156.
89. Stadtrecht 203. (443. cikkely).
90. DL 75537; DL 55606; DL 4440; DL 6257.
91. Margit legenda 265. LXXX.
92. *Kubinyi* 2002: 252–255. DL 35017.
93. *Kubinyi* 1993: 57–58.
94. *Facsády* 1993: 263–272.
95. *Tar* 1994: 30.
96. *Ebert* 1963: 498–510; *Grimm* 2011: 13; 19–20; 50–53.
97. *Weiner* 1955: 163–183. Az Iparművészeti Múzeumban őrzött formázófákról: *Vadászi* 1988: 66–68; 121–122.
98. Az ép negatív Végh András ásatásán került elő 1998-ban a Corvin téren. Um die Wurst 77. (Kat. sz. 4/12).
99. 17–19. századi nürnbergi mézeskalács recepteket közöl: *Ebert* 1963: 520–531.
100. *Grimm* 2011: 24.
101. *Feller* 2010.
102. Stadtrecht 110–112. (144–149. cikkelyek).
103. *Végh* 2006: 86.

104. Stadtrecht 111. (146–157. cikkelyek).
105. *Végh* 2006: 86.
106. *Benda* 2012: 38–39.
107. *Czagány* 1968: 116–118; 32–34. képek. Az épület további történetéről: *Farbaký* 2004.
108. A középkori Budán állt kereskedelmi épületekről összefoglalóan: *Benda* 2011. A nagyobb léptékű épületekről (mészárszékek, zsemlyeszékek, árucarnok) bővebben: *Benda* 2012.
109. *Altmann* 2003. 10., 110. Régészeti nyoma nem maradt a kemencéknek, valószínűsíthetően kőből vagy téglából építették őket a nagyobb hőterhelés miatt. Népi kemenceépítésről bővebben: *Sabján* 2008: 156–196.
111. *Végh* 2006–85.
112. *Rómer* 1873: 66; 236; *Kelényi* 1943: 327.

## IRODALOM

- Molnár* 1985  
*Agricola, Georgius*: De re metallica libri XII. A bányászatról és kohászatról. Szerk: *Molnár László*, Ford: *Recht Dezső*. Műszaki, Budapest, 1985.
- Altmann* 2003  
*Altmann Júlia*: Fortuna utca 18. – Középkori lakóház üvegleletei. *Budapest Régiségei* 37. 2003: 9–12.
- Altmann Júlia – Zádor Judit*: Fortuna utca 18. Régészeti dokumentáció 1990–1993. Budapesti Történelmi Múzeum, Adattár.
- Bártfai* 1935  
*Bártfai Szabó László*: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Budapest, 1935.
- Bencze* 2004  
*Bencze Zoltán*: A budaszentlőrinci pálos kolostor építési korszakai. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. *Monumenta Historica Budapestinensia* XIV. Szerk: *Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs*, Budapesti Történelmi Múzeum – ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelmi Tanszék, 2004: 73–77.
- Benda* 2011  
*Benda Judit*: A piactól az árucarnokig. Kereskedelmi célra készült épületek a középkori Budán. *Történelmi Szemle* 53/2. 2001: 259–282.
- Benda* 2012  
*Benda Judit*: A kereskedelem épületei a középkori Budán II. Mészárszékek háza, zsemlyeszékek háza, árucarnok. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 37. 2012: 23–58.
- Szakály – Szűcs* 2005  
*Szakály Ferenc – Szűcs Jenő*: Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából. História Könyvtár, Okmánytárak 4. Budapest, 2005. História – MTA TTI
- Cselebi*  
Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 166–1664. Fordította: *Karácson Imre*,

Gondolat, Budapest, 1985.  
*Czagány 1968*  
*Czagány István*: Komplex kutatási módszer az építészettörténeti és helytörténeti tudomány szolgálatában. *Építés- és közlekedéstudományi Közlemények* 1968: 1–2, 63–147.  
*Dernschwam*  
*Hans Dernschwam*: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló. Közreadja: *Tardy Lajos*. Európa, Budapest, 1984.  
*Domonkos 1975*  
*Domonkos Ottó*: A soproni pékház és a pékek XVI–XIX. századi céhemlékei. *Arrabona* 17. 1975: 143–174.  
*Ebert 1963*  
*Ebert, Marianne*: Geschichte des Nürnberger Lebkuchens vom Handwerk zur Industrie. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*, Band 52, 1963–64: 491–531.  
*Endrei 1979*  
*Endrei Walter*: Óbuda ipari létesítményei (1690–1850). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 21. 1979: 325–347.  
*Facsády 1993*  
*R. Facsády Annamária*: Az aquincumi terrakotta császárábrázolások. *Budapest Régiségei* 30. 1993: 263–272.  
*Farbaky 2004*  
*Farbaky, Péter*: Die Esterházy-Gebäude in der Budaer (Ofner) Burg. In: Hausbau und Bau-forschung in Ungarn, Jahrbuch für Hausforschung, Band 47. Marburg, Jonas Verlag, 2004: 147–181.  
*Fógel 1913*  
*Fógel József*: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1913.  
*Freckay 1912*  
*Freckay János*: Mesterségek szótára. Budapest, 1912, (reprint) Nap Kiadó, Budapest, 2001.  
*Grimm 2011*  
*Grimm, Gerald Volker*: Kleine Meisterwerke des Bildducks. Ungeliebte Kinder der Kunst-geschichte. Handbuch und Ausstellungskatalog, Aachen, 2011.  
*Györffy 1997*  
*Györffy György*: Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig. Akadémia, Budapest, 1997.  
*Juhász 1991*  
*Juhász Antal*: Malmok, molnárság, sütő- vagy pékmesterség. In: Magyar Néprajz III. Kézmű-vesség, Akadémia, Budapest, 1991: 154–213.  
*Jünemann 1981*  
*Jünemann, Joachim*: Spende Brot als mittelalterliches Vermächtnis im Brauchtum zwischen Weser und Leine. *Göttinger Jahrbuch* 1981: 173–201.  
*Kádár 2010*  
*Kádár Péter*: A vízimalmoktól a vízierőművekig. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2010.  
*Kelényi 1943*  
*Kelényi B. Ottó*: Iparosok és kereskedők Budán és Pesten a középkorban. *Budapest Régiségei*

13. 1943: 319–334.  
*Király 1894*  
*Király János*: Pozsony városa a középkorban. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1894.  
*Kubinyi 1964*  
*Kubinyi András*: Budafelhevíz topográfiája és gazdasági fejlődése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 16. 1964: 85–180.  
*Kubinyi 1967*  
*Kubinyi András*: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények* 37. 1967: 227–291.  
*Kubinyi 1993*  
*Kubinyi András*: A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája. *Aetas* 1993: 51–67.  
*Kubinyi 1994*  
*Kubinyi András*: Buda és Pest kereskedelme a 15–16. században. *Történelmi Szemle* 1994. 1–2.: 1–52.  
*Kubinyi 2002*  
*Kubinyi András*: Főúri étrend tábori körülmények között 1521-ben. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk.: *Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György*, Budapest, 2002: 249–261.  
*Margit legenda*  
Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szenttéavatási pere. Ford: *Bellus Ibolva és Szabó Zsuzsanna*. Balassi, Budapest, 1999.  
*Bessenyei 1981*  
Memoria rerum 1504–1566. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics évkönyv). Szerk: *Bessenyei József*, Magyar Helikon, Budapest, 1981.  
*Nagyváthy*  
*Nagyváthy János*: Magyar házi gazdasszony. Pest 1820, (reprint) Mezőgazdasági, Budapest, 1986.  
*Ozsváth 2011*  
*Ozsváth Gábor Dániel*: Patakalmok a Kárpát-medence keleti felében. Terc, Budapest, 2011.  
*Pongrácz 1967*  
*Pongrácz Pál*: Régi malomépítészet. Műszaki, Budapest, 1967.  
*Rómer 1873*  
*Rómer Flóris*: A régi Pest. Budapest, 1873. (reprint)  
*Romhányi 2007*  
*F. Romhányi Beatrix*: Pálos gazdálkodás a 151504–1566 16. században. *Századok* 141/2 2007: 2991504–1566 351.  
*Ross 1956*  
*Ross, Alan*: The assize of bread. *The Economic History Review*, New Series, Vol. 9. No. 2. 1956: 3321504–1566 342.  
*Sabján 2008*  
*Sabján Tibor*: Kenyérsütő kemencék. Terc, Budapest, 2008.  
*Szalay 1859*  
*Szalay László*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században. Pest, Ráth Mór

kiadása, 1859.  
*Szamota 1891*  
*Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054–1717. Franklin, Budapest, 1891.  
*Szerémi*  
*Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Szépirodalmi, Budapest, 1979.  
*Tar 1994*  
*Tar Károly*: Erdélyi mézeskalács. Erdélyi Híradó Lap- és Könyvkiadó, 1994.  
*Terei 2002*  
*Terei György*: Az albertfalvai vár lokalizálása. *Budapest Régiségei* 2002. 35/2: 633–663.  
*Tringli 2001*  
*Tringli István*: A magyar szokásjog a malomépítésről. In: *Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk: *Neumann Tibor*. Piliscsaba, 2001: 251–268.  
 Tripartitum  
 Werbőczy István Hármaskönyve. Magyar Törvénytár 1000–1895. Franklin, Budapest, 1897. (reprint, 1989.)  
 Um die Wurst  
 Um die Wurst. Vom Essen und Trinken im Mittelalter. Ausstellungskatalog. Wien Museum, 2005. Org.: *Reinhard Pohanka*.  
 Vadászi 1988  
 Mézeskalácsforma (katalógustételek). In: *Reneszánsz és manierizmus. Az európai iparművészet stíluskorszakai*. Kiállítási katalógus. Szerk: *Bardoly István*. Iparművészeti Múzeum, Budapest, 1988.  
*Verancsics*  
*Verancsics Faustus*: Machinae novae és más művei. Magyar Hírmondó, Magvető, Budapest, 1985.  
*Végh 2003*  
*K. Végh Katalin*: A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóig. *Monumenta Historica Budapestinensia XI.*, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2003.  
*Végh 2006*  
*Végh András*: Buda város középkori helyrajza I. *Monumenta Historica Budapestinensia XV–XVI.*, BTM, Budapest, 2006.  
*Weiner 1955*  
*Weiner Mihályné*: Szalay Ágoston mézeskalácsforma-gyűjteménye az Iparművészeti Múzeumban. *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei* 2. 1955: 163–185.  
*Zatschek 1965*  
*Zatschek, Heinz*: Studien zur Wiener Handels- und Gewerbegeschichte. *Jahrbuch für Geschichte der Stadt Wien*. Band 21–22. 1965–66: 229–249.

JUDIT BENDA

COMMERCIAL BUILDINGS IN MEDIEVAL BUDA III.  
 MILLS, BAKERIES AND BREAD SHOPS IN LATE MEDIEVAL BUDA

ABSTRACT

In medieval Pest, Buda and Óbuda first of all water power was used for grinding grain, given the large river. Ship mills were positioned on the Danube and water mills were built next to cold or warm water brooks emptying into the river. Most water mills were in the Buda suburb Felhévíz (Calidas Aquas Superior). The owners of mills here included the royal castle of Óbuda, the chapter of Buda, the monastery of the Clarisses, the nuns on Margaret (then Hares) island and several private persons. Consisting of three main parts, ship mills were usually anchored where the river current was strongest. Ship mills used the force of the stream and the frost-preventing effect of the hot-water springs in the area of Budapest. The clusters of ship mills shown in early modern depictions were located nearly at the same place as in the Middle Ages: next to Fürdő island with hot-water springs along Óbuda Island, close to the Felhévíz shore and north and south of Pest. Ship mills are known to have been at the Jenő ferry (today Újpest quay) and along the Alhévíz (Tabán) bank of the river.

The names of most millers are known from milling litigations. The persons as litigants or witnesses appeared in court as the owners or users of mills, yet their occupation was given as baker. Another important source is the register of wine tithe which also lists vineyard owner bakers and their places of residence. The phrases “next to the baker’s shops”, “opposite the baker’s shop”, “around the baker’s shop” which is known to have been in the castrum, in the central marketplace, occur several times. The name Zsemlye [bun] street must also allude to the broader surroundings of the bakery. Where the names Búza [wheat], Molnár [miller] street, Molnárszer [miller’s row], Malomszer [mills row] occur, it is also noted that they were in the Szent Péter neighbourhood (i.e. in the suburb). This is approximately identical with the section of today’s Fő street between Batthyány square and Vitéz street. The Malomré [mill ferry] was clearly on the Danube bank at the end of Molnár or Malom streets. In Pest, the Búzapiac [corn market] (theatrum frugum Bwzapyacz) was the central square of the town as the houses of the most affluent burghers lined it.

Most legal rules concerning the work of medieval bakers can be gleaned from documents of Pozsony: guild charters (1376), the town law-book (1430) and the rules of the journeymen bakers (1433). Unfortunately no such detailed regulations survive in Buda. It is presumed that the millers, bakers, fodder sellers and corn merchants belonged to the same guild, for in the Buda Law-book regulations of occupations belonging to a common guild were often set side by side. In the early 15th century the Buda bakers were already specialized: bread-baking master bakers (maister pegk, protpegk, semellator) baked buns and bread out of finely ground, sieved wheat flour in the bakeries in the market. They were called zsemlyesütő (zemlyesithew) [bun-baker] after their most typical ware. The bakers of ordinary white bread were called müttelpegk. The wechtler pegks baked rye bread, mangcorn bread, sometimes barley bread at home.

The location of the bakeries in the central market can be traced with the help of the Buda



Law-book and the deeds about the sales of precincts: “next to the corner house of pharmacist”, “opposite the house of the butchers”, “diagonally across from the ...”. On this basis the now extinct building at No. 9 Tárnok street is presumed to have been the house of the bakeries. In a survey drawing dated to 1730 a once storied building in ruins can be seen, the main walls partly pulled down or collapsed. On the ground floor four (or five) small rooms can be presumed, each with its own “service” door and window. There is no written information of the bakery at the Saturday market, but it is hypothesized to have been in existence. There is a medieval building whose architectural features satisfy the “criteria” of a bakery. On the Kard street front of No. 18 Fortuna street, small medieval shop windows and door frames were found carved of stone. Since the milk, cheese, egg selling vendors were assigned places outside the bakery, presumably this rule applied in Tej [milk] street close to the Saturday market, too. It is no surprise that the northern façade of the above-mentioned house with the shop-windows opens onto the medieval Tej (today Kard) street.

benda.judit@mail.btm.hu

BESSENYEI JÓZSEF

## SZAPOLYAI JÁNOS GAZDASÁGPOLITIKAI TÖREKVÉSEI, A MAGYARORSZÁGI VÁROSOK ÉS AZ ORSZÁG KERESKEDELMI ÚTVONALAINAK ÖSSZEFÜGGÉSÉBEN

Szapolyai János király uralkodásának 1526–1540 közötti másfél évtizedét a magyar történettudomány a múltban nem sok figyelemre méltatta. Mivel az ellenkirály, Habsburg Ferdinánd, aki ráadásul túlélte őt, többek között a Mohács előtti állapotok (igaz, sikertelen) visszaállítását is céljául tűzte ki –, a korszakkal foglalkozók a Habsburgra irányították figyelmüket, és több monográfia, számos alapos tanulmány látott napvilágot róla. A „nemzeti király” cselekedeteit pedig, – elsősorban török orientációja miatt –, csak lekicsinylő megállapításokra tartották érdemesnek. Ám erre Szapolyai nem szolgált rá. Az alábbiakban megkísérlem bebizonyítani, hogy hatalomra jutva egy olyan, működőképesnek tűnő alternatívát dolgozott ki, amely alkalmasnak látszott a dominanciára törekvő Habsburg-orientáció visszaszorítására.

Mint ismeretes, a mohácsi csatavesztést követően Buda lakosságának többsége elmenekült. Más nem tehetek, hiszen a város falai, bástyái rossz állapotban voltak, korszerűsítésükre az előző évtizedekben nem jutott pénz. A menekülők kincseiket is magukkal vitték, az állatkereskedők állataikat is magukkal hajtották. Szulejmán serege pedig ide jutva kirabolta, azután felgyújtotta a várost, az ottmaradt polgárokat részben legyilkoltatta, részben magával hurcolta a török fővárosba. A királyi palota otthagytott kincseit, még a szobrokat is, elszállíttatta, de magában az épületben nem tett kárt. Hidat veretett a Dunán, 10 napnyi tartózkodás után átkelt a pesti oldalra, onnan vonult seregével hazafelé.

Kiéggett házak, az utcán heverő temetetlen holtak, meg a visszatérő polgárok fogadták a fővárosba pár nappal később bevonuló Szapolyait. Ő mindenekelőtt régi kiváltságai megerősítésével igyekezett biztosítani a polgárok hűségét, majd tovább sietett Székesfehérvárra, ahol november 11-én megkoronázták, a budai tanács és más szabad királyi városok küldötteinek jelenlétében. Mivel Buda újjáépítése azonnal elkezdődött és jó ütemben haladt, 1527. március 17-ére országgyűlést hívott össze ide, amelyen a városok többsége is részt vett. Ezen a diétán törvényt hoztak a vámok eltörléséről és az állatkivitel engedélyhez kötéséről. Ez a két intézkedés kétségtelenül Habsburg-ellenes, Velence-párti gesztusnak tekinthető. Mielőtt azonban a két törvény hatása a gyakorlatban megmutatkozott volna, Habsburg Ferdinánd haddal támadt Jánosra, aki mivel megvédeni nem volt képes, kénytelen volt feladni Budát, amely ezzel újra gazdát cserélt. Az 1526. november 11-én megkoronázott I. János legelső királyi feladatának azt tekintette, hogy az európai udvarokhoz követeket küldjön, különféle kedvező ajánlatokkal, mivel királysága gazdasági kapcsolatait – Buda szerepének erősítésével – új alapokra fektetve kívánta újjászervezni. A követek közül az elsőnek, Jozefics Ferenc zenggi püs-

Law-book and the deeds about the sales of precincts: “next to the corner house of pharmacist”, “opposite the house of the butchers”, “diagonally across from the ...”. On this basis the now extinct building at No. 9 Tárnok street is presumed to have been the house of the bakeries. In a survey drawing dated to 1730 a once storied building in ruins can be seen, the main walls partly pulled down or collapsed. On the ground floor four (or five) small rooms can be presumed, each with its own “service” door and window. There is no written information of the bakery at the Saturday market, but it is hypothesized to have been in existence. There is a medieval building whose architectural features satisfy the “criteria” of a bakery. On the Kard street front of No. 18 Fortuna street, small medieval shop windows and door frames were found carved of stone. Since the milk, cheese, egg selling vendors were assigned places outside the bakery, presumably this rule applied in Tej [milk] street close to the Saturday market, too. It is no surprise that the northern façade of the above-mentioned house with the shop-windows opens onto the medieval Tej (today Kard) street.

benda.judit@mail.btm.hu

BESSENYEI JÓZSEF

## SZAPOLYAI JÁNOS GAZDASÁGPOLITIKAI TÖREKVÉSEI, A MAGYARORSZÁGI VÁROSOK ÉS AZ ORSZÁG KERESKEDELMI ÚTVONALAINAK ÖSSZEFÜGGÉSÉBEN

Szapolyai János király uralkodásának 1526–1540 közötti másfél évtizedét a magyar történettudomány a múltban nem sok figyelemre méltatta. Mivel az ellenkirály, Habsburg Ferdinánd, aki ráadásul túlélte őt, többek között a Mohács előtti állapotok (igaz, sikertelen) visszaállítását is céljául tűzte ki –, a korszakkal foglalkozók a Habsburgra irányították figyelmüket, és több monográfia, számos alapos tanulmány látott napvilágot róla. A „nemzeti király” cselekedeteit pedig, – elsősorban török orientációja miatt –, csak lekicsinylő megállapításokra tartották érdemesnek. Ám erre Szapolyai nem szolgált rá. Az alábbiakban megkísérlem bebizonyítani, hogy hatalomra jutva egy olyan, működőképesnek tűnő alternatívát dolgozott ki, amely alkalmasnak látszott a dominanciára törekvő Habsburg-orientáció visszaszorítására.

Mint ismeretes, a mohácsi csatavesztést követően Buda lakosságának többsége elmenekült. Más nem tehetek, hiszen a város falai, bástyái rossz állapotban voltak, korszerűsítésükre az előző évtizedekben nem jutott pénz. A menekülők kincseiket is magukkal vitték, az állatkereskedők állataikat is magukkal hajtották. Szulejmán serege pedig ide jutva kirabolta, azután felgyújtotta a várost, az ottmaradt polgárokat részben legyilkoltatta, részben magával hurcolta a török fővárosba. A királyi palota otthagytott kincseit, még a szobrokat is, elszállíttatta, de magában az épületben nem tett kárt. Hidat veretett a Dunán, 10 napnyi tartózkodás után átkelt a pesti oldalra, onnan vonult seregével hazafelé.

Kiégett házak, az utcán heverő temetetlen holtak, meg a visszatérő polgárok fogadták a fővárosba pár nappal később bevonuló Szapolyait. Ő mindenekelőtt régi kiváltságaik megerősítésével igyekezett biztosítani a polgárok hűségét, majd tovább sietett Székesfehérvárra, ahol november 11-én megkoronázták, a budai tanács és más szabad királyi városok küldötteinek jelenlétében. Mivel Buda újjáépítése azonnal elkezdődött és jó ütemben haladt, 1527. március 17-ére országgyűlést hívott össze ide, amelyen a városok többsége is részt vett. Ezen a diétán törvényt hoztak a vámok eltörléséről és az állatkivitel engedélyhez kötéséről. Ez a két intézkedés kétségtelenül Habsburg-ellenes, Velence-párti gesztusnak tekinthető. Mielőtt azonban a két törvény hatása a gyakorlatban megmutatkozott volna, Habsburg Ferdinánd haddal támadt Jánosra, aki mivel megvédeni nem volt képes, kénytelen volt feladni Budát, amely ezzel újra gazdát cserélt. Az 1526. november 11-én megkoronázott I. János legelső királyi feladatának azt tekintette, hogy az európai udvarokhoz követeket küldjön, különféle kedvező ajánlatokkal, mivel királysága gazdasági kapcsolatait – Buda szerepének erősítésével – új alapokra fektetve kívánta újjászervezni. A követek közül az elsőnek, Jozefics Ferenc zenggi püs-

pöknek mindenekelőtt Velencébe, azután a pápához, majd a francia uralkodóhoz kellett eljutnia. A fiumei születésű, egyházi pályáját ferencendi szerzetesként kezdő Jozefics székhelye, Zengg a Magyar Királyság legnevezetesebb tengeri városaként és kikötőjeként, a Velencével folytatott árucserre központjaként vált nélkülözhetlenné Szapolyai számára. A követ december 12-én érte el a lagúnavárost, 14-én bemutathatta Szapolyai november 16-án keltezett levelét, majd a következő napon sorra kerülő titkos kihallgatáson átadta ura üzenetét Andrea Gritti dózsénak. Ebben a magyarok új királya ígéretet tett arra, hogy az összes árut, – konkrétan húst és bőrt nevezett meg –, ami azelőtt német földre ment Magyarországról, a jövőben Velencébe kívánja szállítani, tekintettel a nagy ellenségeskedésre Ferdinánd osztrák főherceggel, akit a magyarok gyűlölnék.<sup>1</sup> Az ajánlattal Szapolyai nagyvonalú gesztust tett Velencének, hiszen amióta 1515-ben a magyar országgyűlés megtiltotta a marhakivitel, illetve egyéni engedélyhez kötötte azt, az Itáliához fűződő gazdasági kapcsolatok lehanyagoltak, azok fellendítése tehát egyszerre szolgálta az ország egészének érdekét és a Buda központi szerepén alapuló új gazdaságpolitikát. Nem kis mennyiségről volt szó, hiszen Velence városa ezekben az években mintegy 13 000 szarvasmarhát fogyasztott.<sup>2</sup> Ezen túl még jó pár ezer marhát igényelhetett a város szárazföldi tartománya, a „terra ferma” is.

Azonban a fordulat útjába számos akadály tornyosult. A szabad királyi városok a Habsburgokkal rokonszenveztek, mert úgy vélték, hogy a német területek sokkal nagyobb piacot jelentenek számukra, mint Velence. Ráadásul a Magyar Királyságból Velencébe vezető útvonalak a Habsburgok birodalmába vagy érdekkörébe tartozó területeken át vezettek (Még a Szapolyait elfogadó Horvátország is Ferdinánd hűségére tért 1527-ben!), és a kereskedelem jó része a kitűnő fővárosi kapcsolatokkal rendelkező pettau<sup>3</sup> nagykereskedők (Gerhard Muscon, Georg Regall) közbejöttével bonyolódott, a várost Ferdinánd ezért nem is engedte ki a kezéből.

A belföldi, tehát Pettauig vezető forgalom több útvonalon zajlott. Ezek közül a legfontosabbak a budai, a pesti, vagy a székesfehérvári vásárokon kezdődtek, ugyanis az ország törvényei szerint a külföldi kereskedők csak ott vásárolhattak vágómarhát a tenyésztőktől vagy a tőzsérektől.<sup>4</sup> Székesfehérvár után a Balatont északról megkerülve Berenhidán, Veszprémen, Türrjén, Vasváron, Alsólendván át jutott az áru a muraszombati harmincadhoz, majd ott átlépve az országhatárt, érte el az úgynevezett laibachi<sup>5</sup> utat. A török hódoltságban vásárolt marhák Bátánál keltek át a Dunán, majd Pécsnél jutottak a Magyar Királyság területére, onnan Pécs, Szigetvár, Kálmáncsehi, Babócsa, Berzen-ce, Csurgó, Szentpál, Kanizsa és Nedölce helységeken át haladtak tovább, s Nedölcénél hagyták maguk mögött az országhatárt.<sup>6</sup> Csurgótól illetve Nedölcétől Zágrábon és Szamoboron át is vezetett út a Serenissima földje felé.

A (Duna)földvári átkelőt választó kereskedők Simontornya érintésével érték el Szentpált, onnan ők is Kanizsa és Nedölce érintésével értek a nyugati határszélre. Végül Zágrábtól Légrad érintésével el lehetett jutni Zengg kikötőjébe, onnan pedig tengerre szállva lehetett Velencébe érni. Sok kereskedő az útvonal előnyét abban látta, hogy az a Habsburg örökös tartományok érintése nélkül haladt Velencéig.

A határon kívüli forgalom legnagyobb része a már említett laibachi úton haladt. A kereskedők Pettau, onnan pedig Cilli, Laibach, Görz érintésével érték el Velencét.<sup>7</sup> Bár ezt az útvonalat már a 15. században a legjelentősebbnek tartották, a 16. század elején, a

Habsburg Miksa császár és Velence közti 1503-ban kezdődött, hosszan elnyúló háború következtében veszített jelentőségéből, ezután került előtérbe a tengeri útvonal. 1515-ben például Zuan Pastor zágrábi kereskedő 4500 marhát szállított hajókon Zenggből a lagúnavárosba. Miksa császár fel is lépett a zenggi útvonal ellen, olyan módon, hogy 1517-ben megerősítette két ellenérdekelte város, Laibach és Pettau kiváltságait. Hamarosan az is nyilvánvalóvá vált, hogy a vízi szállítási mód óriási kockázattal jár, ugyanis az állatok az erősebb hullámozástól megijedve felborították a hajót, ezért ezt az útvonalat a későbbiekben nem élőállatok, hanem inkább fémárak és szövetek továbbítására használták.

S hogy hány marha vett részt a kereskedelemben? Oláh Miklós, a tudós humanista 1537-re bevégzett Hungaria-ja szerint annyi a marhacsorda, kecske- és juhnyáj, „hogy nemcsak Magyarország érzi ennek előnyét, de a vele szomszédos tartományok is részesülnek belőle. A marhák egyrészt Itáliának Velence környékére eső teljes területét, másrészt Ausztriát, Morvaországot, Bajorországot, a Sváb hercegséget és Németország népeit egész szelvében ellátják élelemmel. Többször hallottam az adószedőktől, kiket a köznép harmincadosoknak nevez, hogy egy-egy marhavásár alkalmával, melyet Ausztriában Bécs városának környékén szoktak évente kétszer vagy többször tartani, harminc-, sőt [még?] több ezer marha adóját vagy harmincadját hajtották be a király számára. Nem szölok itt arról a mennyiségről, melyet más, Stájerországon és Karintián át vezető úton hajtának évente Itáliába, s amely nyilvánvalóan az előbbinél nem kevesebb, hiszen Itália nagy része, amint azt fentebb elmondottuk, fogyasztja húsukat. Arról a marhamennyiségről sem beszélek, melyet évente Morvaországba hajtának.”<sup>8</sup> Oláh mondatait a ráánkmaradt számadatok is alátámasztják. Ezek szerint 1531-ben, Buda ostroma után nagyjából 20 ezer marhát hajtottak Velencébe. Az állatokat azonban immár nem kizárólag Budán szerezték be, hanem Bécsben, avagy Győrben, (vagy attól délre a harmincad elkerülésével).<sup>9</sup> Az újonnan felemelkedett városi központok, Szigetvár,<sup>10</sup> Berzen-ce,<sup>11</sup> Nagykanizsa,<sup>12</sup> Kálmáncsehi is egyre intenzívebben kapcsolódtak be a forgalomba.<sup>13</sup>

Amikor 1527 júliusában Ferdinánd katonasága megkezdte hadjáratát Szapolyai ellen, a kereskedelem az egész Magyar Királyságban veszélyessé vált, hiszen a Habsburgok fő serege mellett kisebb csapatok is harci cselekményekbe kezdtek, amelyek gyakran rablással is párosultak. Az egyik sereg –, miután a horvát rendek országgyűlésükön hűséget fogadtak Ferdinándnak –, elfoglalta Horvátország csaknem teljes területét. Természetesnek tartható, hogy ilyen viszonyok között egészen 1529-ig visszaesett a forgalom. Szapolyai új gazdaságpolitikájának átültetése a gyakorlatba tehát még el sem kezdődött, a kedvezőtlen körülmények máris mindent megváltoztattak. A „nemzeti király” csak annyit tehetett, hogy 1527 szeptemberében új követet küldött a Signoriához Giovanni Baptista Bonzagno személyében, pénzsegélyt kérve.<sup>14</sup>

Viszonzásul János király ismét a marhakivitelre tett ajánlatot. A válasz kitérő volt, ez pedig elutasítással ért fel. Forduljon a Portához támogatásért, tanácsolták Velence irányítóit.<sup>15</sup> Szapolyai, mivel helyzete hamarosan válságosra fordult, ezt – jobb híján – kénytelen volt megfogadni. Amíg azonban a török szövetség realizálódott az ország fővárosában, Budán fontos események követték egymást.

Habsburg Ferdinánd támadása azonnali sikerrel járt. Szapolyai meg sem kísérelte városa védelmét, amely 1527. augusztus 20-án Ferdinánd kezére került. Bevonulása után Ferdinánd ugyancsak támogatta Budát, az változatlanul Magyarország fővárosa

maradt, később, amikor 1527. november 8-án királlyá koronáztatta magát, ennek jogi alapját is megteremtette. Pénzverdét állított fel, két új intézményt is szervezett, mindkettőt Budán: helytartói tanácsot, amely távollétében az ország kormányzását irányította, magyar kamarát, amely a pénzügyekért felelt. Megerősítette Buda kiváltságait is, mégpedig díszes, arany pecséttel ellátott oklevéllel. Mást is tett: elkobozta a János-pártiak és a zsidó közösséghez tartozók házait, s azokat híveinek adományozta. A hadjárat folytatódott, Szapolyait végigkergették az egész országon, 1528. március 8-án pedig az Abaúj vármegyei Szinánál döntő csapást mértek rá, csak legszűkebb kíséretével tudott Lengyelországba menekülni. Miután kiszorult az országból, valóban a Portára bízta magát. Szulejmán serege 1529 május 10-én elindult Buda visszafoglalására, amelyet rövid ostrom után szeptember 8-án védői feladtak, hat nappal később pedig a szultán átadta Szapolyainak. Az átadás áráként a német őrség szabad elvonulást alkudott ki magának, ennek megfelelően a német zsoldosok, török fegyveres kíséret mellett, elindultak hazafelé. A fegyveresekben bízva velük tartott a budai német polgárság egy része, feltehetően azok, akik a védelemben részt vettek. A falakon kívül azonban a törökök lemészárolták őket. A szerződésesség valószínűleg nem Szapolyai sugalmazására ment végbe, az viszont a király döntése volt, hogy az életben maradt németeket kitelepítette, ahogyan a kortárs-szemtanú Szerémi György írta: „Aki német Buda városában maradt, azok békén maradtak, és végül nyugodtan elmehettek, ahová akartak. Akik a Várban voltak, a király felöltöztette őket, és azután elküldte Németországba.”<sup>16</sup> Ingatlanai királyi tulajdonba mentek át, azokat az uralkodó részben eladományozta, részben híveinek adta használatra. Ezek a sok egyéni tragédiával járó intézkedések a budai magyar kereskedőknek tett jelentőségteljes gesztusok voltak, hiszen általuk egy fontos tényező – a német kereskedők konkurenciája – hárult el nemzetközi kereskedelmük (benne a Velencével folytatott árucseré) útjából. Ám a jövő azt mutatta, hogy Szapolyai ezekkel az intézkedésekkel igencsak kétélű fegyverhez nyúlt. Az elűzött kereskedők ugyanis a Budán maradtakat nemcsak sommásan árulóknak és a kereszténység ellenségének titulálták, hanem pozsonyi és bécsi kapcsolataik révén, amikor annak módját ejthették, vissza is vágta.

A budai magyar polgárokkal újrakötött szövetség próbájára a következő, 1530. évi Habsburg-ostromkor került sor. A magyar polgárok nem okoztak csalódást, szilárd kitartásuknak köszönhetően az ostromlók távozásra kényszerültek. A megvédett főváros alá érkezett török felmentő sereg védelmében egy Európa-szerte ismert kereskedő-politikus, a kalandor Lodovico Gritti is bejelentkezett János királynál. Gritti sok szolgálatot tett ezekben az években a hatalmában megingott uralkodónak, aki azokat főkincstárnoki, kamarási, helytartói és egri püspöki címekkel honorálta. Most azonban nem habozott, ennél többet követelni, a török sereg nevében ő nyújtotta be a számlát: az ország kormányzói tisztét követelte, s 1530. december 26-án hatalma visszaszerzésének fejében János király ki is nevezte. Lodovico Andrea Grittinek, a velencei dózse tisztét 1523–1538 között viselő nagytekintélyű politikusnak volt törvénytelen gyermeke, aki Sztambulban töltött éve alatt mint ékszerkereskedő és hitelező nagy befolyásra tett szert. Emellett Velence érdekeit is harciasan képviselte, még ha ez a Signoriának néha kellemetlenséget is okozott. Most azonban aktivitása szerencsésen egybeesni látszott a főváros megmaradt polgárainak érdekeivel, ugyanis Szapolyaitól a velencei útvonal

két legfontosabb erősségét, Zengg és Klissza várát kérte – és kapta – adományul. Gritti célja tehát ugyanaz volt, mint Szapolyaié. Ő is nagyforgalmú kereskedelmi útvonalat próbált létrehozni Buda és Velence között, amelynek busás hasznát így ő fölözte volna le. Terve találkozott a közvetlen cselekvésre a távolból képtelen, ám mindenre éberrel figyelő köztársaság némi rokonszenvével. Ám hogy Gritti terve megvalósulhasson, el kellett volna foglalnia Klissza várát a Habsburg-párti Krusics Pétertől (Zengg környékben megszerezhetőnek tűnt, mert ekkor a jánosisták tartották kezükben). Velence támogatása azért nem volt hathatós, mert éppen ekkor kötött békét a Habsburgokkal, érdeke azt diktálta, hogy kerülje a Ferdinánd elleni fellépésnek még a látszatát is. Ezért Grittit a Signoria azzal a tanáccsal látta el, hogy Klissza ostromát ne a maga, hanem János király nevében vigye keresztül.<sup>17</sup>

János király azonban nem hagyta, hogy Gritti teljesen háttérbe szorítsa. Először is a hősiesen viselkedett budai polgárokat nagy nagyvonalúan megjutalmazta. 1531. január 8-án kelt kiváltságlevelében a főváros valamennyi polgárát megneemesítette, mindegyiket felszabadította a katonai és egyéb szolgáltatástól, csupán a várost kellett szolgálniuk, továbbá örökre felmentette őket minden rendes és rendkívüli adó fizetése alól, megtiltotta a főpapoknak, báróknak és nemeseknek, hogy idegen bort hozzanak be Budára, a polgárok házait pedig városi joghatóság alá helyezte. Szapolyai későbbi okleveleiben is megerősítette a budaiak vámmentesességét, amelyről tudta, hogy az a polgárság létérdeke, továbbá megszüntette az idegen beszállásolókat és mivel nemességet szereztek, letartóztatni sem lehetett őket, hiszen nemesekkel ezt csak bírói eljárás után lehetett megtenni. A budai polgárok, nemesként, mentesültek az ún. arestatio alól is, azaz nem tartóztathatták le őket polgártársaik adósságáért.

Az ostrom után, 1530–1531 fordulóján Budán ismét országgyűlést tartottak, amelynek egyik célja Gritti kinevezésének elfogadtatása volt, másrészt a törvényalkotás, amely –, amint azt a ránk maradt források tanúsítják –, a polgárság érdekében és a Habsburg-politika ellen hozott további intézkedésekből állt. Mindenekelőtt törvényileg eltiltották, pontosabban uralkodói engedélyhez kötötték az állatkivitelét. Ez a Habsburg-birodalom elleni gazdasági rendszabálynak fogható fel, válaszlépésnek Ferdinánd két intézkedésére, amelyek közül az egyik felemelte a vámokat, a másik pedig elrendelte, hogy 1530-tól a magyar marhakivitel csakis a Pettau – Laibach – Görz útvonalon bonyolódhat. Szapolyai második budai törvénye elrendelte, hogy a rossz pénzeket ki kell vonni a forgalomból, csakis az elmúlt időszak jó pénzei maradhatnak használatban. A harmadik határozat pedig visszaállította a jobbágyok szabad költözködésének jogát, ugyanis a háborús pusztítások után a városok, köztük Buda rászorultak erre.<sup>18</sup>

A fentebb említett törvények és kiváltságok persze nem születhettek volna meg Gritti beleegyezése nélkül. Gritti sajátos módon, demagóg ígéretekkel próbált hatni a budaiakra. A magával hozott kereskedők egy elképzelhetetlenül gazdag, a reneszánsz urbanisztika minden csodájával felékesített metropolis ideájának megtestesítésével kápráztatták el környezetüket. „egy olasz kereskedő és egy görög kereskedő azt ígérte, hogy vállalják úgy feldíszíteni a várost, hogy az egész földkerekségen nem lesz hozzá hasonló. Az utca egyik oldalán, mely a város közepe felé esik, az egyméretű paloták aranyozott bronz lemezből való fedél alatt lennének. Az utca másik, a Duna folyó felőli oldalán pedig az egyméretű paloták fehér ónból való tető alatt lennének, s magasságuk

négy ablakrésznyi lenne. Egy másik kereskedő meg azt ígérte, hogy a hegy felől gyanútával befestett piros cseréptető alatt egyméretű paloták lennének Buda várától egészen Szombathelyig.”<sup>19</sup> írja Szerémi.<sup>20</sup>

Gritti azonban a törökök elvonulása után védelem nélkül maradt, s a budaiak mellett rövid idő alatt az ország egésze ellene fordult, és 1534-ben Szapolyai tétlenül figyelte meggyilkolását. Gritti helyébe az a Fráter György lépett, aki korábban Gritti helyettesként szolgált. Most a kincstartóságot Grittitől átvette az udvarbíró tisztét, egy évvel később 1535-től a budai várnagy tisztét is betöltötte, ezzel a késő középkor valamennyi királyi és kincstári jövedelme felett elvileg ő rendelkezett, majd miután a váradi püspökséget is elnyerte, az ország legnagyobb birtokosai közé emelkedett. Fő céljának a kincstár megtöltését tekintette, mindent ennek rendelt alá, ennek érdekében mindazzal a lehetőséggel élt, amellyel élhetett. Régi, jól bevált módszert követett azzal, hogy a maga kezébe vonta a bor- búza- marha- juh- gyapjú- és bőrkereskedelmet, és felverte mind ezen termékek árát, s így kereskedésükkel nagyobb hasznot tudott elérni. Néhány fővárosi kereskedőnek egyedi engedélyeket adott, üzletükbe kincstári pénzzel is beszállt, s így az itt keletkező haszon jelentős része is az övé, pontosabban a kincstáré lett. Az áruk többsége a Habsburg-ország részbe ment, a Velence felé irányuló kereskedelemben Fráter György személyes érdekelttségéről nincsen tudomásom. Azonban olasz kereskedők az ő kincstartósága alatt is jelen voltak a fővárosban, amint azt megállapítja. „Magát Buda városát gyakran látogatják az olasz, német, lengyel, s korunkban a török kereskedők is, akik mintegy Magyarország fő piacára özönlenek ide.”<sup>21</sup>

Fráter György kincstartósága idején Buda és a kelet-magyarországi városok kapcsolatai élénkültek fel, tehát elődeivel ellentétben nem a nyugati határhoz közeli városokra volt gondja, hanem a kereskedelmi lánc kezdőpontjait jelentő alföldi empóriumokra, elsősorban Debrecenre. A városról Oláh Miklós is elismeréssel írt. „...polgárainak gazdagsága, évenként hat vására, marhakereskedelme miatt és egyéb tekintetben is figyelemre méltó... Volt köztük egy bizonyos polgár ismerősöm, a neve Bíró Gáspár, aki gyakorta mintegy tízezer ökröt tartott eladásra.”<sup>22</sup>

Amikor Oláh leírta ezeket a sorokat, Debrecen viszontagságos éveket tudhatott maga mögött. Szapolyai János ugyanis, miután lemondott tulajdonjogáról, az ország leggazdagabb mezővárosának tartott Debrecen 1526. november 25-én Ártándy Pálnak és Ártándy Baláznak, majd 1529-ben Hieronym Laskinak adományozta, akitől Grittihez került, zálogba. Gritti kivégeztette az Ártándy testvéreket, majd – mint fentebb már említettem – az olasz kalandor is erőszakos halált halt. Ezután, 1532-ben Esztáry János, Szapolyai udvarmestere és Bajomi Benedek, János király egyik bizalmasa lettek az új zálogbirtokosok, potom pénzért, 2500 forintért. A városért enyingi Török Bálint is akcióba lépett, Ferdinánd király 1529-ben biztosította is őt arról, hogy a várost neki fogja elzálogosítani. Mivel erre Török évekig hiába várt, pártot változtatott, és 1536-ban, Szapolyai híveként 16 ezer forintért meg is kapta a várost. Bár az erről kiállított oklevél zálogba adásról rendelkezett, ez, mint általában ilyen esetekben, gyakorlatilag adományozást jelentett. Debrecen birtoklása Töröknek nagy hasznot hozott, hiszen gazdasági összekötőként funkcionált a család erdélyi és nyugat-dunántúli birtoktestei között. Ezért Bálint úr gyakorta közbenjárt Szapolyainál a város gazdaságát erősítő korábbi privilégiumok megerősítése illetve újak kieszközlése érdekében.

Szapolyai kitűnően ismerte a várost, amelynek korábban földesura volt, nem véletlen tehát, hogy városai közül a legszívesebben Debrecenben (és a szomszédságában lévő Váradon<sup>23</sup>) tartózkodott. Személyesen is megtapasztalhatta az ott élők hűségét, állhatatos kitarását, amelyben még Laski és Gritti uralma alatt is megmaradtak. Ez önmagában is méltóvá tette a várost a különleges bánásmódra. Semmi meglepő nincs tehát abban, hogy már 1527. január 27-én meghagyta, hogy a debreceniek, bárhol folytassanak kereskedést az országban, vámmentességet élvezzenek. A „nemzeti király” hamarosan azzal is kimutatta háláját, hogy 1533-ban a városban harmincadhivatalt állíttatott fel, s megígérte, hogy az mindaddig működni fog, amíg az idegen kézre jutott többi harmincadhivatalt nem szerzi vissza. A következő évben, 1534-ben pedig biztosította számukra a vámmentes kereskedelmet, majd ugyanazon év október 1-jén egy külön oklevélben rendelkezett a só- és borszállításról, akképpen, hogy „...mind eladásban, mind pedig vásárlásban őket a só és bor dolgaiban szabadon és békében és minden harmincadtól, dézsmától, adótól, vám, vagy bármely behajtás követelésétől szabadon és békésen és minden akadályozás nélkül menni, állni, időzni, nyugodni, engedni és engedélyezni kell és tartoztok...” Az oklevél további részeiből az is kitűnik, hogy a debreceniek a sóval Somogyba igyekeztek, ahonnan visszafelé bort hoztak magukkal. Annak a veszélye persze fennállt, hogy a meglehetősen távoli Somogy a Habsburg ellenkirály joghatósága alá tartozván, nem fogadja el Szapolyai kiváltságlevelét, ám ebben az esetben számítani lehetett a Dél-Dunántúl tényleges ura enyingi Török Bálint közbenjárására.<sup>24</sup> Debrecen jó kapcsolata Bálint úr fiaival is zavartalan maradt, s a cívisváros a következő évtizedekben megszerezte mindazon kiváltságokat, amelyeket Buda Szapolyaitól 1540-ig elnyert. Szapolyai hamarosan bekövetkezett halála sorsdöntő változásokat hozott az ország sorsának alakulásában, elegendő, ha Buda, Székesfehérvár, Esztergom török kézre kerülésére gondolunk. Ezek értékelése itt már nem feladatom.

A fentebb leírtakat összegezve kitűnik, hogy Szapolyai legfontosabb belpolitikai törekvése a jogára alá tartozó városok – elsősorban Buda – védelme, fejlesztése volt, a korábban ismert jogi és gazdaságpolitikai eszközökkel. Az európai politika mozgásai, amelyeknek ő nem létrehozója, csupán elszenvetője volt, hamarosan keresztülhúzták eltervezett számításait. Buda gazdaságát az ország központjaként kívánta erősíteni, de a főváros pár év múlva határvárrá, kis túlzással végvárrá vált. Az új politikai és kereskedelmi orientáció, amely a Habsburg-birodalom helyett Velencéhez (amely, ne feledjük nem város, hanem szintén birodalom volt) kötötte volna országát, a Serenissima ekkori meggyengülése miatt vált okafogyottá, így nem maradt más lehetősége, mint az Oszmán Birodalom szövetségét keresni. A váradi békében elérte, hogy országának függetlenségét mindkét rivális nagyhatalom garantálja, s arra nem leselkedik külső veszély. Ezt őszintén hitte, ám hamarosan rá kellett döbbsennie arra, hogy helyzete ingatagabb, mint valaha, hiszen nem sikerült, mert nem sikerülhetett megváltoztatnia a Magyar Királyság városainak, köztük Budának gazdasági orientációját. Velence nem volt képes annyi árut befogadni, mint Bécs és a délnémet városok, a két nagyhatalom pedig csak az alkalomra várt, hogy országát, immár véglegesen bekebelezhesse. Erre azonban csak halála után került sor, így ő azzal vigasztalhatta magát, hogy pár évvel meghosszabbította országa létét, s stabilizációs törekvéseivel megteremtette annak a lehetőségét, hogy bukásra ítélt országa annak keleti részén, Erdélyben folytathatja állami létét.

## JEGYZETEK

1. *Sanudo 1879–1902*, Tom. 43. 444. – *Szalay 1859*, 12. *Jászay Magda 1990*. 224–225.
2. *Sanudo 1879–1902*, Tom. 50. 65.
3. A szakirodalomban ez a legelfogadottabb névalak, ezért használok. Latin neve Petovia, horvátul Ptuj-nak, magyarul Potolynak nevezték.
4. *Kubinyi 1959*, 101–102.
5. Laibach Ljubljana német neve.
6. *Szakály 1973*, 55–60. Nedölce (horvátul Nedelišće, korábban magyarul Nedelice, szlovén és vend alakban Nedelišče, ma: Drávavásárhely, fontos vámhely).
7. *Pickl 1973*, 143–153.
8. *Oláh 1985*, 74–75.
9. *Gecsényi 1991*, 33–35.
10. *Bessenyei 1994*, XIX–XXIII. *Varga 2005*, 49–56. – Szigetváron csak 1 dénárt kellett fizetni egy marha után. Zrínyi ezt 10 dénárra emelte. *Szakály 1973*, 98.
11. *Szakály 1973*, 98.
12. *Szakály 1973*, 61.
13. *Szakály 1973*, 83–88.
14. *Bessenyei 2007*, 102–103.
15. *Jászay 1990*, 227.
16. *Szerémi 1961*. (Monumenta Hungarica V) 195.
17. *Nemeth – Papo 2002*, 113–149.
18. *Kubinyi 1959a*, 208–210.
19. Szombathely a szombati kapu előtt elterülő tér, a mai Bécsi kapu tér környékén állt. A Bécs felől érkező áruk piacaként használták. A környékén lakott zsidók már korábban eltávoztak vagy elűzték őket, ingatlanaikat magyarok foglalták el.
20. *Szerémi 1961*, 243.
21. *Oláh 1985*, 29.
22. *Oláh 1985*, 66–67.
23. Várad Szapolyai-kori iratanyaga csaknem teljes egészében elpusztult. Ami megmaradt, azt közli *Balogh 1982*, 60–62.
24. *Bessenyei 2011*, 259–261

## BIBLIOGRÁFIA

- Balogh 1982*  
*Balogh Jolán*: Varadinum. Várad vára. 2. k. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. (Művészettörténeti Füzetek 13/2), 395.
- Bessenyei 1994*  
*Bessenyei József*: Enyingi Török Bálint. Bev., a forrásokat közzéteszi *Bessenyei József*. Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 1994.
- Bessenyei 2007*  
*Bessenyei József*: Venezia, il regno di Giovanni Zápolya e l'impero osmanico. In: I Turchi, gli

Asburgo e l'Adriatico. A cura di Gizella Nemeth e Adriano Papo. Associazione Culturale Italo-ungherese „Pier Paolo Vergerio” Duino Aurisina (Trieste). 2007, 101–107.

*Bessenyei 2011*

*Bessenyei József*: Debrecen 16. századi szerepe a távolsági kereskedelemben In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. Szerk: Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás. Alföldi Nyomda ZRT Méliusz Műhelye, Debrecen. 2011. 243–250.

*Gecsényi 1991*

*Gecsényi Lajos*: Győr kereskedelmi szerepének változása a 16. században.. Arrabona. Muzeumi Évkönyv. 1991. 26–30. k. Győr. 23–43

*Iványi Béla*: Buda és Pest sorsdöntő éve, 1526–1541.: főleg levéltári források alapján. Tanulmányok Budapest Múltjából 9. (1941). 32–84.

*Jászay 1990*

*Jászay Magda*: Velence és Magyarország. Budapest. 1990. 413.

*Jászay Pál*: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. k. Pest, 1846. 308–314

*Kardos Tibor*: Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korból (1502–1518). Századok 1951. 434–442.

*Kubinyi 1959*

*Kubinyi András*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. Budapest Régiségei XIX. kötet, 1959. 99–119.

*Kubinyi 1959a*

*Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Gerevich László – Kosáry Domokos (szerk) Budapest története II. k. 7–335. Budapest, 1973. 208–209.

*Nemeth – Papo 2002*

Nemeth Papo, Gizela – Papo, Adriano: Ludovico Gritti. Un principe mercante del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la Corona d'Ungheria. Edizioni della Laguna. Gorizia, 2002. 355. Italia – Ungheria. Collana di studi e documenti/ 113–149.

*Oláh 1985*

*Oláh Miklós*: Hungária. Szerk., bev. Szigethy Gábor. Ford.: Németh Béla. (Gondolkodó Magyarok 94.) Szeged, Szegedi Nyomda, 1985.

*Pickl 1973*

*Pickl, Othmar*: Routen, Umfang und Organisation des inneneuropäischen Handels mit Schlachtvieh im 16. Jahrhundert. In: Festschrift Hermann Wiesflecker zum sechzigsten Geburtstag. Hgg. Alexander Novotny, Othmar Pickl. Graz. 1973. 143–166.

*Sanudo 1879–1902*

*Sanudo, Marino*: I Diarii. (MCCCCXVI–MDXXXIII) Pubblicati per cura di Fulin, Rinaldo – Stefani, Federico –Barozzi, Niccolò, Berchet, Guglielmo – Allegri, Marco. Tom. 1–56. Visentini. Venezia. 1879–1902

*Szakály 1973*

*Szakály Ferenc*: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. Levéltári évkönyv Somogy megye múltjából 4, 1973, 55–112.

*Szalay László*: János király és az európai hatalmasságok 1526–1528. In: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVII. században. Ráth Mór. Pest. 1859. 1–145.

*Szerémi 1961*

Szerémi György: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László.

Bev., jegyz. ell. Székely György. (Monumenta Hungarica V), Magyar Helikon. Budapest. 1961., 318. Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. A Szapolyaiak a magyar történelemben című, 2002 november 22-i és az Erdély története a 15–17. században című 2001 november 30-i Miskolcon rendezett konferenciák előadásai. Szerk.: *Bessenyei József, Horváth Zita*. (Studia Miskolcinensia 5.) Miskolc, 2004, 303.

*Varga 2005*

*Varga Szabolcs*: A vár és a mezőváros története 1526 és 1566 között. In: Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából. Szerk.: *Bósze Sándor, Ravazdi László, Szita László*. Szigetvár Város Önkormányzata, Szigetvári Várbaráti Kör. Szigetvár. 2005.

*JÓZSEF BESSENYEI*

*JÁNOS SZAPOLYAI'S ECONOMIC POLICY PLANS AS THEY RELATED  
TO THE HUNGARIAN TOWNS AND TRADE ROUTES*

*ABSTRACT*

After the defeat in the battlefield of Mohács János Szapolyai thought it to be his obligation to tighten the economic relations, which had declined in the previous decades, between the Venetian Republic and Hungary, in order to offset the predominant Habsburg relations. It was his long-term plan to transport all goods earlier exported by Hungary to German areas to Venice.

Despite temporary successes, he failed to attain this plan. The Hungarian free royal towns had a leaning towards the Habsburgs, since the German areas meant a far larger market than Venice. The routes from the Hungarian Kingdom to Venice also lead through the empire of the Habsburgs, most trade being pursued along the Laibach road via the pro-Ferdinand wholesale merchants of Pettau and there was no way to go round them.

Szapolyai's administrative moves – the displacement of the German inhabitants of Buda, the prerogatives granted to the Hungarian nationals of Buda – failed to achieve their goal. The constantly changing war situation, the declining importance of Buda, and the permanently changing territory belonging to Szapolyai were all unfavourable for trade.

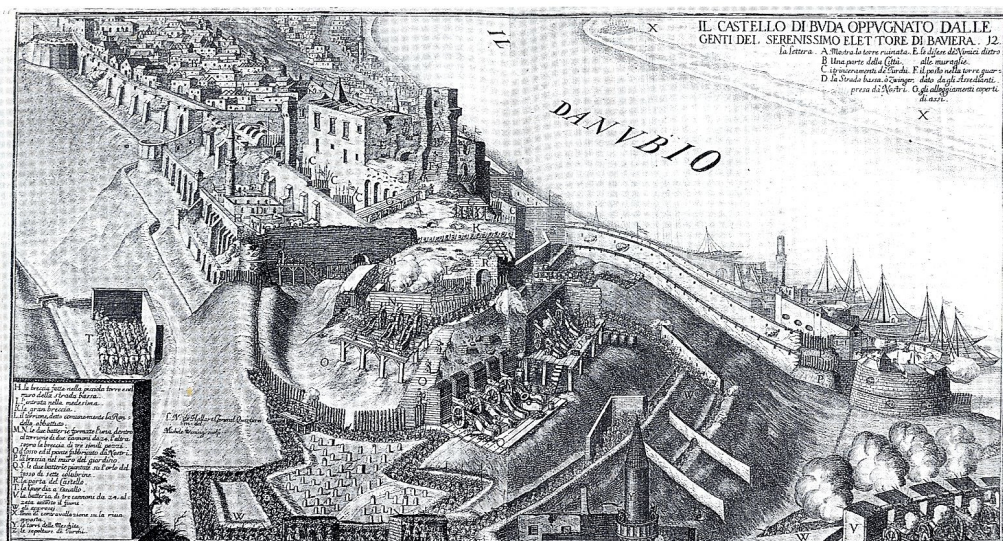
Underlying all these processes was the dwindling of Venice's power and the uncontrollable expansion of the Ottoman Empire in the region. Szapolyai was not capable of influencing these fundamental processes with legal or economic tools; adaptation absorbed most of the area's economy.

bessenyei\_jozsef@freemail.hu

## BUDA VISSZAFOGLALÁSA A 17. SZÁZADI SPANYOL HÍRADÁSOKBAN

Valószínűleg annak a szakmai világnak, amely a mai értelemben vett újságírás előtti hírforgalommal foglalkozik, tudomása van arról, hogy a 17. század végén milyen tetemes mennyiségű spanyol nyelvű híryanag látott napvilágot Magyarországról. Ez érthető annak fényében, hogy Buda a keresztény világ legkeletibb, a moszlim világ legnyugatibb ütközőpontja és éppen ezért a korszak legjelentősebb harcai éppen országunk területén folytak. A Porta Budát afféle ugródeszkának is tekintette a Bécs felé vezető úton. Természetesen a Buda visszafoglalásával kapcsolatos, rendelkezésre álló híryanag sokkal nagyobb annál, semhogy a teljesség igényével tárgyalhassam e helyen. Céлом mindössze annyi, hogy a legfontosabb szempontok szerint keresztmetszetét nyújtsam annak a képnek, amely Magyarországról, a magyar népről és a török ellenes harcokról a hírek alapján a spanyol köztudatban megjelent. Ennek segítségével megismerhetővé válik majd két földrajzilag távoli, de lélekben nagyon is közeli ország történetének egy szelete.<sup>1</sup>

Könyvtáraink gyűjteményeikben számos idegen nyelvű, külhoni kiadású,



Buda ostroma, 1686.

M. Wening rézmetszete, Hallart rajza nyomán.

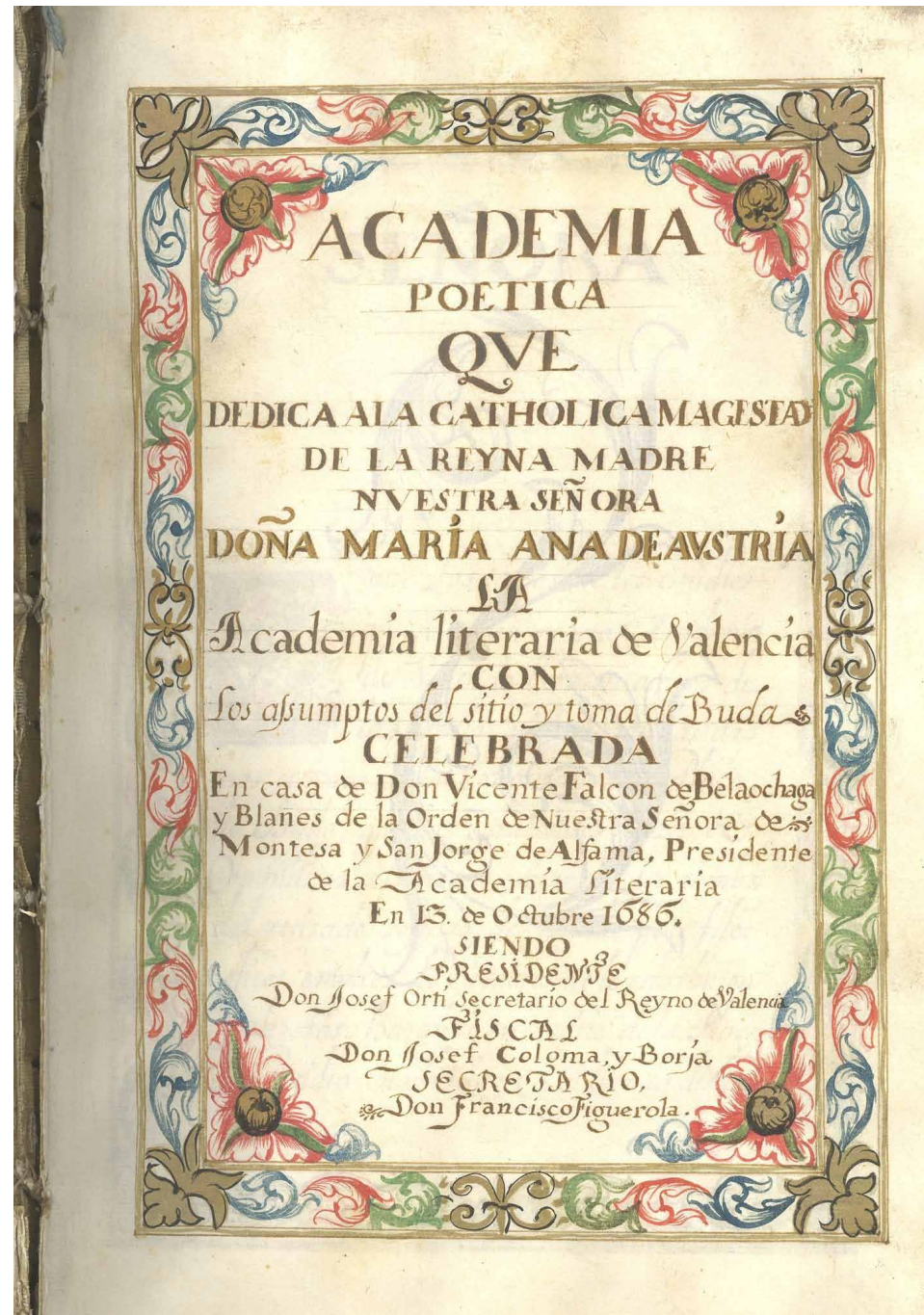


Magyarországról szóló kiadványt őriznek. Ezeket a könyvnyomtatástól a 19. század kezdetéig datálható régi nyomtatványokat szaknyelven „hungarikáknak” nevezzük<sup>2</sup> és nagy becsben tartjuk, mint hazánk történetéről, a magyar népről, mentalitásunkról, szokásainkról, az Európában élő többi nemzet által – még ha nem is mindig helytállóan – megalkotott képzetek dokumentumait. Idők folyamán ezek közül már többet is ismerttettem különféle munkáimban.<sup>3</sup> A rendelkezésemre álló, mindössze 83 nyomtatvány és egy díszes kézirat alapján – bár ez nem túl nagy mennyiség – igyekeztem egy viszonylag valós képet alkotni arról, mennyire kötötték le a spanyol közvélemény figyelmét a Magyarországon folyó török háborúk hírei, eseményei.

Javier Díaz Nocí professzor munkásságának köszönhetően már a spanyol történészek előtt sem ismeretlen, hogy ezekben a háborúkban kasztíliai, katalán és más nemzetiségű, de spanyolul beszélő katonák is részt vettek.<sup>4</sup> Nálunk már jó ideje foglalkoznak kutatók a Szent Szövetség, a pápa és a császár Magyarország teljes visszafoglalásában játszott szerepével,<sup>5</sup> Buda elfoglalásáról pedig 1886-ban Károlyi Árpád tollából alapmű született.<sup>6</sup> A nemzetközi csapatok összetétele, a harcok naprakész története, sok esetben a nevesíthető katonák élete, tettei, sőt azok jövője is a kutatások tárgya volt, marad és lesz. Sajnálatos, hogy annak ellenére, hogy a Spanyol Királyság önkéntesei, zsoldosai jelentős számban harcoltak itt, a kutatás mégsem szentelt kellő figyelmet a háborúban való részvételüknek. Szerencsére Magyarországon és Spanyolországban korábban is akadtak kutatók, akik publikációikkal hozzájárultak ahhoz, hogy többet tudjunk meg e témáról, s akikre munkám során én is támaszkodtam.<sup>7</sup>

A német-római birodalomban a 17. század utolsó évtizedére az élet alapvető követelményévé vált a világpolitika állásának figyelemmel kísérése. A mindent átható politika befolyása révén diplomatának, lovagnak, nemesnek, kereskedőnek, polgárnak egyaránt ismernie kellett az aktuális eseményeket. A tájékozatlanság nem csak műveletlenségnek számított, hanem nevetségesnek is.<sup>8</sup> Valószínűleg nem volt ez másképp az Ibériai-félszigeten sem. A Spanyol Királyságba és tartományaiiba a híradások több csatornán keresztül jöttek. A Mediterráneummal és Európa más országaival kapcsolatos események hírei Milánóból, Genovából és Velencéből először Barcelonába, onnan Valenciába, Nápoly felől Mallorcán át egyenesen Valenciába érkeztek meg. Innen kerültek Madridba, ahonnan a többi városba vagy eredeti kiadvány, vagy utánnymás formájában jutottak el.

Madrid a hírforgalom szempontjából szerencsés helyzetben volt, Bécsből, Németalföldről, Itáliából, Franciaországból, Portugáliából közvetlenül is kapta a tudósításokat. A Brüsszel – Párizs – Madrid vonalon a németalföldi, illetve az észak-európai híreket, a San Sebastian – Bilbao – Burgos, illetve a San Sebastian – Zaragoza<sup>9</sup> vonalon a flamand híradásokat. San Sebastian azért volt ilyen jelentős, mert itt találkoztak azok a kereskedő- és postaútvonalak, amelyek Irúnnál léptek spanyol földre. Természetesen Madrid és Bécs közvetlenül is kapcsolatban volt egymással. Az is megállapítható, hogy Buda alól bizonyos hírek Bécs érintésével, Zaragozán át Barcelonába érkeztek meg, s végül onnan kerültek el a fővárosba.<sup>10</sup> Ha – akár az általam vizsgált, akár a szakirodalomból ismert – kiadványokat nyomdahelyek szerint csoportosítjuk, megállapíthatjuk a madridi és a barcelonai nyomtatványok túlsúlyát és azt, hogy a két városban kiadott anyagok mennyisége majdnem egyforma. A nyomtatott



*Academia poetica 1686.  
A kézirat címlapja*

anyag műfaji sokfélesége mutatja, hogy a kiadók saját termékeik mellett külföldi relációk fordításait és korábbi kiadványok utánnomlásait is megjelentették.

Az 1600-as évek folyamán még az alkalmi kiadványok domináltak. A nyomdászok - akik ugyanakkor a kiadók is voltak - igyekeztek összegyűjtve ismertetni a legfontosabb eseményeket. Megvásárolták külföldről a hírleveleket, illetve fizetett, hivatásos informátorokat alkalmaztak a hírek beszerzésére.

Európában a 17. század végén a török elleni háború volt a vezető hír. A spanyol relációk, avizók és egyéb kiadványok – amelyek a magyarországi eseményeket, Buda visszafoglalását, a különböző nemzetek fiainak részvételét adták hírül – forrásai gyakran nem hitelesek. Legtöbbször ókori szerzők és középkori történelmi összefoglalások alapján állították össze az ország földrajzi és történelmi leírását, és ennek következtében sok sztereotípiát alkalmaztak. Ugyancsak így jártak el a korabeli országismereti művek esetében is.

Akadtak azonban valóban új hírek is, amelyek általában némi késéssel érkeztek meg a kiadókhoz. Néha a diplomáciai úton kapott információkat – a kormányok beleegyezésével, és a „hírgyárosok” segítségével – kiszivárogtatták, a kiadók pedig sürgősséggel közzé tették, és ekkor a közönség valóban naprakész híreket olvashatott. Ám a közétevőknek nem volt céljuk sem az értékelés, sem a kommentálás, ezért a kiadványok világos és közérthető, de sematikus stílusúak.

A széleskörű érdeklődést mutatja a kiadványok mennyisége, illetve azok példányszámának évenkénti növekedése. Montserrat Guiu Aguilá által a Barcelonai Városi Levéltárban, a Bonsoms Gyűjteményben és a Barcelonai Egyetemi Könyvtárban található kiadványokból összeállított statisztika alapján megállapíthatjuk, hogy míg a röplapokban az 1640-es években a spanyol belpolitika hírei voltak az elsődlegesek, valószínűleg Bécs ostromától, 1683-tól kezdve egyre több röpirat, könyv, költemény, térkép, történelmi munka, németről, olaszról spanyolra fordított kiadvány jelent meg a Közép-Európában zajló eseményekkel kapcsolatosan.

1683-tól Madridban, majd 1685 után Sevilleben, Barcelonában, Valenciában és Nápolyban jelentettek meg hírlapokat. 1683-tól a megjelenő kiadványok 28 százaléka a török elleni hadműveletekről, Bécs felmentésének eseményeiről és a győzelmet követő, hivatalos ünnepegekről szólt. Egy évvel később, 1684-ben a témával kapcsolatos kiadványok száma a duplájára emelkedett. Az ez évi ostrom híreinek mennyisége a XIV. Lajossal szembeni háború, és Girona városának ostroma mögött a második helyre került. Az érdeklődést erősen fokozta az 1683 óta a budai harcokban részt vevő spanyol önkéntesek sorsa, és a Szent Ligához való csatlakozásnak is nagy visszhangja támadt. 1685-re a magyarországi harcokkal kapcsolatos kiadványok már az első helyen álltak. A nyomtatott anyag 44 százaléka – amelyekben elsősorban Érsekújvárt, Eszéket, Thökölit és a felső-magyarországi eseményeket említették – ezzel foglalkozott. Buda visszavívásának évében (1686-ban) 60 százaléknál is magasabbra emelkedett a török elleni európai háborúkkal kapcsolatos híradások aránya.<sup>11</sup>

Aspanyolországi statisztikai áttekintés után itt az ideje, hogy rátérjünk a magyarországi könyvtárakban fellelhető könyvek, hírlevelek, röplapok közül a legfontosabbakra, illetve egykori gyűjtőik, mai őrzőik kitérére.<sup>12</sup> Nem mindig létezett Magyarországon műgyűjtés, ehhez el kellett jutni a nemzeti öntudat bizonyos fokára. A 19. században a Tudományos

Akadémia, a Nemzeti Múzeum és a nagy magángyűjtemények megalakulásával kezdődött meg a fentebb már említett „hungarikák” gyűjtése is. Apponyi Sándor gróf gyűjteményéből több száz, a latintól kezdve, a német, holland, francia és más világnyelven kiadott könyvet és újságlapot ismerünk, amelyek Magyarország történelmét nagyrészt felölelik. Ezekből ötven kötet a 1686 és a karlócai békekötés (1699) éve közötti, spanyol nyelvű nyomtatvány. A magyar érzelmű főúr később könyvgyűjteményét a nemzetnek ajándékozta, de előtte még négy kötetben, saját költségén kinyomtatatta az állomány katalógusát bibliográfiai leírásokkal és német nyelvű annotációkkal. Mivel nem sikerült elkészítenie az összes bibliográfiai leírást, így számunkra is maradt még felfedezendő forrás és kiadandó kötet.<sup>13</sup>

Ma ezeket a nyomtatványokat, leveleket, kéziratokat az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik.<sup>14</sup> Más gyűjtési koncepció keretében beszerzett 30 kötet a Fővárosi Könyvtár Budapest Gyűjteményében<sup>15</sup> és 3–3 kötet a főváros múzeumának, a Budapesti Történelmi Múzeumnak Könyvtárában,<sup>16</sup> valamint az Egyetemi Könyvtárban található. Ha leszámítjuk az azonos példányokat összesen 59 spanyol nyelvű kiadványról beszélhetünk. Ezeket igyekszem most röviden bemutatni.

A Francisco Fabro Bremundan-féle kiadványsorozat, a *Floro historico de la Guerra movida per el Sultan de los Turcos Mehmet IV contra el Augustissimo Leopoldo Primero* (1683) alapját kizárólag a röplapokon terjedő hírek szintézisei alkotják. A kiadvány az 1683 és 1688 közötti évek eseményeit foglalja össze. Mivel éves rendszerességgel jelent meg, így bizvást nevezhetjük a mai szóval évkönyvnek. A harmadik számú kötet szól Buda ostromáról. Többek között tőle tudjuk sok önkéntes nevét és elsősorban ő ír a barcelonai céhes polgárok Budára érkezéséről, akiket Ince pápa keresztesháborút hirdető bullája hozott ide. Számuk szerinte 100 volt és az általános rohamban nagy részük életét vesztette,<sup>17</sup> Béjar herceg<sup>18</sup> haláláról is ő tudósít. Bremundan – aki a hírek hitelességére törekedett, és valóban, a nevek és a számok is, minden munkájában hitelesnek tekinthetők – az önkéntesek tekintetében elveszíti a rá jellemző tárgyilagos hangnemet és költői szavakkal méltatja hősiességüket.

Egy másik – tartalmát és sorsát illetően is – érdekes mű Sebastian Armendariz, királyi nyomdász *Diario del asedio y expugnacion de la ciudad de Buda...Dedicado al...Don Juan de Silva* című nyomtatványa. A kötetet összeállítója tanító cézzal készítette el Don Gregorio de Silva y Mendoza Sandoval, Infantado hercegének elsőszülött fia, Don Juan de Silva számára. 1686. július 13–14. napjának eseményei, az általános roham, és a spanyol önkéntesek megpróbáltatásai ebből a szövegből kimaradtak. Bár tesz róluk említést és néhány nemes nevét fel is sorolja (Llaneras márki, Escalona herceg, Valero herceg), de nem szentel nagy figyelmet tevékenységüknek. Más híradásokkal szemben tőle azt tudjuk meg, hogy az önkéntesek – akik véleménye szerint szerencselovagok voltak (*aventureros*) – nem tartoztak egyetlen hadseregcsoporthoz sem, és nem is teljesítették kötelességüket. Két főnemest emel ki a sok közül, akiket érdemeikért mégis meg kell becsülni. Llaneras márkiját, aki – dacára annak, hogy már a június 27-dikei támadásban megsebesült – végig fegyelmezett és hősként viselkedett, amiért Lipót köszönetet is mondott a spanyol királynak,<sup>19</sup> és Escalona herceget, aki a szeptember 2-dikai győzelem utáni „embertelenségben” nemes lélekről tett tanúbizonyságot és megmentette egy várbéli török gyermek életét.

Hasonlóan figyelemreméltó naplókat adnak közre a madridi Melchor Alvarez nyomdász és Zaragozában Diego de Dormer örökösei 1686-ban. Melchor Alvarez: *Diario puntual de quanto ha passado en el famoso sitio de Buda...el día 2. de setiembre del año presente 1686* című kiadványa észrevehetően kivonata a részletesebb, másik, *Diario puntual de quanto ha pasado en el famoso sitio de Buda y relacion cumplida de su presa por assalto el día 2. de setiembre del año presente 1686* című híradásnak. Forrásaik Németországból, Flandriából és Itáliából valók, de csak azokat a híreket ismétlik, melyeket más spanyol híradásokban is megtalálunk. Említik Don Juan Francisco Manrique tábornok nyilvánzó okozta sebesülését, Gaspar de Zuñiga júliusi ostromban játszott szerepét, a spanyolországi önkéntesek fejtelten viselkedését az ostrom során, illetve felsorolják a sebesülteket és a hősi halottakat.

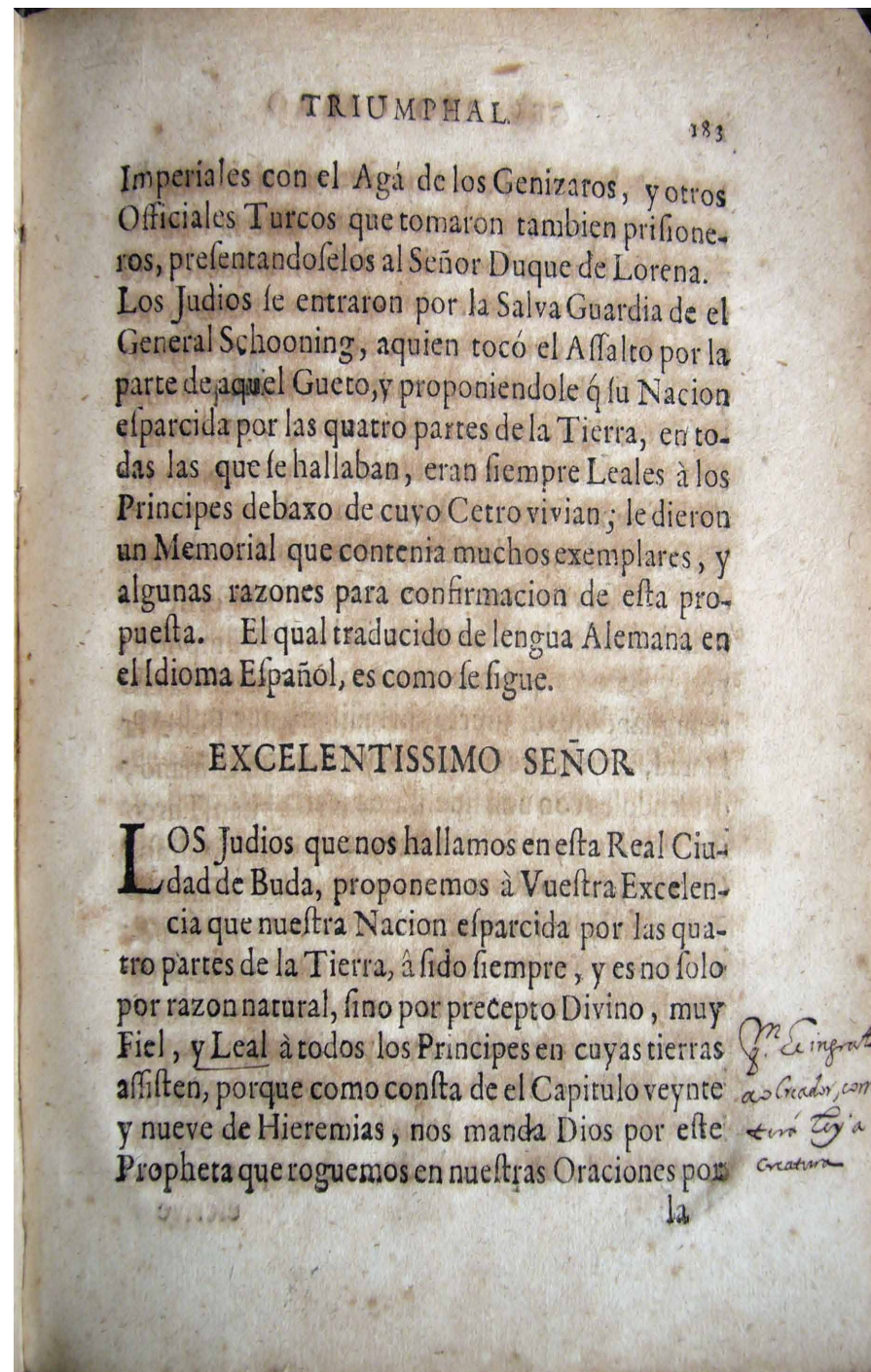
Még két napló-típusú nyomtatványt érdemes megemlítenünk. Ezek az ostromnapló-szerű kiadványok egy közös „ősre”, az 1685-ben kiadott *Prodigios de valor inauditos, executados por las armas imperiales...en Ungría*-ra mennek vissza, melyet eredetileg német nyelven adtak ki.<sup>20</sup>

Pizarro de Oliveros munkája, a *Cesareo Carro Triumphal*...<sup>21</sup> valamint annak változatlan utánnomású kiadása, az *Historia de los successos de Ungría*...<sup>22</sup> című, nagyon szokatlan kötetek, mivel egyesítik a hírlevél és a verseskötet tulajdonságait. Ezeknek az 1687-ben és az 1690-ben Amszterdamban megjelent kiadványoknak ugyanaz a kiadója, mégpedig a szefárd származású Jacomo de Córdoba, aki családjával az üldöztetések elől Amszterdamban talált menedéket. Mindkét kötet egy dicsőítő verset, egy, az olvasóhoz szóló előbeszédet, a magyar események, illetve az ország leírását tartalmazza. Nagy teret szentel Buda ostromainak és visszafoglalásának, anélkül, hogy érdemleges betekintést nyújtana a valóságos történeti folyamatba. A bevezető verset – *Applauso Harmonico* – Miguel de Barrios y del Valle írta, akit Daniel Lévi de Barrios néven a spanyol-szefárd irodalomtörténet is jól ismer. Katona, de a judaizáló spanyol költészet egyik nagy képviselője is, az *Academia de Sitibundos* és az *Academia de los Floridos* alapító tagja. Állítólag Rembrant is megfestette őt második feleségével, Abigéllal *La novia judía* című képén (1688). A kiadvány tartalmaz egy levelet is, amelyet állítólag az ostrom idején a Budán lakó izraeliták írtak Schöning generálisnak, a brandenburgi csapatok parancsnokának A budai zsidóknak tulajdonított levelet valószínűleg a szerzők írták – más hasonló, létező memorandum alapján. Céljuk minden bizonnyal a szenvedő emberek iránti együttérzés, esetleg a kiszabadításukra való adakozókedv felkeltése volt.<sup>23</sup>

Nicolás de Oliver y Fullana hírösszefoglalóját<sup>24</sup> Kölnben nyomtatták és Brüsszelben árusították. A szerző mallorcai converso, úgynevezett „chueta”.<sup>25</sup> Művének érdekessége, hogy ezt a kötetet Béjar herceg emlékének ajánlotta.

A magukat „valós beszámolóknak” (*relación verdadera*) tituláló röpiratok közül Rafael Figuero, barcelonai kiadványát érdemes megemlíteni. A *Relacion verdadera de todo lo sucedido en el Sitio de Segedin y Cinco Iglesias*...a régi, még a mórak elleni harcokból megmaradt fogalmakkal igyekszik közönségéhez közel hozni a harcokat, meglehetősen pontosan és fegyelmezetten tájékoztatva olvasóit.

Nagyon elterjedtek a nyomtatásban is közölt protokoll-levelek, és Béjar herceg halála idején több részvétnyilvánító levél is született. Ezekről akár azt is mondhatnánk,



Yacomo de Cordoba amszterdami kiadványában található levél kezdőoldala

hogy értéktelenek a történetírás számára, de például egy levélben, amelyet Carlo di Borgomanero (Carlo d'Este) bécsi spanyol követ írt Fuensilada grófnak, Milánó kormányzójának, érdekes híradást találunk Buda visszavívásának napjáról. A levél szerint az időpont, amelyben végleg bevették a várat 1686. szeptember 3-a, délután négy óra volt. A leveleket egyébként csak jóval később adhatták ki nyomtatásban, ugyanis a kiadó – Rafael Figuro – bevezetőjében I. Lipótot, mint „boldog emlékezetű császárt” említi.

Néhány történeti igénnyel fellépő kiadványt, úgynevezett országismereti művet is meg kell említenünk. Az egyik egy olasz író Sempliciano Bizozeri spanyol nyelvre fordított és Barcelonában egymás után többször is megjelentetett munkája, a másik egy bizonyos Francisco Montalbo nevű szerzetes történeti műve, melynek megjelenését a Tellez-Giron család egyik tagja támogatta.<sup>26</sup>

A fenti, hírközlést vagy művelődést szolgáló művektől, melyeket minden hibájukkal együtt mégis valamelyest forrásértékűnek tekinthetünk, eltérnek az eseményeket versekbe foglaló románcok és a színdarabok. Ezeket általában egy nagyhatású hír, háborús győzelem, hősi halál, győzelmi ünnepek ihlették. Formájuk legtöbbször négysoros oktáva vagy szonett, a késő barokk kor ízlésnek megfelelően szimbólumokkal telezsúfolt, színpadias képeket alkalmazó költemény. Ebbe a műfajba tartoznak a hasonló felépítésű, de már kevésbé emelkedett hangvételű, gálans, párbeszédess munkák, amelyekben majdnem minden esetben egy csinos, tájékozatlan ifjú hölgyet kell felvilágosítani arról, mi is történik a nagyvilágban.

A következő „műfaj” az úgynevezett panegirikus költemények legtöbb esetben a császárhoz (I. Lipót), a királyhoz (II. Károly), illetve az anyakirálynéhoz (Mariana de Austria) szólnak, de szép számmal ismerünk olyat is, amely Miksa Emánuel vagy Lotaringiai Károlyt magasztalja.

Magyarországon eddig mindössze egyetlen színmű került elő a sok közül, amely Buda visszafoglalása ürügyén íródott. Bances Candamo *La comedia de la restauracion de Buda...* című munkáját Sebastian Armendariz adta ki Madridban. A művet a királyi család előtt be is mutatták a győzelmet követő ünnepek idején, a Buen Retiro palotában.

Utoljára de nem utolsó sorban említeni kell azt a kéziratos, polikróm díszítményekkel ellátott, aranyozott oromszegélyes kötetet, amelyet a Budapesti Történeti Múzeum 1911 óta őriz és párja még nem került elő, ...*La Academia literaria de Valencia/con/Los assumptos del sitio y toma de Buda...*<sup>27</sup> címen. A dokumentum szerzői kivétel nélkül mind Valencia városának ismert, és elismert személyiségei, vezető egyéniségek, sokukat a spanyol irodalomtörténet is számon tartja.<sup>28</sup> A kötet irodalmi értéke – bár tudtommal irodalomtörténész még nem vizsgálta – valószínűleg igen csekély. Legtöbb esetben csak a címben található utalással kapcsolódnak az általunk tárgyalt eseményhez, konkrétumokat, vagy hír értékű részleteket nem találunk benne. Ugyanakkor a történetekben felbukkanó adalékok bizonyítják, hogy ezek az urak általánosságban jól tájékozottak voltak, mind a napi hírekről, mind a törökről, és az ellene folytatott harcokról. Már csak azért is, mert a moszlimok elleni, 13. században elért győzelem megünneplése Valenciában még a 17. században is élő hagyomány volt. Így tehát nem érezték azt pusztán magyar vagy csakis keresztény ügynek, kissé a sajtójuknak is tekintették. Figuerola tudni vélte,

hogya a győzelem híre annyira elragadta II. Károlyt, hogy megszegte még a szigorú spanyol udvari etikettet is. Az özvegy édesanya, Mariana éppen IV. Fülöp halálának huszonegyedik évfordulójára emlékezve magányban imádkozott, és ebben zavarta meg fia, hogy közölhesse vele az örömhírt.

Sok helyütt – ahogy más Budáról szóló, spanyol nyelvű irodalmi alkotásban is – a törököket a mórokkal azonosítják (*morismas, moros*), vagy istentelen barbároként (*bárbaros impios*), sőt mérges kígyóként, sárkányként (*basilisco, dragon oriental*) ábrázolják. Megjelenik a keresztesháborúra való hivatkozás is (*esta guerra sacrosanta, de Inocencio esta guerra se apellida*). Egyetlen olyan – melleleg befejezetlen – vers van a kötetben, amelyet egy valenciai önkéntes ihletett. Vicente Olmo szonettje a város egy ismert és történelmi családjának utolsó sarjáról Don José de Vilaragutról szól.<sup>29</sup>

A fentiek alapján megállapítható, hogy Spanyolországban, – csakúgy, mint Európában – a Pápa és a Szent Liga által kezdeményezett török ellenes háborúk hírei nagyon fontosak voltak, és nagy számban kerültek az utcára metszetekkel illusztrált röplapok, hetilapok. A széleskörű érdeklődést az 1684 és 1687 közötti nyomtatott anyag jelentős mennyisége is bizonyítja. Ugyancsak ezt bizonyítja a külföldön kinyomtatott, és Spanyolországban lefordított röplapok megléte és a sok utánnomás is. Nagyon sok röplap és könyv eredeti kiadása francia, német, vagy olasz nyelvű. Ezeket be lehetett szerezni futárok, kereskedők útján, hogy aztán spanyol nyelvű fordításukat is megjelentethessék.

A röplapok (akár reláció volt, akár románc) nagyon egyszerű világméretű sugalltak. A Jó és a Rossz, illetve a Kereszt és a Félhold harcára szűkítették le a történelem eseményeit, illetve egyes személyekben koncentrálták a nemes és nemtelen tulajdonságokat. Szerzőik – akik legtöbbször ismeretlenek – olyan szimbólumrendszerrel dolgoztak, amelyet a 17. századi olvasóközönség könnyen megértett. A röplapokban jól megfigyelhetők a magyarokról, a magyar városnevek etimológiájáról, a magyarok származásáról az európai és a spanyol köztudatban is meglévő sztereotípiák. Mindig egy meghatározott eseményt emelnek ki a sok közül, lehetőleg valamilyen hőstettet. Legtöbbször a Spanyolországból érkezett önkéntesekkel foglalkoznak, de csak nevek felsorolására szorítkoznak, illetve a nagy júliusi roham eseményeit említik. Szólnak Piccolomini hercegről (a család aragóniai ágából), szerepel még Don Felix de Astorga, az önkéntesek kapitánya, Leganes márki, Castel Moncajo márki, Don Rodrigo de los Herreros, lovassági kapitány, Valero márki, Don Gaspar de Zuñiga, Llaneras márkija és még pár név, alig egy tucat a százak közül, így az első nagy ostrom után sebesüléseibe belehalt Béjar (Vejar, Vexar) herceget szinte nemzeti hősnak tartják. De általában a relációkból semmit sem tudunk meg az önkéntesek számáról, indítékaikról, szándékaikról és későbbi sorsukról.<sup>30</sup>

Végezetül azt is meg kell állapítanunk, hogy a magyarországi spanyol nyelvű röplap-anyag segítségével nem tudunk többet vagy mást mondani Buda visszavívásának történeti körülményeiről, mint a megelőző történeti munkák.<sup>31</sup> Sem az eseménytörténeten, sem máson nem módosítanak azok az adatok, amelyek ezekből a nyomtatványokból kiolvashatók, ez közvetve hitelességük bizonyítéka is. Ugyanakkor feldolgozásuk hozzásegít ahhoz, hogy árnyaltabb képet alkothassunk arról, hogyan és milyen

mélységben ismerték a magyarokat a 17. századi Spanyol Királyságban, illetve a 12. században kezdődő és – úgy tűnik – napjainkig töretlen spanyol-magyar kapcsolatok létének újabb bizonyítékeként szolgálhat.

#### JEGYZETEK

1. A cikk alapját a 2010-ben, San Millan de la Cogollaban (La Rioja, Spanyolország) megtartott előadásom képezi. Spanyol nyelvű, átdolgozott változata megjelenés alatt a „Las Actas del VI Congreso de SIERS” kötetben.
2. Magyarországon elsőként gróf Apponyi Sándor saját könyvgyűjteményének címeként használta a kifejezést. *Apponyi 1903–1927*.
3. *Hanny 1999.*; *Hanny Erzsébet*. Buda 1686. évi visszafoglalásának hírei hazai könyvgyűjteményeink egykorú, spanyol nyelvű kiadványai alapján. (Doktori dolgozat, kézirat) Budapest, ELTE, 2008. Vezető tanár: Dr. R. Várkonyi Ágnes.
4. *Díaz Nocí 2003*, 2–10.
5. Elsőként Bél Mátyás, majd többek között Balanyi György, Fraknoi Vilmos, Győri János, Hangay Zoltán, Kalmár János, Gonda Imre, Niederhauser Emil, Várkonyi Ágnes és még sokan mások
6. *Károlyi 1886*; *Károlyi–Wellmann 1936*.
7. A teljesség igénye nélkül: Bunes Ibarra, Guiu Agilá, Sanchez Ortega, Molas i Ribalta, a magyarok közül Károlyi Árpád, Wellman Imre, Karl K. Lajos, Fallenbüchl Zoltán, Szakály Ferenc vagy Anderle Ádám
8. *G. Etényi 1995*, 95–97.
9. Zaragóba havonta legalább három alkalommal érkeztek hírek Flandriából, amint ezt a sevillai egyetem régi nyomtatványainak gyűjteménye is tanúsítja (Catálogo de Relaciones de sucesos en la BUS – [www.bib.us.es](http://www.bib.us.es))
10. *Sanchez Prieto 2000*, 19.
11. *Guiu Agilá 1984.*, 363–374.; *Molas i Ribalta, 1996*.
12. A magyarországi gyűjteményekben őrzött anyagok esetében nagyon körültekintően kell eljárunk, hiszen a gyűjtemények esetlegesek, és a 1683 és 1690 közötti időszakból az európai méretekhez mérten a kötetek száma is csekély.
13. *Salgó 1995*.
14. Lásd 2. jegyzet
15. *Kelényi B. 1935*.
16. Lásd 3. jegyzet
17. A magyar hagyomány 300 barcelonai hősi halotról tud, Buda városfalában elhelyezett emléktáblájukon is ez áll.
18. Don Manuel Diego López de Zuñiga y Guzmán Sotomayor y Mendoza Duque de Béjar.
19. Tudjuk, hogy ő José Francisco Vilaragut y Sans Lima i Abreu, aki Llaneras márkija és Olocau grófja is volt és aki 29 évesen szintén részt vett a felszabadító harcokban. *Lloret Gómez de Barreda 2003*, 303–313.; *Hanny 2007*, 9–24.
20. *Bán 2000*, 16.
21. Cesareo Carro Triumphal en que gloriosamente campeon por el Orbe las invencibles Armas

- del Maximo Emperador Leopoldo Primero de este nombre, por... la feliz retsauracion... de Buda... 2 de Sept. De 1686. Relacion puntual y verdadera. En Amsterdam En Casa de Yacomo de Cordova, Año 1687.
22. Historia de los successos de Ungria, en que gloriosamente campeon las invencibles Armas del Maximo Emperador Leopoldo Primero... en dos de Septiembre de 1686. En Amsterdam. En Casa de Jacomo de Cordova. Año 1690.
23. *Hanny 2012*, 607–616.
24. Recopilacion Historica de los Reyes, Guerras, Tumultos y Rebeliones de Ungria, desde su poblacion por los Hunnos, hasta el año presente 1687... Dedicada al Ex.mo Señor Don Juan Manuel Diego Lopez de Zuniga y Guzman... Duque de Béjar. Para funebre Momento el Ex.mo Señor Don Manuel Diego Lopez de Zuñiga y Guzman... Duque de Béjar su padre, moerto gloriosamente en memorable Sitio de Buda. Por el sargebto mayor Don Oliver, Cosmographo de su Magestad Catolica. En Colonia, 1687. Se hallan en Bruselas en Casa de Francisco Foppens.
25. Életéről bővebben: *López Bascuñanam 1988*.
26. A szerző eredeti neve Francisco de Albornoz y Cuenca, aki anyai ágon rokonságban állt a valenciai Olmo családdal. Művének megjelenését Uceda hercege támogatta. A könyv ötödik fejezetében ír Budáról és a spanyol önkéntesek július 13-i tragédiájáról.
27. Pasqual Mas sem a valenciai egyetemen megvédett doktori dolgozatában, sem későbbi cikkében nem említi a barokk kori akadémiák között. *Mas i Usó 1991.*; *Mas i Usó 1994*, 47–56.
28. Például *Don Vicente Falcon de Belaochaga y Blanes*, az Akadémia elnöke. Hadmérnök, de 1681-ben feltűnik az „Academia del Alcázar” szerzői között. *Don Josef Ortí y Moles*, 1650-ben született Valenciában. Őt is az „Academia de Alcazar” tagjai között látjuk először. Nagyon sokoldalú és termékeny író volt. *Don Marco Antonio Ortí y Moles*, Josef bátyja, ugyancsak irodalmár. Az 1680-as évek utolsó évtizedeiben sokszor szerepelt a valenciai irodalmi Akadémia előadásain.
29. A család történetét *Lloret Gómez de Barreda 2005*. munkájából ismerhetjük meg.
30. Más, megbízhatóbb levéltári forrásokból azonban tudjuk, hogy a győztes háborúk befejeztével az életben maradtak egy része hazament, de egy részük Magyarországon maradt, letelepedett, családot alapított és elmagyarosodott. Tolna megyében, a Bánátban de Magyarország más régióiban is a 19. századig nyomon követhetők a spanyol eredetű családnevek (*Vazquez, Valero, Velez*) és a spanyol szokások megléte.
31. *Hanny 2002*, 125-136.

*Anderle Ádám*: A magyar-spanyol kapcsolatok ezer éve, Szeged, Egyetemi, 2006.

*Apponyi 1903–1927*

*Apponyi, Alexander*: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften, 1–4. München, 1903-1927.

*Balanyi, György*: A Szentszék és a magyarság szerepe Buda visszafoglalásában, Budapest, 1937.

*Bán 2000*.

*Bán Mónika*: A madridi nemzeti könyvtár kéziratárának magyar vonatkozású anyagai Buda visszavételével kapcsolatban, Magyarország és a hispán világ, Kutatási közlemények 2. Szeged, Hispánia, 2000.

*Bél Mátyás*: Buda visszavívásáról, Szerk.: *Déri Balázs*, Budapest, 1985.

*Bizozeri, Sempliciano*: Ungría restaurada compendiosa noticia de dos tiempos . del pasado ... Escrita en la lengua toscana por Sempliciano Bizozeri ... traducido en Español por un Curioso. En Barcelona, en la imprenta de Martin Gelabert, año 1687.

*Kelényi B. 1935*.

Buda és Pest visszafoglalásának egykorú irodalma 1683–1718. Összeállította *Kelényi B. Ottó*. Budapest, Székesfőváros, 1935.

*Bunes Ibarra, Miguel Angel*: La conquêt et libération de Buda dans les pensées des Espagnols, *Acta Historica* 34, 1988, 47–56.

Catálogo de Relaciones de sucesos en la BUS – [www.bib.us.es](http://www.bib.us.es)

Copia de Carta, escrita por el Serenissimo Duque de Lorena, ...a la Magestad del rey nuestro señor Don Carlos Segundo, en la ocasion de ... muerto duque de Béjar ...en la expugnacion de Buda. [S. l. et Typ., 1686]

Copia de la Carta que escribe el Excelentissimo Senor Marques de Burgomaine, Embajador de Espana con el aviso de la Toma de Buda...á los 3. de Setiembre, al Excelentissimo Senor Conde de Fuensilada, Governador de Milan. En Barcel. En Casa de Rafael Figueró, Año 1686.

Copia de la Carta, que el Serenissimo Señor Emperador Leopoldo escribió a el marquis de Valero ... con la ocasion de ... muerto el Duque de Béjar Don Manuel su Hermano ... sacrificado su vida en la expugnacion de Buda, en defensa de la religion catholica. [S. l. et Typ., 1686]

Diario del asedio y expugnacion de la ciudad de Buda...Dedicado al...Don Juan de Silva...Con licencia en Madrid Por Sebastian Armendariz, Librero de Camara...En la Imprenta de Antonio Roman Año 1686.

Diario puntual de quanto ha pasado en el famoso sitio de Buda y relacion cumplida de su pressa por assalto el día 2. de setiembre del año presente 1686 a esfuerzos del Invictissimo Duque de Lorena. Zaragoza 1686. Herederos de Diego Dormer.

Diario puntual de quanto ha passado en el famoso sitio de Buda...el día 2. de setiembre del año presente 1686 a esfuerços del invistissimo Duque de Lorena. Con licencia en Madrid Por Melchor Alvarez (Original de Zaragoza) año 1686. A costa de Juan de Catalayud Montenegro.

*Díaz Nocí 2003*

*Díaz Nocí, Javier*: El Mediterraneo en guerra: relaciones y gacetas españolas sobre la guerra contra los turcos en la década de 1680, Estudios de SIERS 3, 2003, 2–10.

*Fabro Bremundan, Francisco*: Floro historico de la Guerra movida per el Sultan de los Turcos Mehmet IV contra el Augustissimo Leopoldo Primero ...1683. Traducido de italiano en

Castellano y añadido de los sucessos posteriores a la liberacion de Viena...Madrid, Bernardo de Villa-Diego, 1684. A costa de Sebastian Armendariz.

*Fallenbüchl Zoltán*: Spanyolok Magyarországon a 18. században, *Századok* 111, 1977, 1192–1230.

*Fallenbüchl, Zoltán*: Espagnols en Hongrie au XVIIIe siècle 1., Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos 82,1, 1979. enero-marzo, 85–147.

*Fallenbüchl, Zoltán*: Espagnols en Hongrie au XVIIIe siècle. 2., Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos 82, 2, 1979. abril-junio, 201–223.

*Fraknoi Vilmos*: XI. Ince pápa és Magyarország fölszabadítása a török uralom alól a Vatikáni Levéltár diplomatai irományai alapján, Budapest, Szent István Társulat, 1886.

*G. Etényi 1995*.

*G. Etényi Nóra*: A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében. *Aetas* 1995. 1–2. m 95–97.

*Gonda Imre–Niederhauser Emil*: A Habsburgok. Egy európai jelenség. Budapest, Gondolat, 1978.

*Guiu Agilà, Montserrat*: La defensa d'Àustria i les guerres d'Hongria a la publicística catalana. In: Pedralbes. Revista de Historia Moderna 1984.

*Györi János*: A kereszténység védőbástyája, Budapest, 1933.

*Hangay Zoltán*: A pápák könyve. A római pápák Szent Pétertől II. János Pálig. Budapest, Trezor Kiadó, 1991.

*Hanny 1999*

*Hanny Erzsébet*: Buda 1686. évi visszavívásának egykorú irodalma a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának gyűjteményében. *Monumenta Historica Budapestinensia* 9. Budapest, BTM, 1999.

*Hanny 2002*.

*Hanny Erzsébet*: „Academia Poetica” Buda visszavívása a spanyol köztudatban. In: Írott és tárgy emlékeink kutatója : Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Budapest, MNM, 2002.

*Hanny 2007*.

*Hanny Erzsébet*: Attila hun nagykirály egy kései, valenciai „leszármazottjának” részvétele Buda visszafoglalásában (1686). *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 33, 2007. 9–24.

*Hanny 2008*.

*Hanny Erzsébet*: Buda 1686. évi visszafoglalásának hírei hazai könyvgyűjteményeink egykorú, spanyol nyelvű kiadványai alapján. ELTE BTK (Kézirat), Budapest, 2008.

*Hanny 2012*.

*Hanny Erzsébet*: A budai zsidók levele 1686. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Budapest, ELTE, 2012. 607–616.

Historia de los sucessos de Ungría, en que gloriosamente campean las invencibles Armas del Maximo Emperador Leopoldo Primero...en dos de Septiembre de 1686. En Amsterdam. En Casa de Jacomo de Cordova. Año 1690.

*Kalmár János*: A keresztény európai császárság kudarca, *História* 8, 2000, 31–34.

*Kalmár János*: A spanyol Habsburgok dinasztikus politikája, *Rubicon* 4, 2000, 23–26.

*Karl K. Lajos*: Buda visszafoglalása a valenciai költők akadémiáján, *Katolikus Szemle* 1937, 726–732.

*Karl K. Lajos*: Budavár visszafoglalásának visszhangja a spanyol félszigeten, *Városi Szemle*, 1938, 3, 445–448.

*Károlyi 1886*.

*Károlyi Árpád*: Buda és Pest visszavívása 1686-ban a kétszázados emlékünnepegy alkalma Budapest főváros megbízásából eredeti kútfők alapján. Budapest, 1886.

*Károlyi–Wellmann 1936*.

*Károlyi Árpád*: Buda és Pest visszavívása 1686-ban 2. átdolgozott kiadás. Átdolgozta: *Wellmann Imre*. Budapest, Székesfővárosi Nyomda, 1936.

*Kelényi 1935*.

*Kelényi Ottó*: Buda és Pest visszafoglalásának egykorú irodalma 1683–1718. Budapest, 1935.

*Lloret Gómez de Barreda 2003*.

*Lloret Gómez de Barreda, Paz*: El linaje de los Vilaragut en el siglo XVII, *Estudis*, 29, 2003, 303–313.

*Lloret Gómez de Barreda 2005*.

*Lloret Gómez de Barreda, Paz*: Ser noble en València del segle XII. El llinatge dels Vilaragut, *Arxius i Documents*; 37. Valencia: Institució Alfonso el Magnànim, 2005.

*López Bascuñana 1988*.

*López Bascuñana, María Isabel*: El teatro española fines del siglo XVII., Symposium at the Universiteit van Amsterdam, 1988.

*Salgó 1995*.

Magyarország és Európa az Apponyi Gyűjtemény tükrében. Szerk.. *Salgó Ágnes*, Budapest, OSZK, 1995.

*Mas i Usó, 1991*

*Mas i Usó, Pasqual Justas*: Academias y Convocatorias literarias en la Valencia Barroca (1591–1705) teoría, práctica de una convención. Tesis de doctorado. Universidad de Valencia, 1991.

*Mas i Usó 1994*

*Mas i Usó, Pasqual*: Academias ficticias valencianas durante el Barroco. In: *Criticón* 61, 1994, 47–56.

*Molas i Ribalta, Pere*: Catalunya i la lluita contra els turcs 1683–1688. In: *Catalunya i la Casa D’Austria*, Barcelona, Curial, 1996.

*Oliver y Fullana, Nicolás*: Recopilacion Historica de los Reyes, Guerras, Tumultos y Rebeliones de Ungría, desde su poblacion por los Hunnos, hasta el año presente 1687...Dedicada al Ex.mo Señor Don Juan Manuel Diego Lopez de Zuniga y Guzman...Duque de Béjar. Para funebre Momento el Ex.mo Señor Don Manuel Diego Lopez de Zuniga y Guzman ...Duque de Béjar su padre, moerto gloriosamente en memorable Sitio de Buda. Por el sargebto mayor Don Oliver, Cosmographo de su Magestad Catolica. En Colonia, 1687. Se hallan en Bruselas en Casa de Francisco Foppens.

Para funebre Momento el Ex.mo Señor Don Manuel Diego Lopez de Zuñiga y Guzman ...Duque de Béjar su padre, moerto gloriosamente en memorable Sitio de Buda. Por el sargebto mayor Don Oliver, Cosmographo de su Magestad Catolica. En Colonia, 1687. Se hallan en Bruselas en Casa de Francisco Foppens.

*Pizarro de Oliveras, Antonio*: Cesareo Carro Triumphal en que gloriosamente campeon por el Orbe las invencibles Armas del Maximo Emperador Leopoldo Primero de este nombre, por...la feliz retsauracion...de Buda...2 de Sept. De 1686.

Recopilacion Historica de los Reyes, Guerras, Tumultos y Rebeliones de Ungría, desde su poblacion por los Hunnos, hasta el año presente 1687...Dedicada al Ex.mo Señor Don Juan Manuel Diego Lopez de Zuñiga y Guzman...Duque de Béjar. Relacion puntual y verdadera. En Amsterdam En Casa de Yacomo de Cordova, Año 1687.

*Sanchez Ortega, María Helena*: Relations entre l’Espagne et la Hongrie pendant le XVIIe siècle: politique extérieure et alliances, *Acta Historica* 34, 1988. 39–45.

*Sanchez Prieto, Miryam*: Historia de la prensa en España. Szeged, 2000.

*Szakály Ferenc*: Önkéntesek Budavár visszavívásánál In: Budavár visszavétele 1686-ban. Egy ismeretlen angol kortárs beszámolója. Budapest, FSZEK, 1986. IX-XXIII.

*Várkonyi Ágnes*: A tájékoztatás hatalma. Információáramlás a magyar és török végvári rendszemben, *Studia Agrensia* 20, 1999, 9–31.

#### ERZSÉBET HANNY

#### NEWS IN THE 17TH CENTURY SPANISH JOURNALISM ABOUT THE RECAPTURE OF BUDA IN 1686

#### ABSTRACT

The study was made as a summary of the my defended PhD dissertation in 2010 at University ELTE. Several foreign and non-hungarian issues are being kept in the hungarian libraries, wich are called „Hungarica” since the 19th century. There are a lot of spanish publications among them. In my work I’ve collected the issues between 1683 and 1699, which contain infarmations about the recapture of Buda. According to my research there are 59 of them, kept in the National Library of Hungary, Library of University ELTE, Municipal Library of Budapest, and the Library of Budapest History Museum.

The interest about the fight of international allies against the turks is high in every countries of the christian Europe. Thanks to the work of Prof. Javier Díaz Nocí and some other specialists it’s no longer unknown among the spanish historians that castilians, catalans and other spanish language ethnics took part in those fights.

The news reached the Spanish Kingdom and its provinces. They first arrived in Madrid and Barcelona from Wien, Italy and France. The printed material was various. The prints mostly were dedicated for high ranked patrons – high priests, King Charles II or the Queen Mother.

The fight against the turks was the leading news in the distributinging publishers those days, especially about Hungary and Buda. The resources were’nt always authentic and contained a lots of stereotypes. The annual growth in the quantity and number of the publications shows the wide intrest. Mostly the participating volunteers – high nobles, hidalgos and citizens – were monitored in Spain. Especially *Don Manuel Diego de Zuñiga Duque de Béjar*, *Prince Escalona*, *Prince Piccolomini*, *Don Astorga*, *Marquis Leganes*, *Marquis Castel Moncajo*, *Don José de Vilaragut Marqués de Llaneras* and the *300 barcelonian citizen*.

The publishers, including proselytes („*marannos*”) have printed their publications in Madrid, Barcelona, Wien and Amsterdam.

It used to be popular to organize a poetry competition or to write literary works for one theme. These were called „Academies”. The result was an outstanding, hand-written and painted, golden volume, made in Valencia, called „*Academia Poetica*”. The participants were the well known individuals of the town, some of them are known for the Spanish history of literature.

Unfortunately, the available Spanish publications have low source of value. However, they are very valuable in the point of cultural history. It is ascertainable that in Spain as well as in Europe the news of the anti-Turkish wars declared by the Pope and the Holy League were very important. The leaflets printed abroad and translated in Spain afterwards are proves it too, likewise the high number of the reprints.

We know from reliable archive sources that after the victorious wars, most of the surviving Spaniards returned home, but a part of them stayed in Hungary. They settled, started a family and colonized. The Spanish surnames and habits (*Vasquez, Valero, Velez*) can be traced till the 19th century in Tolna county and Bánát as well as in other parts of the country.

The research helped us to get a closer look at how they knew the Hungarians in the 17th century Spanish Kingdom. Furthermore, it could be a new proof of the still maintaining Spanish-Hungarian connections, started in the 12th century.

Keywords: Buda, 1686, newsletters, military history

[hanny@mail.btm.hu](mailto:hanny@mail.btm.hu)



## HILD JÓZSEF KÖNYVTÁRA

### RÖVID ISMERTETÉS ÉS KONKORDANCIA<sup>1</sup>

1918-ban közreadott följegyzéseiben Thomas Mann a német viszonyokra tekintve úgy fogalmaz, hogy 1870-et követően „a német polgár kapitalista-imperialista burzsoává fejlődött, de nem is, hirtelen, mintegy Kírké varázspálcájának hatására azzá változott, elvesztette emberiségét és lelkeségét, burzsoává keményedett. A kemény polgár: ez a burzsoá. A szellemi polgár nincs többé.” Hogy mi is az, aminek elvesztésén kesereg, már előbb megfogalmazta: „A német polgáriasság, ez mindig német emberiség, szabadság és műveltség volt. A német polgár tulajdonképpen a német ember volt, [...]”, sőt: „Az a tény, amelyből kiindultunk, [...] az artisztikum és a polgáriasság keveredése Németországban legitim szellemi életforma, [...]”. A Buddenbrook ház



1. kép. Az Iparművészeti Múzeumban őrzött könyvszekrény

kiváló történelembölcseleti érzékkel rendelkező, de hivatásos történésznek mégsem minősíthető szerzője eme életforma elvesztését legkésőbb 1850-re datálja.<sup>2</sup>

Hild József, vagy Josef Hild, bár nem Németországban, hanem Magyarországon élt, nem csak németajkú, hanem német műveltségű is volt. A leginkább – a modern Magyarországot megteremtteni törekvő nemzeti forradalom utáni korra vonatkozóan már bizvást megkésettnek minősíthető kifejezéssel – hungarusnak mondható építőművész 1856-ban csődbe ment.<sup>3</sup> E csőd alkalmat ad megvizsgálni, vajon Thomas Mann megállapításai vonatkozathatók-e egy hungarus német polgárra is.<sup>4</sup> Tény, hogy a csőd az imént végsőként megjelölt dátum után hat évvel történt, de ennek nincs igazán jelentősége. Pest ekkoriban ugyan nem magyar város még, de – utólag teljesen világosan – visszafordíthatatlanul azon az úton van, hogy a német világ szélén német jellegét elveszítse. Az azonban nem kétséges, hogy a honfitársaink által leginkább magyarnak és művésznek ismert Hild még megfelelt Thomas Mann leírásának, olyannyira, hogy bár művész is volt, de vállalkozóként lett vagyombukott.

A csődület folyamata során Hild József vagyonát fölmérendő, leltár készült az építész-építőmester könyvtáráról. Egy könyvtár tételeit olvasni, a sosem hallott szerzőjű művekre rácsodálkozni természetesen először is nagyon izgalmas, de a másodjára jelentkező gondolatok már elkezdenek kiábrándítani. Vajon mire tanúbizonyosság könyvek egy jegyzéke? Tükrei-e a listázott művek tulajdonosuk tudásának – magyarán: vajon olvasta-e őket? Ha nem, akkor csupán egy vélelmezett közizlés magántérbe (a mai belváros-lipótvárosi Vigyázó Ferenc utca egyik bérlakásába) zárt lenyomatai. Még ha olvasta is őket, a leltárban szereplő művek vajon Hild állandó társainak tekinthetőek-e, vagy pusztán a csőd pillanatának lenyomatát alkotják, s állományuk folytonos cserélgetések során változott? Az ilyen jellegű kérdésekre ez az írás meg sem kísérel válaszolni. Ehelyett statisztikákat közöl a könyvek különféle adatairól, úgy, hogy a (kicsiny) részben még be sem azonosított példányok nem is voltak e cikk szerzőinek kezében. A vállalkozást az a remény élteti, hogy a majdan elvégzett forráskritikán alapuló vizsgálódások ezeket az előzetes eredményeket pontosítani igen, de teljesen érvényteleníteni nem fogják. Addig pedig szolgáljanak előzetes föltevésekként, kiindulópont gyanánt.

Vállalkozásunk a szakirodalomban nem egyedülálló, Maróty Katalin már végzett hasonló felmérést,<sup>5</sup> és tanulmányában ismerteti az építészeti szakirodalomra vonatkozó korábbi kutatásokat is. A képzőművészek könyvtáraival Szívós Erika foglalkozott,<sup>6</sup> és ugyancsak ő jelentetett meg egy közleményt e tárgyban a Tanulmányok Budapest Múltjából-ban, ahol teljes könyvlistát közöl.<sup>7</sup> Hasonló áttekintést végzett Gyáni Gábor egy más területen.<sup>8</sup> Megemlítendő még Hudi József, Perényi Roland, illetve Vörös Károly hasonló tanulmányai,<sup>9</sup> továbbá Szabó G. Zoltán Kölcsey Ferenc könyvtáráról és olvasmányairól írt kismonográfiát,<sup>10</sup> valamint Gángó Gábor nevéhez köthető az Eötvös József könyvtáráról szóló munka.<sup>11</sup> Végül, általában az olvasástörténet terén meg kell említeni Granasztói Olga munkásságát is.<sup>12</sup>

A Hild-lakásról tudható, hol voltak a könyvek, és az is, hogyan tárolták őket.<sup>13</sup> A lakásleltár legelső tétele egy tizenkét forintra – eléggé magas összegre – értékelt politúrozott könyvszekrény (Bücherkasten), s emellett ugyanebben a szobában volt még egy ugyanekkora értékű Aufsatzkasten, továbbá egy feleakkora értékű iratszekrény (Schriftkasten) is. Az Aufsatzkasten kifejezés utalhatna esetleg arra, hogy abban tervek, vázlatok, vagy fogalmazványok voltak elhelyezve, de az a tény, hogy az iratszekrény a leltárban közvetlenül utána következik, inkább arra utal, hogy a leltározók az iratszekrény felső részét jelölhették e szóval. A könyvszekrény méretére, kivételére nincs utalás, csak elképzelni tudjuk.

Bár a könyvszekrények felépítése, mérete és díszítése alkalmasint igen különböző lehetett, akadhatott olyan darab is, amelynek alsó részén fiókok voltak, közös vonásuknak csupán a ruhásszekrényekhez képest rövidebb mélység és a könyveket védő üvegezett ajtószárnyak tekinthetők. Mindezt szem előtt tartva, nagyságrendi megközelítésnek jó lehet egy, az Iparművészeti Múzeumban őrzött könyvszekrény-példány (leltári szám: 62.1299.1). (1 kép.) A 19. század közepének polgári lakásaiban ehhez hasonló szekrények szolgálhattak könyvtárolás céljára. (A jelentősebb méretű magánkönyvtárak kötetei számára általában beépített könyvszekrényeket készítettek.) A példának felhozott szekrény nyolc megtámasztási ponton álló, háromszatú darab, a Felvidéken készülhetett 1830 körül. A középső rész kétszárnyas, az oldalsók egyszárnyas üvegezett ajtóval záródnak. Méretét tekintve, magassága kevéssel több, mint kétszázhusz centiméter, szélessége majdnem két és fél méter, mélysége kevéssel több, mint negyven centiméter – befogadóképessége tehát közel két és fél köbméter.<sup>14</sup> A föltételezett méretek esetében öt polc lehetett osztásonként, tehát összesen tizenkét méter polchossúsággal számolhatunk. Polcméterenként – nagyon megengedőleg – negyven kötetel kalkulálva a szekrényben négyszázötven könyv férhetett el. Ekkora mennyiségű kiadvány esetében arra kell gondolnunk, hogy a könyvek nem csak a könyvszekrényt, hanem talán a már említett felső szekrényt is elfoglalták.

AHild József könyvtáráról felvett leltár több elemzési lehetőséget is kínál, azonban mindennek előtt meg kell jegyezni, hogy a könyvtár egyes tételei leginkább az építészettörténettel foglalkozó szakemberek érdeklődésére tarthatnak számot, aminek oka az e tudományággal foglalkozók speciális ismeretanyaga. Az építészettörténeti munkák kapcsán felvetődő kérdések messze vezethetnek Hild munkásságának kutatásában. Az előző ténnyel tisztában lévő, leginkább a társadalom- és gazdaságtörténettel foglalkozó szerzőpáros ezért „jó szándékú határsértők módjára” inkább csak a csödeljárás során készült leltár elsődleges áttekintésére, és a leltárban szereplő tételek minél pontosabb azonosítására vállalkozott.

Első lépésként a leltárban szereplő könyvek lehető legpontosabb meghatározása volt a cél. Ez nem volt egyszerű feladat, ugyanis a felvételt készítő személy vagy személyek nem könyvszerzési igényű adatrögzítést végeztek. Ennek megfelelően, amikor a szerzőt feltüntették, csak a vezetéknevét adták meg, valamint a könyvcímeket illetően is a címek érthető rövidítésére törekedtek. Emellett a tételek jó részében felírták a kiadás helyét, és – már kevesebb alkalommal – a kiadás évét. A konkordancia elkészítése során

kiderült, hogy több tételt nem beazonosítani, legfőljebb „behasonlítani” tudunk, ezért azt a megoldást választottuk, hogy a megfelelőt kívánt könyveket három nagyobb csoportra osztottuk.

Az első nagyobb egységbe, a teljes mértékben azonosított tételek közé azok a művek kerültek, melyeknek a szerzőjét és címét is sikerült meghatározni, illetve az eredeti leltárban szereplő kiadási év és hely is megegyezett.

A második nagyobb kategóriába, a nagy valószínűséggel azonosítottak közé azok a tételek tartoznak, amelyeknek a szerzőjét és címét is megtaláltuk, de a műnek nem azt a kiadását, amelyik a leltárban szerepel. Eleve félig meghatározottnak kellett tekintenünk azokat a műveket, amelyeknek nem volt megadva a megjelenési évszáma.

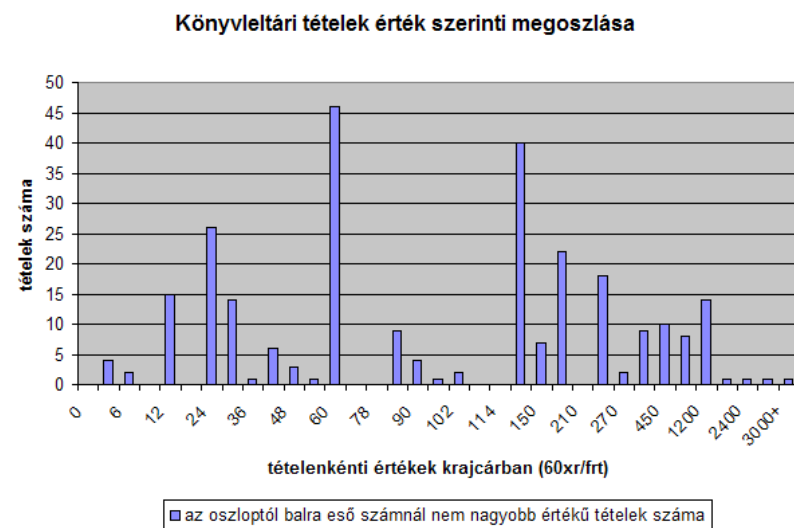
A harmadik nagy csoportba azok kerültek, amelyeknek az azonosítása a kézirat lezárásáig nem vezetett eredményre.

A teljes konkordanciára érvényes, hogy az egyes tételeket megkíséreltük minél pontosabban leírni, rövidítéseiket feloldani. Az egyes művek leírása után zárójelben a Halmos Károly által korábban közölt leltár sorszáma található,<sup>15</sup> ugyancsak a könnyebb tájékozódás és keresés érdekében. Az eredmények összesítése után elmondható, hogy a tételek csak alig több mint egy huszadát (6%) nem sikerült azonosítani, vagyis az első két kategória valamelyikébe beilleszteni.

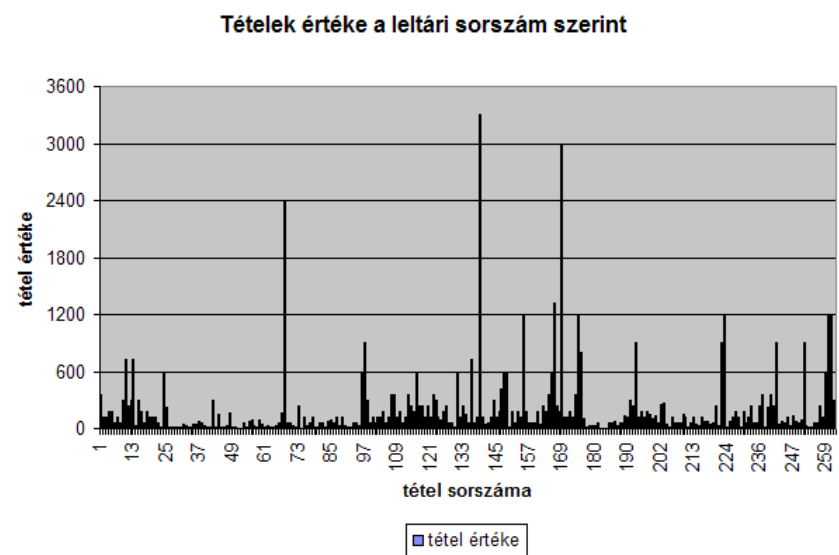
A leltározók a könyvtárat kétszázhatvankét tételben vették föl. Ez nem felel meg a művek számának, mert pár tétel több művet is tartalmaz, és a végén szerepel egy „vegyes” tétel, mely különböző töredékeket foglal magába (ezeket papíráron értékelték). Hild József könyvtárában a bő kétszázhatvan tétel mintegy ötszázötven kötetet, bő ezerharminc füzetet, és négyszáz szállítmányt („Lieferung”) tartalmazott.<sup>16</sup> A következő statisztikában már nem ez a szám fog szerepelni, mert az azonosítás során a tételeket megbontottuk – vagy az előbb említett ok miatt, vagy azért mert a több kötetes műveket sikerült kötetenként azonosítani. A megbontott tételeket egyedileg egy segédkód segítségével azonosítottuk. Ha egy több kötetes tételt kötetenként azonosítottunk, akkor a kötetek sorszámot kaptak (például: 194.1, 194.2), ha inhomogén tételt bontottunk több felé, akkor azt betűvel jelöltük (például: 204.a, 204.b). Előfordulhat, hogy egy tételt kétféleképpen is meg kellett bontani, ekkor másodlagos kódként egy betű-szám kombináció jelenik meg (például: 223.1a, 223.1b).

A könyvtár leltár szerinti értéke kilencszázkilenc forintra rúgott. Ehhez képest Hild József teljes vagyona (ami lakásának berendezéséből (körülbelül ezer forint), a Dohány utcai zsinagóga építésénél fölhalmozott anyagokból és eszközökből (közel ötezer forint), a ferenc-hegyi nyaraló ingó és ingatlan értékének a feléből (háromezer-hétszáz forint) tevődött össze) összesen kereken tízezer-hatszáz forint volt. A könyvtár értéke tehát az összes többi vagyon tized része, ami tekintélyes összegnek mondható. A tételek között csak néhány szerepel a legkisebb, három krajcáros értékkel, a legnagyobb értékű a 139. tétel – egy 1824. évi kiadású, Európa legfőbb templomait bemutató könyv, amelyet 55 forintra taksáltak (139. tétel).<sup>17</sup> A leltár modális értéke a tételenkénti egy, a tételek sokaságát felező mediánérték két, az átlagos tételenkénti érték durván három és fél forint volt.<sup>18</sup>

Tekintsük át, miként oszlanak meg a könyvtár tételei értékük szerint, illetve azt is, miként oszlanak meg az értékesnek tekinthető könyvek a lista sorrendjében (1., 2. ábra).



1. ábra



2. ábra

A tételek érték szerinti megoszlásából az értékbecslők modális gondolkodása látszik. A két messze kiugró tételérték az egy-, illetve a kétforintos. A következő csoport a grafikon osztásközei miatt nem kiugró egyharmad forintos (húsz krajcáros), illetve a három forintos értékeké.

Miként említettük, a könyveknek csupán a jegyzékét ismerjük, közülük egyet sem foghattunk kézbe, így tartalmukra is csupán a címük, a világhálón közzétett részleteik,

esetleg egészük alapján következtethetünk.<sup>19</sup> A könyvtár tartalmát hat nagyobb egység alá osztottuk: építészeti, művészeti, mérnöki, irodalmi-kulturális művek, közismereti kiadványok (nyelvkönyvek, lexikonok) és jogi könyvek. Fontos jelezni, hogy az összes tételt – kivéve a 263-ast, amelyben a töredékek szerepelnek – beillesztettük valamely csoportba, s a későbbiekben az így kialakított együtteseket egyesével fogjuk vizsgálni. A leltár tematikus és egységek (kötet/füzet/szállítmány) szerinti bontásban a következő táblázatban látható módon oszlik meg:

	építészeti	művészeti	műszaki	műveltségi	közismereti	közéleti	összesen
azonosított résztétel	98	25	48	95	17	7	290
kötet	112	26	59	331	8	8	544
füzet	172	40	86	378	206	80	962
szállítmány	240	65	14	59	24	0	402
összesen	524	131	159	768	238	88	1908

1. táblázat:

*Hild József könyvleltárának megoszlása a művek témája és egységének minősítése szerint*

Sorra véve az egyes tematikus csoportokat, Hild József könyvtára építészeti jellegű tételeinek legnagyobb része német nyelvű volt, a 98 tétel közül 81, míg olasz és francia nyelvű irodalomból hetet, illetve hatot találhatunk, mellettük még képviselteti magát két magyar és egy angol nyelvű kiadvány is.

A leltár készítői a 98 tételből 23-hoz nem jegyezték fel szerzőt, a fennmaradó tételek között viszont néhány szerző neve többször is felbukkan. Ilyenek: Boisserée (106. és 114. tétel), Eisenlohr (156. és 168. tétel<sup>20</sup>), Heideloff (88. és 89. tétel), Holz (143. és 163. tétel), Hübsch (61. és 127. tétel), Romberg (25., 99., 154. és 261. tétel)<sup>21</sup>; Semper (43., 64. és 115. tétel). Megjegyzendő, Romberg két, Semper esetében egy tételt a címe alapján minősítve nem az építészeti művekhez, hanem a művészet(történet)iekhez, illetve a műszakikhoz soroltunk. Feltűnik még Quast két ugyanolyan című munkával, a Das Erechteion zu Athen-nel (34. és 122. tétel), melyeknél a kiadás helye és ideje is megegyezik, ugyanakkor a leltározók az egyik értékét 10, míg a másikat 360 krajcárra becsülték.<sup>22</sup>

Ha az építészeti tételek csoportjában a művek kiadási helyét vizsgáljuk, akkor a tételek egynegyede két városban, Lipcsében és Berlinben látott napvilágot (62, ill. 23 eset), e két helységeken kívül még Stuttgart és Bécs fordul elő gyakrabban (18, ill. 16 eset).<sup>23</sup> Az adatok a 19. század első felének fontosabb kiadói centrumait emelik ki.

A kiadás évét a 98 tételből háromnál nem adták meg, a legkorábbi munka Sturm Architect-je (19. tétel), amely 1719-ből származik, ugyancsak 18. századi Milizia: Memoria degli Architetti (22. tétel) és Scamozzi: Le fabbriche e disegni di A. Palladio (12. tétel) című írása. Pusztán nyolc tétel kiadási éve előzi meg az 1830. esztendő.<sup>24</sup> Megjegyzendő, a kiadási év csak és kizárólag azt a dátumot rögzíti, hogy melyik esztendő előtt nem vásárolhatta meg az adott munkát az építész. Míg az 1830–1839 közötti időszakból már huszonegy munka való, addig az 1840–1849-ből már negyven.

Az 1850 és a csödeljárás megkezdése előtt eltelt időből csak kilenc. Az 1841–1853 között megjelent Romberg: Rombergs Zeitschrift für Baukunst című periodikát nem vettük számításba.

Az 1830 előtt kiadott művek becsértékének az összege 510 krajcár,<sup>25</sup> ez kötetenként átlagosan 60 krajcárt (azaz egy forintot) jelent. Az 1830-tól 1839-ig megjelent tételek a leltározók szerint összesen 2214, kötetenként 138, füzetenként 2 krajcárt kóstáltak. Az 1840–1849-es időszakban ugyanezek az értékek érdekesen változtak, hiszen a tételek összege 7064 krajcárra nőtt, ugyanakkor a kötetenkénti átlaguk csak négy krajcárral emelkedett 142-re, viszont a füzetek átlagértéke 15 krajcárral lett magasabb, 17 krajcár. Az 1850-es évek nagyjából fél évtizedében összesen 4690 krajcárnyinak tekintették a tételeket, kötetenként 212 és füzetek szerint 69 krajcár átlaggal. Az adatok síkján az rajzolódik ki számunkra, hogy Hild mester az évek múlásával egyre értékesebb munkákat vásárolt, ezt némiképp alátámasztja az 1840-es évekig mennyiségileg is felívelő tendencia, mely az 1850-es évekre jelentősen csökkent – ebben romló anyagi helyzetének megnyilvánulását is feltételezhetjük.<sup>26</sup>

A második nagy tematikus egység a művészeti kiadványoké. Ezen művek négyötöde német nyelvű, mellette négy francia és egy angol munka található. A 25 tételből hat esetben nem írtak fel szerzőt, míg a szerzővel ellátott művek közül kettőnek (37. és 256. tételek) az írója azonos: Johann Caspar Füssli, kettőnek (1. és 262. tételek) a témája és alkotópárosa is megegyezik: Louis Barré és id. Henri Roux. A legtöbb munkát ebben a csoportban is Lipcsében jelentették meg, de itt a következő két város, München és Párizs három-három tétellel követi, azaz a kiadási helyek számaránya kisebb szórást mutat az előző egységhez képest. A 25 tételből 12-ről nem jegyezték fel a megjelenésének idejét, míg a maradék 13-ról ugyanaz mondható el, mint az építészeti csoportról: az 1830 előtti években megjelentek mennyisége nem számottevő, majd az 1830-as évektől emelkedett számuk, míg 1850 után csökkenő tendenciát mutatott. A tételek becsértékét tekintve e témakörben az építészeti tételekkel ellentétben a megjelenési idő szerinti megoszlás: az 1830 előtti kiadású, Charles-François Mazois-nak tulajdonítható, Les ruines de Pompéi című művet (260.1, 260.2) 1200 krajcárra tartották, majd a következő évtizedekben kiadott könyvek kötetenkénti átlagos becsértéke meredeken csökkent, és ugyanez jellemző a füzetenkénti átlagra is.

Harmadikként nézzük meg a műszaki-mérnöki jellegű munkák csoportját, melyek közül 45 német nyelvű, és feltűnik két angol és egy francia mű is. Csupán két tétel szerzőjét nem ismerjük. Két szerző szerepel két írásával a jegyzékben, Hartmann (23. és 58. tétel), illetve Weißbach (24. és 69. tétel). Ebben a kategóriában a leggyakoribb auktor Salomon Sachs a maga öt különböző tételével, amelyek a következők: (29., 30., 41., 42. és 47. tétel). Neve is több változatban fordult elő, és műveit is csak kizárásos alapon tudtuk azonosítani. A 42. tétel megfogalmazása colligatumra utal. Salomon Sachs művei<sup>27</sup> alapján egy lehetséges feloldás: a könyvleltár 29. tétele egy 8+1 tagú sorozat része,<sup>28</sup> és a colligatum e sorozat más részeit tartalmazhatja.

A kiadás helyét illetően a mérnöki jellegű munkák csoportjában megtörik Lipcse dominanciája, ugyanis itt Berlin lép az első helyre 13 tétellel, míg Lipcse a második, a maga hat előfordulásával. 12 tétel kiadásának nem ismerjük az idejét. Az ismert kiadási évek statisztikája nem olyan rendhagyó, mint a helyeké: a legtöbb munka

ebben az egységben is az 1840–1849 közötti időszakban jelent meg. Az 1850-es évektől kevesebb a mű, de a korábban tárgyalt csoportokkal ellentétben nagyobb az 1830 előtt kiadott könyvek aránya. A becsérték arányait tekintve az 1830 előtti kötetek 633 krajcárt értek, kötetenként 60 krajcáros átlaggal, míg az 1830-as években kiadott műveket csak 288 krajcárnyira taksálták, egyes köteteket pedig átlagban 28 krajcárra. Az 1840-es évekből származó példányok a leltározók szerint 739 krajcár értékűek, 44 krajcárnyi kötetenkénti átlaggal. A század közepén napvilágot látott könyveket összesen 800 krajcárra, kötetenként pedig átlagosan 100 krajcárra becsülték.

Negyedik csoportunk az irodalmi-kulturális tartalmú műveké. Bár a leltár felvételében nem látszik rendszer, sem érték, sem betűrend, sem téma szerint, figyelemre méltó, hogy a kulturális témacsoportba sorolt művek a leltár második felében sűrűsödnek. Az első másfélszáz tétel közül csak kilenc sorolódott e témába. Feltűnő, hogy a Napóleonnal kapcsolatos művek egymás mellé kerültek, a 210–220. sorszámú tételek közé.

A 176. tétel Goethe műveinek két sorozatára tagolódik: Göthes sämtliche Werke és Göthes nachgelassene Werke címűekre (176./a. és 176./b. tétel). A 183. tétel már három írást takar, viszont ezeknek csak a szerzőit közli a leltár: Bürger, Matthissen és Tiedge (183./a., 183./b. és 183./c. tétel). (Ezek közül csak Tiedge művét véljük beazonosíthatónak, azt is csak azért mert a használt források szerint csak egyetlen, a nevéhez fűződő kiadványnak van harmadik és negyedik kötete.) A 223. tétel szintén megosztott, ebben az esetben mind a szerző, mind a cím ugyanaz, Payne: Paynes Universum. Nagy valószínűséggel azért jegyezték fel külön-külön altételnek, mert a 223./1. tétel 8 kötetet tartalmazott, míg a 223./2. tétel 96 füzetet. A 83 tételsorból 79 mű német nyelvű, hat francia és egy angol. Huszonhárom írás szerzőjét nem vették fel a leltárba. Az alkotóval rendelkező tételek közül Goethe jegyzett egyedül három munkát: ezek a Faust, a – a leltározók eredeti leírásában – Göthes sämtliche Werke és a Göthes nachgelassene Werke (176/1–2. és 242.). Rajta kívül kettőt a már említett Payne-től (223.1, 223.2. tétel) és Suetól (183. és 185. tétel).

A kiadási helyet vizsgálva ismét vezet Lipcse huszonnégy tétellel, a következő a sorban Stuttgart tizenkét, a harmadik Bécs hét tétellel. Annak ellenére, hogy ebben a kategóriában a tételek közel felének nem ismerjük a kiadási évét, mégis kirajzolódik az a tendencia, amely az eddigi csoportokra is jellemző volt, azaz az 1840-es évekig emelkedett az adott periódusban kiadott művek száma, melyek a 1840-es években érték el a maximumot, majd 1850 után erőteljes csökkenés tapasztalható. Az 1830 előtt megjelent tételek becsértéknek összege 190 krajcár, kötetenként 36 krajcár átlaggal. Az 1830-as években kiadott művek becslése – ahogyan várható – magasabb összeget ad, 444 krajcárt, melyek kötetek szerinti átlaga 45 krajcár. Az 1840–1849 közötti időszakban publikált tételek becsértéknek összege 4008 krajcár – egy kötet átlagára 62, míg egy füzeté 11 krajcár. Az 1850-et követő időszakban a kilenc tétel becsösszege 556 krajcár, kötetenként 33, füzetenként 8 krajcárra becsülve.

Az közismereti művek (kézikönyvek, nyelvkönyvek, lexikonok) tematikus egységében a 204. tétel két altételt tartalmaz, a nagy német rivális társalgási enciklopédiákat, a Meyers és a Brockhaus-féle. Kilenc tétel német, míg egy (39. tétel) magyar nyelvű. A kiadás helyét illetően négy mű Lipcsében, kettő Pesten és egy Stuttgartban jelent meg. A kiadás idejét csupán két tételnél jegyezték fel. Ennek a

tematikus együttesnek az összértéke 1514 krajcárra adódik, a kötetek ára átlagosan 23, a füzeteké négy krajcárra, s mintha ezek az értékek is megerősítenék azt a feltételezést, hogy ezek a munkák nem számítottak ritkaságnak a könyvpiacra, valamint kiállításuk minősége sem lehetett átlagon felüli. S mivel ezek a társalgási lexikonok már a sokadik kiadásukat érték meg, ezért fordulhatott elő, hogy a leltározó a megjelenés idejét nem tartotta fontosnak feltüntetni.

Érdekes megemlíteni, hogy ebben a csoportban egy tétel (241.2) önmagában 900 krajcárt ért, viszont az is igaz, hogy 157 kötetet számlált. Miként az a korban szokásos volt, a lexikonok füzetenként jelentek meg. Így fordulhatott elő, hogy Hild József könyvtárban Brockhaus Conversations-Lexikon der Gegenwartjának közel százhatvan füzete volt föllelhető (241.2a–241.e). A korabeli liberalizmus alapműveként számon tartott Staatslexikon kiegészítő kötete(i) nyolcvan füzetel szerepel(nek) a leltárban (251.1, 251.2). Ezek a művek kevésbé közismereti, mint inkább közéleti enciklopédiáknak tekinthetők. Az igazi közismereti enciklopédiák közül a Meyersből bő húsz, a Brockhausból öt füzetnyi volt a könyvtárban. Ezek nyilvánvalóan töredékek, miként töredék lehet a Wigand-féle Conversations-Lexicon huszonnégy szállítmánya is (258. tétel), hiszen ezeknek az enciklopédiáknak egy-egy kötete is nyolcszáz oldal körül van. A legkevésbé töredékesnek Wolff közismereti enciklopédiája (257. tétel) látszik. Ez a mű jóval kisebb terjedelmű, mint a nagy közismereti enciklopédiák, föltehetőleg a vékonyabb pénzü, vagy a nagy enciklopédiák megjelenését kívárni nem akaró, türelmetlenebb olvasókra számított. Ez a lexikon nem füzetes, hanem kötetes formában volt meg a könyvtárban. Háztartásvezetési lexikon lehetett az Illustriertes Familienlexikon-ként fölvevett 23 füzet (205. tétel). A világhálós keresés a Brockhaus Illustriertes Haus- und Familienlexikon. Ein Handbuch für das praktische Leben-jét kínálja, de az R. Arendt szerkesztette mű csak 1860-ban jelent meg.<sup>29</sup>

A lexikonok mellett említjük a szótárakat és nyelvtanokat. Hild rendelkezett a később Ballagi néven ismertté vált Bloch Móric: Német magyar kiegészítő szótárával (39. tétel), s mellette Toepler német nyelvű magyar nyelvtanával (45. tétel). Az építőművész és – mester emellett az olasz nyelv iránt mutatott érdeklődést, a könyvtárban föllelhető egy Tauchnitz-féle olasz-német iskolai és úti zsebszótár (50. tétel), illetve egy, Annibale Fiori által írt olasz-német társalgási kézikönyv (33. tétel).<sup>30</sup>

Az utolsó csoportban a jogi-közéleti jellegű irodalom kapott helyet, amely a legkisebb egysége a könyvtári leltárnak. A művek 1835–1853 között jelentek meg, csak a felüknek ismerjük a szerzőjét, kettő Bécsben látott napvilágot, becsértékük összege 1110 krajcár, kötetenkénti átlagértékük 70, füzetenkénti 11 krajcár.

Végezetül ki kell térni a sorozatok kérdésére: már említettük, hogy az egyes tételek nem mindig köteteket, hanem adott esetben sorozatokat jelentenek. Az egyik legnépesebb könyvsorozat a leltárban nem részletezett Familienbibliothek volt, bő ötven kötetel. Ez talán a Lipcsében megjelent Familienbibliothek der deutschen Classiker című sorozatnak felelhet meg. Negyven „rész” tettek ki Boz, azaz Charles Dickens, és ugyanennyi kötetet Johann Wolfgang Goethe összegyűjtött művei, mindkettő stuttgarti kiadás, 1841-ből, illetve 1840-ből (203., illetve 176.a tételek). Ha azonban a Goethe-összeshez hozzászámítjuk a hátrahagyott művek öt kötetét (176.b tétel), valamint az Eduard Boas neve alatt összegyűjtött további három kötetnyi hátrahagyott művet (244.1,

244.2, 244.3 tételek), s ráadásul a külön tételként fölvetett Faust-ot (242. tétel), akkor Hild József könyvespolcain Goethe volt leginkább jelen. Súlyát még tovább növeli, hogy hét kötetes műként állt a polcon a Goethe-galéria, a művekhez készített acélmetszetek sorozata (255. tétel). Túl azon, hogy Hild szerethette Goethe műveit, nehéz szabadulni a gondolattól, hogy a Goethe-túltengés valamilyen előfizetési akció eredménye lehetett. A weimari kettős másik tagja, Friedrich Schiller összegyűjtött művei (Sämtliche Werke, 190. tétel) is megvoltak a könyvtárban, a tizenkét kötetes sorozat harmada azonban hiányzott. Két német nyelvű sorozattal volt jelen a könyvtárban Eugène Sue (183. és 185. tétel), eggyel Lord Byron, utóbbi összes műveivel (216. tétel). Maradva a szépirodalomnál, tíz-tíz kötetet tettek ki Voltaire válogatott művei (franciául, 181. tétel), illetve az Ezeregy éjszaka meséi (németül, 184. tétel), hatot Molière művei (franciául, 180. tétel). Érdekes, hogy Shakespeare művei hiányoztak a polcokról. Volt rajtuk viszont három kötet a ma már kevésbé ismert 18. századi N. Boileau Despreaux-tól.

További terjedelmes sorozat volt a könyvtárban a tizenöt kötetes Das goldene Buch (235. tétel) – a sorozatot nem sikerült azonosítani, de az ilyen jellegű címek mindmáig a marketing-nyelven szólva „palifogó” kiadói termékeket jellemzik. A családi folyóiratokat képviselhette az Albert Henry Payne kiadta Payne’s Universum or Pictorial World (223.1 tétel). Ebben az esetben a kötet nyilván a folyóirat évfolyamaira vonatkozik. Ugyanebből a folyóiratból volt Hildnek még 96 füzete is (223.2 tétel). A sokkötetes művek között a történelmet például Alison, Gibbon és Macaulay német nyelvű művei (197., 227., 186. tételek) képviselték.

A sorozatok nem csak szépirodalmi tárgyúak voltak. A már említett – összességében legnagyobb értékű – 139. tétel tizenegy fasciculusból állt. Evvel együtt is, az építészeti és mérnöki munkák java részét legfőljebb néhány kötetesek voltak, és fordítva is igaz: az egy-két kötetes tételek java részét az építészeti-mérnöki munkák tették ki.

Mintha Hild Józsefnek két könyvtára lett volna, egy olcsó és egy drága tételekből álló. Ennek a jelenségnek egyik kézenfekvő értelmezése volna, ha föltételeznők, hogy az olcsó tételek gyakorlati, míg az értékesebbek reprezentációs célokat szolgáltak volna. Ebben az esetben az értékes könyveknek lehetőleg egy, bemutatható helyen kellett volna gyűlniük. A 2. ábrán látszik, hogy még a legdrágább, negyven forint fölötti tételek is elszórva helyezkednek el, a tíz-húsz forintosokról már nem is beszélve. Azt túlzás volna kijelenteni, hogy evvel az egyszerű számbavételi kísérlettel sikerült kizárni eredeti föltevésünket, de egy érveléssel több amellet, hogy Hild igazi könyvbarát volt.

Visszatérve e rövid ismertetés bevezetéséhez: könyvei tükrében Hild József a Thomas Mann által megírt alak, a – manni tekintetben – igazi német polgár volt. Tény, hogy a Thomas Mann-i polgár élettere, Lübeck, az író nagyregénye alapján a növekedésben lemaradó és a nemzetépítés folyamatában vereséget szenvedő városka volt. Tény, hogy Pesten ebben az időben már fölsejlettek a későbbi viharos fejlődés jelei, és a város a korabeli korszerű nacionalizmus központja lett. A kulturális meghatározottságok azonban nem időpillanatok, hanem korábbi hosszú tartamok szerint vizsgálándók. E tekintetben pedig az előny a német városkánál maradt.

1. Tisztelettel ajánlom ezt az írást Komárik Dénesnek, aki már réges-régen azonosította a csödper jelzetét, de valamilyen balszerencse folytán maga az iratanyag akkor még nem került elő. Köszönet Kemény Máriának a cikk elkészítéséhez nyújtott tanácsaiért. Az iratanyag Budapest Főváros Levéltárában a IV. 1342. f. (Pesti Országos Törvényszék – Csődiratok); V.62/1856 (Hild József csödper) jelzet alatt található meg. Az eredeti német nyelvű listák külön közleményben jelentek meg: *Halmos Károly*: Hild József vagyoni helyzete élete utolsó évtizedében. In: Hild József építészete. Tanulmányok az építész halálának 140. évfordulóján rendezett konferencia anyagából. Terc, Budapest 2008. 155–192.

Előre kell bocsátanunk, hogy a közlemény legfontosabb elemének a művek azonosítását tartjuk, a kísérő tanulmány inkább csak kérdéseket fölvetni kívánó vázlat.

A dolgozat az MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport munkálatai keretében készült.

2. *Mann, Thomas*: Egy apolitikus ember elmélkedései. Helikon, Budapest 2000. 121–122.

3. BFL IV. 1342. f. (Pesti Országos Törvényszék – Csődiratok); V.62/1856 (Hild József csödper). Bö fél évszázaddal ezelőtt így írtak az építésről: „... semmit sem tudunk a nagy munkásságú és jelentőségű Hild Józsefről, akitől eddig semminő személyes vonatkozású anyag nem került elő” (*Zádor Anna*: A magyar klasszicizmus építőmesterei. Kézirat. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest 1953. 16). Azóta, az említett művészettörténészeknek köszönhetően a kutatási helyzet alapvetően megváltozott.

4. Meg lehetne, sőt kellene vizsgálni természetesen Hild hungarus és magyar öntudatának jellegzetességeit, történelmi tudatát, öntudatának és szakemberi habitusának kölcsönhatását. Kérdés az is, vajon Hild József németessége vajon nem osztrákság-e – a válaszokkal ez az írás adós marad.

5. *Maróty Katalin*: Wéber Antal könyvtára. Adalékok a XIX. századi építészeti szakirodalom kutatásához. Építés-Építészettudomány 34:1–2, 2006. 87–112. A 99–109. oldalakon közölt lista 6562, 6574. tételei; a 110–111. oldalakon közölt listából az *Allgemeine Bauzeitung* azonosíthatók be a Hild József-féle leltárban.

6. Benczúr Gyuláéval és Zala Györgyéval. *L. Szívós Erika*: A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918. Új Mandátum Könyvkiadó, 2009. 142–143.

7. *Szívós Erika*: Városvezető elit Pesten a XVIII–XIX. század fordulóján. *Tanulmányok Budapest Múltjából*. 25, 1996. 9–24.

8. *Gyáni Gábor*: Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén. *Történelmi Szemle* 41, 3–4, 1999. 387–403.

9. *Hudi József*: Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XX. századi Veszprém megyében. Gondolat, Budapest 2009.; *Perényi Roland*: Mit olvas a pesti polgár? Kísérlet a Janny család könyvtárának rekonstrukciójára. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 33. B. Varga Judit (szerk). BTM, Budapest 2007. 59–70. URL: [http://www.academia.edu/4227986/Mit\\_olvas\\_a\\_pesti\\_polgar\\_Kiserlet\\_a\\_Janny-csalad\\_konyvtaranak\\_rekonstrukciojara](http://www.academia.edu/4227986/Mit_olvas_a_pesti_polgar_Kiserlet_a_Janny-csalad_konyvtaranak_rekonstrukciojara);

*Vörös Károly*: Egy győri nemes könyvtára a forradalom előtt. (Adalék reformkori általános műveltségünk történetéhez). *Magyar Könyvszemle* 71:1–2, 1955. 72–87.

10. *Szabó G. Zoltán*: Kölcsey Ferenc könyvtára és olvasmányai, Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, Budapest, 2009.

11. Eötvös József könyvtára, Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta és a mutatókat összeállította: *Gángó Gábor*, Argumentum, H. n., (Budapest), 1995.

12. Például *Granasztói Olga*: Olvasótól – olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire. *Korall* 43 (12, 1), 2011. 5–24.

13. *Halmos Károly*: Hild József építész és építőmester életkörülményei – fizetésektelensége tükrében. *Budapesti Negyed* 63, (17, 1), 2009. 82–91.

14. A 2011. április 27-én kelt elektronikus levelében nyújtott felvilágosítást és tájékoztatást Semsey Balázs művészettörténésznek, a múzeum bútorgyűjteménye vezetőjének köszönjük.

15. *Halmos Károly*: Hild József vagyoni helyzete élete utolsó évtizedében. In: Hild József építésze. Tanulmányok az építész halálának 140. évfordulóján rendezett konferencia anyagából. Terc, Budapest 2008. 155–192. 179–192.

16. A „Lieferung” kifejezés a korabeli könyvkiadási szokások alapján azokat a műveket jelenti, melyek időben elnyújtva, több részletben (néhány ívenként) jelentek meg, és megrendelőjük még nem köttette be őket. A „szállítmány” ebben az értelemben a Magyar Könyvészetben és Színnyei életrajzi lexikonában is felbukkan.

17. A teljes címléírást l. *Giornale Arcadico di scienze, lettere, ed arti* 22, 1824. 374.

18. Fölmerülhet, mennyi lehet a könyvtár mai értéke. Kísérletképpen a világhálón megkíséreltem beazonosítani pár, az antikvár kereskedelemben kapható tételt. A tizenkét tétel hajdani összértéke közel hétezer-hétszáz euró volt, jelenlegi antikvár árak pedig bő tizenhatezer-hétszáz euró. Az eredményt azonban nem szabad általánosítani, mert a hajdani és a mai árak között gyakorlatilag nincsen összefüggés.

19. A leltárban való könnyebb visszakereshetőséget elősegítve a későbbiekben zárójelben közöljük a tételek számát.

20. Utóbbin szerkesztőként.

21. Második és harmadik esetben szerkesztőként, utolsó esetben folyóiratszerkesztőként

22. Mivel a mű egykötetes, még csak azt sem gondolhatjuk, hogy az egyik kötet külön kallódott volna. A leltárban mindkét tétel potsdami kiadási hellyel szerepel. Az egyik világhálós gyűjtemény ( <http://www.worldcat.org> ) által nyilvántartott példányok nagyobb része berlini kiadású, csak egy „Neueste Ausgabe” potsdami, de ugyanabból az évből származnak.

23. Természetesen a gyakoriság számbavételi egységtől is függ, és ekként megtévesztő lehet: a könyvtárban *Försternek* az egész birodalomban meghatározó *Allgemeine Bauzeitungjából* 46 füzet található. Tehát füzetenkénti számbavétel esetén ez a nagyon meghatározó folyóirat Bécs jelentőségét a helyére tenné. Kemény Mária felvilágosítása szerint a Förster-féle folyóirat legalább annyira fontos volt, mint a szerzőknél említett *Romberg-féle*, és a könyvtár naprakész voltáról tanúskodik.

24. Fölvetődhetik, vajon kinek a gyűjtését képviselik ezek a kötetek. Kemény Mária szóbeli felvilágosítása szerint Hild József apja, Hild János, a József nádor-féle városrendezési tervnek – legalábbis – megrajzolója, és a Neugebäude építőmestere volt. A korai könyvek származhattak akár az ő könyvtárából is.

25. Mivel a korabeli pénzváltószám a hatvan volt, az egyszerűség kedvéért az adatokat krajcárra számítottuk át.

26. A tendenciát megerősíti, hogy a csőd pillanatában Hild József még 75 forinttal (tehát a könyvtár becsértékének majdnem 10 %-ával) tartozott könyvkereskedőknek. V.ö. *Halmos Károly*: Hild József vagyoni helyzete élete utolsó évtizedében. In: Hild József építésze. Tanulmányok az építész halálának 140. évfordulóján rendezett konferencia anyagából. Terc, Budapest 2008. 155-192. 163. 49. sor.

27. Online-Katalog des Südwestdeutschen Bibliotheksverbundes. Bibliothek-Service Zentrum Baden-Württemberg. URL:  
<http://swb.bsz-bw.de/DB=2.1/SET=12/TTL=1/REL?PPN=165899182&NOABS=Y&MATC=>

28. Online-Katalog des Südwestdeutschen Bibliotheksverbundes. Bibliothek-Service Zentrum Baden-Württemberg. [http://swb.bsz-bw.de/DB=2.1/SET=12/TTL=1/SHW?FRST=1/PRS=HOL&MPSORT=A&MPSORT\\_PPN=053334426&INDEXSET=1&ADI\\_LND=](http://swb.bsz-bw.de/DB=2.1/SET=12/TTL=1/SHW?FRST=1/PRS=HOL&MPSORT=A&MPSORT_PPN=053334426&INDEXSET=1&ADI_LND=)

29. A Brockhaus kiadó megkeresésemre illetéktelennek mondta magát. A tételt nem azonosítottak tekintjük.

30. Hild 1816-ban járt Rómában. L. *Rados Jenő*: Hild József Pest nagy építőjének életműve. Akadémiai, Budapest, 1958. 12. 220.

*HILD JÓZSEF KÖNYVLELTÁRÁNAK  
AZONOSÍTOTT TÉTELEI*

Tétel azonosító: 1; Azonosítás szintje: I;

(Megjegyzés: Az „Azonosítás szintje” lehetséges értékei: I = azonosított (identifikált), S = félig (jó eséllyel, de nem teljesen) azonosított (semi-identifikált), N = nem azonosított.)

Téma szerinti besorolás: art

(Megjegyzés: A „Téma szerinti besorolás” lehetséges értékei: art = művészeti, arch = építészeti, ing = műszaki-mérnöki, kult = irodalmi-kulturális, lex = közismereti, plt = közéleti)

Tétel azonosító: 197; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Alison, Archibald

Geschichte Europas seit der ersten französischen Revolution

Wigand, Leipzig 1842.

URL:

<http://www.worldcat.org/title/geschichte-europas-seit-der-ersten-franzosischen-revolution/oclc/493251218>

Tétel azonosító: 259; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing

Allgemeine Bauzeitung mit Abbildungen für Architekten, Ingenieure, Decorateurs, Bauprofessionisten, Oekonomen, Bauunternehmer und Alle, die an die Fortschritten und Leistungen der neuesten Zeit in der Baukunst und den dahin einschlagenden Fächer Antheil nehmen. Förster, Christ(ian). Friedr(ich). Ludwig (von) (hrg.)

Wien 1836-.

URL:

<http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=abz&size=45>

Tétel azonosító: 201; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: plt

Allgemeines österreichisches bürgerliches Gesetzbuch kundgemacht mit dem Patente vom 29. November 1852 in den Königreichen Ungarn, Croatien und Slavonien, der serbischen Woiwodschaft und dem Temeser Banate, sammt den auf dieses Gesetzbuch sich beziehenden in dem Anhang enthaltenen nachträglichen Verordnungen

kaiserl. und königl. Hof- und Staatsdruckerei, Wien 1853.

URL:

[http://books.google.hu/books?id=cbsLAAAAAAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=cbsLAAAAAAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 162; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: kult

Alphabet in Genre Bildern , h.n. é.n.

URL:

Tétel azonosító: 240; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Angely, Louis

Die Reise auf gemeinschaftliche Kosten. Komische Gemälde in fünf Aufzügen = Universal-bibliothek 30

Philipp Reclam jr., Leipzig -.

URL:

[http://books.google.hu/books/about/Die\\_Reise\\_auf\\_gemeinschaftliche\\_Kosten.html?id=4XU5AAAAAAAJ&redir\\_esc=y](http://books.google.hu/books/about/Die_Reise_auf_gemeinschaftliche_Kosten.html?id=4XU5AAAAAAAJ&redir_esc=y)

Tétel azonosító: 72; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Anzeige und Bemerkungen über die Erzeugnisse aus verzinkten Eisen und Eisenblech der k. k. landesbefugten Fabrik von Winiwarter & Gersheim in Gumpoldskirchen bei Wien. Mit einem Anhang: Die theorethische Begründung der neuen Dach-Construction

Carl Gerold und Sohn, Wien 1855.

URL:

[http://books.google.hu/books?id=QYs\\_AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=QYs_AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 246; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Apel, Th. et al.

Hansa-Album. Mit Beiträgen. Harnisch, Christian Wilhelm (hrg)

Lindequist und Schönrock, Halberstadt 1842.

URL:

[http://books.google.hu/books?id=iJY6AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=iJY6AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 137; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Arche, Anton

Ansichten des durch Seine hochfürstliche Gnaden dem hochwürdigsten Herrn Fürsten Erzbischof Maximilian Joseph Freiherrn von Sommerau-Beeckh, erweiterten Seminar-Gebäudes in Olmütz

C. Winiker, Brünn 1842.

URL:

[http://books.google.hu/books/about/Ansichten\\_des\\_durch\\_Seine\\_hochf%C3%BCrstlich.html?id=0MPIXwAACAAJ&redir\\_esc=y](http://books.google.hu/books/about/Ansichten_des_durch_Seine_hochf%C3%BCrstlich.html?id=0MPIXwAACAAJ&redir_esc=y)

Tétel azonosító: 149; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: arch

Architektonische Entwürfe des Archit[ekt]-Vereins in Berlin

Potsdam 1846.

URL:

[http://de.wikipedia.org/wiki/Architektonisches\\_Album](http://de.wikipedia.org/wiki/Architektonisches_Album)

Tétel azonosító: 166; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Architektonisches Album. Redigirt vom Architektenverein zu Berlin durch Stüler, Knoblauch, Salzenberg, Strack, Runge

Ferdinand Riegel, Ernst & Korn, Potsdam, Berlin 1838-1848, 1849-1862.

URL:

[http://de.wikipedia.org/wiki/Architektonisches\\_Album](http://de.wikipedia.org/wiki/Architektonisches_Album)

Tétel azonosító: 108; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Architektonisches Skizzenbuch. Eine Sammlung von Landhäusern, Villen, ländlichen Gebäuden ... und andern kleinen Baulichkeiten, welche zur Verschönerung baulicher Anlagen dienen, und in Berlin, Potsdam, und an andern Orten ausgeführt sind; mit Details

Ernst und Korn, Berlin 1852.

URL:

<http://www.worldcat.org/title/architektonisches-skizzen-buch-eine-sammlung-von-landhausern-villen-landlichen-gebauten-und-andern-kleinen-baulichkeiten-welche-zur-verschonerung-baulicher-anlagen-dienen-und-in-berlin-potsdam-und-an-andern-orten-ausgefuehrt-s>

Tétel azonosító: 120; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Arnold, Christoph Johann Jakob

Practische Anleitung zur bürgerlichen Baukunst in einer Reihe von Plaenen für Gebäude aller Art: nebst kurzer Beschreibung und Erklärung derselben für angehende Baumeister u. Kunstfreunde

Herder, Freiburg 1832-1834.

URL:

<http://www.worldcat.org/title/practische-anleitung-zur-burgerlichen-baukunst-in-einer-reihe-von-plaenen-fur-gebäude-aller-art-nebst-kurzer-beschreibung-und-erklärung-derselben-für-angehende-baumeister-und-kunstfreunde/oclc/214296622?referer=di&ht=edition>



Tétel azonosító: 11; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Artaria, Ferdinando

Il Duomo di Milano ossia Descrizione storico-critica di questo insigne Tempio e degli oggetti d'arte che lo adornano.

Corredata di 63 tavole.

Milano 1831.

URL:

<http://www.bncf.firenze.sbn.it/progetti/palatino/2249B.HTM/w000165.htm>

Tétel azonosító: 199; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Balbi, Adrian

A. Balbi's allgemeine Erdbeschreibung oder Hausbuch des geographischen Wissens / Eine systematische Encyclopädie der Erdkunde für die Bedürfnisse der Gebildeten jeden Standes. Dritte Auflage

C. A. Hartleben, Pesth 1842.

URL:

<http://www.zvab.com/displayBookDetails.do?itemId=163203406&b=1>

Tétel azonosító: 262; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art

Barré, L(ouis). – Roux, H(enri). ainé

Herculanum et Pompéi. Recueil général des peintures, bronzes, mosaïques, etc., découverts jusqu'à ce jour, et reproduits d'après le antichità di Ercolano, il Museo borbonico, et tous les ouvrages analogues : augmenté de sujets inédits, gravés au trait sur cuivre.

Firmin Didot, Paris 1839-.

URL:

[http://books.google.hu/books?id=OjILAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=OjILAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 189; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Barthelemy, Jean Jacques

Reise des jüngeren Anacharsis durch Griechenland, vier hundert Jahre vor der gewöhnlichen Zeitrechnung

Franz Haas, Wien 1802.

URL:

<http://www.zvab.com/displayBookDetails.do?itemId=163775297&b=1>

Tétel azonosító: 76; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Bassi, Giovanni Battista Udinese

Il tempio di Antonio Canova e la villa di Possagno

fratelli Mattiuzzi, Udine 1823.

URL:

[http://www.worldcat.org/title/tempio-di-antonio-canova-e-la-villa-di-possagno-da-giambattista-bassi/oclc/456893707&referer=brief\\_results](http://www.worldcat.org/title/tempio-di-antonio-canova-e-la-villa-di-possagno-da-giambattista-bassi/oclc/456893707&referer=brief_results)

Tétel azonosító: 121; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Becker, Max

Sammlung von Constructionen aus dem Gebiete der Wasser- und Strassenbaukunst: Enthaltend Schleussen und Wehre

Wegner, Karlsruhe 1842.

URL:

<http://digisrv-1.biblio.etc.tu-bs.de/dfg-files/00032002/DWL/00000289.pdf>

Tétel azonosító: 210; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Bellangé, Hippolyte

Die Generale der französischen Republik und des Kaiserreichs. Vom Verfasser der Soldaten der Republik und des Kaiserreichs

Carl B. Forck, Leipzig 1847.

URL:

<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.b72379;seq=15;size=75;view=image>

Tétel azonosító: 138; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Bendemann, Eduard

Der Fries im Thronsaale des königlichen Schlosses in Dresden. Al fresco gemalt / The Frieze in the Throne-Saloon of the Royal Palace in Dresden. Painted in Fresco

Georg Wigand, Leipzig 1847.

URL:

<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hbz:061:2-1121-p0005-9>

Tétel azonosító: 96; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Berghaus, (Heinrich Karl)

Die Baudenkmäler aller Völker der Erde, in getreuen Abbildungen dargestellt und mit Hindeutung auf ihre Entstehung, Bestimmung und geschichtliche Bedeutung geschildert. Ein Handbuch zur Erläuterung der allgemeinen Völkergeschichte. Nach der zweiten Ausgabe von (Hippolyt) Ernst Breton's Monuments de tous les peuples C. Muquardt, Brüssel - Leipzig 1849.

URL:

<http://www.abebooks.com/servlet/BookDetailsPL?bi=504648498&searchurl=an%3Dheinrich%2Bberghaus%26bi%3Dh>

Tétel azonosító: 191; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Berghaus, Heinrich Karl Wilhelm

Die Völker des Erdballs nach ihrer Abstammung und Verwandtschaft, und ihren Eigenthümlichkeiten in Regierungsform, Religion, Sitten und Tracht. Geschildert

Muquardt, Brüssel - Leipzig 1845-1847.

URL:

<http://search.ugent.be/meercat/x/bkt01?q=900000095177>

Tétel azonosító: 75; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: arch

Bergmann

Modelle von Stadt und Landhäusern

Weimar 1847.

URL:

Tétel azonosító: 26; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Bergmann, Dr. L.

Baulexicon oder Realencyclopädie des gesammten Bauwesens. Zum Handgebrauche für Baumeister, Civil-Ingenieure, Bauunternehmer, Oeconomen, Feldmesser, Bauhandwerker und technische Lehranstalten Ernst Schäfer, Leipzig 1855.

URL:

[http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10059225\\_00007.html](http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10059225_00007.html)

Tétel azonosító: 44; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Berliner Gewerbe-, Industrie- und Handelsblatt. Neukrantz, A. F. - Metzke, F. A. (Hrg). Erster Band

C. Heymann, Berlin 1841.

URL:

<http://www.antiquariat.de/angebote/GID15780647.html>

Tétel azonosító: 153; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Beschreibung der Münsterkirche und ihrer Merkwürdigkeiten in Basel

Hasler, h.n. 1842.

URL:

<http://katzoom.onb.ac.at/cgi-katzoom/onb02.pl?adrs=AZ00089119SZ00084093>

Tétel azonosító: 40; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing

Bigot, Pet

Feuerschutz oder Sicherung vor und bei Feuersgefahr mit Rücksicht auf die Vortheile des Massivbaues vor den anderen Constructionsarten und Angabe der Mittel zur Verminderung der Feuerunsicherheit bei alten Gebäuden aller Art

Carl Heymann, Berlin 1836.

URL:

<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015063937133>

Tétel azonosító: 253; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Binzer, A(ugust Daniel). v(on).

Venedig im Jahre 1844

Gustav Heckenast - Georg Wigand, Pesth - Leipzig 1845.

URL:

[http://books.google.hu/books?id=B4IZAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=B4IZAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 105; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Binzer, August Daniel v.

Der Kölner Dom. Ein Denkmal deutscher Baukunst in vier Stahlstichen erläutert

L. Kohlen, Köln 1840.

URL:

[http://toolserver.org/~apper/pd/person/August\\_Daniel\\_von\\_Binzer](http://toolserver.org/~apper/pd/person/August_Daniel_von_Binzer)

Tétel azonosító: 8; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Bleichrodt, Wilhelm Günther

Architektonisches Lexikon, oder allgemeine Real-Encyclopädie der gesammten architektonischen und dahin einschlagenden Hilfswissenschaften, für Architekten und solche, die es werden wollen, für Baugewerken, Staats- und Kommunalbehörden, Staatsbeamte, Land- und Hauswirth u.s.w. nach dem gegenwärtigen Zustande der Wissenschaft. Zweite umgearbeitete mit mehreren Artikeln und Zusätzen vermehrte und vornehmlich zum Gebrauch der Bauhandwerker in einem Band reducirte wohlfeilere Ausgabe. Mit 3 Kupertafeln und vielen erläuternden Holzschnitten

Bernhard Friedrich Voigt, Weimar 1840.

URL:

[http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs2/object/display/bsb10059232\\_00005.html](http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs2/object/display/bsb10059232_00005.html)

Tétel azonosító: 39; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex

Bloch Móric (! Ballagi Mór )

A magyar és német nyelv nélkülözhetetlen kiegészítő szótára, 1-2. kötet.

Geibel, Pest 1846.

URL:

<http://www.arcanum.hu/ozsk/lpext.dll/Petrik/2/98c?fn=document-frame.htm&f=templates&2.0>

Tétel azonosító: 178; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Boileau Despréaux, Nicolás

Œuvres de monsieur Boileau Despréaux. Nouvelle édition

David - Durand, Paris 1769.

URL:

[http://www.taieb.net/challantbib/ch1775\\_users.php?page=10](http://www.taieb.net/challantbib/ch1775_users.php?page=10)

Tétel azonosító: 114; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Boisserée, Sulpiz

Denkmale der Baukunst vom 7ten bis zum 13ten Jahrhundert am Nieder-Rhein

J. G. Cotta, München 1833.

URL:

<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/boisseree1833/0003?sid=47b921a2321c11f0faf308a4ef99faef>

Tétel azonosító: 106; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Boisserée, Sulpiz

Geschichte und Beschreibung des Domes von Köln. Zweite umgearbeitete Ausgabe

Literarisch-artistische Anstalt, München 1842.

URL:

[http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10048242\\_00009.html](http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10048242_00009.html)

Tétel azonosító: 119; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Bötticher, Carl

Die Tektonik der Hellenen.

Ferdinand Riegel, Potsdam 1852.

URL:

<http://www.e-rara.ch/download/pdf/1626695?name=Die%20Tektonik%20der%20Hellenen>

Tétel azonosító: 212; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Brinkmeier, Eduard

Napoleons-Album

Oehme - Müller, Braunschweig 1842.

URL:

<http://www.antiquariat.de/mediasearch.jsp?sessionid=7D9F86708F2A6A38789AC751A3463C76?job=SEARCH&dbauthor=%28Napoleon%29+-+Eduard+Brinkmeier+%28Hg.%29>

Tétel azonosító: 214; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: plt

Bulwer, Lytton Edward

Frankreich in socialer, literarischer und politischer Beziehung, Übs. Louis Lax.

Aachen-Leipzig 1835.

URL:

<http://www.zvab.com/displayBookDetails.do?itemId=16943165&b=1>

Tétel azonosító: 94; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Bülau, Gustav

Das hamburgische allgeimene Krankenhaus

Perthes & Besser, Hamburg 1830.

URL:

<https://kataloge.uni-hamburg.de/DB=1/LNG=EN/CLK?IKT=12&TRM=15156292X>

Tétel azonosító: 182.a; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: kult

Bürger

[Ismeretlen cím].

Wien é.n.

URL:

Tétel azonosító: 216; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Byron, George Noel Gordon

Lord Byron's sämmtliche Werke. Zweite Auflage

Otto Wigand, Leipzig 1841.

URL:

[http://books.google.hu/books?id=dNodAAAAMAAJ&pg=PR1&redir\\_esc=y#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=dNodAAAAMAAJ&pg=PR1&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 170; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Byzantinische Capitaeler aus verschiedenen Kirchen Deutschlands, Frankreichs und Englands, für Architekten und technische Schulen.  
Cotta, München 1852.  
URL:  
[http://www.alsatica.eu/fr/alsatica/bnus/Byzantinische-Capitaeler-aus-verschiedenen-Kirchen-Deutschlands-Frankreichs-und-Englands-fur-Architekten-und-technische-Schulen-Heft-1.-Hrsg.-von-R,1\\_P\\_2F1879334.html](http://www.alsatica.eu/fr/alsatica/bnus/Byzantinische-Capitaeler-aus-verschiedenen-Kirchen-Deutschlands-Frankreichs-und-Englands-fur-Architekten-und-technische-Schulen-Heft-1.-Hrsg.-von-R,1_P_2F1879334.html)

Tétel azonosító: 213; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Capefigue, Jean-Baptiste Honoré Raymond  
Geschichte der hundert Tage  
Herder, Karlsruhe - Freiburg 1843.  
URL:  
<http://www.zvab.com/Geschichte-Hundert-Tage-CAPEFIGUE-NAPOLEON/181284197/buch>

Tétel azonosító: 198; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Catlin, George  
Die Indianer Nordamerikas, und die während eines achtjährigen Aufenthalts unter den wildesten Stämmen erlebten Abenteuer und Schicksale  
C. Muquardt, Brüssel - Leipzig 1848.  
URL:  
<http://www.worldcat.org/title/indianer-nord-amerikas-und-die-weahrend-eines-achtjahrigen-aufenthalts-unter-den-wildesten-ihrer-steamme-erlebten-abenteuer-und-schicksale/oclc/84404237>

Tétel azonosító: 28; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Cavos, Albert  
Traité de la construction des théâtres. Ouvrage contenant toutes les observations pratiques sur cette partie de l'architecture  
L. Mathias (Augustin) - J. Hauer et Cie, Paris - Saint Pétersbourg 1847.  
URL:  
<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nnc1.ar53618580>

Tétel azonosító: 116; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Chateauneuf, Alexis de  
Architectura domestica  
Ackermann & Co. - Brockhaus & Avenarius - Meissener, London - Paris - Hamburg 1839.  
URL:  
<http://www.christies.com/lotfinder/books-manuscripts/art-architecture-chateauneuf-5267973-details.aspx?pos=109&inObjectID=5267973&sid=>

Tétel azonosító: 204.b; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: lex  
Conversat. Lexikon. Brockhaus, Friedrich Arnold (hrsg)  
h.n. é.n.  
URL:  
[http://de.wikisource.org/wiki/Brockhaus\\_Enzyklop%C3%A4die](http://de.wikisource.org/wiki/Brockhaus_Enzyklop%C3%A4die)

Tétel azonosító: 241.2c; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex  
Conversations-Lexikon der Gegenwart. In vier Bänden. Ditter Band. K bis O  
F. A. Brockhaus, Leipzig 1840.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=5whCAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=5whCAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 241.2b; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: lex  
Conversations-Lexikon der Gegenwart. In vier Bänden. Ein für sich bestehendes und in sich abgeschlossenes Werk, zugleich ein Supplement zur achten Auflage des Conversations-Lexikons, sowie zu jeder frühern, zu allen Nachdrucken und Nachbildungen desselben. Zehntes Heft, Bogen 11-20 des zweiten Bandes. Franz bis Furlanetto  
F. A. Brockhaus, Leipzig 1839.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=47w\\_AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=47w_AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 241.2a; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex  
Conversations-Lexikon der Gegenwart. In vier Bänden. Erster Band. A bis E  
F. A. Brockhaus, Leipzig 1838.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=iQICAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=iQICAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 241.2d; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex  
Conversations-Lexikon der Gegenwart. In vier Bänden. Vierten Bandes zweite Abtheilung. P bis S  
F. A. Brockhaus, Leipzig 1840.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=PglCAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=PglCAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 241.2e; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex  
Conversations-Lexikon der Gegenwart. In vier Bänden. Vierten Bandes zweite Abtheilung. T bis Z nebst Nachtrag  
F. A. Brockhaus, Leipzig 1841.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=8cBMAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=8cBMAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 102; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art  
Dannecker, (Heinrich von)  
Dannecker's Werke in einer Auswahl, Mit einem Lebensabrisse des Meisters. Grüneisen, C(arl). und Wagner Th(eodor).  
G. Heubel, Hamburg 1841.  
URL:  
[http://de.wikisource.org/wiki/ADB:Wagner,\\_Theodor](http://de.wikisource.org/wiki/ADB:Wagner,_Theodor)

Tétel azonosító: 220; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Das Buch der Welt, ein Inbegriff des Wissenwürdigsten und Unterhaltendsten aus den Gebieten der Naturgeschichte, Naturlehre, Länder- und Völkerkunde, Weltgeschichte, Götterlehre usw.  
Hoffmann'sche Verlags-Buchhandlung, Stuttgart 1854.  
URL:  
[http://huntenka.nhms.hu/monguz2/index.jsp;jsessionid=2220CACE5285398DCAE3996878A51457?from\\_page=detail&page=details&dbname=database&biblid=4&biblfield=0&term=54643](http://huntenka.nhms.hu/monguz2/index.jsp;jsessionid=2220CACE5285398DCAE3996878A51457?from_page=detail&page=details&dbname=database&biblid=4&biblfield=0&term=54643)

Tétel azonosító: 235; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Das goldene Buch oder der ökonomische Hausschatz. Ein Magazin für die gesammte Haus- und Landwirthschaft, für Künste und Gewerbe, Erfindungen, Verbesserungen, Erfahrungen und Thatsachen. Bauer, H(einrich) (hrsg). 7. Auflage  
Wigand, Leipzig 1847.  
URL:  
<http://www.antiquariat.de/tigross.jsp;jsessionid=814E1DFF5FCC140CFB552659943D67ED?id=16200113>

Tétel azonosító: 204.a; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex  
Das große Conversations-Lexicon für die gebildeten Stände. In Verbindung mit Staatsmännern, Gelehrten, Künstlern und Technikern. Meyer, J(oseph) (hrsg). Dieser Encyclopädie des menschlichen Wissens sind beigegeben die Bildnisse der bedeutendsten Menschen aller Zeiten, die merkwürdigsten Orte, die Pläne der größten Städte, einhundert Karten für alte und neue Erdbeschreibung, für Statistik, Geschichte und Religion etc., und viele tausend Abbildungen naturgeschichtlicher und gewerblicher Gegenstände  
Bibliographisches Institut, Hildburghausen - Amsterdam - Paris - Philadelphia 1839-1856.  
URL:  
<http://www.lexikon-und-enzyklopaedie.de/Wunder-Meyer-Conversations-Lexikon-Auflage-Null/>

Tétel azonosító: 36; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Dempp, Karl Wilhelm  
Die erste Dampfbierbrauerei in München, mit einer gedrängten Zusammenstellung des Wichtigsten über stehende Dampfmaschinen und eine Zugabe, die bautechnische Beschreibung der bayerischen Sommer- oder Lagerbierkellergebäude enthaltend  
Joseph Lindauer, München 1843.  
URL:  
[http://bavarica.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10372494\\_00005.html?prox=true&context=Sommer&ngram=true&hl=scan&fulltext=Sommer&LOC\\_ent={Stuttgart}&mode=simple](http://bavarica.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10372494_00005.html?prox=true&context=Sommer&ngram=true&hl=scan&fulltext=Sommer&LOC_ent={Stuttgart}&mode=simple)

Tétel azonosító: 165; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: arch  
Der Kirchenbau.  
Potsdam 1846.  
URL:

Tétel azonosító: 161; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Desjardins, C(onstant). - Häufler, J(oseph Vincenz).  
Geographisch-historischer Atlas von Europa, oder Darstellung der physischen und politischen Hauptverhältnisse der europ. Halbinsel, als: Der Meeres- und Stromgebiethen, Gebirgs-Systeme, klimatischen Regionen, Naturproducte, der Völkerstämme nach ihrer Sprache und Religion, der politischen Eintheilung, wichtigsten pol. und industriell-commerciellen-Kräfte, dann der historischen Hauptveränderungen und Schauplätze, berühmter Züge etc. in den wichtigsten Perioden der europ. Geschichte von der ältesten bis auf die neueste Zeit in 2 Abtheilungen u. 12 Blättern, dem Unterrichte der Jugend und dem Selbststudium gewidmet  
beim Verfasser, Wien 1838.  
URL:  
<http://www.dhm.de/gos/cgi-bin/dbsatz.pl?Objekt=20021529&Datenbank=allwww>

Tétel azonosító: 130; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Desjardins, C(onstant).  
Physisch-statistisch und politischer Atlas von Europa. Bildliche Darstellung und Beschreibung der Gewässer, Gebirge, climatischen Regionen, Natur-Producte, Sprachfamilien, Religionen, Gebietseinteilung, politischen und militär-Kräfte, der Industrie, Handelsverhältnisse etc. etc. aller Staaten der europäischen Halbinsel.  
Wien 1837.  
URL:  
[http://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~34456~1180068:-Covers-to--Physisch-statistisch-un?sort=Pub\\_List\\_No\\_InitialSort%2CPub\\_Date%2CPub\\_List\\_No%2CSeries\\_No&qvq=w4s:/what/Physical%20Atlas;sort:Pub\\_List\\_No\\_InitialSort%2CPub\\_Date%2CPub\\_List](http://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~34456~1180068:-Covers-to--Physisch-statistisch-un?sort=Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No&qvq=w4s:/what/Physical%20Atlas;sort:Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List)

Tétel azonosító: 15; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Detournelle, Athanase  
Recueil d'architecture nouvelle (An XIII)  
Paris 1805.  
URL:

[http://books.google.hu/books?id=o\\_BPAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=o_BPAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 203; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Dickens, Charles  
Boz's Sämtliche Werke  
Adolph Krabbe, Stuttgart 1841-1848.  
URL:  
[http://de.wikisource.org/wiki/Charles\\_Dickens](http://de.wikisource.org/wiki/Charles_Dickens)

Tétel azonosító: 229; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift des alten und neuen Testaments: nach der deutschen Uebersetzung D. Martin Luthers. Mit einer Vorrede vom Prälaten Dr. Hüffel (Ludwig)  
Expedition der Carlsruher Bibel, Karlsruhe 1836.  
URL:  
<http://www.en.zvab.com/displayBookDetails.do?itemId=86067052&b=1>

Tétel azonosító: 225; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Die Gegenwart in Wort und Bild. Ein Jahrbuch der Ereignisse, Bestrebungen und Fortschritte im Völkerleben  
L. C. Zamarski, Wien 1856.  
URL:  
<http://data.onb.ac.at/rec/LZ01212964>

Tétel azonosító: 91; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: arch  
Eberhard  
Ornamente, 1-2. Heft.  
Leipzig 1843.  
URL:

Tétel azonosító: 132; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Ebert, Friedrich Adolf  
Der Dom zu Meissen. Mit einem Vorwort von Gustav Klemm.  
C. G. Klinkicht und Sohn, Meißen 1835.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=8W3dlu2EQQ8C&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=8W3dlu2EQQ8C&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 111; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Eck (Charles-Luis-Gustave)  
Der Treppenbau in Gusseisen in Verbindung mit Hohlziegeln  
Rombert, Leipzig 1843.  
URL:  
<http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/df/16115/3/cache.off>

Tétel azonosító: 156; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Eisenlohr, Friedrich  
Ausgeführte oder zur Ausführung bestimmte Entwürfe von Gebäuden verschiedener Gattung als Unterrichtsmittel für Gewerbe- und technische Schulen, sowie für Baumeister  
Veith, Karlsruhe 1852.  
URL:  
[http://www.rz.uni-karlsruhe.de/~saai/bestaende\\_eisenlohr\\_friedrich\\_3.html](http://www.rz.uni-karlsruhe.de/~saai/bestaende_eisenlohr_friedrich_3.html)

Tétel azonosító: 241.1; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing  
Encyclopädische Zeitschrift des Gewerbewesens. Mittheilungen des Vereins zur Ermunterung des Gewerbsgeistes.  
Hessler (Johann Ferdinand) (hrsg.)  
Borrosch & Andre, Prag 1841-  
URL:  
<http://www.zvab.com/advancedSearch.do?title=Encyclopaedische+Zeitschrift+des+Gewerbewesens&author=Hessler>

Tétel azonosító: 142; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Engelhard, Johann Daniel Wilhelm Eduard  
Atlas zur Baukunde oder Architektonischen Constructions-Lehre = Neue Encyclopädie der Wissenschaften und Künste für die deutsche Nation  
Franckh, Stuttgart 1852.  
URL:  
[http://books.google.hu/books/about/Atlas\\_zur\\_Baukunde\\_oder\\_Architektonische.html?id=QgbluAAACAAJ&redir\\_esc=y](http://books.google.hu/books/about/Atlas_zur_Baukunde_oder_Architektonische.html?id=QgbluAAACAAJ&redir_esc=y)

Tétel azonosító: 101; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Entwürfe von Muster-Plänen zu landwirtschaftlichem Bauwesen  
Grossherzoglicher Hessischer landwirtschaftlicher Verein, Darmstadt 1843.  
URL:  
[http://books.google.hu/books/about/Entw%C3%BCrfe\\_von\\_Muster\\_Pl%C3%A4nen\\_zu\\_landwirt.html?id=cc0WtwAAACAAJ&redir\\_esc=y](http://books.google.hu/books/about/Entw%C3%BCrfe_von_Muster_Pl%C3%A4nen_zu_landwirt.html?id=cc0WtwAAACAAJ&redir_esc=y)

Tétel azonosító: 152; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: arch  
Entwürfe zu Häuser-Façaden  
Wien é.n.  
URL:

Tétel azonosító: 233; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art  
Europäische Gallerie (für Malerei und Sculptur). Eine Auswahl der Meisterwerke der grössten Maler aller Zeiten und Schulen. Mit Stahlstichen nach den Original-Gemälden von Englands ausgezeichnetsten Künstlern Rolls, Bacon, Stakes etc. Mit biographischen, geschichtlichen und kritischen Bemerkungen  
Westermann, Braunschweig 1845-1858.  
URL:  
<http://www.kettererkunst.de/kunst/kd/details.php?obnr=400506281&anummer=301>

Tétel azonosító: 93; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art  
Europäische Gallerie für Malerei und Sculptur  
G. H. Friedlein, Leipzig 1855.  
URL:  
<http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb11021518.html>

Tétel azonosító: 25; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art  
Faber, Friedrich - Romberg, J.A.  
Conversations-Lexicon für bildende Kunst  
Renger, Leipzig 1852.  
URL:  
<http://www.zvab.com/displayBookDetails.do?itemId=13254853&b=1>

Tétel azonosító: 177; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Falkenstein, Ludwig Freiherr von  
Die beiden Kaiser oder Bildergallerie aus dem Kriegsleben von 1812, ein Cyclus kunsthistorischer Novellen, Novelletten, Romanzen, Skizzen und Schilderungen

Jos. Wesener, Paderborn 1841.  
URL:  
<http://www.worldcat.org/title/beiden-kaiser-oder-bildergallerie-aus-dem-kriegsleben-von-1812-ein-cyclus-kriegshistorischer-novellen-novelletten-romanzen-skizzen-und-schilderungen/oclc/609823346?ht=edition&referer=di>

Tétel azonosító: 188; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Familien-Bibliothek  
Leipzig é.n.  
URL:  
[http://de.wikipedia.org/wiki/Marie\\_Nathusius](http://de.wikipedia.org/wiki/Marie_Nathusius)

Tétel azonosító: 49; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Fick, Johann-Christian  
Englisches Lesebuch : zur Übung im Lesen und Übersetzen aus dem Englischen ins Deutsche ; auserlesene Aufsätze aus den besten englischen Schriftstellern, mit richtiger Accentuation jedes Wortes, nebst darunter gesetzter Aussprache und deutscher Übersetzung. 5. verbesserte Ausg[abe]  
Franz Ferstl, Graz 1818.  
URL:  
<http://www.worldcat.org/title/johann-christian-ficks-doctor-der-philosophie-englisches-lesebuch-zur-ubung-im-lesen-und-ubersetzen-aus-dem-englischen-ins-deutsche-auserlesene-aufsätze-aus-den-besten-englischen-schriftstellern-mit-richtiger-accentuation-jed>

Tétel azonosító: 33; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: lex  
Fiori, Anibale  
Handbuch der italienischen und deutschen conversationssprache, oder vollständige Anleitung für Deutsche, welche sich im Italienischen, und für Italiener, welche sich im Deutschen richtig und geläufig ausdrücken wollen. Auch ein vademecum für Reisende  
P. Neff, Stuttgart é.n.  
URL:  
<https://lbsopac.rz.uni-frankfurt.de/DB=30/SET=2/TTL=1/CLK?IKT=8502&TRM=Handbuch+der+italienischen+und+deutschen+Conversationssprache>

Tétel azonosító: 187; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Förster, Friedrich Christoph).  
Christoph Columbus der Entdecker der neuen Welt. Ein Volksbuch zur Belehrung und Unterhaltung. Bearbeitet nach den besten Originalquellen  
Teubner, Leipzig 1842.  
URL:  
<http://www.bsb-muenchen-digital.de/~web/web1006/bsb10062530/images/index.html?digID=bsb10062530&pimage=00004&v=2p&nav=0&l=de>

Tétel azonosító: 226; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Frankl, Ludwig August  
Libanon, ein poetisches Familienbuch  
L. C. Zamarski, Wien 1855.  
URL:  
[http://books.google.hu/books/about/Libanon\\_ein\\_poetisches\\_Familienbuch.html?id=HGVqSZnVtY4C&redir\\_esc=y](http://books.google.hu/books/about/Libanon_ein_poetisches_Familienbuch.html?id=HGVqSZnVtY4C&redir_esc=y)

Tétel azonosító: 256; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art  
Füßli, Wilhelm  
Münchens vorzüglichste öffentliche Kunstschatze, Ein kritisch-erläutender Zeitfaden für Fremde und Einheimische  
Joseph Lindauer (C. T. Fr. Sauer), München 1841.

URL:  
[http://books.google.hu/books?id=2eFAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=2eFAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 37; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art  
Füssli, Wilhelm  
Zürich und die wichtigsten Städte am Rhein. Mit Bezug auf alte und neue Werke der Architektur, Skulptur und Malerei  
I.: Zürich und die oberrheinischen Städte Basel, Freiburg, Strasburg Carlsruhe und Mannheim.  
Verlag des literarischen Comptoirs, Zürich - Winterthur 1842.  
URL:  
<http://ia600408.us.archive.org/5/items/zrichunddiewich01fsgoog/zrichunddiewich01fsgoog.pdf>

Tétel azonosító: 68; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Gailhabaud, Jules  
Denkmäler der Baukunst. Lohde, Ludwig (hrsg. unter Mitwirkung von Franz Kugler und Jacob Bruckhardt)  
Joh. Aug. Meissner - Julius E. Richter, Hamburg - Leipzig 1852.  
URL:  
<http://www.antiquariat.de/seite1.jsp;jsessionid=1BE37DC8D3D0B8EA3E101EAA77B69709>

Tétel azonosító: 109; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Galetti, Johann Georg August - Cannabich, J(ohann). G(ünther). F(riedrich). - Meynert, Hermann - Schulz von Strassnitzky, (Leopold Carl)  
Allgemeine Weltkunde, oder Enzyklopaedie für Geographie, Statistik und Staatengeschichte mittelst einer geographisch-statistisch-historischen Uebersicht aller Länder, hinsichtlich ihrer Lage, Größe, Bevölkerung und Kultur, ihrer vorzüglichsten Städte, ihrer Verfassung und Nationalkraft; und einer Skizze der ältern und neuern Geschichte. Ein Hilfsmittel beim Studium der Tagesgeschichte für denkende und gebildete Leser. Zehnte Auflage. Durchaus umgearbeitet und vermehrt im geographisch-statistischen Theile von J(ohann). G(ünther). F(riedrich). Cannabich, im historischen Theile von Hermann Meynert, im mathematisch-physikalischen Theile ganz neu bearbeitet von (Leopold Carl) Schulz von Strassnitzky  
Konrad Adolf Hartleben, Pest 1847.  
URL:  
[http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10359074\\_00005.html?zoom=0.6000000000000001](http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10359074_00005.html?zoom=0.6000000000000001)

Tétel azonosító: 255; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Gallerie zu Goethe's sämtlichen Werken nach Zeichnungen  
J. G. Cotta, Stuttgart - Tübingen 1840.  
URL:  
[http://ora-web.swkk.de/digimo\\_online/digimo.entry?source=digimo.Digitalisat\\_anzeigen&a\\_id=7992](http://ora-web.swkk.de/digimo_online/digimo.entry?source=digimo.Digitalisat_anzeigen&a_id=7992)

Tétel azonosító: 35; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Gärtner, J. - Basnard, Henry  
Über die Mängel der Privat-Wohnhäuser in Städten, sowohl in Hinsicht der baulichen Beschaffenheit, als der zweckmässigen Einrichtung der Wohnungen...  
Johann August Weissner, Hamburg 1837.  
URL:  
<http://ctwsearch.wesleyan.edu/vufind/Record/t925377>

Tétel azonosító: 54; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing  
Gebhardt, S. Ch. R.  
Das Ganze der Ziegelfabrikation, sowie der Kalk- und Gypsbrennerei. Enthaltend die Fabrikation der Fliesen, Backsteine, Dachziegel, sowie auch der feuerbeständigen Backsteine für alle Glas-, Porzellan, Hoh- und alle diejenige Oefen in welchen ein hoher Feuersgrad unterhalten werden muß, nebst genauer Beschreibung der dabei gebräuchlichen und erforderlichen Brennöfen. Nach den neuesten in Frankreich, England, Holland und Deutschland gesammelten

Erfahrungen. Ein nützliches Handbuch für jeden Ziegelei-Besitzer, insbesondere für Diejenigen, welche die Fabrikation der Ziegeln im Großen Betreiben wollen. Zweite, sehr verbesserte Auflage  
Gottfried Basse, Quedlinburg - Leipzig 1837.  
URL: <http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/df/7879/6/cache.off>

Tétel azonosító: 174; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Geier, F. (X.) – Görz, R.  
Denkmale romanischer Baukunst am Rhein  
Frankfurt am Main 1846.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=1wYo4cVCALcC&dq=geier+g%C3%B6rz+romanische+baudenkm%C3%A4ler+frankfurt&hl=hu&source=gbs\\_navlinks\\_s](http://books.google.hu/books?id=1wYo4cVCALcC&dq=geier+g%C3%B6rz+romanische+baudenkm%C3%A4ler+frankfurt&hl=hu&source=gbs_navlinks_s)

Tétel azonosító: 160; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Geier, Franz Xaver  
Statistische Uebersicht bemerkenswerther Holzverbindungen Deutschlands  
Victor von Zabern, Mainz 1841.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=Il\\_ULwEACAAJ&dq=editions:Ok6lvzlpKkC&source=bl&ots=bZ1qqEc94Q&sig=8k72udbd\\_YUE9YyXUnnqUoZmNrI&hl=hu&sa=X&ei=ISNmUK2WL5HBtAav9oHAAg&ved=0CDwQ6AEAw](http://books.google.hu/books?id=Il_ULwEACAAJ&dq=editions:Ok6lvzlpKkC&source=bl&ots=bZ1qqEc94Q&sig=8k72udbd_YUE9YyXUnnqUoZmNrI&hl=hu&sa=X&ei=ISNmUK2WL5HBtAav9oHAAg&ved=0CDwQ6AEAw)

Tétel azonosító: 227; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Gibbon, Edward  
Gibbon's Geschichte des Verfalles und Unterganges des römischen Weltreiches, nebst einer biographischen Skizze des Verfassers. Deutsche Ausgabe in einem Bande  
Otto Wigand, Leipzig 1837.  
URL:  
<http://books.google.hu/books?id=-59BAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>

Tétel azonosító: 9; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Girault de Prangey, Joseph-Philibert  
Essai sur l'architecture des Arabes et des Mores en Espagne, en Sicile et en Barbarie  
A. Hauser - Brockhaus et Avenarius, Paris 1841.  
URL:  
<http://archive.org/stream/essaisurlarchit00prangoog#page/n10/mode/2up>

Tétel azonosító: 244.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
(Goethe, Johann Wolfgang von)  
Nachträge zu Goethe's sämtlichen Werken. Gesammelt und herausgegeben von Eduard Boas. Erster Theil  
L. H. Bösenberg, Leipzig 1841.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=bZo6AAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=bZo6AAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 244.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
(Goethe, Johann Wolfgang von)  
Nachträge zu Goethe's sämtlichen Werken. Gesammelt und herausgegeben von Eduard Boas. Zweiter Theil  
L. H. Bösenberg, Leipzig 1841.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=eZo6AAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=eZo6AAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 244.3; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
(Goethe, Johann Wolfgang von)  
Nachträge zu Goethe's sämtlichen Werken. Gesammelt und herausgegeben von Eduard Boas. Dritter Theil  
L. H. Bösenberg, Leipzig 1841.  
URL: [http://books.google.hu/books?id=w4k6AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=w4k6AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 242; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Goethe, J(ohann). W(olfgang). von  
Faust, Eine Tragödie, 1-2. Th.  
Cotta, Stuttgart – Tübingen 1847.  
URL:  
<http://hdl.handle.net/2027/njp.32101066398064>

Tétel azonosító: 176.b; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Goethe, Johann Wolfgang (von)  
Goethes nachgelassene Werke. Eckermann - Riemer (Hrg). 1-20. = Band 41-60 der Vollständige Ausgabe letzter Hand)  
J. G. Cotta, Stuttgart-Tübingen 1832-1842.  
URL:  
[http://www.kisc.meiji.ac.jp/~mmandel/recherche/goethe\\_bibliographie.html](http://www.kisc.meiji.ac.jp/~mmandel/recherche/goethe_bibliographie.html)

Tétel azonosító: 176.a; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Goethe, Johann Wolfgang (von)  
Goethes sämtliche Werke in vierzig Bänden  
J. G. Cotta, Stuttgart-Tübingen 1840.  
URL:  
<http://www.worldcat.org/title/goethes-samtliche-werke/oclc/651405960?ht=edition&referer=di>

Tétel azonosító: 100; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Goro von Agyagfalva, Ludwig  
Wanderungen durch Pompeii  
Mörschner - Jasper, Wien 1825.  
URL:  
[http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view\[layout\]=buchseite\\_item&search\[constraints\]\[buchseite\]\[buch.origFile\]=goro\\_wanderungen.xml&view\[page\]=0](http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view[layout]=buchseite_item&search[constraints][buchseite][buch.origFile]=goro_wanderungen.xml&view[page]=0)

Tétel azonosító: 192; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Grandville, (Jean-Ignace-Isidore Gerard)  
Grandville's Bilder aus dem Staats- und Familienleben der Thiere, Mit Eräuterungen. Diezmann, A. (Hrg)  
B. G. Teubner, Leipzig 1846.  
URL:  
<http://www.zvab.com/displayBookDetails.do?itemId=173675449&b=1>

Tétel azonosító: 51; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Gränzenstein, Ignatz von  
Kurzgefaßter Unterricht Bolen-dächer zu bauen, für Wirtschaftsbeamte und Zimmerleute  
Wigand - Jelinek, Preßburg - Tyrnau 1826.  
URL:  
[https://opacplus.bib-bvb.de/TouchPoint\\_touchpoint/singleHit.do?methodToCall=showHit&curPos=2&identifier=21\\_FAST\\_2026415949](https://opacplus.bib-bvb.de/TouchPoint_touchpoint/singleHit.do?methodToCall=showHit&curPos=2&identifier=21_FAST_2026415949)

Tétel azonosító: 71; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Grohmann, J. G.

Ideenmagazin für Architecten, Künstler und Handwerker, die mit der Baukunst und ihren Einzelheiten zu thun haben, als Maurer, Zimmerleute usw., wie auch für Bauherren und Gartenbesitzer, enthaltend eine reichhaltige Sammlung von Zeitungen zu Gebäuden aller Art und Bestimmung, mit ihren Theilen und Grundrissen, als: zu Stadt-, Land-, Gewächs- und Badehäusern, Tempeln, Capellen und Cabinetten, Balkons, Balustraden, Nischen, Zimmerverzierungen, Thüren, Fenstern und andern Einzelheiten, Brücken, Geländern, Sitzen, Vermachungen, Gatterwerken, geheimen Cabinetten, Gondeln, Schwanenhäuschen etc. etc. Im englischen, italienischen, gothischen, türkischen, persischen, indischen und chinesischen Geschmack. Auch zum Nachzeichnen in Sonntags- und Industrieschulen brauchbar. Neue vermehrte Auflage. Zweiter Band  
Baumgärtner, Leipzig 1836.  
URL:  
<http://archive.org/stream/ideenmagazinfura02groh#page/n3/mode/2up>

Tétel azonosító: 110; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Gropius, Carl Wilhelm  
Ornamente in verschiedenen Baustylen nach Modellen.  
h.n. 1846.  
URL:  
[http://de.wikipedia.org/wiki/Karl\\_Wilhelm\\_Gropius](http://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Wilhelm_Gropius)

Tétel azonosító: 245.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
(Groß-Hoffinger, Anton Johann)  
Lebens- und Regierungsgeschichte Joseph's des Zweiten und Gemälde seiner Zeit. Erster Band. Zweite wohlfeile Ausgabe  
Fr. Brodhag, Stuttgart 1842.  
URL:  
[http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10009701\\_00009.html](http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10009701_00009.html)

Tétel azonosító: 245.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
(Groß-Hoffinger, Anton Johann)  
Lebens- und Regierungsgeschichte Joseph's des Zweiten und Gemälde seiner Zeit. Zweiter Band. Zweite wohlfeile Ausgabe  
Fr. Brodhag, Stuttgart 1842.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=DZwAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=DZwAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 245.3; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
(Groß-Hoffinger, Anton Johann)  
Lebens- und Regierungsgeschichte Joseph's des Zweiten und Gemälde seiner Zeit. Dritter Band. Zweite wohlfeile Ausgabe  
Scheible, Rieger & Sattler, Stuttgart 1842.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=dQpLAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=dQpLAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 245.4; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
(Groß-Hoffinger, Anton Johann)  
Lebens- und Regierungsgeschichte Joseph's des Zweiten und Gemälde seiner Zeit. Vierter Band. Zweite wohlfeile Ausgabe  
Scheible, Rieger & Sattler, Stuttgart 1842.  
URL:  
[http://reader.digitale-sammlungen.de/en/fs1/object/display/bsb10009704\\_00005.html](http://reader.digitale-sammlungen.de/en/fs1/object/display/bsb10009704_00005.html)

Tétel azonosító: 208; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Gruner, Heinrich – Foerster, Carl Friedrich  
Der praktische Blumengärtner. Vollständiges, alphabetisch geordnetes Handbuch der Blumenzucht in ihrem ganzen Umfange. Für Gärtner, Gartenfreunde und überhaupt alle Diejenigen, welche die ältern und neuesten schönsten und beliebtesten Zierpflanzen im Freien, in Gewächshäusern und in Zimmern auf die beste und leichteste Weise cultivieren wollen. Mit einem Blumengarten-Kalender und Register über die lateinischen Synonymen und deutschen Eigennamen. Auf's Neue gänzlich umgearbeitet  
Wöllner, Leipzig é.n.  
URL:  
<http://www.zvab.com/buch-suchen/titel/der-praktische-blumengaertner-vollstaendiges/autor/gruner>

Tétel azonosító: 248; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Haeufler, J(oseph). V(inzenz).  
Buda-Pest, historisch-topografische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen  
Gustav Emich, Pest 1854.  
URL:  
[http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10009723\\_00005.html](http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10009723_00005.html)

Tétel azonosító: 23; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Hartmann, Carl Friedrich Alexander  
Encyclopädisches Wörterbuch der Technologie, der technischen Chemie, Physik und des Maschinenwesens, für Fabrikanten und Gewerbetreibende jeder Art, Kameralisten, Oekonomen, Berg- und Hüttenleute, Forstleute und Künstlernach den besten deutschen, englischen und französischen Hilfsmitteln bearbeitet. 1-4  
Jenisch u. Stage, Augsburg 1838-1841.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=3ItQAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=3ItQAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 70; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Hederich, Hermann  
Treppenbau oder Anweisung zur Einrichtung und Anlage hölzerner Treppen, zum Gebrauche für Zimmerleute bearbeitet. Zweite Auflage  
Jena 1845.  
URL:  
<http://kataloge.thulb.uni-jena.de/DB=1/SET=4/TTL=1/SHW?FRST=6>

Tétel azonosító: 88; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Heideloff, C(arl Alexander).  
Die architectonischen Glieder. Deren Construction, Zusammenstellung und Verzierung etc. Ein Beitrag zur Geschmacksbildung-Lehre in Bau- und Gewerbschulen  
Riegel - Wiessner, Nürnberg 1831.  
URL:  
[http://www2.ohm-hochschule.de/bib/textarchiv/Heideloff.Architectonischen\\_Glieder\\_deren\\_Construction.pdf](http://www2.ohm-hochschule.de/bib/textarchiv/Heideloff.Architectonischen_Glieder_deren_Construction.pdf)

Tétel azonosító: 89; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Heideloff, Carl (Alexander)  
Les Ornaments du Moyen Age / Die Ornamentik des Mittelalters. Eine Sammlung auserwählter Verzierungen und Profile byzantinischer und deutscher Architektur.  
Johann Adam Stein, Nürnberg 1838-1842.  
URL:  
<http://www.europeana.eu/portal/record/03486/70284AF33296EF419B091ED8038EB09594325DA7.html?start=9>

Tétel azonosító: 151; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Heine, (Gustav)  
Handbuch der landwirtschaftlichen Baukunde  
Dresden - Leipzig 1838.  
URL:  
<http://vufind.allegro-c.de/vufind/Record/245791280>

Tétel azonosító: 128; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Henszlmann Imre  
Kassa városának ó német stílyú templomai  
Landerer és Heckenast, Pest 1846.  
URL:  
<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/h/h08071.htm>

Tétel azonosító: 104; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Hoffmann, (Carl Wilhelm)  
Die Wohnungen der Arbeiter und Armen, 1. heft  
Schröder, Berlin 1852.  
URL:  
<http://www.bildindex.de/kue09000093.html#home>

Tétel azonosító: 124; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Hoffmann, Karl - Friedrich Vollrath  
Himmelsatlas für Freunde und Liebhaber der Sternkunde zu zeichnen  
J. Scheible, Stuttgart 1835.  
URL:  
<http://www.atlascoelestis.com/hoffman%20bas%20a.htm>

Tétel azonosító: 133; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art  
Hoffstadt F(riedrich).  
Gotisches ABC Buch, das ist, Grundregeln des gothischen Styls für Künstler und Werkleute. Mit zwei und vierzig Vorlegeblätter (worunter einige zum Theil ausgeführte Entwürfe) und einer Abhandlung über Geschichte und Restauration deutscher Baukunst, nebst einer Wortverzeichnisse über deren Kunst und Handwerks-Ausdrücke  
Sigmund Schmerber, Frankfurt 1840.  
URL:  
<http://books.google.hu/books?id=1wYo4cVCALcC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>

Tétel azonosító: 143; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Holz, Ferdinand Wilhelm  
Sammlung architektonischer Entwürfe von städtischen Gebäudeansichten mit Details der Architektur. XX blätter nebst erläuterndem Texte  
C. Heymann, Berlin 1843.  
URL:  
[http://books.google.hu/books/about/Sammlung\\_architektonischer\\_entwuerfe\\_von.html?id=eOPaHAAACAAJ&redir\\_esc=y](http://books.google.hu/books/about/Sammlung_architektonischer_entwuerfe_von.html?id=eOPaHAAACAAJ&redir_esc=y)

Tétel azonosító: 163; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Holz, Ferdinand Wilhelm  
Vorlegeblätter für Bau- und Gewerbeschulen, technische Institute überhaupt, so wie zur Selbstbelehrung und Kunstbildung der Bauhandwerker.  
Romberg, Leipzig 1844.



URL:  
[http://books.google.hu/books?id=jEnLtwAACAAJ&dq=editions:vwrNFwRbCIC&source=bl&ots=VHNt1\\_v1XW&sig=6EJ34ry4dhXNCF7d8UQ8MI261o&hl=hu&sa=X&ei=mVNnUJbOM8ndsgbz5oH4Ag&ved=0CDEQ6AEwAQ](http://books.google.hu/books?id=jEnLtwAACAAJ&dq=editions:vwrNFwRbCIC&source=bl&ots=VHNt1_v1XW&sig=6EJ34ry4dhXNCF7d8UQ8MI261o&hl=hu&sa=X&ei=mVNnUJbOM8ndsgbz5oH4Ag&ved=0CDEQ6AEwAQ)

Tétel azonosító: 7; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Hope, Thomas  
Histoire de l'architecture. Baron, A. (angolból ford.)  
Meline, Cans et Compagnie, Bruxelles 1839.

URL:  
[http://books.google.hu/books/about/Histoire\\_de\\_L\\_Architecture.html?id=EB8EkgAACAAJ&redir\\_esc=y](http://books.google.hu/books/about/Histoire_de_L_Architecture.html?id=EB8EkgAACAAJ&redir_esc=y)

Tétel azonosító: 103; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Horn, Friedrich. W(ilhelm).  
System eines neugermanischen Baustyls, Erfunden und dargestellt.  
Stuhr (G. A. Gottschick), Potsdam 1845.  
URL:  
<http://books.google.hu/books?id=1wYo4cVCALcC&pg=PA140&lpg=PA140&dq=Horn+System+Neugermanisch+Baustyl+Erfunden+dargestellt%09Potsdam+1845&source=bl&ots=6b2VFR5iDn&sig=l6BGzZIXEWbFH8PhPCLNrArwAJM&hl=hu#v=onepage&q=Horn%20System%20Neugermanisch%20Baustyl%20E>

Tétel azonosító: 236; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Hostein, (Hyppolite)  
L'Italie, La Sicilie, les iles Eoliennes L'ile d'Elbe, la Sardaigne, Malte, l'ile de Calypso. Sites, monuments, scènes et costumes.  
Audot, Paris 1836-1837.  
URL:  
<http://www.worldcat.org/title/italie-la-sicile-les-iles-eoliennes-lile-delbe-la-sardaigne-malte-lile-de-calypos-sites-monuments-scenes-et-costumes/oclc/29115017?ht=edition&referer=di>

Tétel azonosító: 158; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Hörnig, G(eorg). S(amuel).  
Sammlung praktischer Zimmerwerks-Risse, theils ausgeführter, theils für verschiedene Zwecke entworfenen Baugesenstände  
Arnold, Dresden 1831.  
URL:  
[http://books.google.hu/books/about/1831.html?id=sgh-LwEACAAJ&redir\\_esc=y](http://books.google.hu/books/about/1831.html?id=sgh-LwEACAAJ&redir_esc=y)

Tétel azonosító: 67; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Hummel, Johann Erdmann  
Freie Perspective. Erläutert durch praktische Aufgaben und Beispiele. Hauptsächlich für Maler und Architekten  
Herbig, Berlin 1825.  
URL:  
<http://books.google.hu/books?hl=hu&id=17E-AAAACAAJ&dq=Hummel+%22freie+perspective%22+Berlin&q=hummel#v=snippet&q=hummel&f=false>

Tétel azonosító: 127; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Hübsch, Heinrich  
Bauwerke  
J. Veith, Carlsruhe 1838.  
URL:  
<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/huebsch1838bd1/0001?sid=5482309232d18d591ff422e8b3e956ce>

Tétel azonosító: 61; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Hübsch, Heinrich  
Die Architectur und ihr Verhältniß zur heutigen Malerei und Sculptur  
J. G. Cotta, Stuttgart - Tübingen 1847.  
URL:  
<http://www.worldcat.org/wcpa/oclc/315831221?page=frame&url=http%3A%2F%2Fdigbib.ubka.uni-karlsruhe.de%2Feva%2FUB-Bestand%2F58%26checksum%3Df45ed392a02a8115571d8dff517a5b27&title=&linktype=digitalObject&detail=>

Tétel azonosító: 13; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Illustrated London News  
London é.n.  
URL:  
<http://gale.cengage.co.uk/product-highlights/history/illustrated-london-news.aspx>

Tétel azonosító: 205; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: lex  
Illustriertes Haus- und Familienlexikon. Arendt, Rudolf (hrsg)  
Leipzig é.n.  
URL:  
<http://de.wikisource.org/wiki/ADB:Brockhaus>

Tétel azonosító: 34; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Inwood, Henry William - Quast, Alexander Ferdinand von  
Das Erechtheion zu Athen, nebst mehren noch nicht bekannt gemachten Bruchstücken der Baukunst dieser Stadt und des übrigen Griechenlands. Nach dem Werke des H. W. Inwood, mit Verbesserungen und vielen Zusätzen herausgegeben, durch eine genaue Beschreibung dieses Tempels und eine vollständige Geschichte der Baukunst in Athen vermehrt.  
Ferdinand Riegel, Berlin 1843.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=KKU\\_AAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=KKU_AAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 122; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Inwood, Henry William - Quast, Alexander Ferdinand von  
Das Erechtheion zu Athen, nebst mehren noch nicht bekannt gemachten Bruchstücken der Baukunst dieser Stadt und des übrigen Griechenlands. Nach dem Werke des H. W. Inwood, mit Verbesserungen und vielen Zusätzen herausgegeben, durch eine genaue Beschreibung dieses Tempels und eine vollständige Geschichte der Baukunst in Athen vermehrt.  
Ferdinand Riegel, Berlin 1843.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=KKU\\_AAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=KKU_AAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 57; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Jahrbuch der Baukunst und Bauwissenschaft in Deutschland. Menzel, Carl. August Peter (Hrg). I. Band  
Georg Reichardt, Eisleben 1844.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=JK45AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=JK45AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 56; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Jfe, Aug.  
Der deutsche Polyhistor, oder Universal-Handwörterbuch für häusliches und öffentliches Leben, zunächst auch für

Zeitungsleser, Geschäftsleute und gesellschaftliche Unterhaltung, In alphabetischer Folge.

Berlin 1837.

URL:

[http://books.google.hu/books/about/Der\\_deutsche\\_Polyhistor\\_oder\\_Universal\\_H.html?id=k4GJPgAACAAJ&redir\\_esc=y](http://books.google.hu/books/about/Der_deutsche_Polyhistor_oder_Universal_H.html?id=k4GJPgAACAAJ&redir_esc=y)

Tétel azonosító: 134; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art

Julienne, Eugène

Ornamente im Renaissancestil

Offenbach 1842.

URL:

[http://archive.org/stream/FuhrerFurSammlerVonPorzellanUndFayenceSteinzeugSteingutUsw/fuhrer\\_sammler\\_Grasse#page/n343/mode/2up/search/julienne](http://archive.org/stream/FuhrerFurSammlerVonPorzellanUndFayenceSteinzeugSteingutUsw/fuhrer_sammler_Grasse#page/n343/mode/2up/search/julienne)

Tétel azonosító: 217.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Julius, N(icolaus). H(einrich).

Nordamerikas sittliche Zustände. Nach eigenen Anschauungen in den Jahren 1834, 1835 und 1836. Erster Band. Boden und Geschichte. Religiöses. Erziehung und Unterricht. Armuth und Mildthätigkeit. Volk und Gesellschaft

F. A. Brockhaus, Leipzig 1839.

URL:

<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044086310646;seq=9;view=1up;num=i>

Tétel azonosító: 217.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Julius, N(icolaus). H(einrich).

Nordamerikas sittliche Zustände. Nach eigenen Anschauungen in den Jahren 1834, 1835 und 1836. Zweiter Band.

Verbrechen und Strafen

F. A. Brockhaus, Leipzig 1839.

URL:

<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044097926984;seq=9;view=1up;num=iii>

Tétel azonosító: 62; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

K., Fr. A.

Die vollständige Lufterneuerung von F. X. von Häberl und die Heizung mit erwärmter Luft von P. T. Meissner. Zur endlichen Berichtigung der Debatten über die Wahl des besten Mittels für Erwärmung und Ventilation der Krankenhäuser und anderer öffentlichen Gebäude. Zunächst für Staatsökonomien, Aerzte, Bauverständige [...] mitgetheilt von Fr. A. K.

Verlag des literarischen Comptoirs, Zürich 1844.

URL:

[http://opac.nebis.ch/F?func=direct&local\\_base=NEBIS&doc\\_number=001795704](http://opac.nebis.ch/F?func=direct&local_base=NEBIS&doc_number=001795704)

Tétel azonosító: 66; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Kind, Carl Gotthelf

Anleitung zur Abteufen der Bohrlöcher

Luxemburg 1842.

URL:

<http://www.deutsche-biographie.de/sfz40973.html>

Tétel azonosító: 123; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Klenze, Leo von

Sammlung architektonischer Entwürfe für die Ausführung bestimmt oder wirklich ausgeführt

Cotta, München - Stuttgart - Tübingen 1830-1850.

URL:

[http://www.antiquariat-rohlmann.de/9193/index.html?\\*session\\*id\\*key\\*=session\\*id\\*val\\*](http://www.antiquariat-rohlmann.de/9193/index.html?*session*id*key*=session*id*val*)

Tétel azonosító: 2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Knight, Henry Gally

Über die Entwicklung der Architektur vom zehnten bis vierzehnten Jahrhundert unter den Normannen in Frankreich, England, Unteritalien und Sicilien. Mit einer Einleitung herausgegeben von C. Richard Lepsius. Mit 23 lithograph. Blättern.

Wigand, Leipzig 1841.

URL:

<http://www.ipac.bka.gv.at/katalog/kak/m001/z005/h100/f0049909.pdf>

Tétel azonosító: 113; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art

Kobell, Ferdinand - Kugler, Franz (Theodor)

Radierungen. 178 Platten. Nebst einem einleitenden Vorworte.

Karl Goepel - Rudolph Weigel - Julius Buddeus - Goupil & Vibert - Black & Armstrong - J. Müller - C. A. Reitzel - Eggers & Co., Schmitzdorff, Stuttgart - Leipzig - Düsseldorf - Paris - London - Amsterdam - Copenhagen St. Petersburg 1842.

URL:

[http://www.reiss-sohn.de/frame\\_buch.php?page=1498&lang=deu](http://www.reiss-sohn.de/frame_buch.php?page=1498&lang=deu)

Tétel azonosító: 218.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Kohl, J(ohann). G(eorg).

Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten. Dritter Theil. Reise in Ungarn. Erste Abtheilung  
Arnold, Dresden - Leipzig 1842.

URL:

<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433066662846;seq=9;view=1up>

Tétel azonosító: 218.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Kohl, J(ohann). G(eorg).

Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten. Vierter Theil. Reise in Ungarn. Zweite Abtheilung  
Arnold, Dresden - Leipzig 1842.

URL:

<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433066662838;seq=9;view=1up>

Tétel azonosító: 172; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Kopp, Ernst

Beitrag zur Darstellung eines reinen einfachen Baustyls. Neuntes Heft

Weise & Stoppani, Stuttgart 1845.

URL:

<https://vufind.techlib.cz/Record/000623708>

Tétel azonosító: 193; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: kult

Krafft, Albrecht

Gemälde-Galerie im Belvedere zu Wien.

Wien é.n.

URL:

<http://www.worldcat.org/identities/viaf-39725575>

Tétel azonosító: 52; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art

Kugler, Franz

Karl Friedrich Schinkel, Eine Charakteristik seiner künstlerischen Wirksamkeit

George Gropius, Berlin 1842.

URL:

<http://www.europeana.eu/portal/record/09428/39748453612E587139A9CF09774E8A21416E8248.html>

Tétel azonosító: 164; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Lange, Ludwig  
Werke der höheren Baukunst für die Ausführung entworfen und dargestellt  
Gustav Georg Lange, Darmstadt 1846.  
URL:  
<http://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?set=1&p=79&Daten=156133>

Tétel azonosító: 38; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Legrand, J(acques). G(uillaume).  
Essai sur l'histoire générale de l'architecture pour servir de texte explicatif au Recueil et parallèle des édifices de tout genre anciens et modernes remarquables par leur beauté, leur grandeur ou leur singularité et dessinés sur une même échelle par J. N. L. Durand  
Avanzano et Compagnie, Liège 1842.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=oq05AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ViewAPI&redir\\_esc=y#v=twopage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=oq05AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ViewAPI&redir_esc=y#v=twopage&q&f=false)

Tétel azonosító: 32; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Linke, Gustav  
Der Bau der Dorn'schen Lehmdächer nach eigenen Erfahrungen, mit Rücksicht auf die dabei vorkommenden Holzconstruktionen und Kostenberechnungen  
Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig 1840.  
URL:  
[http://tallinn.eester.ee/record=b2711466~S1\\*est](http://tallinn.eester.ee/record=b2711466~S1*est)

Tétel azonosító: 230; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: arch  
Londons öffentliche Gebäude  
Leipzig 1843.  
URL:

Tétel azonosító: 31; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Lyncker, Hermann von  
Gesundheit und Geld gewonnen durch richtige Luftbenutzung in Gebäuden. Ein Beitrag zur Baukunst welcher Rauch, üblen Geruch, Feuchtigkeit, Schwamm, Mauerfraß, Fenstereis etc. beseitigen, sowie Krankheiten, Ersticken durch Kohlendunst, ferner bauliche Reparaturen und die bisherigen Holzverschwendungen verhüten, zugleich aber unsere Wohnungen auf die wohlfeilste Weise erwärmen lehrt, erläutert für Jedermann, insbesondere für Hausväter, Bauherren, Baumeister und Bauhandwerker durch ein Heft Tafeln und Modellbilder  
Schulz, Breslau 1841.  
URL:  
[http://www.bookmaps.de/lib/all/g/e/ges\\_551.html](http://www.bookmaps.de/lib/all/g/e/ges_551.html)

Tétel azonosító: 186; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Macauley, Thomas Babington  
Die Geschichte Englands seit der Thronbesteigung Jacob II.  
Hartleben, Pest - Wien - Leipzig 1850.  
URL:  
<http://nektar.oszk.hu/hu/manifestation/913758>

Tétel azonosító: 6; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Maillard, Sebastian von  
Die Mechanik der Gewölbe in ihrem ganzen Umfange behandelt, begreifend die Brückenbögen und einfachen Gewölbe jeder üblichen Gestalt, aus Stein und Ziegeln sowohl, als aus Gußeisen wie auch die zusammengesetzten,

nähmlich Kappen-, Kreuz- und böhmischen Gewölbe, einfachen und doppelten Kuppeln, sowohl im freien, als im beschwerten Zustande, nebst der Bestimmung ihrer Dicke und jener der Widerlagen, und endlich die Dicke der Brückenpfeiler. Mit beständiger Rücksicht auf die Erfahrung und Ausübung, für Architekten und Kunstverständige auf die grössten bestehenden Meisterwerke angewendet und für minder Erfahrene in diesem Kunstfache mit 43 mühsam und genau berechneten Tabellen begleitet. Mit 9 Plänen  
Konrad Adolph Hartleben, Pest 1817.  
URL:  
<http://www.bsb-muenchen-digital.de/~web/web1005/bsb10059454/images/index.html?digID=bsb10059454&pimage=1&v=pdf&nav=0&l=de>

Tétel azonosító: 182.b; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: kult  
Matthisson, Friedrich Wilhelm  
h.n. é.n.  
URL:  
[http://de.wikisource.org/wiki/Friedrich\\_von\\_Matthisson](http://de.wikisource.org/wiki/Friedrich_von_Matthisson)

Tétel azonosító: 260.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art  
Mazois, (Charles) F(rançois).  
Les ruines de Pompéi. Première partie  
Firmin Didot, Paris 1824.  
URL:  
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k106868d>

Tétel azonosító: 260.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art  
Mazois, (Charles) F(rançois).  
Les ruines de Pompéi. Seconde partie  
Firmin Didot, Paris 1824.  
URL:  
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k106986n>

Tétel azonosító: 63; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Menzel, Carl August  
Der Bau des Eis-Kellers sowohl in wie über der Erde, vermittelt Torf, Stroh oder Rohr, und das Aufbewahren des Eises in demselben. Nebst einer Beschreibung zur Anlage von Esibehältern in Wohngebäuden und zubereitung des eßbaren Eises. Ein Rathgeber für Baumeister, Landwirthe, Conditoren, Gastwirthe tc.  
C. A. Kümmler - G. C. Knapp, Halle 1848.  
URL:  
[http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10297627\\_00005.html](http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10297627_00005.html)

Tétel azonosító: 148; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art  
Metzger, (Friedrich) Eduard  
Ornamente aus deutschen Gewächsen zum Gebrauch für Plastik und Malerei  
München 1841.  
URL:  
[http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:o8ZJaq8wvIsJ:codicon.digitale-sammlungen.de/inventiconAna%2520570\(XII.html%3Fpos%3D28%26high%3D%2522ARCHICON%2522%2520%26suche%3Dclass:%2522ARCHICON%2522%2520%2520AND%2520\(bsbid:inventicon\)+&cd=2&hl=hu&](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:o8ZJaq8wvIsJ:codicon.digitale-sammlungen.de/inventiconAna%2520570(XII.html%3Fpos%3D28%26high%3D%2522ARCHICON%2522%2520%26suche%3Dclass:%2522ARCHICON%2522%2520%2520AND%2520(bsbid:inventicon)+&cd=2&hl=hu&)

Tétel azonosító: 117; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Metzger, Eduard  
Formenlehre zur Rundbogenarchitectur mit Anwendung auf den Verband von Gewölbe und Eisenconstruktion / Formenlehre zur höheren Baukunst. = Bürgerliche Baukune in Vorlagen für Maurer und Zimmerwerkkunde ... 3.  
Christian Kaiser, München 1851.

URL:  
<http://books.google.hu/books?id=1wYo4cVCALcC&lpg=PP1&ots=6b2VGQ4oBu&dq=editions%3Abrmuc8WfftwC&hl=hu&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>

Tétel azonosító: 209; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: plt  
Mignet, F. A.

Geschichte der französischen Revolution

Renger (F. Bolckmar), Leipzig 1842.

URL:  
[http://books.google.hu/books?id=swFNAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=swFNAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 22; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Milizia, Francesco

Memoria degli architetti antichi e moderni. Quarta edizione. Accresciuta e corretta dallo stesso autora

Bassano, Venezia 1785.

URL:  
[http://books.google.hu/books?id=97AUAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=97AUAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 238; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Milton, John

Sämtliche poetische Werke

Peter, Leipzig 1843.

URL:  
<http://opac.uni-giessen.de/DB=1/CMD?ACT=SRCHA&IKT=6015&TRM=oclc:614463689>

Tétel azonosító: 168; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Mittelalterliche Bauwerke im südwestlichen Deutschland und am Rhein. Nach der Natur aufgenommen und gezeichnet von den Zöglingen der Grossherzoglichen Bauschule in Carlsruhe. s Heft. Zisterzienser Kloster Maulbronn. (Aus mehreren heften bestehend.) Mit einer artistischen Beschreibung von dr K(arl). Klunzinger. Eisenlohr, F(riedrich).

(Hrg)

J. Veith, Karlsruhe (1853).

URL:  
<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/eisenlohr1853bd1/0002?sid=6009a1446df0f6ae219f893c1c601377>

Tétel azonosító: 4; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art  
Moke, Henri Guillaume Philippe - Fétis, Édouard Louis François - van Hasselt, André Henri Constant

Les Splendeurs de l'Art en Belgique. Hendrickx - Stroobant (illusztrál)

Meline, Cans et Compagnie, Bruxelles 1848.

URL:  
[http://books.google.hu/books?id=Bh88mL21x6MC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=Bh88mL21x6MC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 180; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Molière (Jean Baptiste Poquelin)

Les œuvres de Monsieur Moliere. Nouvelle edition. Corrige'e, & augmentee des oeuvres posthumes, & des tres belles figures a chaque comedie, &c.

Georges de Backer, Bruxelles 1694.

URL:  
<http://www.en.zvab.com/displayBookDetails.do?itemId=9585939&b=1>

Tétel azonosító: 159; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Moller, Georg

Beiträge zu der Lehre von den Konstruktionen

Carl Wilhelm Leske, Darmstadt - Leipzig 1833-1844.

URL:  
<http://www.e-rara.ch/zut/content/titleinfo/1985079>

Tétel azonosító: 211; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Montholon-Semonville, Charles Tristan de

Geschichte der Gefangenschaft Napoleons auf St. Helena. Von dem General Montholon, Gefährten der Verbannung und Vollstrecker des Testaments des Kaisers

B. G. Teubner, Leipzig 1846.

URL:  
<http://www.zvab.com/buch-suchen/textsuche/montholon-geschichte>

Tétel azonosító: 65; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: plt

Mühlböck, Rudolph Carl

Bauordnung. Eine Sammlung der neuen hinsichtlich des Bauens in der k.k. österreichischen Staaten und der Residenzstadt Wien ergangenen Verordnungen und Gesetze, nebst einem Anhang der Preistarife, der Materialien, Handlanger- und Professionisten. Vienna: Mich. Lechner

Mich. Lechner, Wien 1843.

URL:  
[http://www.corp.at/archive/CORP2012\\_18.pdf](http://www.corp.at/archive/CORP2012_18.pdf)

Tétel azonosító: 146; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Müller, Robert

Denkmäler der vier romantischen Baustyle, Nach der Natur gezeichnet oder gesammelt

h.n. é.n.

URL:  
<http://www.amazon.co.uk/Denk%C3%A4ler-romantischen-Baustyle-gezeichnet-gesammelt/dp/B0017FDPBS>

Tétel azonosító: 250; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Münchener Jahrbücher für bildende Kunst. Marggraf, Rudolf (hrg.)

Wilhelm Engelmann - Rudolf Weigel, Leipzig 1838-1842.

URL:  
[http://books.google.hu/books?id=SbA-AAAaAAJ&pg=PA10&lpg=PA10&dq=marggraf+%22M%C3%BCnchner+Jahrb%C3%BCher+f%C3%BCr+bildende+Kunst%22+leipzig&source=bl&ots=S7reQtCynt&sig=WXPOTN14AY3WoGnTSWdcccw5Rwo&hl=hu&sa=X&ei=myh\\_ULuuMZD4sgajk4HgCA&sqi=2&ved=0CDAQ6AEw](http://books.google.hu/books?id=SbA-AAAaAAJ&pg=PA10&lpg=PA10&dq=marggraf+%22M%C3%BCnchner+Jahrb%C3%BCher+f%C3%BCr+bildende+Kunst%22+leipzig&source=bl&ots=S7reQtCynt&sig=WXPOTN14AY3WoGnTSWdcccw5Rwo&hl=hu&sa=X&ei=myh_ULuuMZD4sgajk4HgCA&sqi=2&ved=0CDAQ6AEw)

Tétel azonosító: 239; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Neuer Plutarch oder: Bildnisse und Biographien der berühmtesten Männer und Frauen aller Nationen und Stände: Von den ältern bis auf unsere Zeiten

C. A. Hartleben, Pest 1847.

URL:  
[http://books.google.hu/books/about/Neuer\\_Plutarch\\_oder\\_Bildnisse\\_und\\_Biogra.html?id=94MrRAAACAAJ&redir\\_esc=y](http://books.google.hu/books/about/Neuer_Plutarch_oder_Bildnisse_und_Biogra.html?id=94MrRAAACAAJ&redir_esc=y)

Tétel azonosító: 257.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex

Neues elegantestes Conversations-Lexicon für Gebildete aus allen Ständen. Erster Band. A bis C. Wolff, O(skar).

L(udwig). B(ernhard). (hrg.)

Ch. G. Kollmann, Leipzig 1834.

URL:  
[http://books.google.hu/books?id=yCznAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=yCznAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 257.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex  
Neues elegantestes Conversations-Lexicon für Gebildete aus allen Ständen. Zweiter Band. D bis K. Wolff, O(skar).  
L(udwig). B(ernhard). (hrg.)  
Ch. G. Kollmann, Leipzig 1835.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=fhLnAAAAMAAJ&redir\\_esc=y](http://books.google.hu/books?id=fhLnAAAAMAAJ&redir_esc=y)

Tétel azonosító: 257.3; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex  
Neues elegantestes Conversations-Lexicon für Gebildete aus allen Ständen. Dritter Band. L bis P. Wolff, O(skar).  
L(udwig). B(ernhard). (hrg.)  
Ch. G. Kollmann, Leipzig 1836.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=chPnAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=chPnAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 257.4; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex  
Neues elegantestes Conversations-Lexicon für Gebildete aus allen Ständen. Vierter Band. Q bis Z. Wolff, O(skar).  
L(udwig). B(ernhard). (hrg.)  
Ch. G. Kollmann, Leipzig 1837.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=I2ooAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=I2ooAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 80; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Nienburg, F.  
Abhandlung über die absolute, relative und rückwirkende Festigkeit des Eichenholzes mit Tabellen für die Brechungsgewichte, Tragkräfte für die Dauer und Durchbiegungen aller eichnen Bauhölzer; nebst Bestimmung der für diese Bauhölzer erforderl., Dimensionen bei den gewöhnlichen hölzernen Brücken.  
Schulze, Oldenburg 1842.  
URL:  
[http://books.google.hu/books/about/Abhandlung\\_%C3%BCber\\_die\\_absolute\\_relative\\_u.html?id=5VgPMAECAAJ&redir\\_esc=y](http://books.google.hu/books/about/Abhandlung_%C3%BCber_die_absolute_relative_u.html?id=5VgPMAECAAJ&redir_esc=y)

Tétel azonosító: 86.a; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Notiz-blatt des Architekten-Vereins zu Berlin, Bde. 15-20  
Riegel, Potsdam 1840-1842.  
URL:  
[http://xopac2.wlb-stuttgart.de/cgi-xopac/xopac.cgi?opacdb=DB\\_WLB&sprache=D&maske=E&ff=ZDB-Nr.:244696-0](http://xopac2.wlb-stuttgart.de/cgi-xopac/xopac.cgi?opacdb=DB_WLB&sprache=D&maske=E&ff=ZDB-Nr.:244696-0)

Tétel azonosító: 86.b; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Notiz-blatt des Architekten-Vereins zu Berlin. Neue Folge  
h.n. 1847.  
URL:  
[http://opus.kobv.de/zlb/volltexte/2012/14974/pdf/NBAV\\_1847\\_01\\_korr.pdf](http://opus.kobv.de/zlb/volltexte/2012/14974/pdf/NBAV_1847_01_korr.pdf)

Tétel azonosító: 90; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Ornements du moyen âge en Italie et en Sicile = Architectural Ornaments of the Middle-Ages in Italy and Sicily = Ornamentik des Mittelalters aus Italien und Sicilien. Cramer, Johann Ottmar (Hrg.)  
Manz, Regensburg 1842.

URL:  
[http://tartu.eester.ee/record=b2588531\\*est](http://tartu.eester.ee/record=b2588531*est)

Tétel azonosító: 157; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Ottmer, Carl Theodor  
Architectonische Mittheilungen 1. Das Königstädt'sche Schauspielhaus zu Berlin  
Vieweg, Braunschweig 1830.  
URL:  
[http://www.worldcat.org/title/architectonische-mittheilungen-1-das-konigstadtsche-schauspielhaus-zu-berlin/oclc/177274145&referer=brief\\_results](http://www.worldcat.org/title/architectonische-mittheilungen-1-das-konigstadtsche-schauspielhaus-zu-berlin/oclc/177274145&referer=brief_results)

Tétel azonosító: 14; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Packh, Johann Baptist  
Neue Bauart mit Hohlen Quader-Ziegeln, oder Abhandlung über die vielen und trefflichen Eigenschaften dieses Baumaterials; dann über ihre Erzeugung und über ihre Anwendung bey allen Bauten überhaupt, sowie über ihre Verbindung zu allerley Gewölben  
Jos. Beigel, Pest 1831.  
URL:  
<http://www.arcanum.hu/ozsk/lpext.dll?f=templates&fn=main-hit-h.htm&2.0>

Tétel azonosító: 194.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Paget, John  
Ungarn und Siebenbürgen, Politisch, statistisch, öconomisch. 1.  
J. J. Weber, Leipzig 1842.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=tLUAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=tLUAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 194.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Paget, John  
Ungarn und Siebenbürgen, Politisch, statistisch, öconomisch. 2.  
J. J. Weber, Leipzig 1842.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=0rUAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=0rUAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 12; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Palladio, Andrea  
Fabbriche e i disegni di Andrea Palladio e le terme. Raccolti ed illustrati da Ottavio Bertotti Scamozzi. Opera divisa in quattro tomi  
Giovanni Rossi, Vicenza 1796.  
URL:  
[http://www.antichefornaci.it/files/biblioteca/Andrea\\_Palladio\\_Le\\_Fabbriche\\_e\\_i\\_disegni\\_Tomo\\_1.pdf](http://www.antichefornaci.it/files/biblioteca/Andrea_Palladio_Le_Fabbriche_e_i_disegni_Tomo_1.pdf)

Tétel azonosító: 252; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Pausanias Periegeta  
Beschreibung von Griechenland  
J. B. Metzler, Stuttgart 1827.  
URL:  
<https://portal.dnb.de/opac.htm?method=showFullRecord&currentResultId=Woe%3D118592246%26any&currentPosition=18>

Tétel azonosító: 223.1a; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Payne, Albert Henry  
Payne's Universum or Pictorial World: Being a Collection of Engravings of Views of all Countries, Portraits of Great Men, and Specimens of Work of Art, of all Ages and of every Character. Edwards, Charles (ed). 1  
Brain - Payne, London 1844.  
URL:  
<http://archive.org/stream/paynesuniversumo01lond#page/n11/mode/2up>

Tétel azonosító: 223.1b; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Payne, Albert Henry  
Payne's Universum or Pictorial World: Being a Collection of Engravings of Views of all Countries, Portraits of Great Men, and Specimens of Work of Art, of all Ages and of every Character. Edwards, Charles (ed). 2-8  
E. T. Brain and Co., London 1844-1847.  
URL:  
<http://books.google.hu/books?id=TSYDAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>

Tétel azonosító: 223.2; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Payne, Albert Henry  
Payne's Universum or Pictorial World: Being a Collection of Engravings of Views of all Countries, Portraits of Great Men, and Specimens of Work of Art, of all Ages and of every Character. Edwards, Charles (ed)  
J. Tallis and Co, London - New York 1847-  
URL:  
<http://www.worldcat.org/title/paynes-universum-or-pictorial-world/oclc/27914129>

Tétel azonosító: 175; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Percier, Charles – Fontaine, Pierre François Léonard  
Choix des plus célèbres maisons de plaisance de Rome et de ses environs. Mesurées et dessinées. Nouvelle édition  
Leplanquais-Chédeville, Paris ~1835.  
URL:  
<http://www.worldcat.org/title/choix-de-plus-celebres-maisons-de-plaisance-de-rome-et-de-ses-environs-mesurees-et-dessinees/oclc/3731504/editions?referer=di&editionsView=true>

Tétel azonosító: 228; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art  
Perger, Anton Ritter von  
Die Kunstschatze Wien's in Stahlstich nebst erläuterndem Text  
Oesterreichischer Lloyd, Triest 1855.  
URL:  
[http://books.google.hu/books/about/Die\\_Kunstschatze\\_Wiens\\_in\\_Stahlstich\\_ne.html?id=J1K1ygAACAAJ&redir\\_esc=y](http://books.google.hu/books/about/Die_Kunstschatze_Wiens_in_Stahlstich_ne.html?id=J1K1ygAACAAJ&redir_esc=y)

Tétel azonosító: 118; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Persius, Ludwig  
Architectonische Entwürfe für den Umbau verhandener Gebäude. Auf Allerhöchsten Befehl Seiner Majestät des Königs von Preußen  
Riegel, Potsdam 1843-(?1849).  
URL:  
[http://www.antiquariat-rohlmann.de/9193/index.html?\\*session\\*id\\*key\\*=\\*session\\*id\\*val\\*](http://www.antiquariat-rohlmann.de/9193/index.html?*session*id*key*=*session*id*val*)

Tétel azonosító: 243; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Peter Parley (Goodrich, Samuel Griswold)  
Tales of Animals. Comprising Quadrapeds, Birds, Fishes, Reptiles and Insects. Peter Parley's Tales about natural history  
T.T. and J. Tegg - R. Griffin and Co. - J. Stillies and Co. - John Cumming, London - Glasgow - Edinburgh - Dublin

1834.  
URL:  
<http://www.worldcat.org/title/tales-of-animals-comprising-quadrapeds-birds-fishes-reptiles-and-insects/oclc/123010149?referer=di&ht=edition>

Tétel azonosító: 46; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Pezelt, Joseph  
Der kleine katadioptrische Kathetometer nebst Anleitung zum Gebrauch desselben  
Gustav Emich, Pest 1845.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=tp1SAAAaAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=tp1SAAAaAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 196; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Plinius der Jüngste (Wolff, Oskar Ludwig Bernhard)  
Die kleinen Leiden des menschlichen Lebens  
J. J. Weber, Leipzig 1842.  
URL:  
<http://www.zvab.com/displayBookDetails.do?itemId=86495138&b=1>

Tétel azonosító: 59; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Pool, Wilh(elm).  
Der praktische Feuer- und Ofenbaumeister, oder gründliche Anweisung, alle Arten von Feuerungsanlagen und Oefen, als: Stuben-, Spar-, rauch- und rußverzehrende Oefen, russische Oefen, Dampf-, Koch- und Bratöfen, Koch- Spar- und Kesselherde, Roste, Kamine, Öfen in Treibhäusern, Back- Malzdarr-, Töpfer-, Trocken- Schmiede-, Eisenschmelz-, Hoch-, Calcinir-, Sublimir- und andere Fabriköfen, Gas-apparate, Kalköfen, Räucherammern, Schornsteine tc. nach den neuesten Erfindungen und Verbesserungen zu erbauen. Nebst Belehrungen über die Materialien zum Feuerbau, über die Brennmaterialien und ihre Ersparung, über verschiedene Heizmethoden, über die Mittel, das Rauchen der Schornsteine zu verhindern tc. Ein nützliches Handbuch für Bau- und Maurermeister, Bauherren, Fabrik- und Hausbesitzer, sowie für Eisengießereien. Nach dem Englischen bearbeitet, und mit deutschen Zusätzen vermehrt.  
Zweite, verbesserte und vermehrte Auflage  
Gottfr. Basse, Quedlinburg - Leipzig 1834.  
URL:  
[http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10306393\\_00005.html](http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10306393_00005.html)

Tétel azonosító: 87; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Potente, Charles  
Praktisches Handbuch der Brückenbaukunde in ihrem ganzen Umfange, besonders der geraden und verschobenen Brückenbögen, sowie Darstellung des Steinschnitts, Tragfähigkeit der Materialien, welche von der Natur gebildet oder Künstlich erzeugt sind, nebst den sonst zu beobachtenden Gleichgewichtsverhältnissen, vorzüglich für Baumeister, Ingenieure des Strassen- und Brückenbaues ...  
J.Luckhardt, Kassel 1844.  
URL:  
<http://aleph.nkp.cz/publ/skc/005/33/14/005331429.htm>

Tétel azonosító: 135; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Pöttsch, Eduard  
Beiträge zur schönen Baukunst, eine Sammlung von Entwürfen zu öffentlichen und Privatgebäuden mit ihren Fassaden, Grundrissen und Profilen, einzelnen Theilen, Decorationen der Zimmer, Prachtmeubeln, Verzierungen etc.  
Wilhelm Lauffer, Leipzig 1830.  
URL:  
<https://vufind.techlib.cz/Record/000609234>

Tétel azonosító: 77; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Programm der städtischen Realschule zu Pest

Trattner - Károlyi, Pest 1855.

URL:

[http://nektar2.oszk.hu/LVbin/LibriVision/lv\\_view\\_records.html?SESSION\\_ID=1347393996\\_135497281&lv\\_action=LV\\_View\\_Records&NR\\_RECORDS\\_TO\\_SHOW=1&GOTO\\_RECORD=2&RESULT\\_SET\\_NAME=set\\_1347396718\\_0&DISPLAY\\_RECORD\\_XSLT=html&ELEMENT\\_SET\\_NAME=F](http://nektar2.oszk.hu/LVbin/LibriVision/lv_view_records.html?SESSION_ID=1347393996_135497281&lv_action=LV_View_Records&NR_RECORDS_TO_SHOW=1&GOTO_RECORD=2&RESULT_SET_NAME=set_1347396718_0&DISPLAY_RECORD_XSLT=html&ELEMENT_SET_NAME=F)

Tétel azonosító: 254.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

(Pückler-Muskau, Hermann Ludwig Heinrich von)

Vorletzter Weltgang von Semilasso. Traum und Wachen. Aus den Papieren des Verstorbenen. Erster Theil. In Europa.

Erste Abtheilung

Hallberger, Stuttgart 1835.

URL:

[http://books.google.hu/books?id=4C7TAAAMAAMAJ&pg=PR1&redir\\_esc=y#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=4C7TAAAMAAMAJ&pg=PR1&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 254.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

(Pückler-Muskau, Hermann Ludwig Heinrich von)

Vorletzter Weltgang von Semilasso. Traum und Wachen. Aus den Papieren des Verstorbenen. Erster Theil. In Europa.

Zweite Abtheilung

Hallberger, Stuttgart 1835.

URL:

[http://books.google.hu/books?id=-C7TAAAMAAMAJ&pg=PA3&redir\\_esc=y#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=-C7TAAAMAAMAJ&pg=PA3&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 232; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Pyrker, Johann Ladislaus

Bilder aus dem Leben Jesu und der Apostel

B. G. Teubner, Leipzig 1842.

URL:

<http://www.zvab.com/Bilder-Leben-Jesu-Apostel-Johann-Pyrker/8197039/buch>

Tétel azonosító: 5; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art

Quatremère de Quincy, Antoine-Chrysostome

Geschichte der berühmtesten Architekten und ihrer Werke, vom XI. bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts, nebst der Ansicht des merkwürdigsten Gebäudes eines Jeden derselben. 1-2.

Carl Wilhelm Leske, Darmstadt und Leipzig 1831.

URL:

[http://zs.thulb.uni-jena.de/receive/jportal\\_jpvolume\\_00113205?XSL.view.objectmetadata=false&jumpback=true&maximized=true&page=ALZ\\_1832\\_Bd01\\_0196.tif](http://zs.thulb.uni-jena.de/receive/jportal_jpvolume_00113205?XSL.view.objectmetadata=false&jumpback=true&maximized=true&page=ALZ_1832_Bd01_0196.tif)

Tétel azonosító: 58; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing

Raucourt de Charleville, Antoine

Die Kunst gute Mörtel zu bereiten und vortheilhaft anzuwenden, oder allgemein praktische, in jedem Lande anwendbare Methode zur Fabrikation der best. u. wohlfeilst. Kalke, Cemente u. Mörtel von ... Raucourt de Charleville.

Für Fabrikanten, Speculanten ct. ct. Nach der zweiten französischen Originalausgabe übersetzt von Fr. J. Hartmann Gottfr. Basse, Quedlinburg - Leipzig 1831.

URL:

<http://opac.bibliothek.uni-halle.de/DB=1/LNG=EN/CLK?IKT=12&TRM=197911668>

Tétel azonosító: 207; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Reimann, Eduard

Die Vereinigten Staaten von Nordamerika im Uebergange vom Staatenbund zum Bundesstaat.

Hermann Böhlau, Weimar 1855.

URL:

[http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10254010\\_00009.html](http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10254010_00009.html)

Tétel azonosító: 231; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Reineke der Fuchs. Marbach, G(otthard). O(swald). = Volksbücher 15. 16. 17

Otto Wigand, Leipzig 1840.

URL:

[http://books.google.hu/books?id=ytpSAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=ytpSAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 73; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Reusch, F(riedrich). E(duard).

Der Spitzbogen und die Grundlinien seines Maßwerks. Ein geometrischer Beitrag zur Ornamentistik des Mittelalters

J. B. Müller, Stuttgart 1854.

URL:

<http://www.bsb-muenchen-digital.de/~web/web1004/bsb10048463/images/index.html?digID=bsb10048463&pimage=5&v=100&nav=0&l=de>

Tétel azonosító: 97; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Revue generale de l'architecture et des travaux publics.

Paulin et Hetzel, Paris 1840-.

URL:

<http://www.designinform.co.uk/journals33.htm>

Tétel azonosító: 27; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Richardson, Charles James

A Popular Treatise on the Warming and Ventilation of Buildings. Showing the Advantages of the Improved System of Heated Water Circulation

John Weale, London 1839.

URL:

<http://archive.org/stream/populartreatiseo00rich#page/n5/mode/2up>

Tétel azonosító: 53; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Ringleb, Albert

Lehrbuch des Steinschnitts der Mauern, Bogen, Gewölbe und Treppen. Zum Selbstunterricht sowie zum Gebrauch bei Vorträgen in Bau- und Gewerbschulen. Mit einem Atlas Abbildungen

Carl Heymann, Berlin 1844.

URL:

<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433066420716>

Tétel azonosító: 224; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Ritter, Johann Albert

Allgemeines deutsches Gartenbuch. Ein vollständiges Handbuch zum Selbstunterricht in allen Theilen der Gartenkunde, enthaltend die Gemüse-, Baum-, Pflanzen-, Blumen- und Landschaftsgärtnerei, den Weinbau, die Glashaus-, Mistbeet-, Zimmer- und Fenster-Treiberei, sowie die höhere Gartenkunst. Nebst Belehrungen über die systematische Eintheilung der Pflanzen über die Anlegung, Erhaltung und Berschönerung von Lustgärten und Parks, einem vollständigen Gartenkalender u. a. m.: in Alphabetischer Ordnung. Für Gartenbesitzer, Blumenfreunde und angehende Gärtner. Siebente, vermehrte und verbesserte Auflage

Gottfr. Basse, Quedlinburg - Leipzig 1850.

URL:

[http://hunteka.nhms.hu/monguz2/index.jsp?jsessionid=80E0B35F539574AD35C32165DB207152?from\\_page=details&page=details&dbname=database&bib1id=4&bib1field=0&term=361250](http://hunteka.nhms.hu/monguz2/index.jsp?jsessionid=80E0B35F539574AD35C32165DB207152?from_page=details&page=details&dbname=database&bib1id=4&bib1field=0&term=361250)

Tétel azonosító: 99; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Romberg, J(ohann). Andreas – Steger, Friedrich

Geschichte der Baukunst von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Erster Band. Allgemeine Anleitung und Geschichte der indischen Baukunst = Geschichte der Baukunst bei den Assyern, Medern, Babyloniern, Persern, Phöniciern, Israeliten und Indern

Romberg, Leipzig 1844.

URL:

[http://books.google.hu/books?id=0R9BAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ViewAPI&redir\\_esc=y#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=0R9BAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ViewAPI&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 154; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Romberg, Johann Andreas

Der Treppenbau in Holz oder praktische Anleitung zur Construction der Treppen in Holz für Zimmerleute, Tischler und Baubeflissene, enthaltend 26 Treppen auf 15 Tafeln

Romberg`s Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1847.

URL:

<http://www.antiquariat.de/angebote/GID7632304.html>

Tétel azonosító: 261; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Romberg`s Zeitschrift für praktische Baukunst. Romberg, Johann Andreas (hrsg.)

Leipzig 1841-1853.

URL:

[http://www.vialibri.net/item\\_pg/3837469-1842-romberg-andreas-hrsg-zeitschrift-f%C3%9Cpraktische-baukunst-jahrg%E4nge-und-1842.htm](http://www.vialibri.net/item_pg/3837469-1842-romberg-andreas-hrsg-zeitschrift-f%C3%9Cpraktische-baukunst-jahrg%E4nge-und-1842.htm)

Tétel azonosító: 10; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art

Rondelet, Jean Baptiste

Traité théorique et pratique de l'art de bâtir

De Fain, Paris 1817.

URL:

<http://archive.org/stream/traitletheoriquee05rond#page/n7/mode/2up>

Tétel azonosító: 179; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Rousseau, Jean-Jacques

Lettres nouvelles de J.-J. Rousseau

Poinçot fils - Lejay fils, Paris 1789.

URL:

<http://archive.org/stream/nouvelleslettres00rous#page/n9/mode/2up>

Tétel azonosító: 1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art

Roux, Henri ainé (legidősb)

Herculaneum und Pompeji. Vollstaendige Sammlung der daselbst entdeckten, zum Teil noch unedirten Malereien, Mosaiken und Bronzen, gestochen von H. Roux ainé. Mit erklärendem Text. Barré, L(ouis). (hrsg)

Johann August Meissner, Hamburg 1841.

URL:

<http://www.bsb-muenchen-digital.de/~web/web1022/bsb10221442/images/index.html?digID=bsb10221442&pimage=00001&v=pdf&md=1&l=de>

Tétel azonosító: 144; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Ruhl, Julius Eugen

Denkmäler der Baukunst in Italien

Darmstadt 1821.

URL:

<http://books.google.hu/books?id=o084HQAACAAJ&dq=Denkm%C3%A4ler+der+Baukunst+in+Italien&lr=&cd=1>

Tétel azonosító: 112; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Runge, (Ludwig) – Rosengarten, (Abraham (Albrecht) / Albert)

Architektonische Mittheilungen über Italien. Eine Auswahl interessantester und werthvoller Darstellungen aus den Mappen der Architekten L. Runge und A. Rosengarten

G. W. F. Müller, Berlin (1847).

URL:

<http://www.worldcat.org/title/architektonische-mittheilungen-uber-italien/oclc/505302563>

Tétel azonosító: 145; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Runge, L.

Beiträge zur Kenntnis der Backsteinarchitektur Italiens, und Neue Folge, in 1 Band, mit zus. 72 Taf. Fol.

Berlin 1847-1853.

URL:

<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:7N6KGa1EZ8EJ:www.zeno.org/Lueger-1904/A/Backsteinbau+rung+backstein+architektur+beit%C3%A4ge&cd=2&hl=hu&ct=clnk&gl=hu>

Tétel azonosító: 139; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Rupp, Ladislaus

Chiese principali d'Europa rappresentate ne' loro prospetti, piante, spaccati ec. Con descrizioni storico-critico-pittoriche

Ferd. Artaria, Milano 1824.

URL:

<http://www.worldcat.org/title/chiese-principali-deuropa-dedicate-a-sua-santita-leone-xii-pon-mas/oclc/082675491>

Tétel azonosító: 42; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: ing

Sachs

5 versch. Technische Werke

Berlin é.n.

URL:

[http://swb.bsz-bw.de/DB=2.1/SET=12/TTL=1/SHW?FRST=1/PRS=HOL&MPSORT=A&MPSORT\\_PPN=053334426&INDEXSET=1&ADI\\_LND=](http://swb.bsz-bw.de/DB=2.1/SET=12/TTL=1/SHW?FRST=1/PRS=HOL&MPSORT=A&MPSORT_PPN=053334426&INDEXSET=1&ADI_LND=)

Tétel azonosító: 29; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Sachs, (Salomo)

Der Zimmermann = Anweisung zur Berechnung u. Anfertigung der Bau-Anschläge : Für Architecten, Baubeamte, Bauhandwerker, Hausbesitzer ec.; mit bezug auf die Werke von Triest, Gilly, Sachs, Wolfram ec. 3.

Berlin 1843.

URL:

<http://swb.bsz-bw.de/DB=2.1/SET=10/TTL=1/REL?PPN=053334426&RELTYPE=NT&MPSORT=A&MATQ=9001%20B,C,E,H,O,S,V,W&INDEXSET=1&NOABS=Y&SHRTST=>

Tétel azonosító: 41; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Sachs, S.

Anweisung zur Anfertigung einer neuen, völlig feuerfesten und absolut wasserdichten Dachdeckung für ganz flache Dächer (Altane) mittels eigends dazu erfundener Harzplatten und ganz eigenthümlich geformter Steinfliesen, für Wohnhäuser in der Stadt und auf dem Lande, so wie für Wirthschaftsgebäude aller Art zu benutzen, von ganz gewöhnlichen Bauhandwerkern und Dachdeckern ohne Schwierigkeit überall herzustellen, und ihrer grossen Wohlfeilheit und Dauerhaftigkeit wegen an die Stelle vieler zeither beliebten, besonders der kostbaren Zink- und der sich so schlecht bewährenden Lehm-Dachdeckungen zu empfehlen  
Fürstner, früher Schüppel, Berlin 1837.



URL:  
[http://zs.thulb.uni-jena.de/receive/jportal\\_jparticle\\_00239519](http://zs.thulb.uni-jena.de/receive/jportal_jparticle_00239519)

Tétel azonosító: 47; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Sachs, Salomo).

Anleitung zur Erd- Bau Kunst, (Pisé-Bau); mit Anwendung auf alle Arten von Stadt- und Land- Bauten, nebst einer vollständigen Lehre von der Konstruktion der Tonnen-, Kappen- und Kreuzgewölbe in reinem Lehm und von der Anfertigung feuersicherer Dächer ohne alles Holzwerk, auch einer Anweisung, die Fundamente bis auf den Baugrund in blossen Lehm anzufertigen: ein Handbuch für Baumeister und Landwirthe und für Alle, die trockene, warme, feuersichere und überaus wohlfeile Bauten auszuführen wünschen  
C. F. Amelang, Berlin 1825.

URL:  
<http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/24666/5/cache.off>

Tétel azonosító: 30; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Sachs, Salomo

Beschreibung einer neu erfundenen Dach-Construction, zu städtischen und ländlichen Gebäuden aller Art anwendbar, welche nicht bloß sehr wasserdicht und dauerhaft, sondern auch von außen und innen völlig feuerfest ist, und alle Vortheile der flachen, mit Metall gedeckten Dächern bewährt, ohne kostbarer als die ganz gewöhnliche Strohbedachung zu seyn  
Schüppel, Berlin 1829.

URL:  
<http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/24901/5/cache.off>

Tétel azonosító: 141; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Sandmann

Stephansdom (Innenans.). St. Stephanskirche (innere Ansicht)  
F. Paterno, Wien ~1850.

URL:  
[http://www.antiquariat-donhofer.at/show\\_content.php?sid=17&show\\_item=693](http://www.antiquariat-donhofer.at/show_content.php?sid=17&show_item=693)

Tétel azonosító: 20; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Scamozzi, Vincenzo

L'Idea Della Architettura Vniversale Di Vincenzo Scamozzi Architetto Veneto / Grund-Regeln Der Bau-Kunst oder klärliche Beschreibung der fünf Säulen-Ordnungen und der gantzen Architectur des berühmten Baumeisters Vincent Scamozzi

Johann Hoffmann, Nürnberg 1678.

URL:  
<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/scamozzi1678/0001?sid=e2fcda94b1089a0592525c0db2999aca>

Tétel azonosító: 190; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Schiller, Friedrich von

Sämmtliche Werke  
Cotta, Stuttgart 1812-1815.

URL:  
<http://www.zvab.com/displayBookDetails.do?itemId=76273597&b=1>

Tétel azonosító: 237; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Schimmer, Carl August

Das Kaiserthum Oesterreich, in seinen merkwürdigsten Städten, Badeorten, seinen Domen, Kirchen und sonstigen ausgezeichneten Baudenkmalern alter und neuer Zeit, historisch-topographisch dargestellt  
Carl Gerold G. G. Lange, Wien - Darmstadt 1838-1842.

URL:  
<http://search.ugent.be/meercat/x/bkt01?q=900000136532>

Tétel azonosító: 169; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Schinkel, Karl Friedrich

Sammlung architektonischer Entwürfe. Neue verbesserte Auflage  
Ferdinand Riegel, Potsdam 1852.

URL:  
<http://www.worldcat.org/title/sammlung-architektonischer-entwurfe/oclc/255512096?referer=di&ht=edition>

Tétel azonosító: 16; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Schramm, Carl Christian

Historischer Schauplatz, in welchem die Merkwürdigsten Brücken aus allen vier Theilen der Welt, Insonderheit aber Die in den vollkommensten Stand versetzte Dreßdner Elb-Brücke, In saubern Prospecten, Münzen und andern Kupferstichen, vorgestellt und beschrieben werden; Durch brauchbare Anmerkungen und besondere Urkunden erläutert, Auch mit nöthigen Registern versehen  
Bernhard Christoph Breitkopf, Leipzig 1735.

URL:  
<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/schramm1735/0003?sid=e674d8f062899fe6acd5e50234ac1220>

Tétel azonosító: 79; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Schuck, A.

Die fünf antiken Säulenordnungen, nebst der Construction der architektonischen Glieder, auf neun lithographierten Tafeln dargestellt, mit einem erklärenden Texte. Zum Gebrauch von Gewerbschulen, angehende Bakünstler und Kunstliebhaber  
Pergay (C. Krebs), Aschaffenburg 1832.

URL:  
<http://books.google.hu/books?id=p6Gjo0xbd9IC&lpg=RA1-PA209&ots=DxeHsHGhhT&dq=s%C3%A4ulenordnungen%20aschaffenburg%201832%20pergay&hl=hu&pg=RA1-PA209#v=onepage&q=s%C3%A4ulenordnungen%20aschaffenburg%201832%20pergay&f=false>

Tétel azonosító: 50; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: lex

Schul- und Reise-Taschen-Wörterbuch der italienischen und deutschen Sprache. Neue, verbesserte und vermehrte Auflage. Stereotypausgabe  
Karl Tauchnitz, Leipzig 1850.

URL:  
<http://www.worldcat.org/title/schul-und-reise-taschen-worterbuch-der-italienischen-und-deutschen-sprache/oclc/611754864?ht=edition&referer=di>

Tétel azonosító: 74; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing  
Schulze

Die Gipsdeckung als die neueste und vorzüglichste bei flachen zum Begehen geeigneten Dächern, mit einer auf Erfahrung und Beobachtung gestützten Beurtheilung und Vergleichung der bekanntesten gegenwärtig in Frage stehenden Deckungsarten. Zweite mit wichtigen Zusätzen bereicherte Auflage  
Kümmel - Knapp, Halle 1840.

URL:  
[http://www.antiquare.de/fileadmin/user\\_upload/Kataloge/111214Katalog\\_177\\_druck\\_T2.pdf](http://www.antiquare.de/fileadmin/user_upload/Kataloge/111214Katalog_177_druck_T2.pdf)

Tétel azonosító: 115; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Semper, Gottfried

Das königliche Hoftheater zu Dresden.  
Friedrich Viehweg und Sohn, Braunschweig 1849.

URL:  
<http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/files/19464/A009593063.pdf>

Tétel azonosító: 64; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Semper, Gottfried  
Die vier Elemente der Baukunst. Ein Beitrag zur vergleichenden Baukunde  
Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig 1851.

URL:  
[http://books.google.hu/books?id=mi8DAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=mi8DAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 43; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art  
Semper, Gottfried  
Wissenschaft, Industrie und Kunst, Vorschläge zur Anregung nationalen Kunstgefühles, bei dem Schlusse der  
Londoner Industrie-Ausstellung: London, den 11. October 1851  
Vieweg & Sohn, Braunschweig 1852.

URL:  
[http://library.getty.edu/cgi-bin/Pwebrecon.cgi?v1=28&ti=26,28&Search\\_Arg=semper&Search\\_Code=NAME\\_&CNT=25&PID=GuO1U3n0wbMoGXWzUD9ROY5s6O&SEQ=20120909072101&SID=3](http://library.getty.edu/cgi-bin/Pwebrecon.cgi?v1=28&ti=26,28&Search_Arg=semper&Search_Code=NAME_&CNT=25&PID=GuO1U3n0wbMoGXWzUD9ROY5s6O&SEQ=20120909072101&SID=3)

Tétel azonosító: 247; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Sporschil, Johann  
Der Dreissigjährige Krieg  
George Westermann, Braunschweig 1843.

URL:  
[http://books.google.com.au/books?id=JRBAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&ad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.com.au/books?id=JRBAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&ad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 84; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Steinhäuser, Wilhelm  
Verzierungen für Architectur, Zimmerdecoration und Eleganz. 1. Lieferung  
Schroeder, Berlin 1842.

URL:  
<https://pica11.ulb.tu-darmstadt.de/DB=STBMZ/SET=4/TTL=2/SHW?FRST=2>

Tétel azonosító: 215; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Stelzhammer, Franz  
Heimgarten.  
Gustav Heckenast, Pesth 1847.

URL:  
<http://www.bsb-muenchen-digital.de/~web/web1012/bsb10120669/images/index.html?digID=bsb10120669&pimage=1&v=pdf&nav=0&l=de>

Tétel azonosító: 55; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Stieglitz, Christian Ludwig d. Aelt.(idösb)  
Beiträge zur Geschichte der Ausbildung der Baukunst  
Gustav Schaarschmidt, Leipzig 1834.

URL:  
[http://books.google.hu/books?id=pTZJAAAMAAMAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ViewAPI&redir\\_esc=y#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=pTZJAAAMAAMAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ViewAPI&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 206; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Stowe geb. Beecher, Harriett (Elisabeth)

Onkel Toms Hütte oder Negerleben in den Sklavenstaaten von Amerika. Mit einer Biographie der Verfasserin und einer Vorrede von Elihu Burritt. Vollständige und wohlfeile Stereotyp-Ausgabe. Neunte Auflage  
G. H. Friedlein, Leipzig 1853.

URL:  
<http://www.bsb-muenchen-digital.de/~web/web1070/bsb10702763/images/index.html?digID=bsb10702763&pimage=1&v=pdf&nav=0&l=de>

Tétel azonosító: 155; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art  
Stuart, (James) – Revett, (Nicholas)  
Die Alterthümer von Athen, aus dem Englischen übers. nach der Londoner Ausgabe vom Jahre 1762 und 1787 und bereichert mit einigen eigenen und allen Zusätzen der neuen Ausgabe vom Jahre 1825  
Carl Wilhelm Leske, Darmstadt 1829, 1831, 1833.

URL:  
<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/stuart1829ga>

Tétel azonosító: 19; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Sturm, Leonhard Christoph  
Durch einen grossen Theil von Teutschland und den Niederlanden biß nach Pariß gemachete architectonische Reise-Anmerkungen. Zu der vollständigen Goldmannischen Bau-Kunst VI-ten Theil als ein Anhang gethan, damit so viel des auctoris vermögen steht, nichts an der vollständigkeit des Wercks ermangle. (Augsburg)  
Jeremias Wolff, Augsburg 1719.

URL:  
<http://hdl.handle.net/10020/cat64625>

Tétel azonosító: 17; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Sturm, Leonhard Christoph  
Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben. Worinnen 1. Nic. Goldmanns Anweisung und drey Exempel angeführet, und mit Anmerkungen erläutert, 2. Außführlicher von Römisch-Catholischen Kirchen /, und insonderheit 3. Von dem künstlichen Bau der grossen Kuppeln, 4. Von Protestantischen Kirchen gehandelt / Mit fünf neuen Inventionen von jenen / und sechs von diesen der Praxi gemäß erklärt / und in 22. saubern Kupffer-Platten Appliciret wird/ (Augsburg)  
Jeremie Wolff, Augsburg 1718.

URL:  
<http://diglit.ub.uni-heidelberg.de/diglit/sturm1718a/0001?sid=4f310542a7c121c62494fc1a3ee02dbb>

Tétel azonosító: 185; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Sue, Eugène  
Die sieben Todsünden, Deutsch von Moriz Bittermann.  
Ludwig, Wien 1849.

URL:  
<http://www.zvab.com/buch-suchen/titel/die-sieben-todsunden/autor/sue>

Tétel azonosító: 183; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Sue, Eugène  
Ferdinand Duplessis. Memoiren eines Mannes. Geschichte dreier Frauen.  
Chr. C. Kollmann, Leipzig 1851.

URL:  
<http://www.europeana.eu/portal/record/03486/386EED4618C4B4C9ACA369231FCDA4F0B0920624.html>

Tétel azonosító: 251.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: plt  
Supplemente zur ersten Auflage des Staats-Lexikons oder der Encyclopädie der Staatswissenschaften in Verbindung mit vielen der angesehensten Publicisten Deutschlands für alle Stände. Rotteck, Carl von – Welcker, Carl (Hrg). Erster Band

Johann Friedrich Hammerich, Altona 1846.

URL:

<http://archive.org/stream/staatslexikonod19welcgoog#page/n6/mode/2up>

Tétel azonosító: 251.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: plt

Supplimente zur ersten Auflage des Staats-Lexikons oder der Encyclopädie der Staatswissenschaften in Verbindung mit vielen der angesehensten Publicisten Deutschlands für alle Stände. Rotteck, Carl von – Welcker, Carl (Hrg).

Zweiter Band

Johann Friedrich Hammerich, Altona 1846.

URL:

<http://archive.org/stream/staatslexikonod08welcgoog#page/n6/mode/2up>

Tétel azonosító: 249; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Swift, Jonathan

Gulliver's Reisen in unbekannte Länder. Nebst einer Notiz über J. Swift, nach Walter Scott von August Lewald Adolph Krabbe, Stuttgart 1843.

URL:

[http://www.gasl.org/refbib/Swift\\_\\_Gullivers\\_Reisen.pdf](http://www.gasl.org/refbib/Swift__Gullivers_Reisen.pdf)

Tétel azonosító: 222; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Szerelmey Miklós

Album des Platten-Sees / Album des Balaton : Erinnerung an Füred und seine Umgebung Edelman, Pest 1855.

URL:

<http://nektar.oszk.hu/hu/manifestation/3176813>

Tétel azonosító: 184; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Tausend und eine Nacht, Arabische Erzählungen zum ersten Male aus dem arabischen Urtext treu übersetzt von Dr.

Gustav Wiel, Mit 2000 Bildern und Vignetten von F. Groß, Herausgegeben und mit einer Vorhalle von August Lewald, 4 Bde.

Verlag der Classiker, Stuttgart - Pforzheim 1839-1841.

URL:

[http://de.wikipedia.org/wiki/Tausendundeine\\_Nacht](http://de.wikipedia.org/wiki/Tausendundeine_Nacht)

Tétel azonosító: 78; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: arch

Telljes diszitménykönyv

Lissza é.n.

URL:

Tétel azonosító: 3; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Thaer, Albrecht Daniel

Handbuch des gesammten landwirthschaftlichen Bauwesens unter Mitwirkung des Königl. Preuß. Landes-Oekonomie-Raths, Ritter v. A. P. Thaer zu Möglin und mit Benutzung bezüglicher Stellen aus hinterlassenen, bisher noch nicht gedruckten Schriften des verewigten Staatsraths Thaer, bearbeitet von Friedrich Engel. 2 Bände., 2. unveränderte Aufl. E. Roeder, Wriezen a. O. 1852-1853.

URL:

[http://books.google.hu/books?id=dpg5AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=dpg5AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 83; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

The Builder. An illustrated weekly magazine for the architect, engineer, operative & artist

Publishing Office, London 1846.

URL:

<http://www.bodley.ox.ac.uk/cgi-bin/ilej/image1.pl?item=page&seq=1&size=1&id=bu.1846.x.x.4.x.x.u1>

Tétel azonosító: 95; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: arch

Theatro di Palma nel Friuli

Berletti, Udine 1843.

URL:

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6407541g>

Tétel azonosító: 98.a; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing

Thibault, Jean Thomas

Application de la perspective linéaire aux arts du dessin, ouvrage posthume mis au jour par Chapuis (Nicolas-Marie-Joseph), son élève

Mesdames Thibault - Jules Renouard - Bance aîné - Carilian-Goeury, Paris 1827.

URL: [http://books.google.hu/books?id=PgxQZoiQCx4C&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=PgxQZoiQCx4C&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 98.b; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing

Thibault, Jean Thomas

Die Linien-Perspective angewendet auf die zeichnenden Künste. Herausgegeben von Chapuis (Nicolas-Marie-Joseph)

Die lithographische anstalt von Ph. C. Stern, Frankfurt am Main 1833.

URL:

<https://docs.google.com/spreadsheet/ccc?key=0At0eOEHuyZodG5WOHI0NE1JSnRZZjYtY3NSYzVERmc#gid=0>

Tétel azonosító: 150; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: ing

Thiel

Projectionslehre für Maurer u[nd] Zimmerleute

Berlin 1846.

URL:

Tétel azonosító: 125; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art

Thiele, J(Just). M(Mathias).

Thorvaldsen's Leben nach den eigenhändigen Aufzeichnungen, nachgelassenen Papieren und dem Briefwechsel des Künstlers. Chronologisches Register von sämtlichen Arbeiten Thorvaldsens

C.B. Lorck, Leipzig 1852-1856.

URL:

<http://www.worldcat.org/title/thorvaldsens-leben-nach-den-eigenhandigen-aufzeichnungen-nachgelassenen-papieren-und-dem-briefwechsel-des-kunstlers/oclc/12878426>

Tétel azonosító: 21; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: plt

Third Report of the Inspectors Appointed under the Provisions of the Act 5 & 6 Will. IV. c. 38. to Visit the Different Prisons of Great Britain Part I. Home District

Clowes and sons, London 1838.

URL:

[http://books.google.hu/books?id=6tdbAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=twopage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=6tdbAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=twopage&q&f=false)

Tétel azonosító: 126; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: art

Thorvaldsen, Bertel

Sammlung von Umrissen nach Thorvaldsen's Werke. Fol. 67 Taf. in Umrissradierung, 2 Textbl.

Brodhag, Stuttgart 1834.

URL:

Tétel azonosító: 140; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Thrän, G(eorg). C(arl). F(erdinand)  
Denkmale altdeutscher Baukunst. Stein- und Holzsculptur aus Schwaben  
Wohler, Ulm 1846-1847.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=1wYo4cVCALcC&dq=thr%C3%A4n+Denkmal+altdeutsch+Baukunst&hl=hu&source=gbs\\_navlinks\\_s](http://books.google.hu/books?id=1wYo4cVCALcC&dq=thr%C3%A4n+Denkmal+altdeutsch+Baukunst&hl=hu&source=gbs_navlinks_s)

Tétel azonosító: 182.c; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Tiedge, C(hristoph). A(ugust).  
C. A. Tiedges sämtliche Werke. Drittes Bändchen. Vierte Auflage. Viertes Bändchen. Vierte Auflage.  
Renger (Fr. Bolckmar), Leipzig 1841.  
URL:  
<http://hdl.handle.net/2027/nyp.33433074958178>

Tétel azonosító: 45; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: lex  
Toepler, Gottlieb Eduard  
Theoretisch-praktische Grammatik der ungarischen Sprache  
Gustav Heckenast, Pest 1855.  
URL:  
<http://archive.org/stream/theoretischprak00toepgoog#page/n8/mode/2up>

Tétel azonosító: 18; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Tschischka, Franz  
Der St. Stephansdom in Wien und seine alten Denkmale der Kunst  
Wien 1832.  
URL:  
<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=pst.000010488973;page=root;seq=1;view=1up;size=100;orient=0>

Tétel azonosító: 221; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Tschischka, Franz  
Geschichte der Stadt Wien  
Adolph Krabbe, Stuttgart 1847.  
URL:  
<http://www.bsb-muenchen-digital.de/~web/web1000/bsb10000454/images/index.html?digID=bsb10000454&pimage=1&v=pdf&nav=0&l=de>

Tétel azonosító: 147; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art  
Unger, Josef - (Voit, August von)  
Sammlung von Rissen von hauptsächlich in München ausgeführte Privat- und Gemeinde-Gebäuden  
München 1841.  
URL:  
<http://search.books2ebooks.eu/Record/7825639>

Tétel azonosító: 60; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Ure, D. A(ndrew).  
Das Fabrikwesen in wissenschaftlicher, moralischer und commercieller Hinsicht. Aus dem Englischen von A.  
Diezmann. Für Deutschlands Staatsmänner, Fabrikherren, Kaufleute und jeden gebildeten Vaterlandsfreund  
Otto Wigand, Leipzig 1835.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=zAZNAAAaAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=zAZNAAAaAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 200; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Vierteljahrschrift von und für Ungarn. Henszlmann Emrich v. (Hrg.). 1:1, 1:2, 2:1, 2:2, 3:1, 3:2, 4:1  
Georg Wigand, Leipzig 1843; 1844.  
URL:  
<http://saman.fszek.hu/WebPac/CorvinaWeb?action=onelong&showtype=longlong&recnum=538880&pos=1>

Tétel azonosító: 181; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Voltaire  
Œuvres choisies de Monsieur de Voltaire  
Geneve 1756.  
URL:  
[http://books.google.hu/books/about/Oeuvres\\_choisies\\_de\\_Monsieur\\_de\\_Voltaire.html?id=Ci8HAAAAQAAJ&redir\\_esc=y](http://books.google.hu/books/about/Oeuvres_choisies_de_Monsieur_de_Voltaire.html?id=Ci8HAAAAQAAJ&redir_esc=y)

Tétel azonosító: 136; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Vorlegeblätter für Baumeister. Die königliche technische Deputation für Gewerbe - Schinkel, Karl Friedrich - Beuth, Peter Christoph Wilhelm  
F. Riegel, Potsdam 1851.  
URL:  
<http://www.worldcat.org/title/vorlegeblaetter-fur-baumeister/oclc/214292920>

Tétel azonosító: 234; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: kult  
Vue pittoresque de la Belgique  
Bruxelles é.n.  
URL:

Tétel azonosító: 48; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Wagner, Georg I.  
Die Die Aesthetik der Baukunst. Ein Leitfaden zum Selbstunterricht und Handgebrauche für Architekten, Maurer-, Zimmer-, Steinmetzmeister und Freunde der Baukunst  
Arnoldische Buchhandlung, Dresden - Leipzig 1838.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=qaBSAAAaAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=qaBSAAAaAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 82; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing  
Warmholz, Otto  
Arabesken. Vorlagen beim Zeichenunterricht, sowie auch Musterblätter für Baumeister, Eiseagiessereien, Tischler, Topfer, etc. 2. Ausgabe  
Berlin 1847.  
URL:  
<http://www.ebooksread.com/authors-eng/national-art-library-great-britain/first-proofs-of-the-universal-catalogue-of-books-on-art-compiled-for-the-use-of-ita-86/page-122-first-proofs-of-the-universal-catalogue-of-books-on-art-compiled-for-the-use-of-ita-86>

Tétel azonosító: 171.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Weinbrenner, Friedrich  
Ausgeführte und projectirte Gebäude. Drittes Heft. Projectirtes Rath- und Ständehaus und Landstandsgebäude.  
D. R. Marx, Carlsruhe - Baden 1830.  
URL:  
<http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ihd/content/pageview/1903726>

Tétel azonosító: 171.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Weinbrenner, Friedrich  
Ausgeführte und projectirte Gebäude. Zweites Heft. Gartengebäude Ihrer Königlichen Hoheit der Frau Markgräfin Amalie zu Baden  
D. R. Marx, Karlsruhe - Baden 1830.  
URL:  
<http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ihd/content/titleinfo/1830126>

Tétel azonosító: 24; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Weisbach, Julius Ludwig  
Lehrbuch der Ingenieur- und Maschinen-Mechanik. Mit den nöthigen Hilfslehren der Analysis für den Unterricht an technischen Lehranstalten sowie zum Gebrauche für Techniker bearbeitet. Dritte verbesserte und vervollständigte Auflage. 1-3.  
Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig 1855.  
URL:  
<http://www.bsb-muenchen-digital.de/~web/web1008/bsb10081227/images/index.html?digID=bsb10081227&pimage=1&v=pdf&nav=0&l=de>

Tétel azonosító: 69; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing  
Weisbach, Julius  
Versuche über den Ausfluss des Wassers durch Schieber, Hähne, Klappen und Ventile  
Weidmann'sche Buchhandlung, Leipzig 1842.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=CI4s3JkbOCEC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs\\_ge\\_summary\\_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](http://books.google.hu/books?id=CI4s3JkbOCEC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

Tétel azonosító: 92; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Wentzel, M.  
Motive zu Ornamenten zum Gebrauch für Künstler und Gewerbtreibende  
C. L. Hirschfeld, Leipzig 1843.  
URL:  
<http://digital.slub-dresden.de/id332573974>

Tétel azonosító: 219; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: kult  
Wesche  
Memoiren des Feindlings  
Leipzig 1841.  
URL:

Tétel azonosító: 129; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing  
Wiebe, Friedrich Karl Hermann  
Archiv für den praktischen Mühlenbau oder Sammlung ausgeführter Kraftmaschinen und Arbeitsmaschinen aus dem Bereich des gesamten Mühlenbaus.  
Berlin 1843-1847.  
URL:  
[http://bilder.buecher.de/zusatz/13/13391/13391394\\_lese\\_1.pdf](http://bilder.buecher.de/zusatz/13/13391/13391394_lese_1.pdf)

Tétel azonosító: 258; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: lex  
Wigand, Otto  
Wigand's Conversations-Lexikon. Für alle Stände  
Otto Wigand, Leipzig 1846.  
URL:  
[http://books.google.hu/books?id=ovsOAAAAQAAJ&redir\\_esc=y](http://books.google.hu/books?id=ovsOAAAAQAAJ&redir_esc=y)

Tétel azonosító: 167; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art  
Withhöft, Wilhelm  
Ausgeführte Radirungen nach Originalgemälden  
Wigand, Leipzig é.n..  
URL:  
<http://www.deutsche-biographie.de/xsfz72904.html>

Tétel azonosító: 131; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult  
Wittmann, A. C.  
Gallerie der Weltgeschichte mit bildlicher Darstellung aller in der Reihenfolge, seit dem Anfange der historischen Kenntniss bis zur gegenwärtigen Zeit. Statt gehalten merkwürdigsten und anziehendsten Ereignisse, als eines sich fortbildenden Ganzen.  
saját kiadás, h.n. ~1840.  
URL:  
<http://www.zvab.com/advancedSearch.do?title=Gallerie+der+Weltgeschichte&author=Wittmann>

Tétel azonosító: 81; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Wölfer, Marius  
Der verbesserte Pisé- und Wellerwandbau nach dem neuesten Erfindungen . ein höchst gemeinnütziges, gründlich und praktisch belehrendes populäres Handbuch zum Selbstunterricht für Landwirth, Gemeinde-Vorsteher, Maurer, Zimmerleute, Tüncher, und Erdarbeiter  
Weimar 1836.  
URL:  
<http://www.abebooks.co.uk/verbesserte-Pis%C3%A9-und-Wellerwandbau-neuesten-Erfindungen-h%C3%B6chst/1056399689/bd>

Tétel azonosító: 85; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch  
Zestermann, Aug(ust). Chr(istian). Adolph  
Die antiken und die christlichen Basiliken, nach ihrer Entstehung, Ausbildung und Beziehung zu einander dargestellt  
F. A. Brockhaus, Leipzig 1847.  
URL:  
<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.f139jf>

Tétel azonosító: 202; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Zimmermann, W. F. A.  
Der Erdball und seine Naturwunder. Ein populäres Handbuch der physischen Erdbeschreibung  
Gustav Hempel, Berlin 1854-1855.  
URL:  
<http://www.zvab.com/displayBookDetails.do?itemId=34258555&b=1>

Tétel azonosító: 107; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing  
Zinkguss-Ornamente nach Zeichnungen von Schinkel, Stüler, Persius, Schadow, Strack, Knoblauch, Stier und Anderen, so wie Statuen und Sculpturen nach antiken und modernen Modellen ausgeführt und gegossen in der Zinkgiesserei für Architectur von M. Geiss in Berlin: in genauen Abbildungen nach dem Maasstabe, zum Gebrauch für Architecten, Bauhandwerker und alle der Ornamentik Beflissene. Enthaltend eine reiche Sammlung von Acroterien, Candelabern, Palmetten, Rosetten, Basen, Capitälern, Pilaren, Modillions, Consolen, Gittern, Monumenten, Reliefs, Statuen &c. &c., von welchen Zinkabgüsse, insofern deren wiederholte Anwendung zulässig ist, aus der Fabrik von M. Geiss in Berlin zu beziehen sind. Geiss, Moritz (Hrg). 1. Auflage  
C.G. Lüderitz, Berlin 1844-1850.  
URL:  
<http://www.worldcat.org/title/zinkguss-ornamente-nach-zeichnungen-von-schinkel-stuler-persius-schadow-strack-knoblauch-stier-und-anderen-so-wie-statuen-und-sculpturen-nach-antiken-und-modernen-modellen-ausgefuehrt-und-gegossen-in-der-zinkgiesserei-fur-arch>

Tétel azonosító: 173; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch  
Zwirner, Ernst Friedrich  
Vergangenheit und Zukunft des Cölner Dombaues  
Köln - Aachen 1842.  
URL:  
<http://www.deutsche-biographie.de/pnd119115174.html?anchor=adb>

Tétel azonosító: 195; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult  
Zschokke, (Johann) Heinrich (Daniel)  
Die klassischen Stellen der Schweiz und deren Hauptorte in Originalansichten dargestellt, gezeichnet von Gust. Adolph Müller auf Stahl gestochen von Henry Winkles und den besten englischen Künstlern.  
Kunst Verlag, Karlsruhe - Leipzig 1836-1838.  
URL: <http://www.zvab.com/displayBookDetails.do?itemId=4552348&b=1>

*HALMOS, KÁROLY – SEBŐK, RICHÁRD*

*THE LIBRARY OF JOSEPH HILD: INTRODUCTORY SURVEY AND CONCORDANCE*

*ABSTRACT*

According to Thomas Mann, the mixture of the artistic and the civic person in one was a legitimate way of life in Germany before the Reichsgründung of Bismarck. As Pest was a peripheral town of mid-19th century German civilization, it is worth checking this thesis of the German writer on the example of Joseph Hild. The famous hungarus architect ran into bankruptcy in 1856, which helped to preserve the inventories of his valuables for posterity. Perhaps the most interesting of these is the list of his books that made up about one tenth of his overall wealth. The list itself is a short description of the items, only for the purpose of evaluation. The list consists of 262 items, but the number of items and the number of books is not equal, because some items cover more books, sometimes series, and sometimes only “Lieferung”-s, which term may mean unbound sheets of printed material. Due to the worldwide web it was more or less possible to identify the books, sometimes volume by volume.

Joseph Hild had a rather up to date library. The bulk of it originated from the second third of the 19th century. Classified by topic, the biggest part of the books was professional -- architecture, art history and engineering. Nevertheless the classical and the popular pieces of belles-lettres were also present. As for the distribution of the per item values of the library, a plausible hypothesis could be that Hild might have had two libraries -- one of precious and one of cheap items. It would be misleading however to conclude that the cheap items were those of practical topics, while the precious ones were those of a Prachtbibliothek. In this case the precious items would come up concentrated, attracting the view of the visitors looking at the shelves of the bookcase. But this was not the case: the precious items come up rather scattered: the library mirrors a mix - referring back to Thomas Mann again - of the artist and the professional.

[halmoskaroly@aim.com](mailto:halmoskaroly@aim.com)

## ADALÉKOK A RÉGI PESTI VÁROSHÁZA SZOBRAINAK TÖRTÉNETÉHEZ

A 19. század első felében a dinamikusan fejlődő és terjeszkedő Pest város építése soha addig nem látott ütemet vett fel: szinte a semmiből bukkantak elő tucatjával a kisebb-nagyobb lakóházak és paloták, sőt egész városrészek, mialatt az igényes kivitelű középületek is szép számmal épültek, bővültek. Dacára az építőipari konjunktúrának, s a rohamos léptékű urbanizálódásnak, már a kortársak egy része, így a hazai viszonyokkal egyébként is kritikus Széchenyi is felrója, hogy „...a szaporán fejledező fiatal Pestnek semmi sajátága sincs, s félig-meddig muszka légben félig-meddig olasz minta után épült új része [...] áll a mindennapi prózának hamuszínű köntösében, mintha a magyar



1. kép. Erdélyi Mór: A pesti Városháza 1896 körül.  
BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjteménye, ltsz.: 107.120.

nemzet minden eredetiségéből kikopott s életének poézisát rég kilehelte volna már.”<sup>1</sup> Nem volt ez másképp a szobrászattal sem ebben az időben, hiába igyekezett Ferenczy István (1792–1856) embert meghaladó erőfeszítésekkel „magyar” stílust teremteni, nagy ívű próbálkozásai sorra kudarcba fulladtak. Sikertelenségének számos összetevője közül most csak kettőt emelnénk ki. Az egyik, a műfaj háttérbe kerülése e korszakban, s az ezzel járó megbízások általános megcsappanása. Talán a legnagyobb „felvevőpiac” ebben az időben az építőipar, ahol volt igény az esztétikus, műalkotásokkal díszített szobrászati külsőre és belsőre, mégis számos olyan eset ismert, ahol a tervezőasztalon az épület még gazdag plasztikai köntöst viselt, ám a kivitelezés során ezek rendre vagy redukálódtak, vagy teljesen elmaradtak.<sup>2</sup> A másik ok a hazai szobrászok képességeivel szemben támasztott általános bizalmatlanság,<sup>3</sup> amelyhez Ferenczy vitatott tehetsége is hozzájárult. Nem véletlen, hogy a nagyobb volumenű építkezések plasztikai felruházását rendre külföldiek kapták, legyen az világi, vagy egyházi megbízás. A klasszicista Pest legfontosabb építkezései sorából a régi pesti Városháza mindezekhez szép ellenpéldaként szolgál. Nem csak azért tűnik ki, mert a korszak középületeit gazdagon díszítő kevés megvalósult szobrászati projektek egyike, hanem azért is, mert alkotói pesti mesterek. A pesti lakosság gyarapodása, a város terjeszkedése megnövelte az adminisztrációt is, így született határozat arra – 1838-ban, évtizedes halogatást követően –, hogy végre emeletráépítéssel bővítsék a Városháza épületét. Ezt az elgondolást a márciusi nagy árvíz meghiúsította, amely nemcsak a már felhalmozott építőanyagok jelentős hányadát mosta el, de a tervek átgondolását is szükségessé tette. Ennek keretén belül a tanács elvetette az átépítés ötletét és – a költségkímélést szem előtt tartva – a régi Városháza minél több részletét felhasználva egy új épület felhúzását határozta el, amely nem csak új alaprajzot és tömeget, de „árvízbiztos”, stabilabb alapot, erősebb boltozatokat és vastagabb falakat is magában foglalt. A terveket – akárcsak a korábbi, meg nem valósult bővítést – Kasselik Ferenc készítette, azonban a szobrokkal ékesített attika Hild József elgondolását tükrözte,<sup>4</sup> amely „...nem csak a jelen építési módnak, hanem egy középületnek is megfelelőképpen terveztetett”.<sup>5</sup>

Az épület ünnepélyes átadására 1842. október 15-én<sup>6</sup> került sor,<sup>7</sup> de kisebb-nagyobb – különösen belső – munkálatok egészen 1848-ig elhúzódtak (melyet tizenöt évvel később újabb szintfelhúzás követett – 1. kép.). Jóllehet a régi-új Városházát felavatták és a hivatalok is visszaköltöztek lassacskán, az épület még nem nyert teljes befejezést, hiszen hátra volt a fő díszítményeknek számító szobrok kérdése, amelyek természetesen csak az emeletráépítés után kerülhettek napirendre. (Egyébként a fennmaradt iratokból jól kitűnik, hogy ezek az építkezéstől függetlenül, egy teljesen különálló projekt keretén belül valósultak meg.) Sajnos az ide vonatkozó rajzo(ka)t nem ismerjük, az épület tervén alakokat nem ábrázoltak (pontosabban csak utólag vázolták fel azokat). Megemlítené ugyanakkor, hogy a Városháza egy feltehetően korai – s tán legszebb – homlokzatrajzán (2. kép) a figurák száma kevesebb a megvalósultnál (holott ez épp fordítva szokott lenni), s a beazonosítható alakoknak csak egy része egyezik meg a kivitelezésre kerültekkel (persze az eredeti Hild-féle attika terv ismeretének hiányában csak feltételezhető, hogy a szobrok száma megegyezik az itt említett Baumgartner-félével).

A pesti tanács Bauer Mihályt (1789–1854) szólítja fel arra, hogy tizenegy szobor kifaragására költségtervezet nyújtson be. Hogy miért nem történt pályázat, árlejtés,



2. kép. Baumgartner János: A régi pesti Városháza homlokzata, 1840 körül.

Papír, ecsetrajz, 52 x 37,3 cm. BTM Kiscelli Múzeum Építészeti Gyűjtemény, ltsz.: 52.30.1.

Reprodukció: F. Szalatnyay Judit

arról eddig nincs adat, de az valószínűsíthető, hogy Hild javaslatára kérték fel Bauert, aki azon túl, hogy ezen időszak egyik legtehetségesebb pesti szobrásza volt, már évek óta dolgozott együtt az építésszel. Az 1842. december 23-án Pesten kelt árajánlatában<sup>8</sup> vállalja az attikára elkészítendő tizenegy allegorikus szobor kifaragását pesti kemény homokkőből. A művész kötelezi magát arra, hogy Hild József tervei alapján megrajzolt





3. kép.

Erdélyi Mór: A pesti Városháza 1896 körül. (Részlet)

BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjteménye, ltsz.: 107.120.

9 láb (~275 cm) magas alakokat „...alaposan, a legjobb ízlésben, valamint ennek megfelelő hatással [Effect]...” 250 CM ft<sup>9</sup> darabonkénti árért (összesen tehát 2640 CM) „...a legnagyobb lelkiismerettel és a legjobb tudása szerint...” kivitelezze. A fenti összegért vállalja továbbá a kőanyagok beszerzését, az elkészítendő szobrok szállítását és személyes részvételét az alakok elhelyezésénél, viszont az ár azok felhúzását, felállítását, valamint az ehhez szükséges segéderő napi díját nem tartalmazza. Ajánlatát ebben a formában nem fogadták el, így a következő évben egy másik költségőirányzatot is benyújtott, mely 1843. augusztus 13-án kelt.<sup>10</sup> Ebben, a korábbihoz képest némileg módosulva, a szobrok mérete a középső figura kivételével a korábbi 9 láb helyett csak 8 láb (~245 cm), amelyet Bauer változatlan anyagból „a magas elhelyezkedésüknek megfelelő megjelenéssel, antik ízlésben” faragna ki. A méretcsökkentés ellenére a figurák darabját 5 CM forintra emelte, így összesen 2816 CM forintot kért a munkáért, igaz ebben a summában már benne foglaltatik az alakok olajfestéssel való beeresztése, valamint a fent már említett egyéb munkálatok is. Kötelezi magát továbbá – és ez a korábbi ajánlatában még nem szerepelt –, hogy a szobrokat 18 hónapon belül leszállítja, vagyis átlagosan kb. másfél hónapot szán egy alak kifaragására.

Úgy tűnik, hogy a szobrok ügyében a tanács két vasat tartott a tűzben, s Bauer megbízása nem mint egyedüli alternatíva merült fel. Szinte napra pontosan a fenti szerződéssel egy időben (1843. augusztus 10-én) kelt az a tanácsulési jegyzőkönyv, melyből kiderül, hogy időközben már tárgyalások folytak a neves Josef Klieber (1773–1850) „bécsi szobrászó” úrral, a Bécsi Képzőművészeti Akadémia professzorával, ugyanezen alakok elkészítéséről. A tanács ugyanis azon a véleményen van, mely szerint ahhoz, hogy „...az épület díszének s’ a’ jelen kor pallérozottságának megfelelőjenek [a szobrok] tsak híresebb mestertől elkészíttetni lehet...”<sup>11</sup> s erre a jeles szobrász neve garancia. Az ügy már annyira előrehaladott, hogy Klieber levelét előterjesztették és – lásd később – döntöttek felkérése ügyében. Az eset több szempontból is figyelemre méltó. Egyfelől érdekes látni, hogy azokban az években, amikor sorra alakulnak a magyar érdekeket támogató egyesületek; 1839-ben a magyar művészek támogatására a Pesti Műegylet,<sup>12</sup> a hazai ipar fellendítéséért életre hívott Kossuth-féle Iparegylet (1842), vagy a magyar termékek vásárlására buzdító Védegylet (1844), s amikor a honi

szobrászat, a Mátyás-émlékmű ügyében a legélesebb pengeváltások zajlanak, épp akkor szándékozik a tanács megbízni egy drága bécsi szobrászt, annak ellenére, hogy már rég óta tárgyaltak egy neves pesti mesterrel is. Meglepő az a tény is másfelől, hogy mennyire vonzó a munkásságának csúcsát már rég maga mögött hagyó 70 éves Klieber neve még ekkor is, s hogyha „pallérozott” ízlésről van szó, egyből reá gondolnak és az ekkoriban általánosnak nevezhető gyakorlattal szemben nemhogy spórolni nem akarnak a plasztikai díszítés árán, hanem épp ellenkezőleg: a „kebelbéli” mester vagy mesterek helyett, drága bécsi művészt alkalmaznának. Klieber levelét nem ismerjük, de azt bizonyosra vehetjük, hogy ceruzája Bauerénál sokkal vastagabban fogott.<sup>13</sup>

Ekkor azonban megtörtént az, ami a korábbi évtizedekben szinte elképzelhetetlen lett volna: két héttel a fentiek után Kossuth lapja, a Pesti Hírlap éles hangon kel ki a tanácsi döntés ellen, s hasonlóan a fenti gondolatokhoz – melyeket úgy tűnik nem csak korunk embere fogalmaz meg – finoman szólva is értetlenségét fejezi ki:<sup>14</sup> „Mint tudósítva vagyunk a’ pesti új városház fedélszéleit ékesítendő szobrok, Bécsben Klieber szobrász által készíttetnek. Meg nem foghatjuk, minő ok inditá Pest város tanácsát ezen művek külföldön készítésére; [...] valóban nem tudjuk eléggé rosszalni ezt, midőn Pest, országunk iparának fővárosa, műveket, mellyek saját keblében bizonyosan készíthetők – mert már hasonlók készülének is – külföldön csináltat. Vagy talán nagyobb művészi tökély czéloztaték elérteni, mit nem hiszünk, mert nálunk szabad ég alatt, ‘s oly magosra állítandó szobroknál a’ művészet rendszerint igen alant marad; de ha ez volt is czél, Klieber neve éppen nem olly ismert hangzású, hogy általa elérhetőnek képzelhetnők, ‘s ez esetben Ferenczyt elmellőzni vétek vala. De miután azon szobrok hihetőleg jobbak nem lesznek az épületeinket rendesen – si diis placet – szépítőknél, bizonyosan



4. kép.

Bauer Mihály: Közbiztonság és Igazságszolgáltatás, Uhrl Ferenc: Becsület és Jótékonyság.

Faragott homokkő

(A szerző felvétele)

lett volna Pesten több egyed is ezen munkával megbízható, mert hogy' kívánhassuk magányos egyedektől a' honi ipar előmozdítását, midőn törvényhatóság, 's pedig Pesté, melly magát a' műipar képviselőjének állítja, külföldit állít elibe."

Látható, hogy ami korábban zokszó nélkül maradt, mi több, szinte természetes volt, az a 40-es évek elején – különösen, hogy a városvezetés a megrendelő – már heves reakciót vált ki. A Mátyás-emplékmű körüli viták ürügyén az akkori sajtó által igen gyakran emlegetett Ferenczy neve példaként szolgál, mint akit ez ügyben – szinte evidenciaként – felkérni kellene és illene. Az élelmes Uhrl Ferenc (1792–1862) viszont – aki ekkoriban Bauer mellett a másik legfoglalkoztatottabb szobrásza Pestnek – felkérés nélkül is hallatta hangját. A Ferenciek terén ma is álló „Najad kút” eredeti alakjainak kifaragója, az addig is inkább jó üzletpolitikájával, mint tehetségével kitűnő Uhrl, miután tudomást szerzett Klieber megbízásának tervezetéről, megragadta az alkalmat, hogy felszólaljon ellene, egyszersmind – jó üzletemberhez méltó módon – felajánlja szolgálatait a tanácsnak.<sup>15</sup> Nincs kelteve, de nyilván 1843 augusztus-szeptember környékén írt merész hangú levelében, „...a művészetek iránti érzelmeitől hajtva” bátorodik az alábbi, igen tanulságos megjegyzést tenni: „Minden itt élő és dolgozó szobrász számára igencsak megalázó tudomásul venni, hogy amikor a művészetekben is függetlenedni szeretnénk a külföldtől, mikor a szobrászat terén hosszú évekig hiány mutatkozott a mesterek megfelelő foglalkoztatásában, s mikor végre erős az igyekezet

a hazai művészetek felkarolására, pontosan abban az időben fosztják meg a belföldi képfaragókat attól a lehetőségtől, hogy ezt a megtisztelő feladatot [ti. a Városháza szobrainak elkészítését] megkaphassák, s mindezt csak a publikum bizalmától való távortartás okán.” Uhrl nem kevesebbet állít, minthogy szerinte a belföldi szobrászok mellőzése a központi megbízásoknál egy tudatos és szándékos módszer arra, hogy őket a társadalomtól minél jobban elidegenítsék („entfremden”).<sup>16</sup> Bár véleményének erősen összeesküvés-elmélet hangzása van, sorai mindenképp figyelemre méltók a korszak ilyen jellegű megbízásainál, s egyúttal eszünkbe juttatja például a megelőző évben megjelent Regélő



5. kép. Női fej. Töredék.

Faragott homokkő.

BTM Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár

fotó: Bakos Ágnes

Pesti Divatlap Teleki büsztségénél papírra vetett sorokat, melyek sze-rint „...úgy is alig van még reá példa hazánkban, hogy testület valami megbízással tisztelte volna meg művészeinket”.<sup>17</sup> Uhrl azért kifejti, hogy „...semmiképp sem jutna eszébe saját magát az igen tisztelt és nagyra értékelt barátjával, Klieber József direktor és cs. k. tanácsos úrral párhuzamba állítani, de kéri a mélyen tisztelt Bizottságot, hogy az alulírott az eddigi munkásságára őket hadd emlékeztethesse.”<sup>18</sup> Annak ellenére, hogy Klieber igazgató megbízása ellen emel szót, kissé nagyzólan pont az ő barátjaként történő megnevezésével próbálja érzékeltetni saját maga fontosságát a megbízás elnyerése érdekében (jóllehet a kettőjük közti baráti és munkatársi kapcsolat valóban igaz<sup>19</sup>). A konkrét szobrászati feladatra térve Uhrl régi taktikájához nyúl: 5 CM-vel kevesebbet kér a figurák darabjáért, mint Bauer, így ez utóbbi első költségvetésében megjelölt, olcsóbb összegért vállalná a kivitelezést. Természetesen az egész megbízást szeretné elnyerni, hiszen „...az összes munkáját eddig is a megfelelő időben szállította le és az mindig a megrendelők teljes megaláztatására szolgált”. Az eleve nyomott árkalkulációja mellett felajánlja azt is, hogy egyedülként történő megbízása esetén átvállalja a felhúzás és a rögzítés lebonyolítását, illetve felügyelését is. Kéri ezért a tanácsot, hogy egy általa is elfogadhatónak vélt határidő megjelölésével vele szerződjenek. Amíg a szobrász személyéről még nem született döntés, Bauerre rábízzák a főhomlokzati címer kifaragását, melyet 110 CM forint ellenében az év októberére el is készít.<sup>20</sup>

A szobrászmunka ügyében a következő másfél hónap legfontosabb feladata alighanem annak eldöntése lehetett, hogy mely mestert vagy mestereket bízzanak meg. A tanács végül mindkettőjük alkalmazása mellett döntött, ami teljesen kézenfekvő, hisz olcsóságuk mellett talán a korszak legismertebb pesti szobrászai voltak. Uhrlnak tehát sikerült részt szereznie a munkából – ha az egész megbízást nem is tudta elhalászni tehetségesebb kollégája elől –, az eredetileg egy személyben felkért, több alkalommal is költségtervezetet összeállító Bauer pedig kénytelen-kelletlen kellett beérnie csak a megbízás felével. Bölcs döntés született a magisztrátus részéről azért is, mert a mesterek közötti esetleges rivalizálás emelheti az alkotások színvonalát, ráadásul a kettős megbízás további előnye, hogy a szobrok így nagyjából fele annyi idő alatt készülhetnek el. A két szobrász kiválasztásával egyidejűleg Klieber felkérését – ha csakugyan megbízták – visszavonták (bár nem világos, hogy ebben mennyi szerepe volt a kipattant botránynak, illetve az ismeretlen összegű honoráriumnak), s szeptember 2-án utasítják az attikát, s a szobrokat megrajzoló Hildet, hogy „...a' szobrászmunkákra való felügyelést magára vállalni ne sajnáljon”, ugyanakkor „...a' városház építése eránt rendelt küldöttségnek meghagyatik, hogy a' szóban lévő szobroknak készítésére a' nevezett szobrász urakkal szerződést kössön.”<sup>21</sup> Néhány hónappal később, 1843. december 11-én végre-valahára megszületett a végleges szerződés,<sup>22</sup> mely rögzíti – egyebek mellett –, hogy az allegorikus figurák kifaragását Bauer és Uhrl együtt vállalják.<sup>23</sup> Bár a kontraktus nem tartalmazza a szobrászai programot, de tudvalevő, hogy annak témája a városi közigazgatás igazságos szellemében való működtetése. A szerződésben az általánosságokon túl szó van a művek magasságáról is, amely az utolsó Bauer-féle költségtervezettel megegyező módon 8 láb lesz, kivéve itt is a középső figurát, mely 9 láb. Mind a modelleket mind a szobrokat előbb az Építési Bizottságnak kell megsejmelnie, s csak az általuk írt igazolás után veszi át a város a kész munkákat. Mind a két szobrász öt-öt szoborra kap megbízást,

a tizenegyediket (azaz a legmagasabb középsőt) pedig az faraghatja, aki a hamarabb végez az öt alakkal, természetesen úgy, hogy ezek mindegyikét el is fogadják. Kissé sürgetős, ámbar alapvetően demokratikus, a versenyszellemet is életre hívó módja ez az utolsó szobor kiosztásának. A szerződés kiköti azt is, hogy a művészek saját költségükön húzzák és állítják fel a figurákat, de előtte minden egyes darabot egységes színűre fessenek. Az egész munkára 1844. augusztus végéig kapnak határidőt, a fizetségük szobronként 256 CM forint (ez egy forinttal magasabb, mint a négy hónappal korábban benyújtott Bauer-féle költségjavaslat, ám ebben a felhúzás ára is benne van). Fontos részlet, hogy ebből a pénzből alkotásonként csak 200 CM-t fizetnek ki, egészen addig, amíg az összes szobor nincs a helyén. Ha tehát már mind a tizenegy alak az attikán áll, a mesterek visszamenőleg a városi kasszából annyiszor 56 CM összeget vehetnek fel készpénzben, ahány figurát faragtak. Végül szó esik a város által beszerzendő, a szobrok rögzítéséhez szükséges tartókról (Klammen), illetve néhány, ilyenkor elmaradhatatlan, hangzatos ígéretről, melyek az elvégzendő munka minőségét hivatottak szavatolni.<sup>24</sup> Érdemes megemlíteni a szobrok átvételi és kifizetési módját. A szerződés szerint a szobrász a kész alkotást először az Építési Bizottságnak, (jelen esetben Hildnek, hiszen ahogy fent szó volt róla, ő felügyelte a képfaragói munkákat) mutatja be. Miután ő kiállítja a papírt arról, hogy a szobor megfelelően elkészült, az arra felhatalmazott személy (legtöbb esetben a jegyző, aljegyző vagy a polgármester) felszólítja a pénztárat a szerződésben meghatározott (rész)összeg kifizetésére. Mindezek után a szobrásznak (vagy a meghatalmazottjának) nem marad más hátra, mint a fizetség felvétele a városi kasszából és annak ellenjegyzése.

A fenti szerződésben meghatározott határidő – vagyis a 8 hónap, amely nyilván azért ennyire szűkös, mert az emeletréépítés már rég elkészült – úgy tűnik igencsak iránymutató lehetett, mivel az első kész szobrot leadó Bauer felesége az ezért járó 200 CM honoráriumot 1844. július 6-án veszi fel a városi pénztárból, vagyis bő másfél hónappal a tizenegy alak elkészültének határideje előtt.<sup>25</sup> Három nappal később Uhrl is lead egyet, amelyért a neki járó szintén 200 CM forintot, az 1844. július 24-én tartott tanácsulési jegyzőkönyv tanúsága szerint – miután Hild kiállította a bizonyítványt arról, hogy az alak „...kellő képpen már elkészítetett” – a következő nap fel is vett.<sup>26</sup> Ugyanezen alkalommal Bauer (Pauer) is benyújtja kérvényét, ám ő elmulasztja az igazolás beszerzését, ezért a 200 forintnyi honoráriumát visszautasítják, mondván „...folyamodónak tsak akkor [fizetnek] ha Hild József csász: Kir: építész úrtól a kérdéses szobornak kellőképpen elkészítéséről bizonyítvány hozand”.<sup>27</sup> Úgy tűnik, hogy ezzel a szoborral problémák lehettek, mert Hild csak egy hónap múlva, augusztus 24-én állította ki a szükséges bizonyítványt, mely szerint az alakot „... minden tekintetben az elvárásoknak megfelelőnek” találja. Még aznap Rottenbiller Lipót alpolgármester – az „ersten Statue”-ért (?) – engedélyezte a 200 CM ft kifizetését a városi kasszából, amelyet szintén a szobrász felesége, Katharina vett fel 26-án.<sup>28</sup> Talán felesleges az összes tranzakciót felsorolni, de annyit érdemes megjegyezni, hogy 1844. augusztus, valamint 1845. március vége<sup>29</sup> között úgy tűnik a mesterek egy szobrot sem adtak le (valószínűleg a város nem tudott fizetni értük), és az utolsó alakért járó 200 CM összeget Bauer 1847. június 25-én kapta kézhez.<sup>30</sup> A szobrok felállításáért a két szobrász 300 CM forintot kapott augusztus végén,<sup>31</sup> míg a végső elszámolás szeptember 30-i dátummal kelt.<sup>32</sup> Összesen

6. kép.

*Tollas sisak töredéke (valószínűleg a főalak mellett álló harcosé).*

*Faragott homokkő. Budapesti Történeli Múzeum -*

*Fővárosi Képtár,*

*fotó: Bakos Ágnes*



256x11 azaz 2816 CM forint volt az attikára felkerült szobrok összköltsége.<sup>33</sup> A kifizetések sajnos nem említik meg, hogy ki melyik alakokat faragta, a szerződések és árajánlatok a figurák pontos megnevezését sem tartalmazzák, azt azonban látni lehet, hogy Bauer öt, Uhrl hat szoborért kapott 200 CM forint összegű előleget.

Uhrl Józsa – Uhrl Ferenc lánya – is úgy tudja, hogy a tizenegy alkotás közül (nyilván a középső főalakkal együtt) édesapja hatot, Bauer pedig ötöt faragott, „...hogy a két akademikus művész egyenlően részesítessék a város részéről kellő méltánylásban, egy kis keresetben, – és a szobrok felállításával – nagy felelősségében”.<sup>34</sup> A korabeli sajtó – bár a figurák számát illetően állandóan pontatlanul – igen szerette tréfás rövidhírekben ismertetni a szobrokkal kapcsolatos munkálatokat. Különösen a középső, Igazságot megtestesítő alak vált közkedvelté a híradások során. Ezekből kiderül pár érdekes adat is, bár hitelességüket némi fenntartással kell kezelni. Ilyen információ hogy 1845 nyarára már a legtöbb alak elkészült „...csak az igazság istennője van még hátra, melly mint mondják, középre jön ‘s valahogy meg ne szökjék, két oldalról négy [pontosabban öt-öt] öre leend.”<sup>35</sup> Ebből arra lehet következtetni, hogy bár az alakok zöme ekkorra már készen állt (vagyis – lásd fenn – 1844 augusztus és 1845 március között az átvétel hivatalos aktusa valószínűleg azért nem történt meg egyetlen esetben sem, mert nem tudtak fizetni a szobrokért), de még nem helyezték fel őket, csak két évvel később, 1847 szeptember elején (3. kép). „A pesti városháza homlokzatára már fölállíták a különféle allegorikai kőszobrokat. – Köztudomásu dolog, hogy az igazság istenasszonyát legbajosabb volt először az égből lehúzni (miután e földről már rég elköltözött,) s a földről ismét a városház tetejére fölemelni; csak azután újra le ne repüljön.”<sup>36</sup> Végül még egy humoros megjegyzés szintén a Pesti Divatlapból: „A pesti városház homlokára már mind a hat allegorikai kőszobor fel van helyezve. Az igazság istenasszonya, mondják, legkeményebb kőből van faragva, azért, hogy ne egy könnyen lehessen meglágyítani.”<sup>37</sup> Úgy tűnik az egyetlen komolyabb hangvételi rövidhírt ez év október 16-án a Der Spiegel közli, s ebben csodálkozóan és kissé szarkasztikusan jegyzi meg a cikkíró, hogy milyen „fonderbar”, hogy a három hét óta felállított szobrokkal a lapok egyáltalán nem

is foglalkoznak.<sup>38</sup> „Az Uhrl és Bauer urak által szállított figurák ha nem is éppenséggel a szobrászat mesterművei (s mint ilyenekért nem is fizettek túl sokat értők), de csinos voltukkal mégiscsak érdemesek arra, hogy kevés középületeink egyikét díszítsék”. A cikkíró egyébként Uhrl alkotásaira külön felhívja a figyelmet, de az egészről megjegyzi: „kívánatos volna a középső melletti két alak mellőzése, mert a mi építőművészeti ízlésünk szerint ezek a túlzásfoltosság érzetét keltik” (a már említett homlokzati rajzon pont ezek hiányoznak – 1. kép).

A szobrokat 1884-ben restaurálták,<sup>39</sup> majd 1900-ban – miután az Erzsébet híd építésekor a városházát lebontották –, a figurák közül négyet a mai Fővárosi Önkormányzat Kamermayer Károly téri homlokzatára helyeztek, ahonnét előbb a Székesfővárosi Múzeumba, majd a Kiscelli Múzeumba kerültek. Innen a 90-es évek közepén a Budavári Önkormányzat az alakokat kikérte, restauráltatta és a városháza fedett udvarának két oldalára helyezte őket, ahol máig is állnak. (4. kép) A többi hét alak sorsa ismeretlen, és hollétük rejtély volt már 1930-ban is, amikor Schoen Arnold próbált utánuk járni.<sup>40</sup> Meg kell említeni ugyanakkor, hogy a Fővárosi Képtár raktárában fellelhető néhány töredékről feltételezhető, hogy ezen elveszett szobrok részei lehetnek (5-6. kép), illetve szóbeszéd tárgya az is, hogy a Százados úti művésztelepen található két torzó a pesti régi Városháza attikájáról származik.<sup>41</sup> Schoen nevéhez fűződik a megmaradt alakoknak a mai napig is elfogadott egyetlen attribúciója. E szerint a „...drámaibb feszültségű Közbiztonság és Igazságszolgáltatás allegóriája” Bauer, „a líraibb lelkületű Becsületesség és Szeretet [közhivatali vagy közigazgatási erényt jelképezve inkább Jótékonyosság], szobra pedig Uhrltól származik”.<sup>42</sup>

Az Igazságszolgáltatás alakja csakugyan Baueré lehet, mivel hasonlatossága a szintén a nevéhez köthető, ezekben az években készült kútszoborral, az egykoron a terézvárosi templom előtt állt Béke-alakkal korábban is feltűnt.<sup>43</sup> Schoen álláspontja egyébként helyesnek tűnik, még akkor is, ha nem a stílust, hanem a kifaragás minőségét vesszük alapul. Persze ennek megítélése sem könnyű feladat, hiszen a szobrok több mint 50 évig álltak a szabad ég alatt, jelenlegi állapotukban pedig többszörösen restauráltak, így hiteles képet nehéz alkotni róluk. Az attribúciónál maradván megemlítendő, hogy az 1980-as Művészet Magyarországon című katalógusban szerepel, hogy a Bauer által kifaragott öt szobor: Pallas Athene, Közbiztonság, Igazságszolgáltatás, Paris és a Béke alakjai.<sup>44</sup> A forrás nem ismeretes, a kiadványban szereplő szobrászati vonatkozású pontatlanságok alapján pedig hihetősége koránt sem biztos. Schoen Arnoldnak sikerült még néhány alakot beazonosítania, így középen az igazság istennőjét Themist, akit jobbról Pallas Athene támogatott bölcsességével, balról pedig egy „phrygiai” harcos kivont karddal védett a megfélemlítések ellen.<sup>45</sup> Sajnos a fennmaradt fotókból igen nehéz megnevezni a többi allegóriát, illetve figurát, s még nehezebb azokat művészhez kötni. Valószínűnek látszik ugyanakkor, hogy jobbról a második szobor a Takarékoság megtestesítője lehetett (a lábainál elhelyezett méhkas alapján), illetve mellette az utolsó alak alighanem Fortuna, a Bőség, Gazdagság megszemélyesítője volt (baljában a bőségszaruvál). Művészre vonatkozóan annyit lehet csak sejteni, hogy Themist alighanem Uhrl készíthette (hiszen ő adott le hat alakot). Megjegyzendő, hogy az itt ismertett munkákon túlmenően Bauer készítette még a már említett városi címert, Uhrl pedig – Szana Tamás információi szerint – a tanácsstermek külső és belső díszítményeit.<sup>46</sup>

Negyven évnek sem kellett eltelnie, és az alkotók neve szinte a feledés homályába merült. 1883-ban Pasteiner Gyula még azt írta, hogy „a pesti régi városház felső párkányán sorjában fölállított szobrok Bauer J. magyar szobrász művei”.<sup>47</sup> Hét évvel később ezt erősítette meg Szana Tamás is (immár helyes keresztnévvel),<sup>48</sup> annak ellenére, hogy időközben az említett Uhrl Józsa már megírta, hogy a szobrok nem egy művésztől valók, igaz, ő megédesapja kollégájaként írta le „Bauer Károly” nevét.<sup>49</sup>

Bauer Mihály és Uhrl Ferenc műve a reformkori Pest egyetlen megvalósult, középületet díszítő, helyi szobrászok által készített monumentális szoborciklusa. Különös értékét azonban nem csak ez adja, hanem az is, hogy rácsafol a korszak sajátos „gyakorlatára” is, hiszen nemhogy elkészült a tervezőasztalon megrajzolt épületszobrászati koncepció, de a kivitelezés annál gazdagabban valósult meg (amennyiben a Baumgartner-terven szereplő alakok száma egyezik a Hild-félével). Lényeges hangsúlyozni, hogy a megbízás háttérét felvázolva megfigyelhetővé válik a szobrászat terén (is) végbement, a hazai mestereket előtérbe helyező igyekezet, mely úgy tűnik az 1840-es évek elején már annyira erőteljessé vált, hogy központi megbízásnál nyilvános felháborodást szült külföldi művész felkérése. Ezzel a szemléletbeli változással lehet összefüggésben Uhrl szokatlan levele is, amit mindenképp egyedülálló módon hívja fel a figyelmet a hazai szobrászat akkori helyzetére, egyben bepillantást enged a mester sokat kritizált módszerébe is.

#### JEGYZETEK

1. *Török 1864.* 102.
2. Példaként említeni lehet a Pollack-féle Nemzeti Múzeumot, mely jóval szerényebb plasztikai díszítést kapott, vagy a Pesti Magyar Színházat, amelynél a nagyívű elképzelésekből szinte semmi nem valósult meg.
3. Valószínűtlen, hogy Széchenyi egyedül lett volna az alábbi gondolatával: „nem hiszem, hogy magyar ember szobrásznak való volna!”. *Meller 1905,* 77., 13. jegyzet.
4. Budapest Főváros Levéltára, Intimata am. 9714. II. IV. 1202. C., (továbbiaknak: BFL Intimata) 32–33.: Az árvíz után „az építési terveknek e’ szerént kívántatott átdolgozása Kassalik Ferenc építőmester, ki által a’ helyeseltetett tervek is készítnék, bizatott, mellyekhez Hild József cs. k. építész a’ pártázatot rajzolta; ezen átdolgozott építési és pártázati tervek a’ választott polgárság hozzájárulásával a’ helybeli k. Szépitési bizottsággal közöltetvén, ez általa a felsőbb helyeslés is szereztetett.”
5. BFL Intimata, 36.
6. *Regelő Pesti Divatlap,* 1842, (84) 921., 1843. augusztus 24.
7. BFL Intimata, 34–35. Itt olvashatók a szerződő mesterek nevei is: Kassalik Ferenc (építőmester), Kassalik András (ácsmunkák), Feszli József (kőműves munkák), Michl János (vaskapcsok és srófok), Rösler István (többi lakatosmunka), Schaupt Lőrinc (asztalosmunkák), Mikits Károly (bádogos munkák), Gál Anna (cserepezőmester-özvegy – cserepezőmunkák), üvegezőmunka, festés, vaskályhák stb.

8. Budapest Főváros Levéltára, Intimata am. 9714. I. IV. 1202. C., 564.

9. Conventions Münze, más néven Konvenció forint, korabeli szóhasználattal „Conventionalis pénz” (gulden, rajnai konvenció forint stb., általános rövidítéssel CM, ritkábban Rf, fl, ft) az Osztrák Birodalmon belül használatos, de Európa más helyein is elfogadott, fém, illetve papírpénz formájában forgalomba állított erős fizetőeszköz.

10. BFL Intimata, 954.

11. BFL Intimata, 839/42. (1843. augusztus 10.)

12. *Szoboda Dománszky 2007.*

13. Elegendő csak összehasonlítani az egyik utolsó magyarországi vonatkozású, de magas ára miatt meg nem megvalósult tervét, a soproni régi kaszinóra szánt kettő oromreliefjének 2500 CM forintos összegét a fenti Bauer féle tizenegy darab, közel 2,5 méter magas alakjának 2640 CM forintos árával. Persze e két projekt sem műfajában, sem a kivitelezés színvonalában nem említhetőek azonos rangban, mégis valamelyest hozzásegít ahhoz, hogy érzékeljük az óriási árbéli különbséget. A soproni művel kapcsolatban lásd bővebben: *Csatkai 1939.* 170–173.

14. *Pesti Hírlap*, 1843. augusztus 24., (276) 574.

15. BFL Intimata, 955–958.

16. Panaszja megegyezik Pogány Ö. Gábor megfigyelésével, aki szintén felveti a korszak szobrászainak elszigeteltségét. Megjegyzi továbbá, hogy „a szobrászat társadalmi befogadása ebben a korszakban elmaradt; egy időre ugyan úgy látszott, hogy művészetünk nemzeti fölemelése a plasztika, illetőleg Ferenczy révén fog megtörténni, az utódok hiánya, a szobrászat műfaji nehézségei azonban háttérbe szorították ezt a műfajt, művelőinek társadalmi fölzsabadulását pedig megnehezítették”. *Pogány 1939, 72., 75.*

17. *Regélő Pesti Divatlap*, 1842, (8) 57., 1842. január 26.

18. Uhrl 5 pontba szedi a jelen esetben említendő legfontosabb alkotásait: (I.) a Redout külső és belső szobrászati munkáinak nagy része (1830–1832), amit alighanem legkiemelkedőbb megbízásának tart. Ezen kívül felsorolja még: (II.) a terézvárosi templom fő- és mellékoltárainak (a Pollack-féle Szent Teréz-, Szent József- és Szent István-, valamint keresztelő [ma Jézus Szent Szíve-] oltár) plasztikai díszítése (domborművek, imádkozó angyalok, a Remény, s Szeretet alakjai), melyek szobrászával a kutatás eddig nem foglalkozott, illetve nem tudta beazonosítani (*Schoen 1938.* II/2, 212.). Uhrl ezen munkái nagy valószínűséggel későbbiek, mint a Pollack-féle oltárok (1821–1831), s 1840 körül készültek (Zádor Anna tudomása szerint a Szent József-oltár domborművei 1840-es keltezésűek, s ez nagyjából igaz lehet a többi ide fűződő szobrászi munkára is [*Zádor 1960, 220.*]). A szobrász ezeken túl megemlíti a (III.) Ferenciek terén álló kút szobrát – kihangsúlyozva, hogy az saját invenció alapján készült –, (IV.) a régi Fürdő utcai (ma József Attila és Nádor utca sarkán álló) Pollack-féle házban egykor elhelyezett Canova után faragott Creugas vagy Gladiátor című művét, valamint (V.) az egykori Tomola-ház csoportját (lásd alább).

19. Ennek bizonyítéka az Uhrl által a fenti levélben megemlített – egykoron a Rumbach Sebestyén utcában állott, de a zsinagóga építésekor lebontott – Tomola Ferdinánd-féle ház szoborcsoportja is, melynek modelljét Klieber készítette, s ezzel már legalább kettő az általa megtervezett, de Uhrl kivitelezte alkotások száma (a másik a szintén lebontott Josef Slavik-síremlék).

20. BFL Intimata, 1246/14, 904/67. 1843. október 11.: „Bauer Mihály Szobrász az elkészített városi címért, alkuszertint nékie járó 110 pfkat utaltatni kér”, illetve ugyan itt (1172) található Bauer 1843. október 22-én kelt „Notta”-ja, mely tulajdonképpen az elkészített munka és a fenti

honorárium számlája (az összeget a hó 25-én jóváhagyják, melyet a szobrász felesége fész fel 31-én). A címer eredetileg a tornyot díszítette, de az emeletráépítés során az első két emelet közé helyezték.

21. BFL Intimata, 840.

22. BFL Intimata, 959-960. (a szerződés tervezett szövege uo. 968–969, ill. 965–966.)

23. BFL Intimata, 952/79. (1942. december 15.) „Mai napon Bauer Mihály és Uhrl Ferencz Szobrászokkal a városi épületekhez meghatározott 11 Figurának készítése végett az alku e’ Bizottság előtt kötődött”.

24. BFL Intimata, 960. „Egyébként pedig a Szerződő Urak kötelezik magukat arra, hogy a leadandó munkát művészen és teljes szorgalommal, az épület tökéletes díszeként készítik el”.

25. BFL Intimata, 1390/1942/1944

26. BFL Intimata, 1155-1156, 1247/28.

27. BFL Intimata, 1171.

28. BFL Intimata, 1173, 1246/14.

29. BFL Intimata, 1391/2144/2141, 1391/2145/2142

30. BFL Intimata, 1393, 5440/5439.

31. BFL Intimata, 1393/7279/7278

32. BFL Intimata, 1393, 8112/8111., 8113/8112. Ekkor Uhrl 486 CM, Bauer 380 CM forint maradványösszeget kap.

33. A szerződés alapján ennyi jön ki és ezt az összeget erősíti meg Schmall is (*Schmall 1901, 71.*). Megemlítendő, hogy az építkezéssel kapcsolatos kiadásokat és bevételeket számba vevő napló („Translatum”) alapján összesen, 3366 CM összeget fizettek ki a mestereknek a szobrokért.

34. *Uhrl 1887, 15.*

35. *Életképek*, 1845. 4. kötet, 36. (1845. július 5.)

36. *Pesti Divatlap*, 1847, (36) 1154.

37. Uo. (37) 1185.

38. *Der Spiegel*, 1847, (83) 1328.

39. *Schmall 1901, 81.*

40. *Schoen 1930, 100.*: 31. jegyzet. A szerző megjegyzi, hogy a többi hét szobor sorsáról nem sikerült információkat szereznie, tehát azok visszakeresése már ekkor követhetetlen volt.

41. Ezzel kapcsolatban nem sikerült több információt szerezni: a telep egykor legidősebb művésze (Búza Barna szobrászművész) úgy emlékezett, hogy az Operaházról hozták a szobrokat jelenlegi helyükre, de ennek idejét nem tudja megmondani. Archív felvétel és a torzók összevetése csaknem kizárja annak a lehetőségét, hogy ezek a régi Pesti Városháza parkányzatán álltak volna, noha valószínűsíthető, hogy hasonló korúak.

42. *Schoen 1930, 96., 98.*

43. *Szatmári 1981, (3) 226–227.*

44. *Szabolcsi Galavics 1980, 270.*

45. *Schoen 1930, 95–96.*

46. *Szana 1890, 27.*

47. *Pasteiner 1883, (78) 356.*

48. *Szana 1890, 27.*

49. *Uhrl 1887, 14–15.*

## FELHASZNÁLT IRODALOM

*Csatkai 1939*

*Csatkai Endre:* Klieber József szobrász és a soproni régi kaszinó oromzata. Soproni Szemle 1939.

*Török 1864*

Gróf Széchenyi István: Pesti por és sár. In: *Török János* (közl.): Töredékek Gróf Széchenyi István fennmaradt kézírataiból. Pest, 1864.

*Meller 1905*

*Meller Simon:* Ferenczy István élete és művei. Budapest, 1905.

*Pasteiner 1883*

*Pasteiner Gyula:* A magyar szobrászat. Budapesti Szemle, 1883

*Pogány 1939*

*Pogány Ö. Gábor:* Magyar szobrászat a 19. század első felében. Budapest, 1939.

*Schmall 1901*

*Schmall Lajos:* A pesti régi városház története. Budapest, 1901.

*Schoen 1930*

*Schoen Arnold:* A budapesti központi városháza. Budapest, 1930.

*Schoen 1938*

*Schoen Arnold:* A budapest-terézvárosi róm. kat. plébánia-templom. Történetírás, 1938.

*Szabolcsi, Galavics 1980*

*Szabolcsi, Hedvig, Galavics, Géza* (szerk): Művészet Magyarországon 1780-1830. Budapest, 1980.

*Szana 1890*

*Szana Tamás:* A magyar művészet századunkban. Budapest, 1890.

*Szatmári 1981*

*Szatmári Gizella:* A terézvárosi oroszlános kút. Műemlékvédelem, 1981.

*Szvoboda Dománszky 2007*

*Szvoboda Dománszky Gabriella:* A Pesti Műegylet története. A képzőművészeti nyilvánosság kezdetei a XIX. században Pest-Budán. Budapest-Miskolc, 2007.

*Uhrl 1887*

*Uhrl Józsa:* Nemzeti törekvéseink a képzőművészetek előmozdítása ügyében. Pozsony, 1887.

*Zádor 1960*

*Zádor Anna:* Pollack Mihály 1773-1855. Budapest, 1960.

MÁRK SZERDAHELYI

ANGABEN ZUR GESCHICHTE DER SKULPTUREN DES ALTEN PESTER RATHAUSES

ZUSAMMENSATZUNG

Den elf allegorischen Figuren, die einst die Attika des alten Pester Rathauses geschmückt haben, steht in der einheimischen Bildhauerei der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ein vornehmer Platz zu. An für sich selbst die – aus plastischer Sicht – sehr anspruchsvolle Vorstellung würde in dieser Epoche als kein Kuriosum gelten, jedoch sind an Plänen zahlreicher Gebäude Skulpturen zu finden, die letztendlich nicht realisiert wurden. In unserem Fall wurde das Konzept nicht nur realisiert, aber sogar – im Vergleich zum Originalplan – in einer reicheren Form verwirklicht.

Über das Zustandekommen der zwischen 1844-1847 von Mihály Bauer und Ferenc Uhrl erstellten Kunstwerke wurde bisher noch keine Forschungsarbeit publiziert, aus diesem Grunde könnte ein diesbezügliches Studium, das die Geschichte der Entstehung der Skulpturen vor allem mit Hilfe der Dokumente des Pester Verschönerungskomitees bzw. mit Anwendung der zeitgenössischen Zeitungsartikel rekonstruiert, von grosser Wichtigkeit sein.

Überraschend ist die Tatsache, dass obwohl der Auftrag ursprünglich dem Bildhauer Bauer erteilt wurde, hätte der Magistrat der Stadt - unter Bezugnahme auf die Feinsinnigkeit der Epoche – die Figuren lieber von dem alten wienerischen Meister, Klieber anfertigen lassen. Klieber hat sein Angebot sogar an den Magistrat zugesandt, ist aber der letzterwähnte später doch davon zurückgetreten.

Der genaue Hintergrund dieser Entscheidung ist uns nicht bekannt, der vermutlich hohe Preis könnte genauso im Hintergrund stehen, als auch die Artikel der gegen die Erteilung des Auftrages an Ausländer ausgeschlüpfte Zeitschrift „*Pesti Hirlap*“, nach der in diesem konkreten Falle „Ferenczy zu ignorieren ein grosses Verschulden war“. Sehr aufschlussreich ist der Antrag des Ferenc Uhrl, des anderen, neben Bauer sehr viel beschäftigten Bildhauers der damaligen Pest, den er die Unsicherheit bei der Auswahl des ausführenden Meisters ausnutzend geschrieben hat. In diesem Antrag hat er „von seinen Gefühlen für die Künste getrieben“ höflich aber bestimmt gegen die Beauftragung von Ausländern – in diesem Falle gegen den als sein Freund erwähnten Bildhauer Klieber – aufsprießt und macht gleichzeitig das entscheidende Gremium auf seine bisher geschaffenen Kunstwerke aufmerksam.

Seine Vorlage war erfolgreich, da er nicht viel später – mit Bauer zusammen – den Vertrag über die Anfertigung der Skulpturen mit dem Stadtrat unterzeichnen konnte. Im Hintergrund der Beauftragung von Uhrl könnte auch sein günstigeres Angebot bzw. die dringende Zeitmangel für die Bereitstellung der sich seit Jahren verzögernden Arbeit eine Rolle spielen. Insbesondere

wegen des letzterwähnten Grundes hat das Magistrat höchstwahrscheinlich so eine Entscheidung getroffen, dass die mittlere – elfte – Figur von dem Bildhauer geformt wird, der seine fünf Figuren früher anfertigt aber auf eine solche Art und Weise, dass diese von dem Architekten József Hild, der die Attika – und damit zusammen die Skulpturen – geplant hat, als zufriedenstellend beurteilt wird. Die Skulpturen wurden schließlich erst viel später, nach Ablauf der Frist, im Jahre 1847 an ihre Stelle gesetzt, über die Aufstellung wurden in den zeitgenössischen Zeitschriften lustige Berichte erstattet. Die spätere Geschichte der Statuen ist und nicht bekannt, wir wissen über den Auffindungsort von vier Gestalten, Arnold Shoen hat schon in den 1930 Jahren die sonstigen sieben Skulpturen nicht gefunden. Es scheint sehr wahrscheinlich zu sein, dass die Fragmente dieser nicht aufgefundenen sieben Skulpturen heute in dem Lager des Kiscelli Museums des BTM (Budapester Historischen Museums) gelagert sind.

szerdahelyi.mark@gmail.com

# *A BUDAPESTI KIRÁLYI ORVOSEGYESÜLET A KEZDETEKTŐL A FORRADALOMIG*

## *A BUDAPESTI KIRÁLYI ORVOSEGYESÜLET MEGALAKULÁSA*

A legjelentősebb reformkori orvosi társulat – és a Budapesti Sebészegyesület után második ilyen jellegű hazai, orvosi kezdeményezés – a Budapesti Királyi Orvosegyesület volt. A kifejezetten tudományos testület célja az orvosi továbbképzés, tapasztalatcsere, valamint közös felolvasások voltak.<sup>1</sup>

Az öntevékeny orvosi szerveződéseknek ekkor már évszázados hagyománya volt Európában, Magyarországon azonban komolyabban a reformkorban kezdtek foglalkozni a kérdéssel.<sup>2</sup> 1837-ben Patzek József, majd két évvel később Czilchert Róbert és Wachtel Dávid vetette fel orvosi társulat(ok) létrehozásának szükségességét.<sup>3</sup> A Budapesti Királyi Orvosegyesület két fő külföldi mintája a bécsi Gesellschaft der Ärzte, valamint az 1822-ben alapított német Gesellschaft Deutscher Naturforscher volt. (Utóbbi szerepét később inkább az 1841-től működő Magyar Orvosok és Természetvizsgálók töltötték be.) Kiemelnénk továbbá, hogy a programadó Wachtel Dávid iratai között talált würzburgi Bölcselati-Orvosi Társaság (*Philosophisch-Medizinische Gesellschaft*) 1831-es alapszabályai gyakorlatilag megegyeznek a Budapesti Királyi Orvosegyesületével, akár a tagság felépítését (rendes-levelező-tiszteletbeli), akár a vezetőséget (2 elnök, 2 titoknok stb.), vagy az ülések napjait és menetrendjét nézzük.<sup>4</sup>

1842-ben kiadott alapszabályai szerint – az egyesület ekkor már de facto 5 éve működött – célja a továbbképzés (tapasztalatok megosztása, segédtudományok művelése) mellett a tagok közti barátság elmélyítése is volt.<sup>5</sup> A Helytartótanács több év után, 1842. március 1-én engedélyezte végül működésüket és nevükben a királyi jelző használatát, körpecsétjükben Aesculapius és Hygieia alakjával.<sup>6</sup> Az egyesület élén a nagygyűlésen választott tisztségviselők álltak. Az elnököt és az alelnököt két évre választották szótöbbséggel a rendes tagok, akinek a munkáját két titoknok, valamint a 34 választmányi tag segítette. Az egyesületnek könyvtárosa is volt.<sup>7</sup>

1842-től gyűléseiket a hónap 15. és utolsó napján tartották, kivéve, ha az a nap ünnepnap volt. 1839-től a téli ülések idejét Eckstein Frigyes javaslatára délután 3-ra tették.<sup>8</sup> Az 1842-es alapszabályok szerint az ülések általában este 6-kor kezdődtek, ha pedig budai orvosok is részt vettek rajta, délután 4-kor.<sup>9</sup> Az üléseknek rögzített menetrendje volt (lásd alább).<sup>10</sup> Az éves nagygyűlésről jelentést kellett küldeni a Helytartótanácsnak.<sup>11</sup>



Az egyesület alakuló ülését 1837. október 7-én tartotta Pesten, melyen budai és pesti gyógyászok is részt vettek. A leendő egyesület alapszabályainak megalkotása mellett ugyanakkora hangsúlyt fektettek a tagság kérdésére is. Már ezen az első alkalmon két alapvető szempont merült fel a tagság kritériumaként: az egyik a leendő tag orvos-, sebész- vagy vegyészdoktori fokozatának megléte, a másik pedig a tagok lakhely szerinti bevásztása. Tessényi Zsigmond, az egyesület első titkára és az alapszabály egyik kidolgozója<sup>12</sup> felvetette a sebész- és gyógyszerészmesterek felvételének lehetőségét is, amit végül azzal utasítottak el, hogy az említett személyeknek nincs megfelelő képzettsége és tudása, illetve a sebészeknek ugyanitt már két éve működik saját egyesülete.<sup>13</sup> A doktori diploma hiánya már az első összejöveteleken vizsályt szült, mivel a 7. ülésen felszólalt az egyik tag, Magda Károly egy fiatal hallgató, Nagy Károly szemézmester és 1837-ben még csak baccalaureus ellen, és kérte a többi tagot, hogy Nagyt, mivel híján van a doktori címnek, a továbbiakban tiltsák el a gyűlések látogatásától. Nagynak azonban, tekintettel jó természetére és tehetségére, megengedték, hogy később is jelen lehessen vendégként az üléseken, valamint használhassa az egyesület könyvtárát és sebész műszereit.<sup>14</sup> A továbbiakban hasonló probléma nem merült fel, így feltehetően később következetesen csak doktorokat engedtek be az egyesület összejöveteleire.<sup>15</sup>

Az alakuló ülés szerint még nemcsak a pest-budai, hanem az óbudai doktorokat is meghívták a következő megbeszélésre.<sup>16</sup> A további jegyzőkönyvekben azonban ennek nyoma sincs.

A tagfelvétel kezdetben ezen két szabályt (doktori cím, pest-budai lakhely) leszámítva minden különösebb rendszer nélkül történt: gyakorlatilag az üléseken újonnan megjelenőket beleszámították soraikba, majd 1837 végén kezdték egyesével, külön bejegyezni az új tagokat. 1838 elején azonban már különbséget tesznek a tagok között, a nem helyieket innentől kezdve „külső tag”-nak nevezve számítják soraik közé. Az új jelentkezőt egy „belső tag” ajánlotta a többiek figyelmébe (s ezeknél szintén sokat elárul a tagságon belüli személyi viszonyokról az ajánló személye), így például a Párizsba szakadt Mandl Lajost Saphir Zsigmond, Kadisch Lajost pedig Wagner János.<sup>17</sup>

A tagság minősége a tag életkörülményeivel együtt változtatható volt, így például egy rendes vagy alapító tag tartós távolléte esetén átminősíthették külső- vagy levelező tagnak. Így Jacobovits Mór külföldi tanulmányútja előtt maga kérte címe megváltoztatását külső taggá.<sup>18</sup>

Az egyesület első tiszteletbeli tagja a bécsi Mojsisovits lett, 1838-ban, s ezzel megkezdődött az egyesület külföldi kapcsolati hálójának kiépítése.<sup>19</sup> Tulajdonképpen természetes és logikus lépés volt, hogy először a bécsi kollégák felé fordultak, nem csak Bécs és Pest egyetemi kapcsolatai miatt, hanem azért is, mert egyesületük elismertetéséért az uralkodónál a szintén 1837-ben alapított bécsi Gesellschaft der Ärzte hivatkoztak. Már a működési engedély megszerzése előtt kapcsolatba léptek velük, hogy segítséget kérjenek, ami annál is könnyebb volt, mivel a pest-budai egyesület több alapítója (ifj. Bene Ferenc, Christen Ferenc, Jankovich Antal és Windisch Lipót) már ekkor levelező tagja volt a bécsinek.<sup>20</sup> A tagok egy része később részt is vett a bécsiek ülésein.<sup>21</sup> A fentebb említett Jacobovits Mór pedig egészen Párizsig vitte az egyesület hírért.<sup>22</sup>

A személyes ismeretségek révén a tagok Magyarországon belül is igyekeztek minél több orvostársukkal megismertetni egyesületüket, és bevonnak őket annak tudományos vérkeringésébe. Erre először Pólya József tett kísérletet, amikor beajánlotta külsős (levelező) tagnak Beitner Ferencet, Nógrád vármegye főorvosát.<sup>23</sup> Beitner végül nem került be az egyesületbe, ám a későbbiekben számos vidéki kolléga járult hozzá az egyesületben folyó tudományos munkálatokhoz. Az aktív kapcsolatépítésnek köszönhetően 1843-ban már összesen 162 tagja volt az egyesületnek, olyan illusztris külföldi tagokkal, mint a kor berlini „sztársebésze” Johann Friedrich Dieffenbach (1792–1847), a második bécsi orvosi iskola vezéralakjai: Joseph Skoda (1805–1881) és Karl Rokitansky (1804–1878), vagy a Josephinum magyar származású tanára, Töltényi Szaniszló (1795–1852), de voltak Bécstől és Berlinton kívül távolabbi levelező tagjai az egyesületnek, így Párizsból, Lipsceből, Klagenfurtból és Londonból.<sup>24</sup> A hazai, levelező tagok közül kiemelnénk az Orvosi Társaságban is aktív Krenmüller (később Tormay) Károlyt (1804–1871), Tolna vármegye főorvosát, a nagy orvostörténészt, Linzbauer Xavér Ferencet (1807–1888, ekkor a Jász Kerület rendes főorvosa), valamint a reformkori orvosegyesületek megszervezésében óriási szerepet játszó Wachtel Dávidot (1807–1872), korábban óbudai uradalmi-, majd temesvári kincstári orvost.<sup>25</sup>

A rendszertelen tagfelvételek, valamint számtalan tag inaktívvá válása miatt 1839 nyarára elengedhetetlenné vált a tagsági viszonyok rendezése. Ennek közvetlen kiváltó oka az volt, hogy sok kolléga sem a tagdíjakat nem fizette be, sem a levelekre nem reagált. Úgy döntöttek, hogy akik kezdettől fogva tagok, vagy akiket szabályosan felvettek a rendes tagok sorába, azoktól továbbra sem tagadhatják meg a rendes tagságot (az esetleges inaktivitás ellenére sem).<sup>26</sup> Schmidt János ugyanakkor indítványozta, hogy határozzák meg a rendes tagok számát és azt ne lehessen a továbbiakban tetszés szerint növelni.<sup>27</sup> Az új tag innentől fogva rendes, rendkívüli vagy levelező lehetett. Rendes tagnak számított az addig megválasztott tag, akiknek a jövőbeni inaktivitás elkerülése érdekében aláírásukkal kötelezettséget kellett vállalniuk, hogy öt éven belül nem lépnek ki az egyesületből. A rendes tagok számát 40 főben maximalizálták, soraikba új tagot csak egy másik kilépése vagy elhalálozása esetén lehetett választani. Rendkívüli tag lehetett minden más pest-budai orvos-, sebész- vagy vegyészdoktor, amennyiben hajlandó magát az egyesület határozatai alá vetni, levelező tag pedig minden hasonló végzettségű, ám nem helyi doktor. A rendes tagok számának meghatározásához bizottságot neveztek ki,<sup>28</sup> ami 1839. szeptember 28-án mutatta meg ezzel kapcsolatos tervét a tagoknak. Az egyesületnek ekkor 36 rendes és 7 levelező (*correspondens*) tagja volt.<sup>29</sup> Egy év múlva, feltehetően a változatlanul nagymértékű inaktivitás miatt, felülvizsgálták, hogy kizárhassák-e azokat a rendes tagokat, akik nem látogatják az üléseket, s biztosítanak ezzel szemben helyet az újonnan jelentkezőknek.<sup>30</sup> Az 1842-es alapszabályok szerint a rendes tagok száma 60 főben volt maximálva.<sup>31</sup> (Egy év azonban múlva feloldották a numerus clausust.<sup>32</sup>)

A korai jegyzőkönyvek tanúsága szerint az új tag bevásztása egy rendes tag ajánlása-, vagy annak önkéntes jelentkezése (például írásos megkeresése) alapján történt. Ilyen esetekben a következő ülésen szavaztak a leendő tag sorsáról. Az 1840-es évektől kezdve az egyesület éves nagygyűlésén (október közepén) döntöttek az új tagok bevásztásáról,<sup>33</sup> akik pozitív válasz esetén belépésükkor oklevelet is kaptak.<sup>34</sup> Egy 1845-ös

feljegyzés szerint szeptember 15-től ki kellett függeszteni az új tagnak jelentkezőket, majd a nagygyűlésen személyesen is be kellett bocsátani őket a többi tag elé.<sup>35</sup> Ugyanettől az évtől az új belépőnek-belépéséért-előadást is kellett tartania.<sup>36</sup> Ekkoriban inkább levelező tagokat választottak be az egyesületbe, akiknek részvétele azonban csak jelképesnek tekinthető, hiszen ülésekre nemigen jártak, legfeljebb az egyes tudományos kérdésekről, járványokról szóló levelezésben vettek részt. Ennek ellenére a rendes tagok száma sem volt kevés, az 1844/1845-ös évben 67 rendes-, 16 tiszteletbeli- és 130 levelező tagja volt az egyesületnek, míg a következő évben a rendes tagok száma két fővel bővült.<sup>37</sup>

### A TAGSÁG ÖSSZETÉTELE

Az egyesület alakuló ülésén 1837. október 7-én 16-an vettek részt, majd az ugyanazon a napon tartott második ülésén már 36-an.

Minden, az egyesülettel foglalkozó tanulmány, monográfia megemlíti az orvosi kar és az attól független orvosok ellentétét, ami nagy szerepet játszott az egyesület életre hívásában.<sup>38</sup> Korbuly szerint a gyakorló orvosok nehezen tudtak megélni, és Jankovich Antal nádori orvos 1838-as tudósítása szerint még köztük sem volt túl jó viszony.<sup>39</sup>

Ez a feszültség nem csak az alapítók névsorán látszik, hanem azon is, hogy id. Bene Ferenc, az orvosi karon (1840-ig) a különös kór- és gyógytan oktatója 1837. október 21-én ugyan betegsége miatt nem jelent meg az egyület aktuális ülésén, ugyanakkor fiával, ifj. Bene Ferencsel megüzente, hogy hivatalos elfogadásukig tanácsosabbnak tartaná, ha nem működnének. A megfélemlítés hatásos volt: a beszámolóok szerint a gyűlésen számos orvosdoktor megjelent (Tessényi elmondása szerint 126 főt hívott meg), azonban „csak” 55 merete aláírni az ülés jelenléti ívét.<sup>40</sup> Az óvakodás ellenére is növekvő létszám jelzi: a kortárs, Pest-Budán működő orvosok között igenis igény volt az önszerződés eme újszerű – és ekkor nagyon divatos – formájára.

Az Egyesület és az orvosi kar kapcsolata nem volt felhőtlen, amit jelez, hogy az 1842-es alapszabályban külön pontban kellett figyelmeztetni az egyesület tagjait, hogy az egyesület és a kar ülésein elhangzó felolvasások során azonos téma esetén szükséges az előzetes egyeztetés az orvosi karral.<sup>41</sup> Győry Tibor szerint azért is maradtak 1843-ig távol az orvosi kar oktatói az egyesülettől, mert úgy vélték, az kifejezetten ellenük jött létre.<sup>42</sup> (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az 1840-es *Orvosrendben*<sup>43</sup> 21 olyan orvos-egyesületi tag szerepel, aki 1837 és 1840 között lépett be az egyesületbe, és akit az orvosi kar rendes tagjának neveznek.)

A konfliktusokat elemezve nem feledkezhetünk meg a tagságon belüli ellentétekről sem. Erre mindössze néhány jegyzőkönyvben lehet utalást találni, ami alapján leginkább Bugátot és Flórt érthették közvetett módon támadások. Flór egy alkalommal panaszkodott is a társaságban lévő rosszindulatú–ám közelebről meg nem nevezett–tagokra,<sup>44</sup> Ecksteint pedig egyszer, stílusa miatt az elnöknek kellett helyreutasítania.<sup>45</sup> Feltehetően azonban több civakodás is lehetett a tagok között, mert 1839 nyarán Szuhányi Márton elnöknek külön figyelmeztetnie kellett kollégáit az egyesület kezdeti céljaira, külön kiemelve a *dignitas, valor, perennitas* jelszavakat.<sup>46</sup>

### I. kép.

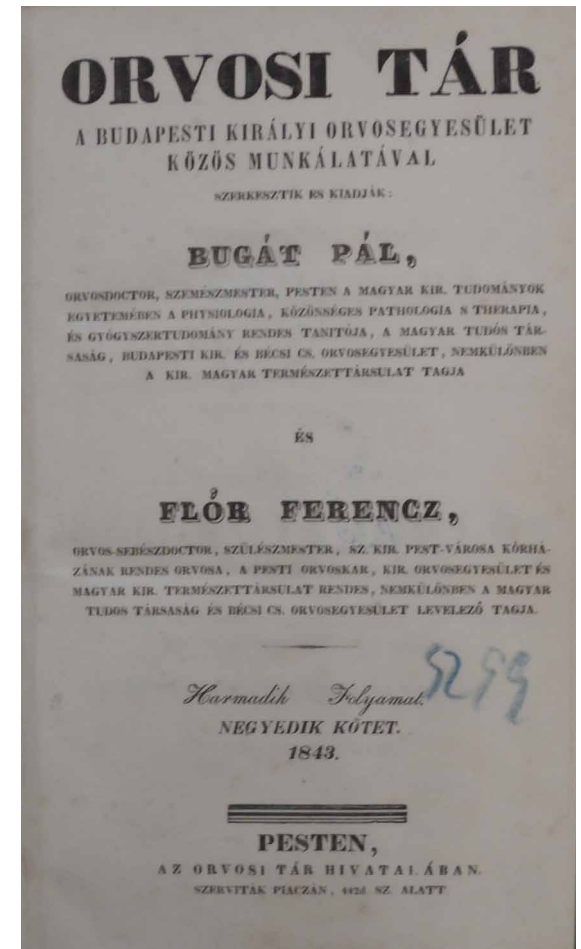
*Az Orvosi Tár címlapja, utalással a Budapesti Királyi Orvosegyesülettel lévő együttműködésre*

1843, Harmadik Folyamat, Negyedik Kötet

A tagok anyanyelve helyett a jegyzőkönyvek 1842-ig a tudomány egyetemes nyelvén, latinul íródtak, 1842-től pedig magyarul. Az alapszabályokat Tessényi még németül dolgozta ki,<sup>47</sup> ám már a társaság második ülésén kérték a résztvevők, hogy azokat az anyanyelvükre, magyarra is fordítsák le,<sup>48</sup> október végén pedig elkészült a latin nyelvű változat is.<sup>49</sup> Az előadásokat azonban már kezdetől fogva mindenki a saját anyanyelvén is megtehetette (pontosabban latinul, magyarul vagy németül).<sup>50</sup>

A pesti orvosok dominanciájának köszönhetően a magyar anyanyelvű tagok hamar többségbe kerültek. Az 1840-es évek közepéről származó két taglistán ez azonnal szembeötlő az olvasó számára. 1844-ben és 1845-ben olyan összeírást készítettek az egyesületben, amelynek célja a különböző tagok tudományos tevékenységének bemutatása is volt. Ehhez minden résztvevőnek rövid életrajzot kellett írnia a listára. A bemutatkozások döntő többsége magyarul készült, a magyarul nem tudók pedig diplomatikusan – német anyanyelvük helyett – a latint választották. 1844-ben 26-an töltötték ki ezt az ívet, köztük 2 tiszteletbeli és 6 levelező tag, és mindössze egy, Loeblin Ignác töltötte ki magyar helyett latinul azt. A nyelvi határok földrajzi elkülönüléséről (pontosabban, egy-egy város, városrész nyelvi jellegzetességeiről) sokat elmond, hogy Loeblin Budán lakott, a Várban.<sup>51</sup> 1845-ben már jóval többen, 50-en töltötték ki a személyi listát. Ebből 7 latin nyelvű önéletrajzzal találkozunk. Itt azonban nem annyira topográfiai, mint inkább vallási háttere van a más nyelv használatának. Az említett 7 személyből 5 bizonyosan, de valószínűleg a maradék kettő is izraelita volt, s kivétel nélkül gyakorló orvosok Pesten. Feltehetően olyan környezetben mozogtak, ahol a magyar nyelv használatára nem, vagy csak ritkán volt szükség.<sup>52</sup>

Az alapítástól az 1848-as forradalomig számolva összesen 106 olyan személyt találunk, aki hosszabb vagy rövidebb ideig rendes tagként működött az egyesületben. Többségük (65 fő) még 1837 és 1840 között lépett be. Igaz, az 1837-ben csatlakozók közül sokan eltűntek az 1840-es évekre, heten pedig még 1848 előtt elhunytak, négyen





2. kép.  
Margitai Ivanchich  
Viktor (1812–1892)  
Fametszet, év nélkül,  
SOTE Lt. 318. V/98/1.

pedig kiléptek az egyesületből. Mind a 106 személyt vizsgálva azonban az alábbiak mondhatók el: felekezeti hovatartozás tekintetében meglehetősen vegyes volt az egyesület. Nagyjából a fele római katolikus (47), emellett 11 evangélikus, 8 református, 3 görögkeleti volt. A katolikusok mellett legnagyobb számban az izraeliták képviselték magukat (25 fő), akik szinte kivétel nélkül Pesten működtek gyakorló orvosként. Az egyesület nagy lehetőség volt számukra, hiszen vallásuk miatt sem az orvosi karon nem taníthattak, sem a vármegyék, szabad királyi városok alkalmazásába nem állhattak. 15 tag felekezeti hovatartozása ismeretlen, ám nevük alapján egy közülük még feltehetően izraelita volt.

A tagok több mint háromnegyede Pesten végezte tanulmányait (84 fő, ebből 73 nem is tanult máshol).<sup>53</sup> Mindössze hatan kezdték el az orvosi képzést Pesten, majd mentek át 2–3 év múlva Bécsbe. Arányi Lajos emellett tanult még Padovában, Kadisch Lajos pedig Paviában. 13 személynél csak bécsi tanulmányok mutathatók ki. Tehát a tagok többsége hazai földön sajátította el orvosi ismereteit, s így már egyetemi éveitől kezdve volt alkalma megismerni a hazai viszonyokat. Az egyesület legidősebb tagjai 1795/6 és 1820/1 között folytatták tanulmányaikat Pesten, de már itt is találunk olyan évfolyamot,

amelyről a későbbi egyesület több aktív tagja került ki: Jankovich Antal, Schmidt János és Tessényi Zsigmond együtt járt a pesti orvosi karra 1819/20 és 1823/4 között (és évfolyamtársuk volt a Josephinum későbbi tanára, Töltényi Szaniszló). Az 1820/1–1834/5-ös tanévekben szinte minden évfolyamról több későbbi aktív egyesületi tag került ki.<sup>54</sup> Külön kiemelni az 1831/2-ben kezdőket, ahonnan 6 későbbi egyesületi tag került ki, valamint az 1826/7-eset, ahonnan 9 fő. Az utóbbiban levők egy kivételével az egyesület alapító-, vagy oda még 1837-ben belépő tagok közé tartoznak. Igaz, köztük hárman (Bartha Károly, Hauser József és Kornély Mátyás) csak az egyesület létrehozására vonatkozó kérvényt írták alá, utána nyomuk veszett, míg az 1838-ban csatlakozó Kadisch Lajos egy év múlva kérte tagsága átminősítését levelezővé, ám erről az évfolyamról származott az egyesület életében végig tevékeny szerepet vállaló Egger Eduard, Plósz Lajos, valamint Schlesinger Ignác. Sőt, ehhez az évfolyamhoz tartozott Wachtel Dávid is, aki szintén egyesületi tag lett, igaz, csak levelező, mivel 1837-től Temesváron dolgozott. Az 1831/2-ben kezdők csak később, 1842–1844 között iratkoztak be az egyesületbe, ám az előzőekhez képest jóval aktívabb szerepet vállaltak. Közéjük tartozott Frommhold Károly, Jakobovits Mór, Trandaphill Kozma, valamint Brunner Ferenc és Mírsinszky (Málnay) Ignác.<sup>55</sup> Az „ötfős” évfolyamokról 1825/6-ból Piskovich Jánost és Rupp Nepomuk Jánost emelnék ki,<sup>56</sup> míg 1833/4-ből mindenki említést érdemel, hiszen közülük szintén rendkívül aktív, tehetséges egyesületi tagok kerültek ki. 1840-ben lépett be közülük Edvi-Illés László, Elsasser (Eleméry) Ferenc, Hoffer István és Nedelkó Döme, 3 év múlva pedig Rosenfeld (Rózsay) József.

Végzettség alapján az egyesület tagjairól elmondható, hogy nagy részük nem csak az orvostudomány iránt. A források szerint:

56 tag csak orvostudományi oklevelet szerzett,  
orvos- és sebészdoktor volt 14 személy,  
orvos- és sebészdoktor, valamint szülész-mester 6 fő,  
orvosdoktor és szülész-mester 13 fő,  
orvosdoktor és szemész-mester 4 tag,  
orvos- és bölcsészeti doktor 2 fő,  
orvos- és sebészdoktor, szülész- és szemész-mester 1 személy (Arányi Lajos),  
orvos- és bölcsészeti doktor, valamint szemész-mester 1 fő,  
orvosdoktor, szülész-mester és állatorvos 1 fő,  
vegyészdoktor 1 fő (Wagner Dániel),  
orvos- és szemészdoktor 1 tag (Krick (Kick) Rudolf).

A pesti és bécsi orvosi kar anyakönyveit<sup>57</sup> vizsgálva 11 olyan tagot ismerünk, aki orvosi érdeklődését már családjából hozta, mivel apja is orvosdoktor, vagy gyógyszerész, esetleg seborvos volt.<sup>58</sup>

## BUDA ÉS PEST ELLENTÉTÉNEK JELENTKEZÉSE

Pest „dominanciája” Buda felett, Pest jelentősebb szerepe, az ottaniak kezdeményező-készsége világosan látszódik a tagság összetételén. Már az alakuló ülésen részt vett 13 tag közül mindössze kettő kötődött ebben az időben Budához, mégpedig annak főorvosai (Aizinger András és Christen Kristóf, Buda tiszteletbeli főorvosai), míg egy, Jankovics Antal mindkét városrészhez (dolgozott a Rókus Kórházban asszisztensként, majd József nádor udvari orvosa lett).<sup>59</sup> Az ugyanazon a napon tartott második ülésen újonnan megjelent 2 személyből 2 bizonytalan hovatartozású mellett csupán 4 új budait tudunk említeni, igaz, köztük már csak egy volt hivatalos tisztséget betöltő, a többiek gyakorló orvosok.<sup>60</sup>

Pest elsőbbségét jelezte az is, hogy Budát sokáig egyszerűen kihagyták az egyesület megnevezésből, ami a 2. ülés jegyzőkönyve szerint *Societas literata Pesthiensis Medicorum practicum* lett,<sup>61</sup> s ez volt a nevük egészen 1843-ig.<sup>62</sup> Az 1840-es években az egyesület pecsétjén *Societas Medicor[um] Pestiens[ium] et Budens[ium]* felirat szerepelt, míg az Orvosi Társban *Budapesti Királyi Orvosegyesület* néven közölték jegyzőkönyveiket, előadásait.

A gyűlések színhelye szintén Pesten volt, Mokossinyi Mihály lakásán (Alsó Duna-sor 50.), aki két szobát bocsájtott az egyesület rendelkezésére havi 6 Ft bérleti- és 1 Ft kiszolgálási díjért.<sup>63</sup> Itt működött a könyvtár is. A helységet folyamatosan csinosították, 1838-ban például 10 kiemelkedő orvos vagy tudós (így Linné, Broussais, Johann Peter Frank, Corvisart stb.) szobrával.<sup>64</sup>

Az első jegyzőkönyvekben még jelölték az adott ülés helyszínét is, s ezek kivétel nélkül mind Pesten voltak. Az 1838-as árvíz azonban tönkretette Mokossinyi, az egyesület könyvtárosának lakását, és így az egyesület korábbi székhelyét is. Grünhut Jakab ekkor

ingyen felajánlotta lakását új központul, az egyesület azonban végül nem fogadta el a kedves ajánlatot, inkább Mokossinyi lakásának helyrehozatalára szavaztak,<sup>65</sup> majd 1844-ben mégis átköltöztek a Sebestyén tér 294. sz. alá.<sup>66</sup>

A pesti tagok fölénye látszódik az 1844-ben és 1845-ben (hiányosan) kitöltött taglistákon. Az előbbi kitöltő 23 fő között 3 budai van, míg az 1845-ös ív 50 aláírója között mindössze 6



3. kép.  
Frommhold Károly (1810–1876),  
a Budapesti Királyi Orvosegyesület  
tankedvelő tagja 1842-től

Ceruzarajz, év nélkül,  
SOTE Lt. 318. IV/77.

budai szerepel. Jellemző módon a budaiak között inkább a város alkalmazásában álló orvosokkal találkozunk (városi főorvosok, fürdőorvosok), míg a pestiek között a magánorvosok vannak többségben.

A 106 reformkori rendes tag egészségét vizsgálva szintén inkább pestieket találunk. Születési hely alapján 8 tag volt budai, míg 30 pesti származású. A többiek vidéken vagy külföldön születtek, s pesti tanulmányaikat követően telepedtek le Pesten. Budához ebben a korszakban 13-an kötődtek, s közülük is csak hárman voltak a saját lábukon álló magánorvosok.

## AZ ÜLÉSEKEN RÉSZTVEVŐK LÉTSZÁMÁNAK INGADOZÁSA

A egyesület ülésein résztvevők pontos számáról és személyéről az első négy ülést leszámítva (1837. október 7–21. között) mindössze 1842. április 15-étől rendelkezünk adatokkal (a forradalom idejéről fennmaradt utolsó jegyzőkönyv 1848. június 30-án íródott).<sup>67</sup> Ez összesen 140 ülés adatait jelenti. A rendkívüli üléseket és közgyűléseket leszámítva ekkor már állandósult az ülések időpontja (hónap eleje és közepe), valamint menetrendje is. Mivel az első négy, 1837. évi összejevetel célja a frissen alapított egyesület további működési feltételeinek szabályozása volt, ezért vizsgálatunkban ezzel részletesebben nem foglalkozunk.<sup>68</sup>

Az 1842. április 15. és 1848. június 30. közötti időszakban tehát 136 ülésről van tudomásunk. Ebből 134-et tudunk a résztvevők alapján vizsgálat alá vetni, mivel az 1844. október 14–15-i tisztújításon csak az újonnan megválasztott tisztségviselőket és az új tagokat említik, és az 1847. november 30-i ülésen megjelentek nevével és számáról sem emlékeztek meg. Ez alapján az említett időszak ülésein átlagosan 19 fő vett részt.<sup>69</sup>

Évenként vizsgálva a résztvevők számának ingadozását<sup>70</sup> elmondható, hogy a tagok leginkább 1842 és 1845 között tanúsítottak érdeklődést az ülések és az ott elhangzó előadások iránt, míg 1846 után folyamatos csökkenésnek lehetünk tanúi. Igaz, 1848 első felében már az orvosok tevékenységét is inkább a forradalom eseményei határozták meg, egyre jobban háttérbe szorítva a szakmai előadásokat és vitákat (ez alól egyetlen kivétel volt: az érzéstelenítéssel kapcsolatos vívmányokról szóló disputák). A közgyűléseket nem számítva legtöbbször, 45-en az 1845. április 30-i ülésen voltak jelen, noha azt semmilyen különleges előadás nem indokolta volna (Schmidt János mutatott be néhány esettanulmányt), igaz, 1844–1845-ben számtalan alkalommal húsznál többen is elmentek a gyűlésekre, ami, a többi évhez viszonyítva, már nagy eredménynek számított az egyesület életében.

A rendes tagok mellett levelező- vagy tiszteletbeli tag, esetleg vendég meglehetősen ritkán látogatta meg az egyesület üléseit (meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy egyiket aktív tagnak köszönhetően élénk levelezésben álltak számtalan hasonló, külföldi egylettel, illetve professzorral). Levelező tag a fent említett időszakban mindössze 11 alkalommal jelent meg, ami a magyar származású párizsi professzor, Mandl, valamint az egyesület alapítói közé tartozó, ám az 1840-es években levelező taggá avanszált Ivánchich Viktor (1812–1892) és egy nagyváradi orvosdoktor kivételével egyetlen Sauer Ignáccal (1801–1863). Sauer 1843. február végén vett részt először az összeje-

veteleken, és ugyanezen év szeptemberéig szinte minden alkalmon tevékenyen részt vett. Jelenléte azért is kiemelten fontos a társaság történetében, hiszen – ahogy annak monográfiája, Korbuly György is írta<sup>71</sup> – megalakulásukhoz óriási motivációt jelentett az orvosi kar tagjai, valamint a magánpraxist folytató pest-budai doktorok közötti ellentét. Sauer tehát – Bene Ferenchez hasonlóan – egyfajta közvetítővé is vált ezáltal a két csoport között. Szorgalmas látogatásainak eredményeképpen az 1843. októberi közgyűlésen rendes tagnak is megválasztották. Igaz, innentől kezdve már ritkábban jelent meg (összesen 20 alkalommal szerepel a résztvevők között, utoljára 1846. szeptember végén tette tiszteletét az egyesületben).

A tiszteletbeli tagok közül, noha 1848-ig 19 orvost választottak így be az egyesületbe, mindössze egy, Kováts Mihály (1768–1851) jelent meg az egyesület ülésein. Kováts ekkor már a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja is volt, ahol szintén tevékeny szerepet vállalt. 1843. június közepétől 1847. szeptember közepéig szinte folyamatosan megtisztelte jelenlétével az összejöveteleket (összesen 32 alkalommal).

Idegenek leginkább vendégként látogatták az orvosegyesület felolvasásait, jelenlétük szinte folyamatos volt.<sup>72</sup> A „vendégek” összetétele meglehetősen vegyes volt. Ide számították a Pest-Budán átutazó egyszeri orvostanhallgatót, világot járó orvosdokort (érkeztek ide Württembergből, Karlsbadból, Marienbadból is), a vidéki főorvosokat (például Havas Ignác, Tolna vármegye főorvosa), illetve az egyesülettel egyéb kapcsolatban nem álló, ám Pesten élő és praktizáló orvosokat (ezek egy része azután be is lépett az egyesületbe, így például Joffe Antal, Kovács Sebestyén Endre vagy Halász Géza). A vendégek közé tartozott a Bécsből hazatérő, 1844 és 1847 között ismét Pesten tartózkodó Arányi Lajos (1812–1887) is, akit Sauerhez hasonlóan – nagy tudása és aktív részvétele miatt – szintén beválasztottak az egyesület rendes tagjai közé.<sup>73</sup>

Amint az a fentebbi példákból is látható, az egyesület, a rendes tagok limitált száma ellenére, nyitott volt az érdeklődő és tehetséges orvosdoktorok befogadására. Ennek egyik oka, hogy a neves, idősebb doktorok, professzorok jelenléte az egyesület megítélését is pozitívan befolyásolta, másrészt, mivel elsősorban szakmai-tudományos alapon nyugvó szervezet volt, az egyesület életét is felpezsdítették az egyedi véleménnyel, újdonságokkal előálló fiatalok és tapasztaltabb kollégák.

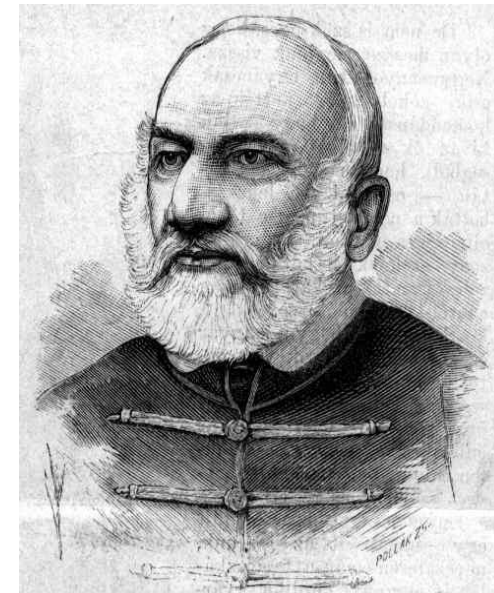
## ELŐADÓK, ELŐADÁSOK

Noha Salacz Pál készített egy kimutatást az egyes években elhangzott előadásokról,<sup>74</sup> elemzésünket nem ennek alapján kívántuk elkészíteni. Ennek egyik oka, hogy Salacz nem jelölte meg az adott előadás elhangzásának pontos dátumát (nem beszélve arról, hogy számtalan esetben több ülésre is elhúzódhatott egy felolvasás és az azzal kapcsolatos vita), másrészt Salacz az előadásnak nem számító, javarészt a közelmúlt időjárásáról vagy az aktuális járványokról szóló beszámolókat is beledolgozta jegyzékébe. A jelen tanulmány ezzel ellentétben, részletesebben mindössze az előadásokkal kíván foglalkozni, annál is inkább, mivel az említett tájékoztatók általában nem is köthetők egy-egy személyhez a jegyzőkönyvek tanúsága szerint. (Általában valaki felvázolta, hogy a saját praxisában milyen járványos esetekkel találkozott a közelmúltban, s ehhez

### 4. kép. Gömöri Havas Ignác (1803–1887)

*Fametszet, Ország-Világ, 1887,*

*SOTE Lt. 318. V/38.*



csatlakozva mondták el a többiek is, hogy ők milyen hasonlóságokat vagy eltéréseket tapasztaltak.)

Az első találkozók beszédtemája, értelemszerűen, az egyesület felépítésével kapcsolatos alapok rögzítése volt. Ide tartozott az alapszabályok megvitatása, ezen belül a taggá válás feltételeinek pontosítása. Az ülések menetrendjét 1838. február 10-én szabályozták.<sup>75</sup> Eszerint először az elnök (aki általában nemcsak az adott ülés, hanem lehetőleg az egyesület elnöke is volt) közölte a napirendet, bejelentette az aktuális felolvasást, majd – hitelesítés céljából – ismertették a hallgatósággal az előző ülések jegyzőkönyvét. (A jegyzőkönyveket 1839-től az egyik titkár vezette tavasszal, a másik ősszel.)<sup>76</sup>

Ezután következtek az elnökség hozzászólásai és kérdései, majd szóbeli orvosi jelentések és javaslatok hangzottak el. Az előadást állva kellett megtartani, az előadóhoz csak ezután lehetett észrevételekkel, kérdésekkel fordulni (szintén felállva), a titkár beleegezésével.<sup>77</sup> Ezt szóbeli beszélgetés követte az aktuális „uralkodó betegségekről”, esetleges járványokról – a vitát végül az elnök rekeszthette be. Az ülést egyéb szóbeli megbeszélések, szabad eszmecsere zárta le, amit 1840-től rögzítettek írásban is.<sup>78</sup> A járvánnyal, időjárással kapcsolatos megjegyzéseket igen, az üléseket lezáró vitákat kezdetben még nem örökítették meg írásban.<sup>79</sup>

Az 1840-es évekre kristályosodott ki az ülések menetrendje és szilárdultak meg a gyakorlatban is az 1838-as jegyzőkönyvben előírtak.

Az első előadást már 1837. november 4-én bejelentették, ekkor Eckstein Frigyes közölte, hogy a következő alkalommal a reumás betegségekről fog beszélni.<sup>80</sup> Ennek ellenére az első két évben inkább a szervezeti kérdések voltak hangsúlyosak, 1838-ban nagyjából minden második ülésen hangzott csak el valamilyen önálló előadás.<sup>81</sup>

Az egyéni, tudományos kérdéseket boncolgató felolvasások, illetve az üléseket kísérő, járványügyi helyzetet elemző viták mellett az összejöveteleken számtalanszor egy-egy nehezebb orvosi eset bemutatása jelentette a tagok számára az aktív szereplési lehetőséget. A betegeket és betegségeiket ezekben az esetekben nem csak szóval jellemezték, hanem – amennyiben ez lehetséges volt – be is vitték az ülésre és szemtől szembe megmutatták az előadók tagtársaiknak (a betegnek ebben az esetben – természetesen – nem kellett fizetnie az orvosi vizsgálatért). Tanácsalanság esetén a beteget „továbbadták” egy tapasztaltabbnak tartott kollégájuknak. Így például 1838-ban Schlesinger kifejezetten azzal a szándékkal vitte be egyik páciensét az egyesület ülésére, mert ő nem jutott vele semmire, és abban reménykedett, hogy Eckstein Frigyes talán



6. kép. Kovács  
Sebestyén Endre  
(1814–1878)

Fametszet,  
Vasárnapi Ujság, 1856,  
SOTE Lt. 318. VI/60/3

A „Vasárnapi Ujság” borsotk egyrészt nagy megrövidítéssel jelenik meg... Előzetes díj július–decemberig azaz: 6 hónapra Budá-Pesten hához külföldre vagy új a „Vasárnapi Ujság” kiadó-hivatalához (egyetemutca 4. sz.) bérmentve utasítandó.

**Kovács Sebestyén Endre.**

Kinek van nevesebb hivatása, mint az orvosnak? Ki érdemli meg nevének örökösét inkább, mint az, ki mindenkinél eszébe jut, midőn szenved, ki örökös harcban áll a halállal, a szenvedéssel, kinek embertársának életét, egészségét megratarnia?

Már magában arra, hogy valaki az orvosi pályára lépni elhatározza magát, nagy lelki erő kell; lemondással, türelemmel kezdődik, kitartó szorgalommal halad az orvosi pályán, és soha sincsen vége. Az orvos holtá napjig tanul.

Kitanulja előbb a könyveket, aztán az embereket, és minden külön ember, külön tudomány ő előtte, a kit tanulmányoznia kell, hogy segítségére lehessen.

Az orvos az Istennek jobb kéz felől álló szolgája, a ki elküldtetett helyre igazgatói a hibákat, miket a természet remekében az idő és az elemek okoznak, enyhíteni a csapásokat, miket a büntető ég szabott az emberiségre.

Kik e nem és magasra emelt pályán hazánkban a szenvedés emberiség áldását megszerzők nevének, azokat méltán mutatgatjuk be hirdetőt írtaink arckép csarnokában s még az első helyet is méltán átengedhetjük nekik.

Hazai orvosaink között kitűnő helyet foglal el Kovács Sebestyén Endre, jelenleg nem csak Pestnek, hanem egész magyar hazánk egyik leg- hírneveitől orvos és sebész tudora; született 1814-ben Garam-Fezékenyben Barsamegyében, hol atyjá helyét hitványan felkelté vala. Gymanstialis iskolát a debreczeni főiskolában végzte. 1835-ben a pesti k. egyetemnél az or-



Dr. Kovács Sebestyén Endre.

vosai pályára lépett, orvostudorá lett 1841. Csakhamar ezután a gyakorlati sebészeti tanácsok segédévé nevezetett ki; nem különben az épen akkor keletkezett természettudományi társulatnál titoknokai hivatalt nyert. Mindeközben az orvosi pályán, sebészeti kiképzése végett a bécsi egyetem látogatása meg, igen szép sikerrel. Segédi állomását 3 évig viette (ez idő alatt a rendes tanárt többször és mindenkor közhelyeskedéssel helyettesítette). 1843-ban sebészstudorá avatott; ugyanazon évben a budapesti kir. orvosgyűlés tagjává nevezetett ki, 1848-ban a pesti orvosi kar tagjává választott. Emberszerető szíve és tudomány-szomja szép tehetséggel párosult a orvosi tapasztalatok végett vágy kapá meg a külföldet is beutazni. Így látogatta meg a reá következők években Németország, Belgium, Franciaország és Anglia orvosait. 1848-ban a magyar miniszterium orvosi egyetemi titkárrá nevezte ki. 1849-ben szab. k. Pest város polgári körháza második sebész osztálya vezetésével, mint főorvos és mítő bízott meg. 1850. a budapesti kir. orvosegyület második titoknokává választott. Kovács általában egyike legképzettebb s ügyesebb orvosainknak. Ki nemcsak a körülmények gyors és biztos megállapításában bír ügyességgel, de a kör orvoslásában is. Legkitűnőbb azonban a sebészeti műtételek olyl mérés mint szorosság kezelésében, melyben ritkítja pártját. Mint ember, közéletben és szeretetben áll, mint kinek emberszerető szíve sok szék szegénynek nyujta már ingyen segélyt és épület

tud segíteni rajta, így az ő gondjaira bízta páciensét. Eckstein a következő ülésen lelkiismeretesen be is számolt a páciens állapotáról és kezeléséről.<sup>82</sup> Az 1840-es években a betegek ily módon történő bemutatása azonban már más célt szolgált. Míg az első években ezt a konzílium egy speciális formájának tarthatjuk, amellyel arra törekedtek, hogy a beteg meggyógyuljon, a későbbiekben inkább az érdekeségek, „monstrumok” kerültek előtérbe. Így mutatta be például 1845-ben Rosenfeld „egy szörny fejét”, ifj. Bene pedig egy „hímnőt”.<sup>83</sup>

Az önálló előadások meghatározó témái közé tartoztak a korszak nagy betegségei (kolera, hagymáz – azaz tífusz, bujasenyv – szifilisz). Emellett, elsősorban a vegyész-doktoroknak, fürdőorvosok tagoknak köszönhetően, népszerű kérdés volt még a különböző fürdők gyógyvizeinek elemzése is.<sup>84</sup> Tisztán kémiai előadásokat azonban ritkán tartottak.<sup>85</sup> Szintén ritkán tartottak átfogó, nagyívű előadásokat, inkább a konkrét kérdések feltevése volt jellemző az egyesületre.<sup>86</sup>

A tapasztalatok megosztásának egyik módja a külföldi tanulmányutakról tett beszámoló volt. Ezt leginkább Eckstein Frigyes, az egyesület 1839 és 1941 közötti elnöke gyakorolta.<sup>87</sup> Emellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az egyesület milyen je-

lentős fóruma volt azon fiatal orvosoknak, akik szerették volna bemutatni találmányukat, vagy legalább elterjeszteni a külföld új vívmányait. Így vitatták meg az elsők között Magyarországon az éternarkózis hatásait,<sup>88</sup> tartott előadást Halász Géza és Jankovich Antal a kopogtatásról és hallgatóságról, azok népszerűsítése érdekében,<sup>89</sup> beszélhetett Schöpf-Merei Ágost a különböző gyermekbetegségekről és a pesti gyermekkórházról,<sup>90</sup> vagy Nedelkó Döme a modern fogászatról és azok eszközeiről.<sup>91</sup> Az előadások témáját és tartalmát megvizsgálva elmondható, hogy leginkább ebben rejtett a Budapesti Királyi Orvosegyesület modernsége: az orvostudomány nemzetközi eredményeire való reflektálásban, tudományos kérdések feltevésében.

Hiába van egy egyesületnek több száz tagja, az egyesület tudományos életben betöltött szerepét ténylegesen annak aktív tagjai határozzák meg, s különösen igaz ez az első, úttörő szervezeteknél. Nem volt ez másként a Budapesti Királyi Orvosegyesületnél sem. A tiszteletbeli és levelező tagokat nem számítva 1848 előtt az egyesülethez 109 személy kötődött szorosabb formában (alapító vagy rendes tagként, lásd fentebb). Közülük mindössze 45-en tartottak előadást valamelyik ülésen (a járványügyi–idővel kötelező jellegűvé váló–beszámolókat nem számítottuk ide, különösen mivel idővel a kezdeti önkéntes jelentéstételt felváltotta az elnök, aki a vizsgálandó hónapra előre kijelölte a tagokat). Ennek a 44 tagnak is döntő többsége mindössze egy-két előadást tartott (egyét 11 fő, kettőt 8 fő, hármat 7 fő).<sup>92</sup> Ez természetesen elsősorban személyiség-, és nem tehetségfüggő kérdés volt, hiszen egyszer beszélt Bugát Pál, kétszer pedig Halász Géza és Balassa János, háromszor Nedelkó Döme. Esetükben ennek okai az egyesülethez való kései csatlakozás, a szereplésre kevésbé vágyó természet és/vagy a tagok között megbúvó személyes ellentétek voltak.

A tagok aktivitását le lehet mérni az általuk tartott előadások és a gyűlések rendszeres látogatása mellett a különböző tisztségek viselésén, bizottságokban való részvételén (például az alapszabályok kidolgozásában résztvevők, az egyesület működéséért különböző küldöttségekben szerepet vállalók, a pénztári kimutatások ellenőrzői vagy a járványhelyzetről jelentést készítő). Nem lehet ugyanakkor figyelmen kívül hagyni az összejöveteleken túli kapcsolattartás különböző formáit sem, így például egymás praxisának meglátogatását. Így hívta meg Pólya József egy alkalommal az általa alapított örültekházába, Piskovics János pedig a Rókus Kórházba konzultációra társait.<sup>93</sup> Az igazán tevékeny tagok pedig más tudományos szerveződésben is részt vettek, így a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésein. A Bugát kezdeményezésére 1841-ben megalakult, nem csak az orvoslással, hanem a reália minden ágával foglalkozó Természettudományi Társulatba is több orvosegyesületi tagot sikerült megnyernie az alapítónak (a társulat sokkal nyitottabb volt új tagok befogadására, mivel céljai között a tudományos ismeretterjesztés szerepelt, így sem lakhelyhez, sem tudományos címhez nem kötötték a csatlakozást). A Társulatba 1848-ig 30 orvosegyesületi tag lépett be.

Nagy szükség is volt a kevés aktív tag folyamatos bátorítására, mert a többségből a kezdeti lelkesedés hamar elillant, s amint fentebb is láthattuk, ez részben hozzá is járult a tagsági viszonyok rendezéséhez (a közöny mértéke leginkább az 1843-tól kitűzött pályaművekre való jelentkezések hiányában mérhető fel).<sup>94</sup> Sok bosszúságot okozott a tevékeny társak számára a többiek hanyagsága is (tagdíjak nem fizetése, nem válaszolás a meghívókra, könyvtári könyvek visszavételének „elfelejtése”–lásd lejjebb). Közülük

még kevesebben jutottak el odáig, hogy külön kérjék kilépésüket, 1848-ig mindössze 4 ilyen esettel találkozunk: Nieszner István (tagság: 1837–1839), Ivanovich András (alapító tag, 1837–1843), Kozma József (1839–1844), Aizinger András (1837–1847).<sup>95</sup>

Az aktív tagság nem csak az előadások tartását jelenthette, hanem a gyűléseken való rendszeres részvételt, illetve publikálást az 1842-től az egyesület jegyzőkönyveit rendszerezésén, az ott elhangzott előadásokat pedig gyakran leközlő *Orvosi Tárb*an, amely a kor egyetlen *hosszú távon* sikeres, magyar nyelvű, kifejezetten orvosi szakfolyóirata volt. Az *Orvosi Tárb* 1842. januári száma szerint az egyesület 25 tagja jelentkezett munkatársul a folyóirathoz.<sup>96</sup>

Az egyesületben többször is felmerült saját folyóirat létrehozásának szükségessége. Eredetileg 1838-ban szerettek volna egyet indítani. Az ügy fontosságát jelzi, hogy az orvosi szakfolyóirat megindításához szükséges feltételek megvizsgálásával, a lehetőségek felméréssel 9 tagot bíztak meg.<sup>97</sup> Emellett Wagner Dániel felvetette egy külön gyógyszerészeti folyóirat létrehozásának fontosságát.<sup>98</sup>

Minden jó szándék ellenére ez a próbálkozás végül sikertelen maradt (már 1838 februárjában lemondtak róla, igaz, akkor még csak „ideiglenesen”).<sup>99</sup> Az 1838-ban újra meginduló *Orvosi Tárb*, amit Bugát és Flór be is mutattak az egyesület egyik ülésén,<sup>100</sup> és amely amúgy sem bővelkedett a publikálni óhajtó orvosokban,<sup>101</sup> 1842-től a Budapesti Királyi Orvosegyesület jegyzőkönyveinek, valamint az ott elhangzott előadásoknak rendszeres publikálójává vált. Az egyesület saját – külön – folyóiratának ügye így lényegében okafogyottá vált.<sup>102</sup>

Egy tudományos egyesület működéséhez nélkülözhetetlen egy jó saját könyvtár megléte. Tisztában voltak ezzel az egyesület alapítói is, hiszen már az alapszabályban rögzítették annak szükségességét, működésének szabályait. Az újonnan beszerzett folyóiratokat és könyveket ezért lelkesen rögzítették a jegyzőkönyvekben is (ugyanaz a titkár vezette a jegyzőkönyveket és a könyvtárral kapcsolatos feljegyzéseket–leltár, kölcsönzési napló stb.). Wagner Dániel javasolta, hogy a tagok ilyen irányú kívánságainak rögzítésére nyissanak egy könyvet.<sup>103</sup> A könyvtár gyarapodásában nagy segítséget nyújtottak azok a tagtársak, akik az általuk megrendelt folyóiratok példányait, valamint saját könyveiket felajánlották az egyesület számára.<sup>104</sup> A későbbiekben azonban a könyvek, folyóiratok rendszertelen beszerzése helyett bizottságot jelöltek ki, amelynek feladata a szükséges folyóiratok kiválasztása lett.<sup>105</sup>

A kölcsönzésnél azonban már a kezdetekkor problémák adódtak: 1838 januárjában már kénytelenek írásban rögzíteni, hogy a jövőben csak előzetes lepecsételés, valamint jegyzőkönyv aláírása után adnak ki könyvet, folyóiratot,<sup>106</sup> augusztusban pedig ismételt meg kellett kérniük a tagokat, hogy ne felejtsek el használat után visszaadni a könyveket.<sup>107</sup> Talán ez is szerepet játszott abban, hogy 1843-ra végül Olvasodát állítottak.<sup>108</sup>

A járványokról szóló beszámolók kezdetben mindenféle előzetes megbeszélés vagy program nélkül zajlottak: az aktuális ülésen jelentkezett, aki úgy gondolta, hogy a praxisában ezzel kapcsolatban említésre méltó esettel találkozott. Eckstein Frigyes azonban már 1837 decemberében javasolta, hogy vezessenek külön nyilvántartást az éves betegségekről, járványokról.<sup>109</sup> Ehhez az ötletet feltehetően a II. József idején bevezetett és azóta állandósult éves egészségügyi és egyéb orvosi jelentések (*Krankenbericht*, *Wetterbericht*) adták, amit a szabad királyi városok, vármegyék alkalmazásában álló

orvosoknak kötelező is volt elkészíteni, és felküldeni a Helytartótanácsához. 1838 őszén megegyeztek abban, hogy a tagok készítsenek havonta jelentést a járványhelyzetről, és Schlesinger javaslatára a továbbiakban az elnök jelölte ki az egy-egy hónapért felelős tagot.<sup>110</sup> Flór később indítványozta, hogy táblázzák ki, ki az adott hónap felelőse (feltehetően addig többen figyelmetlenségből nem tudták, hogy éppen rájuk került-e a sor vagy sem).<sup>111</sup> 1840-től már állandó járványbizottság figyelte a különböző betegségeket.<sup>112</sup> Ennek eredményeként az 1846-os váltólázjárványról nem csak a fővárosi, de vidéki kollégák véleményét is kikérő felmérés született.<sup>113</sup>

Amint azt a fentiek alapján is láthatjuk, a Budapesti Királyi Orvosegyesület az alapításától kezdve az 1848-as forradalomig eltelt bő egy évtized alatt az ország egyik legfontosabb fórumává vált az orvostudományi továbbképzés területén. Az 1840-es évekre már számtalan rendes, levelező és tiszteletbeli taggal rendelkeztek, ám közülük az ülésen kevesebben vettek részt rendszeresen – igaz, köztük azonban annál tevékenyebb tagokat találunk, akik többsége már az egyetemen életre szóló barátságokat, szakmai kapcsolatokat kötött.

## ADATTÁR

### A Budapesti Királyi Orvosegyesület rendes tagjai (1837–1848)<sup>114</sup>

*Rövidítések:*

BKOE – Budapesti Királyi Orvosegyesület

ChD – sebészdoktor

ChemD – vegyészdoktor

GÄW – Gesellschaft der Ärzte in Wien

k. – körül

lev. – levelező

MD – orvosdoktor

MgChir – sebészmester

MgObst – szülésmester

MgOcul – szemésmester

MTT – Magyar Tudós Társaság

OculD – szemészdoktor

PhD – bölcséleti doktor

r. – rendes

tb. – tiszteletbeli

TTT – Természettudományi Társulat

vm. – vármegye

### Aizinger András (Andor) (rkat, Vác, 1806. k.–1858 k.)

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1825/6–1829/30

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1832. 10. 31.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 30, 1847. 12. 15-én kilépett)

Buda város tb. főorvosa volt a Tabánban 1840-ben és 1845-ben. A pesti orvosi kar r. tagja.

**Arányi (Lóstayner) Lajos György (rkat, Komárom, 1812. 05. 29.–Nagymaros, 1887. 07. 28.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1831/2–1835/6; Padova (fél év), Bécs (2,5 év)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1837. 07. 24.), ChirD (Pest, 1841. 06. 22.), MgObst (Pest, 1838. 05. 22.), MgOcul

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1844. 10. 14–15.)

A szigorlatok letétele után tanársegéd lett id. Bene Ferenc mellett. Két évig maradt ezen állásában, azután Padovába s innen félév múlva Bécsbe ment tanulmányútra, ahol két és fél évet töltött. 1842-től a TTT tankedvelő tagja. 1844-től a kórbonctan rk. tanára Pesten. 1847-ben ismét Bécsbe ment.

**Balassa János (evang, Szentlőrinc, 1814. 05. 05.–Pest, 1868. 12. 09.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1832/3–1834/5; Bécs, 1835/6–1836/7 (Bécsben állatorvoslást is hallgatott)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Bécs, 1838), ChirD (Bécs, 1838), MgObst (Bécs, 1838)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1843. 10. 14.)

1843-tól a gyakorlati sebészet tanára Pesten. 1844-ben a GÄW lev. tagja.

**Bartha Károly (ref, Szentegyházás–Radóc, Vas vm, 1805–Budapest, 1874. 05. 29.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1826/7–1830/1

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1834. 07. 26.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 10. 21.–csak a kérvényt írta alá, később az üléseket nem látogatta)

1840-ben gyakorló orvos Pesten, 1842-ben Pest város főorvosa. 1842-től a TTT tankedvelő tagja.

**Bene Ferenc ifj. (rkat, Pest, 1803–Budapest, 1881. 04. 29.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1820/1–1824/5

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1825. 09. 19.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 16.), majd tb. (1875)

1840/1–1843/4 között az orvosi rendőrség és a törvényszéki orvostan helyettes tanára Pesten, a pesti orvosi kar r. tagja. 1846 és 1852 között a BKOE alelnöke.

**Benedek Károly (Sopron–Buda?)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Bécs

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Bécs, 1835)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 10. 21.–csak a kérvényt írta alá, később az üléseket nem látogatta)

Gyakorló orvos volt Budán.

**Bernheim Lipót**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* ismeretlen (Bécs?)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD, ChirD, MgObst  
*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1842. 05. 12.)

**Bernstein Ármin (megh.: 1862 után)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* ismeretlen (Bécs?)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* ismeretlen

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1842)

**Bräuer József (rkat, Pest, 1804–Pest, 1856)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1823/4–1827/8

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1830. 12. 24.), MgObst (Pest, 1830. 10. 28.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1842. 05. 12.)

Pesten volt magánorvos, 1836/7-től a gyermekorvostan rk. tanára Pesten.

**Brunner Ferenc (rkat, Pest, 1814–Pest, 1861. 07. 11.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1831/2–1835/7

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1838. 09. 25.), ChirD (Pest, 1843. 03. 30.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1843. 10. 14.)

A pesti Rókus Kórház asszisztense, majd igazgatója, 1845-ben a kórház rendes főorvosa.

**Bugát Pál (rkat, Gyöngyös, 1793. 04. 12.–Pest, 1865. 07. 09.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1813/4–1816/7 (a második tanévvel kezdett)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1818. 12. 21.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1840)

1824-től az elméleti orvostan tanára Pesten, 1848-ban országos főorvos. Az Orvosi Társzerkesztője. Az ő kezdeményezésére alakult meg 1841-ben a TTT. 1844-ben a GÄW lev. tagja. A MOT első négy vándorgyűlésének (1841–1843) alelnöke.

**Christen Ferenc id. (rkat, Buda, 1760. 03. 04.–?)<sup>115</sup>**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest (1787-ben ösztöndíjjal hallgatta az állatorvoslást)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1788. 05. 09.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

Buda első rendes főorvosa a Várban és a Szent János Kórház főorvosa, a pesti orvosi kar r. tagja. 1844-ben a GÄW lev. tagja.

**Christen Kristóf András ifj. (rkat, Buda, 1783–Buda, 1847)<sup>116</sup>**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1813/4–1817/8

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1819. 07. 31.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

A doktorálás után 5 évet töltött külföldi tanulmányutakon, német, francia, olasz és hol-



land földön. Budán tb. főorvos, 1839/40-ben a pesti orvosi kar dékánja külső tagként. 1838–1839-ben a BKOE titkára.

**Czankel [Zankel] Ede (megh.: 1861)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* ismeretlen

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* ismeretlen

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1839)

**Cziegler József (rkat, Eszék, 1805k.–Pest, 1850)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1823/4–1827/8

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1829. 07. 05.), MgOcul

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1838)

1831-ben Lenhossék Mihály országos főorvost segíti a kolera leküzdésében. 1840-ben Buda r. főorvosa a Vízivárosban és kórházi főorvos. A pesti orvosi kar r. tagja.

**Demeter Vince József (rkat, Podolin, Szepes vm, 1812 k.–Pest, 1861)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1832/3–1836/7

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1838. 08. 23.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1842)

Pesten gyakorló orvos.

**Dietrich [Ditrich] Lajos (rkat, Pest, 1810 k. –Budapest, ?)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1829/30–1833/4 (az első évet kétszer járta, elször 1827/8-ban)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1835. 08. 10.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 10. 21.)

A pesti orvosi karon a szemészet professzorának asszisztense.

**Diescher [Discher] János (rkat, Pest, 1813–Budapest, 1883. 11. 11.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* ismeretlen (Pest?)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1838. 08. 21.), MgObst (Pest, 1838. 07. 07.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1844. 10. 14–15.)

A pesti orvosi karon a szülészeti klinika asszisztense, 1842-től pesti városi közszülész, 1844-ben Pest tb. főorvosa.

**Eckstein Frigyes ehrenbergi (rkat, Kolozsvár, 1803. 09.13.–Pest, 1859. 06. 08.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1820/1–1824/5

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1826. 01. 24.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

Gyakorló orvos Pesten, a pesti orvosi kar r. tagja. 1841-ben eredménytelen pályázatot nyújtott be a belgyógyászati tanszék megszerzéséért. 1843/4–1845/6 között az orvosi kar dékánja Pesten. 1842-től a TTT tankedvelő tagja. 1837–1838-ban a BKOE főtítkára, 1839–1841 között elnöke.

**Edvi-Illés László (evang, Réti, Győr vm, 1813. 12.29.–Jászberény, 1877. 06. 01.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1833/4–1835/6; Bécs, 1839/40

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Bécs, 1839)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1840. 07. 04.)

A Császárfürdő főorvosa. 1844 és 1850 között a BKOE titkára.

**Éger [Egger] Ede Illés (izr, Kremsier, Morvaország, 1800k.–Pest, 1872)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1826/7–1830/1

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1833. 03. 17.), MgChir (Pest, 1819. 09. 30.), MgObst

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

Magánorvos Pesten.

**Elsasser (Eleméry) Ferenc (rkat, Parabut, Bács vm, 1813 k.– Kiskunfélegyháza, 1861)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1833/4–1837/8

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1839. 05. 06.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1840. 06. 20.), lev. (1840. 10. 14.)

1843-ig Pesten, 1843–1847 között Zomborban gyakorló orvos, majd Alsóalapon fürdőorvos. A BKOE-be Flór Ferenc ajánlotta be. 1841–1844 között a BKOE titkára.

**Fellner Antal (rkat, Pest, ?–Pest, 1841)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Bécs, 1822/3-ban ötödéves hallgató

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Bécs, 1830)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 30.)

A pesti orvosi kar r. tagja és r. városi főorvos.

**Fleischer Tamás (rkat, szül. hely: Pest)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Bécs, 1823/4-ben Medicinæ Candidatus

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Bécs, 1823), MgObst

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 16.)

Magánorvos Pesten, 1845 előtt Pest város főorvosa.

**Flór Ferenc (rkat, Váradolaszi, 1809. 10.10.–Pest, 1871. 07. 07.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1827/8–1831/2

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1833. 03. 30.), ChirD (Pest, 1838. 11. 23.), MgObst (Pest, 1834. 06. 14.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1838)

Az állatgyógyászati intézet, majd a sebészeti tanszék tanársegéde Pesten, 1840-től a Rókus Kórház főorvosa, 1847-től igazgatója. 1840-ben a pesti orvosi kar r. tagja, 1838-tól az MTT lev. tagja, Csanád vm. táblabírája, Pesti város tb. főorvosa. 1842-től a TTT tankedvelő tagja. Bugáttal együtt az Orvosi Tár szerkesztője.

**Frankl Illés (izr, Pest, 1812 k.–1871)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1830/1–1834/5 (az első évet háromszor járta, 1828/9-től kezdve)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1836. 07. 30.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 10. 04.)

**Frenreisz Ferenc (rkat, Buda, 1806–Buda, 1872. 11. 20.)<sup>117</sup>**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, első- és másodév: 1825/6–1826/7, negyed- és ötödév: 1828/9–1829/30 (elsőévesként ösztöndíjas volt)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1832. 11. 18.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1842)

Budán gyakorló orvos, majd városi főorvos, végül a János Kórház Igazgatója. 1840-ben és 1845-ben Buda tb. főorvosa a Vízivárosban.

**Frommhold Károly (evang, Igló, 1810.11. 09.–Budapest, 1876. 06. 09.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1831/2–1835/6

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1837. 06. 13.), MgOcul

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1842. 05. 12.)

Gyakorló orvos Pesten. 1842-től a TTT tankedvelő tagja.

**Goldberger Adolf (izr, Pest, 1805–Budapest, 1887. 06. 19.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Bécs

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Bécs, 1830), MgObst

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1843. 10. 14.)

Gyakorló orvos Pesten.

**Gross [Grósz] Ferenc (megh.: 1869)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* ismeretlen

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD, ChirD, MgObst

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837)

1842 és 1868 között a BKOE könyvtárosa. 1840-ben a pesti orvosi kar r. tagja, Pest város tb. főorvosa.

**Gross [Grósz] Fülöp (izr, Pest, 1804–Pest, 1870. 04. 06.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1824/5–1828/9

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1830. 10. 31.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

Pesten gyakorló orvos, később a zsidó kórház főorvosa. A TTT r. tagja (1845. 03. 15.).

**Grünhut Jakab (izr, Pest, 1807–Budapest, 1874. 08. 09.)<sup>118</sup>**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1824/5–1828/9

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1830. 05. 18.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837)

Magánorvos Pesten.

**Gurovich Tamás (rkat, Haligóc, Szepes vm, 1814–1877 után)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1834/5–1838/9

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1842. 07. 24.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1846. 10. 14–15.)

Pesten gyakorló orvos, majd a Ferencváros orvosa.

**Halász Géza dabasi (ref, Alsódabas, 1816. 11. 16.–Budapest, 1888. 08. 22.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, első- és negyedév: 1835/6–1838/9

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1841. 12. 23.), ChirD (Pest, 1844. 07. 27.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* 1842-ben már aktív, 1843-tól már bizonyosan r. tag Pesten a Rókus Kórház orvosa. 1845-ben Pest vármegye tb. főorvosa, a Rókus Kórház mellbetegek számára rendelt osztályának rendes orvosa. 1842-től a TTT tankedvelő tagja.

**Hasenfeld Ármin (Hermann) (izr, Pozsony, 1802–Budapest, 1874)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1827/8–1831/2

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1837. 01. 05.), MgObst,

MgChir, állatorvos

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1842)

Pesten magánorvos.

**Hauser József István (izr, Óbuda, 1803–Pest, 1865. 06. 18.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, első három év: 1826/7–1828/9

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1832. 07. 15.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 10.21.–csak a kérvényt írta alá, később az üléseket nem látogatta)

Magánorvos Óbudán, majd Pesten az izraelita iskolák felügyelője

**Havas Ignác gömöri (rkat, Valaszka, 1803–Budapest, 1887. 11. 02.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1822/3–1826/7

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1828. 03. 01.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (Salacznál nem szerepel, de 1842 végén már bizonyosan r. tag, mivel bizottságba is beválasztják, a későbbi üléseken a r. tagok között sorolják fel)

A Rókus Kórház asszisztense. Az 1840-es évek elején jött Pestre, 1845/6–1847/8 között az orvosi kar dékánja, 1844-ben Tolna-, Gömör- és Baranya vm. táblabírája, ugyanekkor Tolna vm. rendes főorvosa.

**Heller Jakab (izr, Pest, 1805–Pest, 1870)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, másodévtől: 1826/7–1829/30

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1830. 12. 14.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1844. 10. 14–15.)

Magánorvos Pesten.

**Hoffer István Mihály (rkat, Buda, 1808–Budapest, 1880)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1833/4–1837/8

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1839. 06. 16.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1840)

Magánorvos Budán, majd a Rudas Fürdő rendelőorvosa. 1845-ben és 1847-ben Buda tb. főorvosa, 1845-ben a budai sinylő intézet r. orvosa.

**Hoffmann Károly (rkat, Pest, 1808–Budapest, 1878. 09. 07.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, elsőév: 1822/3, másodévtől végzésig: 1827/8–1830/1

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1834. 01. 22.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

Gebhardt Xavér Ferenc asszisztense az orvosi karon Pesten, majd magánorvos Pesten.

**Hunyady János (rkat, Bártfa, 1806–Pest, 1865. 04. 23.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest?

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1836. 08. 13.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1842. 05. 12.)

Pesten gyakorló orvos, majd a Terézváros orvosa. 1840-ben és 1845-ben Pest város tb. főorvosa.

**Ivanchich Viktor margitai (rkat, Pest, 1812. 02. 20.–Bécs, 1892. 03. 09.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1828/9–1832/3

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1834. 08. 02.), ChirD (Pest, 1836. 12. 20.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.), tb. (Salacz hibásan 1842-től írja levelezőnek, de már az 1839.09.28-i jegyzőkönyvben levelező), r. (1878) 1838-tól Bécsben tartózkodott. 1844-ben „több bel- és külföldi társaság tagja”.

**Ivanovich [Ivánovits, Joannovits] András (rkat, Pécs, 1806–Budapest, 1873 után)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1828/9–1832/3

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1834. 07. 16.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 10. 21.), 1839. 10. 12–14.: kérte törlését a tagok közül, majd 1843. 10. 14.-én kilépett

1847-ig Pesten működött magánorvosként, a homeopátia híve volt.

**Jacobovich Fülöp (izr, Szalkaszentmárton, Szatmár vm, 1785–Bécs, 1864. 12. 31.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1803/4–806/7

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1837. 12. 09.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837)

1850-ig Pesten praktizált, 1845-ben a pesti izraelita kórház főorvosa, a GÄW tb. tagja. A pesti orvosi kar r. tagja. 1840 és 1842 között a BKOE alelnöke.

**Jacobovics Antal (izr, Pest, 1811–1861 után)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1828/9–1832/3

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1835. 08. 29.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

Vízgyógyászati orvos Pesten, később a zsidó kórház igazgató főorvosa.

**Jacobovics [Jakobovich, Jakobovits] Miksa Móric (izr, Pest, 1813 k.–Bécs, 1897)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1831/2–1835/6

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1837. 12. 30.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* lev. (1843. 10. 14.), r. (1846. 10. 14–15.)

Magánorvos Pesten. 1847/8–1850/1 között a bőrgyógyászat és nemi betegségek rk. tanára Pesten.

**Jankovics [Jankovits] Antal (rkat, Bán, Trencsén vm, 1799–Budapest, 1886. 10. 23.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1819/2018–23/4

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1826. 09. 25.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

A Rókus Kórház asszisztense, majd József és István nádor udvari orvosa, a pesti orvosi kar r. tagja. Később magánorvos Pesten. 1845-ben a GÄW lev. tagja, nyugdíjintézeti ülnök. 1838 és 1840 között a BKOE alelnöke, 1841–1846 között elnöke.

**Joffe Antal (izr, Pest, 1814 k.–Pest, 1867)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1830/1–1835/6

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1846. 04. 05.), ChirD (Pest, 1858. 02. 09.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1842. 05. 12.)

Magánorvos Pesten.

**Jovichich [Jovichics] Pál**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* ismeretlen

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1846. 10. 14–15.)

Ezredorvos Kolozsváron.

**Kadisch Lajos (izr, Pest, 1809k.–1861 után)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, elsőév: 1826/7, másodév: 1827/8–1828/9, harmadév: 1828/9–1829/30, negyedév év végzés: 1829/30–1830/1; Bécs, 1833/4-ben Medicinae Candidatus; Padova: 1836/7–1837/8

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Padova, 1837)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1838. 02. 10.), lev. (1839. 09. 28.)

**Kain Dávid (izr, Debrecen, 1821. 09. 21.–Kassa, 1890. 11. 11.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1839/40–1843/4; Bécs (2 évig)  
*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1845. 04. 13.), MgObst (Pest, 1836. 05. 09.)  
*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1847. 10. 14.)  
1844–1848 között Pesten volt kórházi orvos. Homeopata orvosdoktor.

**Kajdacsy István kajdacs (ref, Veszprém, 1812–Pest, 1873. 04. 24.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, elsőév: 1832/3, másodikév: 1834/5–1835/6, harmadévtől végzésig: 1836/7–1838/9  
*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1840. 08. 04.), MgOcul  
*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1845. 10. 14–15.)  
Gyakorló orvos Pesten. A TTT r. tagja (1844. 07. 23.).

**Kauffmann Károly (evang, Lócse, 1802k.–?)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1824/5–1828/9  
*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1830. 07. 19.)  
*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 10. 21.–csak a kérvényt írta alá, később az üléseket nem látogatta)  
1840-ben a garanyi vashámorok főorvosa.

**Kielberger György (evang, Veszprém, 1809k.– Tahitótfalu?, 1874)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest?  
*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1838. 04. 06.)  
*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1846. 10. 14–15.)  
A pesti közkórház másodorvosa.

**Kornély [Korneli] Mátyás (rkat, Pest, 1809–Öcsöd, Békés vm, 1885. 07. 07.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1826/7–1830/1  
*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1836. 07. 13.)  
*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 10. 21.–csak a kérvényt írta alá, később az üléseket nem látogatta)  
A Rókus Kórház asszisztense.

**Kovács Sebestyén Endre (ref, Garamvezekény, Bars vm, 1814. 09. 27.–Budapest, 1878. 05. 17.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1835/6–1839/40  
*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1841. 07. 18.), ChirD (Pest, 1843. 07. 21.)  
*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1843. 10. 14.)  
Az orvosi karon a sebészeti klinika tanársegéde. A TTT alapító tagja, 1844-ben első titkára.

**Kozma József (rkat, Kaposvár, 1807–Sárd?, 1861 után)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1825/6–1829/30  
*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1831. 02. 08.)  
*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1839), 1844. 10. előtt kilépett Sárdon volt orvos.

**Krick Rudolf (evang, Pest, 1812–Budapest, 1883. 08. 08.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1829/30–1833/4  
*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1836. 07. 26.), OculD<sup>119</sup>  
*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1844. 10. 14–15.)  
A Rókus Kórház asszisztense, majd az egyik belgyógyászati osztály főorvosa. 1845-ben a kényszerítő dologház rendes-, és Pest város tb. főorvosa.

**Kron [Kronn] Frigyes Ferenc (szül. hely: Pest, megh.: 1858 előtt)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Bécs, 1822/3-ban másodéves orvostanhallgató  
*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Bécs, 1826)  
*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12.02.), lev. (1839. 09. 28.)

**Loebli Ignác (Buda, 1799–Buda, 1861. 02. 26.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Bécs, 1821/2-ben elsőéves sebészhallgató  
*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Bécs, 1829)  
*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1840. 09. 12.)  
Az állatintézet tagja és az arany érdemkereszt tulajdonosa, városi orvos és iskolatanácsos Budán, a Várban. A pesti orvosi kar r. tagja.

**Löwy Ignác (izr, Pozsony, 1818–Budapest, 1882. 09. 15.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Bécs, 1829/40-ben ötödéves orvostanhallgató  
*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Bécs, 1841), MgObst  
*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1843. 10. 14.)  
Az izraelita kórház főorvosa volt Pesten.

**Magda Károly chani (evang, szül.: Rozsnyó, megh.: Pest, 1861 után)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Bécs, 1825/6-ban elsőéves orvostanhallgató  
*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Bécs, 1826)  
*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)  
Pest város tb. főorvosa 1840-ben és 1844-ben.

**Mihalovich István (megh.: 1861 után)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* ismeretlen  
*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD  
*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1840. 06. 20.)  
Mokossinyi Mihály ajánlotta be a BKOE-be.

**Mirsinszky [Mirsvinsky, Mirzsvinszky–Málnai, Málnay] Ignác (rkat, Vác, 1812 k.–Tahitótfalu, 1884)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1831/2–1835/6

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1837. 08. 19.), MgObst

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1842. 05. 12.)

Magánorvos Pesten. Földbirtokos.

**Mokossinyi Mihály (evang, Legénd, 1795k.–Pest, 1861)<sup>120</sup>**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1816/7–1820/1

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1822. 05.25.), MgObst (1824. 07. 30.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

Pesten gyakorló orvos, az orvosi kar r. tagja. 1842-től a TTT pártoló tagja. 1837 és 1844 között a BKOE pénztárnoka, 1839 és 1842 között könyvtárosa.

**Nedelkó Döme (gkel, Lugos, 1812. 10. 11.–Budapest, 1882. 04.27.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1833/4–1837/8

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1839. 12.29.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1840. 02. 16.)

Jogásznak készült eredetileg, de végül orvosdoktor lett. Pesten volt hatósági orvos, majd Bécsben tanult fogászatot. Hazatérve fogászati magánpraxist nyitott, 1844-től az orvosi karon a fogászat rk. tanára.

**Nehr Loránt (rkat, Bojan, Bukovina, 1801k.–Buda, 1853)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1822/3–1826/7 (másodévtől kezdte és azt kétszer járta)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1829. 09. 09.), ChirD (Pest, 1829. 08. 10.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 10. 21, csak a kérvényt írta alá, az üléseken a továbbiakban nem vett részt)

Katonai sebészi gyakorlat után telepedett le Budán, ahol magánorvos lett. A pesti orvosi kar r. tagja.

**Nendtvich Károly Miksa cserkúti (evang, Pécs, 1811. 12.31.–Budapest, 1892. 07. 05.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1829/30–1833/4

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1836. 02. 24.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 10. 21, csak a kérvényt írta alá, az üléseken a továbbiakban nem vett részt)

1836/7–1840/1 között a növény- és vegytan tanárának segéde Pesten, 1843/4–1847/8 között vegytani előadásokat tartott az iparosoknak, 1847-től az Ipartanoda kémia tanára. 1842-től a TTT pártoló tagja, 1845-től az MTT lev. tagja (1851-től rendes).

**Nieszner István (rkat, Nyitra, 1805k.–1861 után)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, elsőév: 1827/8, másodév: 1828/9–1829/30, negyed- és ötödév: 1831/2–1832/3

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1837. 07.13.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.), 1839. 09. 28. előtt kilépett

Gyakorló orvos Pesten.

**Oesterreicher [Oestreicher] Ede (izr, Fries, Morvaország, 1811–Bécs, 1886. 04. 01.)<sup>121</sup>**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, elsőéves: 1828/9, másodév: 1829/30–1830/1, harmad- és negyedév: 1831/2–1832/3, ötödév: 1833/4–1834/5

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1836. 04. 12.), MgOcul, MgObst (Pest, 1836. 04. 09.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

1838-ban intézetet hozott létre szembetegeknek.

**Oesterreicher [Oestreicher] Illés (izr, Óbuda, 1800k.–Pest, 1847)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, elsőév: 1821/2–1822/3, ötödév: 1827/8–1828/9

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1832. 06. 14.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 10. 21.)

1845-ben a pesti városligeti vízgyógyintézet orvosa.

**Orzovenszky [Orsovenszky] Károly (rkat, Paks, 1815–Budapest, 1876. 07. 12.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, elsőév: 1831/2–1832/3, másodévtől végzésig: 1833/4–1836/7

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1840. 08. 03.), ChirD (Pest, 1844. 06. 24.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1841. 01. 31.)

Magánorvos Pesten. 1844-ben Pest város tb. főorvosa, a Josephinumi árvaház és a vakok intézetének rendes orvosa. A TTT tagja.

**Patachich Károly (rkat, Pest, 1795–Budapest, 1880)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1812/3–1816/7 (a végzés évében ösztöndíjas volt)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1819. 06. 04.), PhD, MgOcul

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1840. 08. 29.)

A Rókus Kórház asszisztense, majd 1840-ben Buda tb. főorvosa a Várban. A pesti orvosi kar r. tagja.

**Piskovich [Piskovics] Nep. János (rkat, Lugos, 1806–Pest, 1847. 04. 07.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1825/6–1829/30

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1832. 10. 01.), ChirD (Pest, 1831. 07. 13.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

A Rókus Kórház sebész főorvosa, majd igazgatója, Pest város főorvosa, a pesti orvosi kar r. tagja. 1840/1–1841/2 között a gyakorlati sebészet helyettes tanára Pesten, 1841-ben sikertelen pályázatot nyújtott be a sebészeti katedráért Balassával szemben. 1845-ben Pest város első főorvosa, a Rókus Kórház igazgatója. A TTT r. tagja (1845. 06. 07.) és a GÄW lev. tagja.

**Plósz Lajos (rkat, Nagykároly, 1809–Budapest, 1886. 02. 26.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1826/7–1830/1

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1832. 09. 17.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

Fóton a Károlyi-család orvosa, majd Pesten gyakorló orvos. 1844 és 1858 között a BKOE főtitkára.

**Pluhovszky Ferenc (rkat, Hradec, Csehország, 1804–Pest, 1859. 11. 05.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, elsőéves: 1826/7, másodévtől végzésig: 1828/9–1831/2

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1836. 05. 21.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 10. 21.)

Gyakorló orvos Pesten. 1840-ben Pest város tb. főorvosa.

**Pólya József (ref, Nagyszécsény, Bars vm, 1802.01.01.–Pest, 1873. 06. 10.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1824/5–1828/9

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1830. 08. 30.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

1831-ben a pesti kolerakórház igazgatója, 1832-től a Rókus Kórház másodorvosa. 1842-től két évig az általa létrehozott, első elmeegógyintézet vezetője. 1832-től az MTT lev. tagja (1858-tól rendes tag). 1840-ben a GÄW lev. tagja, Pest város tb. főorvosa. 1842-től a TTT pártoló tagja, 1845-ben a GÄW lev. tagja.

**Pongrácz Mihály felsőöri (ref, Felsőőr, 1805–Budapest, 1879. 03. 22.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, másodévtől végzésig: 1830/1–1833/4

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1835. 07. 31.), ChirD (Pest, 1837. 07. 03.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.), lev. (1842)

Stáhly Ignác asszisztense az orvosi karon, 1839-től Nógrád vm. másodfőorvosa, majd járási orvos. 1842-től a TTT pártoló tagja.

**Rechnitz János (izr, Pozsony, 1804k.–Pest, 1850)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1829/30–1833/4

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1835. 05. 18.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1839)

Gyakorló orvos Pesten.

**Réczey Imre (rkat, Bécs, 1804–Budapest, 1874. 04. 12.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest?

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1837. 02. 21.), ChirD (Pest, 1837. 07. 03.), MgObst (Pest, 1837. 04. 01.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1844. 10. 14.)

Stáhly Ignác asszisztense sebészet tanszékén az orvosi karon, majd Pesten gyakorló orvos. A TTT r. tagja (1845. 06. 07.). Hites ügyvéd is volt.

**Rosenthal Móric Mózes (izr, Pest, 1805–Budapest, 1883. 05. 01.)<sup>122</sup>**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Bécs, 1820/1-ben elsőéves gyógyszerészhallgató

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Bécs, 1837), ChirD, MgObst

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 10. 07.)

**Rosenfeld (Rózsay) József muraközi (izr, Lakompak, Sopron vm, 1815–Balatonfüred, 1885. 05. 20.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1833/4–1835/6; Bécs (2 év)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Bécs, 1841), MgObst

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1843. 10. 14.)

1843-ban jött haza külföldi tanulmányok után, és gyakorló orvos lett Pesten. 1845-ben a TTT tagja.

**Rupp Nep. János (rkat, Pest, 1808. 01. 10.–Budapest, 1881. 04. 23.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, első két év: 1825/6–1826/7

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1831. 12. 31.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1843. 10. 14.)

Az orvosi kar jegyzője, 1844-től az államorvostan egyetemi tanára Pesten.

**Saphir Zsigmond (izr, Lovasberény, 1801–Pest, 1866. 10. 16.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1821/2–1825/6

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1826. 12.19.), MgObst

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

Csak pályája kezdetén folytatott orvosi gyakorlatot, 1828-ban gyermekbetegeknek tartott rendeléseket, később pesti német lapoknál lett újságíró. 1839-1840-ben a BKOE titkára.

**Sauer Ignác (rkat, Veszprém, 1801. 10. 01.–Pest, 1863. 11. 17.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1820/1–1824/5 (Szinyei 1824/5–1825/6-ot ír még Bécsnek)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Bécs, 1826)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1843. 10. 14.)

1831-ben a Józsefvárosi kolerakórház főorvosa. 1842-ben a gyakorlati orvostan helyettese Pesten, 1843-ban rendes tanára. 1845-ben a TTT r. tagja, a GÄW lev. tagja.

**Schedel (Toldy) Ferenc (rkat, Buda, 1805. 08. 10.–Budapest, 1875. 12. 10.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1822/3–1826/7

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1829. 06. 30.), MgOcul

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1842), tb. (1862)

Külföldi tanulmányok után telepedett le és lett Pesten gyakorló orvos. 1833/4–1846/7 között az orvosi karon dietetikát oktatott. 1830-tól az MTT tagja, 1835-1861 között főtitkára. Bajza József és Vörösmarty Mihály barátja, a Kisfaludy Társaság egyik alapítója. 1845-ben az egyetemi könyvtár igazgatója, Trencsén és Bihar vármegyék táblabírája, a Berlini Criticai Egyesület, a Naturwissenschaftliche Gesellschaft Dresden, valamint a Würzburger Philosophisch-Medizinische Gesellschaft tagja.

**Schlesinger Ignác (izr, Pozsony, 1810–Pest, 1849. 08. 22.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1826/7–1828/9; Bécs (2 év)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Bécs, 1832), MgObst

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

1835-ben költözött Pestre. A pesti orvosi kar r. tagja. 1842-től a TTT pártoló tagja.

Részt vett a pesti izraelita magyarító egyesület megalapításában 1843-ban.

**Schmidt János (rkat, Pest, 1801k.–Pest, 1872)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1819/20–1823/4

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1825. 07. 15.), PhD

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 16.)

Pest vm. r. főorvosa 1840 és 1848 között. 1840-ben az orvosi kar r. tagja. 1842-től a TTT pártoló tagja. 1844 és 1856 között a BKOE pénztárnoka.

**Schoepf (Schöpf-Mérei, Schoepf-Merei) Ágost (Győr, 1805. 09. 24.–Manchester, 1858. 03. 12.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Bécs, Prága (1 év), Padova (1 év), Pavia

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pavia, 1832), ChirD, MgOcul

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1842. 05. 12.)

1834-ben költözött Pestre, 1836-ben ortopédiai intézetet alapított, amit az 1838-as árvíz elpusztított. 1839 elején gyermekkórházat alapított, ami 13 évig működött. 1836-ban az orvostörténelem rendkívüli tanára Pesten, az MTT lev. tagja. 1842-től a TTT pártoló tagja 1844-ben a GÄW és a Hufelandgesellschaft Berlin lev. tagja. 1844-ben a pesti gyermekkórház főorvosa és igazgatója, a verebélyi és szentgyörgyi érseki székek táblabírája.

**Schönbauer József (rkat, Pest, 1792k.–Pest, 1863)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, elsőéves: 1807/8–1808/9, harmadévtől végzettségig: 1809/10–1811/2

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1820. 08. 23.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1843. 10. 14.)

Gyakorló orvos Pesten, 1845-ben Pest város tb. főorvosa. A TTT r. tagja (1845. 08. 23.).

**Schuler [Schuller] Mór (ref, Buda, 1815k.–1861)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1834/5–1838/9

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1840. 03. 13.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1841.01. 31.)

**Schulhof József (izr, Pest, 1808 k.–Budapest, 1883)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1829/30–1833/4

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1834. 08. 09.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.) –Gyakorló orvos Budán, a Tabánban.

**Stockinger Tamás (rkat, Pest, 1811. 07. 29.–Budapest, 1883. 08. 20.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1832/3–1836/7

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1838. 04. 26.), ChirD (Pest, 1839. 06. 03.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1844. 10. 14–15.)

Stáhly Ignác asszisztense az orvosi karon. 1845-től az orvostörténelem rk. tanára, 1847-től az elméleti sebészet és műtétan előadója. A TTT r. tagja (1843. 12. 12.).

**Streit János (rkat, Trebitsch, Morvaország, 1776k.–?)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1795/6–1798/9

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1799. 10. 29.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 10. 07, de későbbi jegyzőkönyvekben nem szerepel)

A pesti orvosi kar r. tagja. 1840-ben nádori udvari orvos Pesten.

**Szkalla Ferenc (rkat, Gajár, 1804 k.–Pest, 1840)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1826/7–1830/1

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1832. 07. 18.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837.10. 14.)

Asszisztens az orvosi karon, majd gyakorló orvos Pesten. A pesti orvosi kar r. tagja.

**Szuhány Márton (evang, Roh, Gömör vm, 1792. 08. 02.–Pest, 1842. 09. 24.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Bécs, elsőév: 1816/7

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Bécs, 1821)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

1823-ban jött Pestre, ahol gyakorló orvos lett, 1840-ben táblabíró. 1837-1839 között a BKOE elnöke.

**Terczy [Terzy, Terzisz] Emanuel (gkel, Pest?, 1799–Pest, 1859. 09. 11.)<sup>123</sup>**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* ismeretlen

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD, PhD

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

1840 és 1859 között a görög kórház orvosa volt.

**Tessényi Zsigmond (rkat, Lugos, Krassó vm, 1798–Pest, 1859. 06. 17.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1819/20–1823/4

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1831. 09. 16.), ChirD

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

A gyakorlati sebészeti klinika asszisztense Eckstein, majd Stáhly mellett, az orvosi kar r. tagja. Később gyakorló orvos, Pest vm. sebésze és törvényszéki orvos, 1840-ben és 1845-ben Pest vm. tb. főorvosa és középponti rendes sebésze. 1842-től a TTT pártoló tagja. 1837-től a BKOE titkára, 1838 és 1841 között főtitkára, 1842 és 1844 között alelnöke.

**Thoma [Toma] János (rkat, 1807–Budapest, 1886. 03. 28.)**<sup>124</sup>

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* ismeretlen (Pest?)

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. tag volt, de 1847. 11. 15-én kilépett 1845-ben Buda tisztii orvosa.

**Török József (ref, Alsóvár, Bars vm, 1813. 10. 14.–Debrecen, 1894. 03. 14.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1836/7–1840/1

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1842. 03. 16.), ChirD (Pest, 1843. 08. 01.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1844. 10. 14.)

Gyakorló orvos Pesten. 1845-ben a TTT másodtitoknok, MTT lev. tagja.

**Trandaphill Kozma (gkel, Pest, 1814–Pest, 1848. 07. 19.)**<sup>125</sup>

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1831/2–1835/6

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1837. 08. 06.), MgObst, MgOcul

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1844. 10. 14–15.)

Gyakorló orvos Pesten.

**Uffer József György (rkat, Buda, 1786k.–1874 előtt)**<sup>126</sup>

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* ChirD (Pest, 1817. 06. 16.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.), lev. (1843)

A pesti orvosi kar r. tagja. 1837–1838-ban a BKOE alelnöke.

**Wagner Dániel zólyomi id. (evang, Breznóbánya, 1800. 06. 01.–Budapest, 1890. 01. 10.)**<sup>127</sup>

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Bécs, 1824/5, gyógyszerészhallgató

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* ChemD (Bécs, 1825)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

Pesten drogista és gyógyszerészeti gyár alapítója, 1845-ben gyógyszerész a nádornál és „több bel- és külföldi tudós társaságok tagja“.

**Wagner János (evang, Komárom, 1811. 07. 18.–Budapest, 1889. 01. 02.)**<sup>128</sup>

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Bécs, 1828/9–1833/4, orvostan- és állatorvoslás hallgató

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* Mg (Bécs, 1835), MgObst

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.), tb. (1883)

1835-ben telepedett le Pesten. 1847-ben magántanár az ép- és hosszélettantól Pesten. 1842-től a TTT pártoló tagja, 1844-ben a GÁW lev. tagja. A BKOE titkára 1840-től, főtitkára 1841 és 1844 között, 1842-ben választmányi tagja, 1844-től alelnöke, 1846 és 1862 között a BKOE elnöke.

**Walla Ferenc nemes (rkat, Munkács, Bereg vm, 1813–Pest, 1870)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Pest, 1834/5–1838/9

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* MD (Pest, 1840. 08. 3.), MgObst (Pest, 1843. 05. 11.)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1845)

Asszisztens az egyetemi szülészeti klinikán, majd helyettes tanár.

**Windisch Lipót (rkat, Gruszbach, Morvaország, 1765. 03. 25.–Pest, 1842. 02. 01.)**

*Egyetemi tanulmányok helye, ideje:* Brünn, Bécs

*Végzettség típusa (megszerzésének helye, ideje):* ChirD (Pest, 1793. 09. 13.), MD (Pest, 1797)

*BKOE-tagság kezdete, minősége:* r. (1837. 12. 02.)

1825-től Pest város r. főorvosa és a Rókus Kórház igazgatója. A pesti orvosi kar r. tagja, a GÁW lev. tagja, 1840-ben Nyitra vm. táblabírája.

*JEGYZETEK*

1. SOMKL I. 1. Irat a Budapesti Királyi Orvosegyesület keletkezéséről, s. d.
2. Korbuly egészen a 17. századi akadémiákig vezeti vissza az egyesület őseit. Ezekkel, csakúgy, mint a 18. századi magyar kezdeményezésekkel mi nem szeretnénk részletesebben foglalkozni. *Korbuly* 1937. 88–91.
3. *Korbuly* 1937. 91. és *Simon* 2010. 86.
4. SOMKL III.132. Revidirte Statuten der unter dem Protecorate Seiner Majestät des Königs Ludwig I. von Bayern gegründeten philosophisch-medizinischen Gesellschaft zu Würzburg. Würzburg, 1831. II.2–5., III.7–10., IV.11–15. pontok.
5. *A Budapesti Királyi Orvosegyesület alapszabályai* (a továbbiakban *Alapszabályok*) 1842., lásd még *Orvosi Tár* Harmadik Folyamat, Első kötet. 19. sz. (1842. május 8.) 289–297. és *Korbuly* 1937. 119–125.
6. *Alapszabályok* 1842. III.16.
7. *Alapszabályok* 1842. III.18–24.
8. SOMKL I.1. 1839. október 14-i ülés jegyzőkönyve.
9. *Alapszabályok* 1842. 1842. 26–27., *Korbuly* 1937. 115.
10. *Alapszabályok* 1842. III.33.



11. *Alapszabályok* 1842. III.41.

12. Tessényi mellett Christen Kristóf, Eckstein Frigyes, Jacobovics Fülöp, Jankovich Antal, Mokossinyi Mihály, Saphir Zsigmond és Uffer József vett részt az alapszabály kidolgozásában, később Eckstein tökéletesítette azokat. SOMKL I. 1. csomó 1. 1. 1837. október 7-i 1. ülés jegyzőkönyve, 8. pont és október 7-i 2. ülés, 2. pont

13. SOMKL I. 1. csomó 1. 1. 1837. október 7-i ülés jegyzőkönyve, 4–5. pont.

14. SOMKL I. 1. csomó 1. 1. 1837. december 7-i ülés jegyzőkönyve.

15. Már a második ülésen egyhangú döntés született arról, hogy csak a pest-budai orvos-, sebész- és vegyészdoktorok lehetnek tagok. SOMKL I.1. 1837. október 7-i 2. ülés jegyzőkönyve.

16. SOMKL I. 1. csomó 1. 1. 1837. december 7-i ülés jegyzőkönyve, 7. pont.

17. SOMKL I.1. 1838. február 10-i 12. ülés jegyzőkönyve, 11. pont és február 24-i 13. ülés, 5. pont.

18. SOMKL I.1. 1838. március 10-i 14. ülés jegyzőkönyve, 6. pont.

19. SOMKL I.1. 1838. június 2-i 18. ülés jegyzőkönyve, 3. pont. Még az egyesület működésének jóváhagyása előtt, 1839 januárjában egy másik osztrák orvos, Brenner is üdvözlő levelet küldött pest-budai kollégáinak. SOMKL I.1. 1839. január 19-i ülés jegyzőkönyve, 4. pont.

20. *Korbuly* 1937. 100.

21. 1840 februárjában ifj. Bene vett részt az egyik bécsi ülésen. SOMKL I.1. 1840. március 1-i ülés jegyzőkönyve, 4. pont.

22. Beszámolója a párizsi orvosokról (az ülésen felolvasott levél): SOMKL I.1. 1839. május 11-i (1839/8.) ülés jegyzőkönyve, 5. pont. Az első párizsi (magyar származású) tag, Mandl Lajos 1839 őszén lett az egyesület figyelmébe ajánlva: SOMKL I.1. 1839. szeptember 28-i (1839/18.) ülés jegyzőkönyve, 1. pont.

23. SOMKL I. 1. 1839. április 27-i ülés (1839/7.) ülés jegyzőkönyve, 4. pont.

24. Salacz 1848-ig 189 tiszteletbeli- vagy levelező tagot említ (*Salacz* 1937. 34-45.). Többségük természetesen magyarországi (63 fő), kisebb részt pedig bécsi (30) és erdélyi (21) volt, de Berlinből is szép számmal választottak levelező tagot (7 főt). Igyekeztek minden nagyobb egyetemi központtal kapcsolatba lépni (Halle, Göttingen, Heidelberg, Lemberg, London, Párizs, Pavia, Prága), valamint olyan helyekkel, ahol hasonló egyesület működött (Würzburg, lásd a Budapesti Királyi Orvosegyesület levelező tagjának, Wachtel Dávidnak würzburgi kapcsolatait). A népszerű fürdőhelyek (Karlsbad, Marienbad, Franzensbad) fürdőorvosai közül is kerültek ki levelező tagok.

25. SOMKL I. 1. Taglista, s. d. (1840-es évek eleje) és 1844. október 14-15-i ülés jegyzőkönyve. 1844-től lett levelező tag Dieffenbach és Linzbauer.

26. SOMKL I.1. 1839. július 6-i (1839/12.) ülés jegyzőkönyve, 3. pont.

27. SOMKL I.1. 1839. július 6-i (1839/12.) ülés jegyzőkönyve, 3. pont.

28. SOMKL I.1. 1839. július 6-i (1839/12.) ülés jegyzőkönyve, 3. pont és 1839. július 20-i (1839/13.) ülés jegyzőkönyve, 3. pont. A bizottság tagjai: Flór, Grosz Fülöp, Schlesinger és Wagner János volt, Jacobovics Fülöp elnökletével.

29. SOMKL I.1. 1839. szeptember 28-i (1839/18.) ülés jegyzőkönyve, Operatum Deputationis... Rendes tag ekkor: Aizginer András, Bene Ferenc, Christen Kristóf, Christen Ferenc, Cziegler József, Eckstein Frigyes, Egger Eduard, Fellner Antal, Fleischer Tamás, Flór Ferenc, Grosz Ferenc, Grünhut Jakab, Hoffmann Károly, Ivánchich András, Jacobovics Antal, Jakobovics Fülöp, Jankovics Antal, Magda Károly, Mokossinyi Mihály, Oesterreicher Eduard, Piskovich János,

Plósz Lajos, Pólya József, Rechnitz János, Saphir Zsigmond, Schlesinger Ignác, Schmidt János, Schulhof József, Szuhányi Márton, Terczy Emanuel, Tessényi Zsigmond, Uffer József, Wagner Dániel, Wagner János, Windisch Lipót. Levelező tag: Hanekker Ferenc, Ivánchich Viktor, Jacobovics Márton, Kadisch Lajos, Kron Frigyes, Mandl Lajos, Pongrácz Mihály

30. SOMKL I.1. 1840. szeptember 26-i ülés jegyzőkönyve.

31. *Alapszabályok* 1842. II.6.

32. *Korbuly* 1937. 132.

33. A választás névtelenül, ládába tett golyókkal zajlott. *Alapszabályok* 1842. III.36.

34. *Alapszabályok* 1842. II.10.

35. SOMKL I.1. 1845. október 14-15-i ülés jegyzőkönyve.

36. *Korbuly* 1937. 135.

37. SOMKL I.1. 18445. október 14-15-i és 1846. október 15-i ülés jegyzőkönyve.

38. *Korbuly* 1937. 93., *Kapronczay* 1987. 417-419.

39. *Korbuly* 1937. 93-94.

40. Id. Bene emellett az orvosi kar nevében üdvözölte a kezdeményezést. SOMKL I.1. Az 1837. október 27-i 4. ülés jegyzőkönyve, 3. pont, *Korbuly* 1937.103. és *Kapronczay* 1987. 417-419.

41. *Alapszabályok* 1842. IV.44.

42. Az első orvoskari tag Balassa János, Rupp Nepomuk János és Sauer Ignác volt. *Győry* 1936. 411-412., *Korbuly* 1937. 98., *Kapronczay* 2004. 27.

43. *Orvosrend...* 1840. 59-68.

44. SOMKL I.1. 1839. április 27-i (1839/7. ülés) jegyzőkönyve, 6. pont.

45. SOMKL I.1. 1839. június 22-i (1839/11. ülés) jegyzőkönyve, 2. pont.

46. SOMKL I.1. 1839. július 6-i (1839/12. ülés) jegyzőkönyve, 3. pont.

47. SOMKL I.1. 1837. október 7-i ülés jegyzőkönyve, 6. pont.

48. SOMKL I.1. 1837. október 7-i 2. ülés jegyzőkönyve, 4. pont.

49. SOMKL I.1. 1837. október 21-i 4. ülés jegyzőkönyve, 9. pont.

50. SOMKL I. 1. csomó 1. 1. Iratok a Budapesti Királyi Orvosegyesület keletkezéséről, s. d. (valószínűleg 1842 után)

51. SOMKL I.1. 1844-es taglista.

52. A nevezett orvosok: Bernheim Lipót, Éger (Egger) Eduard, Goldberger Adolf, Hasenfeld Ármín, Heller Jakab és Joffe Hermann, valamint Saphir Zsigmond. Éger (Egger) ráadásul Morvaországból, Kremsierből származott, így valószínűleg csak felnőttként, 1826-ban megkezdett pesti orvosi tanulmányai alatt találkozott először a magyar nyelvvel. SOMKL I.1. 1845-ös taglista.

53. SOTE Lt. 1/d 1–47. és 1/e 1–12. kötet alapján.

54. Az első évfolyamokból kiindulva:  
az 1826/7-ben kezdők közül 9 fő,  
az 1831/2-ben első ízben beiratkozók közül 6 fő,  
az 1825/6-ban és 1833/4-ben elsősök közül 5–5 fő,  
az 1828/9-ben és a következő évben, valamint 1832/3-ban kezdők közül 4–4, az 1820/1-, 1822/3-, 1824/5-, 1827/8-, 1834/5-ből kezdők közül 3–3,  
az 1823/4-ben és 1835/6-ban elsősök közül 2.

55. Évfolyamtársuk volt az orvosi egyesületi mozgalom egyik elindítója, Patzek Mór.

56. Évfolyamtársuk volt még az egyesület későbbi levelező tagja, Linzbauer Xavér Ferenc.

57. A Bécsben tanulók adatait lásd: *Szögi* 1994.

58. Emellett az idősebb Christen Ferencet is ide számíthatjuk, hiszen köztudott, hogy a Christen-család már a 18. századtól kezdve generációkon át adott Buda város számára fürdős-sebészeket, majd a 18. század végétől a város főorvosait.

59. SOMKL I.1. 1837. október 7-i ülés jegyzőkönyve.

60. id. Christen Ferenc (Buda rendes főorvosa), Nehr Leonard, Schulhof József és Uffer József. Az ülés végén ismét közöltek egy névsort, amiben 5 új személy szerepelt, mindannyian pestiek. SOMKL I.1. 1837. október 7-i 2. ülés jegyzőkönyve.

61. SOMKL I.1. 1837. október 7-i ülés jegyzőkönyve, 12. pont.

62. Korbuly egy másik helyen azt írja, hogy már 1839-től bevették a budaiakat is nevükbe. *Korbuly* 1937. 98. és 107.

63. *Kapronczay* 1987. 417-419., *Korbuly* 1937. 104.

64. SOMKL I.1. 1838. január 13-i 10. ülés jegyzőkönyve, 2. pont.

65. SOMKL I.1. 1840. április 25-i ülés jegyzőkönyve, 2. pont.

66. 1850-ig itt volt az egyesület székhelye. *Korbuly* 1937. 134.

67. SOMKL I.1. és az Orvosi Társaságban megjelentetett jegyzőkönyvek alapján. A többi ülés jegyzőkönyvei alapján (előadók, hozzászólók) ugyan össze lehetne állítani egy névsort, hogy az egyes alkalomokon kik azok, akik bizonyosan részt vettek, ám ez jelentősen torzítaná az adatok egészét, hiszen az összes megjelentet nem lehet belőle rekonstruálni.

68. Ezek az ülések egyébként 16, 36, 31, illetve 55 fő vett részt (1837. október 7-én volt az első kettő, október 14-én a harmadik és 21-én a negyedik).

69. A legtöbb ülésen (összesen 82 alkalommal) 16 és 25 fő közötti volt a részvételi arány. Részletesen lebontva: 12 alkalommal volt 10 vagy annál kevesebb megjelent, 64 alkalommal 11 és 20 fő között, 50 alkalommal 21 és 31 között, 6 alkalommal 31 és 40 között, végül mindössze 2 alkalommal 40 fő fölött.

70. Évi átlagban az ülések résztvevőinek száma a következőképpen alakult: 1842: 22 fő, 1843: 22 fő, 1844: 19 fő, 1845: 22 fő, 1846: 18 fő, 1847: 15 fő, 1848: 15 fő.

71. *Korbuly*, 1937. 93.

72. 1842. április 30. és 1848. április 15. között 54 ülésen szerepelt vendég, átlagosan 2 fő. Két alkalommal, 1842. szeptember 30-án és 1843. március 15-én 6 vendég is felkereste az egyesületet (ekkor az összes résztvevő száma is magas volt, 31, illetve 28 fő), noha a jegyzőkönyv alapján semmilyen különleges téma nem merült fel. Első alkalommal Wirer bécsi orvosnak készítettek választ a tehénhimlővel kapcsolatos levelére, tavasszal pedig Jankovich Antal folytatta előadását a tüdősorvadásról. Mindkét ülésen – ekkor megszokott módon – megtárgyalták az uralkodó járványokat is.

73. Arányi 1843. június 16-án jelent meg először az egyesületben. Öt alkalommal vett részt vendégként a felolvasásokon, majd még 15-ször teljes jogú tagként, egészen visszautazásáig. (Utoljára az 1847. június 30-i alkalmon volt jelen.)

74. *Salacz*, 1938. 1-10.

75. SOMKL I.1. 1838. február 10-i jegyzőkönyv.

76. SOMKL I.1. 1839. október 12-14-i ülés jegyzőkönyve, 7. pont.

77. *Alapszabályok* 1842. III.35., *Korbuly* 1937. 105.

78. SOMKL I.1. 1840. június 9-i ülés jegyzőkönyve.

79. SOMKL I.1. 1840. június 9-én vetette fel az akkori (második) elnök, Eckstein Frigyes, hogy a szóbeli vitákat is örökítsék meg a jegyzőkönyvekben.

80. SOMKL I.1. 1837. november 4-i jegyzőkönyv.

81. SOMKL I.1. 1838. évi jegyzőkönyvei alapján. 1838-ben 21 ülés volt, ebből 11 gyűlésen szerepelt önálló előadó.

82. SOMKL I.1. 1838. augusztus 25-i és szeptember 12-i jegyzőkönyvek.

83. 1840-től csak a speciális orvosi esetekkel lehetett felkeresni az egyesületet. SOMKL I.1. május 15-i és 31-i jegyzőkönyvek és *Orvosi Tár*. Harmadik Folyamat, Nyolcadik kötet. 5. sz. (1845. július 27.) 65–69., 7. sz. (1845. augusztus 10.) 97–99. *Korbuly* 1937. 114.

84. Lehetett az híres, vidéki gyógyfürdő, vagy valamelyik budai. Így 1844 végén Fleischer a parádi fürdőkről tartott előadást. A Császár-fürdőben zajló munkálatokról, a víz minőségéről és a betegforgalomról annak főorvosa, Edvi-Illés László számolt be rendszeresen. SOMKL I.1. 1845. december 1-i ülés jegyzőkönyve. *Orvosi Tár*. Harmadik Folyamat, Kilencedik kötet. 11. sz. (1846. március 8.) 161–164.

85. Gyakorlatilag Wagner Dániel előadásainak egy része volt tisztán vegyészeti témájú (Először 1838. március 10-én tartott Wagner Jánossal ilyen jellegű előadást.) SOMKL I.1. 1838. március 10-i jegyzőkönyv. Az érzéstelenítés, mint új módszer berobbanásával azonban természetesen az egyesületi tagok figyelme is a kénégynek nevezett éter felé fordult, és 1847. február 15-étől szinte folyamatosan értekeznek az új szer hatásáról. SOMKL I.1. 1847. február 15-i jegyzőkönyv és *Orvosi Tár*. Harmadik Folyamat, Tizenegyedik kötet. 16. sz. (1847. április 18.) 241–244.

86. Két (ritka) ellenpélda: 1842. április 15-én Eckstein Frigyes beszélt az élettani gyógytudományról, míg a következő ülésen, április 30-án Rechnitz csatlakozott az előadás témájához, Az élettan hatása az orvostudományra címmel. SOMKL I.1. 1842. április 15-i és 30-i jegyzőkönyvek és *Orvosi Tár*. Harmadik Folyamat, Első kötet. 20. sz. (1842. május 15.) 305–307. és 22. sz. (1842. május 29.) 337–340.

87. SOMKL I.1. 1838. június 16-i, 1839. október 26-i, 1840. szeptember 26-i és 1842. július 15-i ülés jegyzőkönyve. Eckstein többször is járt ebben az időszakban külföldön. 1838-as utazása során, az egyesület kezdeményezésére tájékoztatta berlini kollégáit a pest-budai árvíz tényleges pusztításáról, hogy megcáfolja a Berliner Medizinische Central-Zeitungban napvilágot látott túlzó rémhíreket. 1842-ben a bécsi kórházban látott tapasztalatait mondta el. Eckstein mellett Wagner Dániel is tartott beszámolót úti élményeiről. SOMKL I.1. 1840. január 18-i ülés jegyzőkönyve.

88. SOMKL I.1. 1847. február 15-i jegyzőkönyv és *Orvosi Tár*. Harmadik Folyamat, Tizenegyedik kötet. 16. sz. (1847. április 18.) 241–244.

89. SOMKL I.1. 1843. január 16-i és február 15-i jegyzőkönyv. *Orvosi Tár*. Harmadik Folyamat, Harmadik kötet. 8. sz. (1843. február 19.) 170–172. és 12. sz. (1843. március 19.) 265–269. A tagok többsége pozitívan fogadta az új módszert, egyedül Schlesinger emelt kisebb kifogást ellene, amiért nem lehet minden betegséget ezzel a módszerrel felismerni. Jankovich és Halász mellett azonban Eckstein, Flór és Wagner János is kiállt az új módszer mellett. (A jegyzőkönyvben nem említik Wagner keresztnévét, de feltehetően Jánosról volt szó.)

90. Például 1845 áprilisában, vagy 1846. május 15. és június 15. között a gyerekkori agybántalmakról. SOMKL I.1. 1845. április 15-i, 1846. május 15-i, 30-i, június 15-i ülés jegyzőkönyvei. *Orvosi Tár*. Harmadik Folyamat, Nyolcadik kötet. 8. sz. (1845. július 13.) 33–35. és Harmadik Folyamat, Tizedik kötet. 8. sz. (1846. augusztus 16.) 113-118., 10. sz. (1846. augusztus 30.) 145–147., 16. sz. (1846. október 11.) 241–244.

91. SOMKL I.1. 1848. május 15-i és 31-i ülések jegyzőkönyvei.

92. Hiába korholta az 1845-ös nagygyűlésen Jankovich Antal elnök publikálni nem óhajtó tagtársait és a gyűléseken résztvevők csökkenő számát. Jankovich Antal orvosegyleti elnök beszéde a Budapesti Orvosegylet névnapján. In: *Orvosi Tár*. Harmadik Folyamat, Nyolcadik kötet. 19. sz. (1845. november 2.) 297–303., *Korbuly* 1937. 134–135.

93. SOMKL I.1. 1839. március 2-i ülés (1839/4. ülés) jegyzőkönyve, 7. pont és 1839. augusztus 17-i (1839/15.) ülés, 5. pont.

94. Az első pályadíjra nem akadt jelentkező. *Korbuly* 1937. 132., *Kapronczay* 2004. 29.

95. SOMKL I.1. 1839. szeptember 28-i, 1843. október 14-i, 1844. október 14-15-i, 1847. december 15-i jegyzőkönyvek.

96. Aizinger Ignác, ifj. Bene Ferenc, Christen Ferenc, *Eckstein Frigyes*, *Egger Ábrahám* (Eduárd), *Elsasser Ferenc*, *Grósz Ferenc*, *Grósz Fülep*, *Hoffer János* (a jegyzőkönyvekben Hoffer István szerepel, az Orvosi Tárban János névvel említik), *Jacobovich Fülöp*, *Jankovich Antal*, *Loebli Ignác*, *Mokossinyi Mihály*, *Mihalovits István*, *Oesterreicher Eduárd*, *Piskovich János*, *Plósz Lajos*, *Patachich Károly*, *Pólya József*, *Schmidt János*, *Schlesinger Ignác*, *Terzy Emánuel*, *Tessényi Zsigmond*, *Wagner Dániel*, *Wagner János*. A dőlt betűvel jelölt tagok az egyesület „belső” életében (ülések, előadások) is többé-kevésbé jelentős szerepet játszottak. A többiek közül néhányan, például Christen Ferenc vagy Patachich Károly az egyesület alapításában való részvétel, illetve belépés után alig jelentek meg. *Orvosi Tár*. Harmadik Folyamat, Első kötet. 5. sz. (1842. január 30.) 80.

97. SOMKL I.1. 1837. november 4-i 5. ülés, 14. pont. A megbízottak: Eckstein, ifj. Christen, Jacobovits Fülöp, Piskovics, Pólya, Saphir, Schlesinger, Tessényi és Uffer.

98. SOMKL I.1. 1837. december 30-i 9. ülés jegyzőkönyve, 9. pont.

99. SOMKL I.1. 1838. február 10-i 12. ülés jegyzőkönyve, 3. pont.

100. SOMKL I.1. 1838. június 16-i 19. ülés jegyzőkönyve, 2. pont.

101. Bugát és Flór számtalan alkalommal intézett felhívást orvos-társaihoz az Orvosi Tár hasábjain, amelyben tudományos dolgozataik elküldésére kérték őket.

102. 1841 januárjában Schlesinger ismét felvetette a saját folyóirat kérdését, és a tagok lelkesen is fogadták, ám Flór lebeszélte őket, előadván, hogy neki is milyen nehéz összeállítania egy-egy új számot az Orvosi Tárból, nem beszélve egy új folyóirat megindításának nehézkes körülményeiről (engedélyeztetés, anyagi kérdések stb.). Amikor 1846-ban újra felmerült a saját folyóirat kérdése, már a tagok is elutasították a gondolatot. *Korbuly* 1937. 111. és 135., *Kapronczay* 2004. 28.

103. SOMKL I.1. 1837. december 30-i 9. ülés jegyzőkönyve, 4. pont. Az egyesület első nagyobb beruházása a Becker-féle Bibliothek medicinischer Vorlesungen des Auslandes megszerzése volt, amiről ugyanaznap döntöttek (6. pont).

104. Például Schmidt János vagy Aizinger András és Cziegler József. 1839-ben Flór Ferenc és Wagner Dániel ajánlotta fel saját művét (Tetszhalottak felélesztéséről szóló tanítás, illetve Selectus medicaminum recentiori tempore detectorum et nonnullorum antiquiorum et novo adhibitorum), Rechnitz és Mokossinyi pedig egyéb köteteket. A legnagyobb segítséget azonban Stessel (Szelényi) Lajos bécsi orvosdoktor felajánlása jelentette, aki 1500 könyvet adományozott az egyesületnek. SOMKL I.1. 1838. január 27-i 11. ülés jegyzőkönyve, 2. pont és 1838. április 21-i 15. ülés jegyzőkönyve, 2. pont.; 1839. július 20-i (1839/13.) ülés 4-6. pont és *Korbuly* 1937. 125., *Kapronczay* 2004. 30.

105. SOMKL I.1. 1838. október 27-i ülés jegyzőkönyve, 2. pont. Az első ilyen bizottság tagjai:

ifj. Christen, Eckstein, Fleischer, Grosz Ferenc, Jankovics Antal, valamelyik Oesterreicher (csak a vezetéknevet jegyezték fel), Saphir, Schlesinger, Terzy és Wagner János.

106. SOMKL I.1. 1838. január 13-i 10. ülés jegyzőkönyve, 5. pont.

107. SOMKL I.1. 1838. augusztus 11-i 24. ülés jegyzőkönyve, 2. pont. A tagok egy része amúgy is „feledékeny” volt: ugyanezen az ülésen, majd egy év múlva meg kellett ismételni a havidíjak befizetésére vonatkozó felhívást is (uo. 3. pont és SOMKL I.1. 1839. július 6-i (1839/12. ülés) jegyzőkönyve, 3. pont.). A könyvtár könyvei közül még 1840-ben is sok elveszett, vagy hiányos volt. SOMKL I.1. 1840. szeptember 26-i ülés jegyzőkönyve.

108. SOMKL I.1. 1843. október 14-i ülés jegyzőkönyve.

109. SOMKL I.1. 1837. december 16-i 8. ülés jegyzőkönyve, 6. pont.

110. SOMKL I.1. 1838. szeptember 12-i 26. ülés jegyzőkönyve, 4. pont és október 6-i ülés, 5. pont. Ez nem feltétlenül jelentette azt, hogy a felkért tagok ténylegesen megírták volna a jelentést, nem véletlenül hívta fel az elnök, Szuhányi Márton, ifj. Bene Ferenc később ismételtlen a figyelmet ezen jelentések fontosságára. SOMKL I.1. 1839. június 22-i (1839/11. ülés) jegyzőkönyve, 4. pont és 1840. január 4-i ülés jegyzőkönyve, 5. pont.

111. SOMKL I.1. 1839. június 22-i (1839/11. ülés) jegyzőkönyve, 5. pont.

112. Elnöke Szuhányi, tagjai Flór, Eckstein, ifj. Christen, Schmidt, Saphir és Jankovich voltak. SOMKL I.1. 1840. augusztus 29-i ülés jegyzőkönyve.

113. *Korbuly* 1937. 135. 138. Az ezzel kapcsolatos iratok megtalálhatók: SOMKL I.1. Váltóláz-járvány iratai, 1847. A kérdőívet például az alábbiak töltötték ki: Jacobei János (a bajai uradalom és a város tiszti seborvosa), Károlyi Sámuel (Bihar vármegye szalontai járásának orvosa), Sándorffy János (Sopron vármegye első rendes főorvosa), Tóth Pál (Heves- és Külső-Szolnok vármegye középponti járásának seborvosa), Laszlavik Ödön (Bars vármegye főorvosa), Csiky N. (társulati titoknok, Arad vármegye), Hunyady László, Grosz Ferenc, Kmety Pál, Stolz Samu és Bach Miklós titoknokok (Eperjes), Kun Tamás (egyleti elnök, Miskolc), Verebély József (főorvos és a Budapesti Királyi Orvosegylet levelező tagja), Bittner Imre (a Budapesti Királyi Orvosegylet levelező tagja), Cseresnyés Sándor (Veszprém vármegye főorvosa), Bacsó Bálint orvos-sebész és vegyészdoktor, Encz Ferenc (Veszprém vármegye tiszteletbeli főorvosa), Batthy Fülöp uradalmi orvos, Zsogovits István (Bihar vármegye főorvosa, a Budapesti Királyi Orvosegylet levelező tagja), Tormay Károly (Tolna vármegye főorvosa), Veszely József (a Budapesti Királyi Orvosegylet levelező tagja, bányakamarai első főorvos, Selmechánya).

114. Noha Salacz Pál közöl egy listát (*Salacz* 1937. 45-54.), fontosnak éreztük annak kiegészítését. Részben azért, mert kutatásunk során több helyen is ellentmondásokba és pontatlanságokba ütköztünk, másrészt pedig Salacz egy egyszerű névsort közöl, amiből az egyesületi tagok egymás közti pontosabb viszonyára nem lehet következtetni – igaz, ő nem csak ezt a rövid, ám annál mozgalmasabb időszakot, hanem az egyesület első száz évét dolgozta fel. Az adattárhoz Salacz adatbázisa mellett felhasználtuk a SOTE Levéltárának Classificatiós köteteit és anyakönyveit (SOTE Lt. 1/d és 1/e), a végzett hallgatók jegyzékét (1/f 1–2. kötet), az egyesület jegyzőkönyveit és taglistáit (SOMKL I.1. jegyzőkönyvek, 1837-1848, taglisták, 1844–1845), Dörnyei Sándor kétkötetes munkáját (*Régi magyar orvosdoktori értekezések 1–2.* Budapest, 1998–2001.), valamint Szinnyei József összeállítását (*Magyar írók élete és munkái*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>) és az 1840-es *Orvosrendet*. Az életrajzokban kizárólag az 1848 előtti eseményekre koncentráltunk. Ennek ellenére nem mindegyik tag életét sikerült teljesen feltárnunk, mivel esetükben a források meglehetősen szűkszavúak voltak.

115. *Salacz* 1937. 47. 1878-at ír halálozási időnek, ami biztosan téves.
116. *Szinnyei* (<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>, utolsó lekérdezés: 2012.10.03.) és *Korbuly* 1937. 96. 1783-at ír születési évnak, a Promotiós kötetben 1793 körüli időpontot kapunk a diplomaszerezés és az életkor alapján. SOTE Lt. 1/f 1. kötet 100. (442. ssz.). Néhány bizonytalan esetben segítséget nyújtott az OSzK gyászjelentés adatbázisa ([http://www.rakovszky.net/E1\\_LSG\\_ObitsIndex/GYJ-NevIndex.shtml](http://www.rakovszky.net/E1_LSG_ObitsIndex/GYJ-NevIndex.shtml)).
117. Salacznál tévesen 1873 szerepel. A gyászjelentése szerint 1872. november 20-án halt meg, 66 évesen (ekkor a Vízivárosban lakott). *Salacz* 1937. 48.
118. 1874.02.03-án íródott német nyelvű végrendeletét és pótvégrendeletét, melynek egyik tanúja Schlesinger Ignác volt, lásd: Budapest Főváros Levéltára (BFL), Budapest V. Kerületi Királyi Járásbíróság iratai, Kihirdetett végrendeletek (VII.8.d) V(I) 27–28. Hagyatéki ügye: BFL Budapest V. Kerületi Királyi Járásbíróság iratai, Hagyatéki év végrehajtási ügyek iratai (VII.8.c) Ö 93/1909.
119. Az 1840-es Orvosrendben csak szemézmesterként szerepel. *Orvosrend...* 1840. 62.
120. *Korbuly* 1937. 97. és *Szinnyei* (<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> [Mokossinyi Mihály], utolsó lekérdezés: 2012.10.04.) szerint a születési hely Szentmártonkáta, és Jászárokszálláson hunyt el.
121. *Szinnyei* (<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> [Oesterreicher Ede], utolsó lekérdezés: 2012.10.04.) szerint Pesten halt meg.
122. Az adatokat a gyászjelentés alapján lehetett kiegészíteni. ([http://www.rakovszky.net/D1\\_DisplRemImg/Rako\\_DRI\\_ShowRemoteImages.shtml?](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?) [R16-18. Rosenthal, Moritz Moses], utolsó lekérdezés: 2012.10.04.)
123. Az adatokat a gyászjelentése alapján lehetett kiegészíteni. ([http://www.rakovszky.net/D1\\_DisplRemImg/Rako\\_DRI\\_ShowRemoteImages.shtml?](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?) [T08-752. Terczy Emanuel], utolsó lekérdezés: 2012.10.04.)
124. A gyászjelentés alapján lehetett az adatokat kiegészíteni. Eszerint ekkor a pesti oldalon, a IV. ker. Lipót utca 43. sz. alatt lakott, de a vízivárosi temetőben helyezték nyugalomra. ([http://www.rakovszky.net/D1\\_DisplRemImg/Rako\\_DRI\\_ShowRemoteImages.shtml?](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?) [T10-509. Thoma János], utolsó lekérdezés: 2012.10.04.)
125. Az adatokat a gyászjelentés alapján lehetett pontosítani. ([http://www.rakovszky.net/D1\\_DisplRemImg/Rako\\_DRI\\_ShowRemoteImages.shtml?](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?) [T24-573. Trandaphill Kozma], utolsó lekérdezés: 2012.10.04.)
126. Özvegye, pruzsinai és magyarfalvi Prusinszky Alojzia 1874-ben hunyt el Székesfehérváron. ([http://www.rakovszky.net/D1\\_DisplRemImg/Rako\\_DRI\\_ShowRemoteImages.shtml?](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?) [U01-393, Uffer József özvegye, Prusinszky Alojzia], utolsó lekérdezés: 2012.10.04.)
127. A gyászjelentés alapján lehetett a vallást megállapítani. ([http://www.rakovszky.net/D1\\_DisplRemImg/Rako\\_DRI\\_ShowRemoteImages.shtml?](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?) [W01-385. idősb zólyomi Wágner Dániel], utolsó lekérdezés: 2012.10.04.)
128. A gyászjelentés alapján lehetett a vallást megállapítani. ([http://www.rakovszky.net/D1\\_DisplRemImg/Rako\\_DRI\\_ShowRemoteImages.shtml?](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?) [W01-594. Wágner János], utolsó lekérdezés: 2012.10.04.)

## I. LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- SOMKL I.1.  
Sommelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. Testületi, szerves fondok. Budapesti Királyi Orvosegyesület.  
SOMKL III.132.  
Sommelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. Személyi fondok. Wachtel Dávid iratai.  
SOTE Lt. 1/d  
Sommelweis Egyetem Levéltára. Libri classificationum Facultatis Medicae in Regia Universitate Pestinensi (A Pesti Királyi Tudományegyetem Orvostudományi Karának osztályozási könyvei). SOTE Lt. 1/e  
Sommelweis Egyetem Levéltára. Protocolla susceptionis juventutis - scholasticae in Facultate Medica Regiae Universitatis Pestinensis (A Pesti Királyi Tudományegyetem Orvostudományi Karára felvett hallgatók nyilvántartása). SOTE Lt. 1/f  
Sommelweis Egyetem Levéltára. Az Orvostudományi Karon végzett hallgatók jegyzéke. SOTE Lt. 318.  
Sommelweis Egyetem Levéltára. Magary-Kossa Gyula képgyűjteménye

## II. NYOMTATOTT FORRÁSOK

- Orvosi Tár* 1842–1848.  
*Magyarországi Orvosrend névsora 1840-re.* Kiadták: *Pr. Bugát* és *Dr. Flór.* Első év. Pesten, Trattner-Károlyi betűivel. 1840.  
*A Budapesti Királyi Orvosegyesület alapszabályai.* Pesten, 1842.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- Győry 1936*  
*Győri Tibor, nádudvari:* Az orvostudományi kar története 1770–1935. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Története III. kötet. Budapest, 1936
- Kapronczay 1987*  
*Kapronczay Károly:* A Budapesti Királyi Orvosegyesület alapításának 150. évfordulójára. *Orvosi Hetilap*, 1987, 128. évf. 8. sz. 417–419.
- Kapronczay 2004*  
*Kapronczay Katalin:* A magyar orvosi szaksajtó- és könyvkiadás a reformkorban és a neoabszolutizmus korában (1831–1867). Budapest, 2004
- Korbuly 1937.*  
*Korbuly György:* A Budapesti Királyi Orvosegyesület története (1837–1937). In: *Salacz Pál*

(szerk.): A Budapesti Királyi Orvosegyesület jubiláris évkönyve. Budapest, 1937, 83–314.

*Salacz 1937*

*Salacz Pál*: A Budapesti Királyi Orvosegyesület jubiláris évkönyve. Budapest, 1937.

*Salacz 1938*

*Salacz Pál*: A Budapesti Királyi Orvosegyesületben 1837-1937. években elhangzott bemutató-sok és előadások jegyzéke. Budapest, 1938

*Simon 2010.*

*Simon Katalin*: Mesterségből hivatás. Sebészmesterek és orvosdoktorok Magyarországon az egységes orvosi képzés bevezetéséig. In: *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 2010, 42. sz. 77–02.

*Szögi 1994*

*Szögi László*: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén 1. 1790–1850. Budapest, 1994

*Szinnyei*

*Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái I–XIV. Budapest: *Hornyánszky*. 1891–1914.

KATALIN SIMON

THE HISTORY OF THE ROYAL MEDICAL ASSOCIATION OF BUDAPEST (1837–1848)

ABSTRACT

The Royal Medical Association of Budapest was the most important association of medical practitioners in Hungary in the first half of the 19th century. It was the second initiative of this era, after the Association of Surgeons in Budapest. The intention of the founders was to have a common forum for medical retraining and discourse about their practice and special cases, and for the intensification of their relationship. The deepening conflict between the professors of the Faculty of Medicine, Pest and the medical practitioners in Pest-Buda had a major impetus on the formation of this association. Before its establishment in 1837, practicing physicians of Pest-Buda didn't form a cohesive and solidary community. Main models of the association were the Viennese Gesellschaft der Ärzte (which was founded in the same time), and the German Gesellschaft Deutscher Naturforscher (from 1822). The latter was the model for the Society of Hungarian Physicians and Natural Historians (establishment: 1841). Another German association in Würzburg (Philosophisch-Medizinische Gesellschaft) probably also had a deep impact on the Hungarian one.

The king, Francis I gave them his permission in 1842. From then on, they could use the epithet 'Royal' in their name. Aesculap and Hygieia were in their sigil. Their officials (president, vice-president, two secretaries and a librarian) were elected every two years. They had two sessions per month, which were held regularly in Pest.

The conditions for the admission of a new member were the following: he had to be a doctor (doctor of Medicine or Surgery or Chemistry), and he had to live in Pest or Buda. New applicants were admitted by recommendation of a member, or he presented himself personally or by a letter. Owing to the fact that many founding members became slowly very inactive, they had to regulate the membership conditions in 1839. Ordinary members were doctors living in Pest or Buda (their number was limited to a certain time), extraordinary members became those doctors who lived in Pest-Buda but were supernumerary to be an ordinary member. Correspondent members were doctors who didn't live in Pest-Buda. Later the members had the opportunity to elect honorary members, too.

Examining the ordinary members of this era (which means 106 persons), we can declare, that most of them were born and lived in Pest, and their mother tongue was Hungarian. (The protocols of the assemblies were written in Hungarian from 1842.) Most of them were Roman Catholic, but we have to mention that the second largest group was the Israelites' – as they couldn't hold lectures in the Faculty or be a physician of a county or a free royal city, this association gave them great opportunity to find a place for advanced studies and for deepening the fellowship among doctors. 84 ordinary members studied in Pest, and many of them were classmates in the University, so these friendships gave an impetus for the association in its first years. Analyzing their diplomas, we can say, that most of them were inquiring, talented persons, as we find among them not only doctors of Medicine, but many members were also doctors of Surgery, masters of Obstetrics or Ophthalmology or veterinarians.

Although the association had 106 ordinary members, the assemblies were not always so

popular. We have exact data about the participants from 15th April 1842 (until 30th June 1848, which means 136 meetings in this interval). The sessions were most frequented between 1842 and 1845, the average number of participants being 20 persons this time. A correspondent or honorary member seldom visited these assemblies. Every day they held a lecture, and some of the members had to make reports about current epidemics in Pest and Buda. In the beginning, patients with special medical cases were also brought to the assemblies by a doctor, to get some help from the other members. Popular issues of the discussions were cholera, typhoid fever and syphilis. Lectures on chemistry were hardly held. Most of the members didn't deliver lectures, or did just one, and just a few of them wrote publications in the first successful Hungarian medical journal, 'Orvosi Tár'. (The association wanted to have an own periodical, but they gave up this idea later and the Orvosi Tár became their main written forum from 1842.)

sika1123@gmail.com

## BEPILLANTÁS A BUDAPESTI KERÉKPÁREGYESÜLET MINDENNAPJAIBA

Bajtársak nyeregbe!  
Int a szép természet...  
Bút, gondot feledve!  
Lám mi szép az élet...  
Gördüljön a kerék  
Gyorsan, mint a szél  
Feszüljön az izom  
Mint kemény acél.

*Agyagási Vidor: Kerékpár-induló*

*Kerékpár-sport, 1889, 1 évfolyam, 5 szám)*

Magyarországon, a 19. század második felében a testkultúra, a modern sport kibontakozása és fejlődése a városiasodás folyamatával párhuzamosan ment végbe. A városi népesség növekedésének, a vidéki, falusias környezetből történő bevándorlóknál az agrármunkákból fakadó testmozgás elhagyásának, valamint a jellegzetesen városi ipari-hivatali munkáknak köszönhetően hamarosan felmerült a városlakó polgároknak a szabad ég alatt, a zárt<sup>1</sup> hivataloktól, a műhelyek zajától távol végezhető testmozgás igénye. A testnevelés tehát kifejezetten városi jelenség.

A kiegyezés után sorra alakultak Magyarországon az egyesületek, társaskörök és klubok, amelyek arra voltak hivatottak, hogy új alapokra helyezték a meglévő „gentleman’s sport” és testgyakorlás régi formáit, amelyek legfőképpen fogadásos-kihívásos alapon működtek. Esterházy Miklós gróf volt az, aki londoni útján elsőként tanulmányozta az angol atlétikai sportnormatívákat, melyek magukba foglalták többek közt a szervezett klubtagságot, a folyamatos felkészülést, a „fair-play” magatartást, a játékszabályok betartását, és nem utolsósorban a teljesítményt motiváló bajnoki rendszert. Eszterházy elképzelése szerint az atlétikai sportok keretében helyet kapott volna az ugró-, futó- és dobószámokon kívül a kerékpározás, az úszás, az ökölvívás, a birkózás és az evezés. Emellett figyelme kiterjedt a mérkőzések előtti öltöző- és zuhanyzóhasználatra, vagyis a higiéniai követelmények megteremtésére. 1875-ben Esterházy, a londoni „Athletic Club” mintájára létrehozta a Magyar Atlétikai Clubot (MAC), amely már működésének első évében megrendezte az első magyarországi atlétikai játékokat, amely rendezvény futóversenyeket, ugró- és dobószámokat illetve ökölvívást<sup>1</sup> foglalt magába. A század hetvenes éveinek közepén a dekonjunkció némiképp visszafogta a polgári szervezkedést, ám a nyolcvanas években az egyesületek szerte az országban gombamód kezdtek szaporodni.

Ugyanakkor az arisztokráta, középkori gyökerekkel bíró, „gentleman’s sport” továbbra is megmaradt, és a hagyományosan úri sportok – a lovaglás, a vadászat, a vívás, a golf, a vitorlázás, a tenisz, az automobiltúrázás – párhuzamosan léteztek

az úgynevezett „polgári” sportokkal. Az arisztokrata és a polgári klubok között az elkülönülés szinte „hermetikus” volt, az ország elitjének klubjaiba még a tőkés és az ipari nagyburzsoázia elemei is csupán beházasodással vagy bárói cím megszerzésével juthattak be.

A hazai sporttörténet-írás többnyire a sporteseményekre, a versenyek és teljesítmények bemutatására koncentrált és kevésbé foglalkozott a sportegyesületekkel, mint a civil (ön)szerveződés egyik kifejezési formáival, ami szerves része a 19. század második felében zajló társadalmi modernizációs folyamatnak. Az angolszász egyesületkutatásnak új irányt adó Peter Clark szerint e modernizációs folyamatban az „...egyesületek egyszerre szolgálhattak az új eszmék, új értékek, a társadalmi csoportképződés új formáinak, illetve a nemzeti, regionális és lokális identitás hordozóiként”.<sup>2</sup> Az alábbi dolgozatban a Budapesti Kerékpár Egyesület történetének azon aspektusait vizsgálom, melyek a szervezet társadalmi kapcsolataira vetnek fényt. Magyarországon Tóth Árpád honosította meg a kutatás ezen, angolszász társadalomtörténeti szemszögű irányzatát, kutatásaiban áthelyezve a hangsúlyt az egyesületek politikai szempontú vizsgálatáról az egyesületkutatás várostörténeti keretek között való kutatására, központi helyre állítva a város szociális viszonyainak folyamatát, kiemelve a város és az egyesületek közötti kölcsönhatásokat, ezzel felmérve az egyesületek szerepét a társadalmi modernizációs folyamatban.

Miért esett a választás éppen a Budapesti Kerékpár Egyesületre (BKE)? Legfőképpen azért, mert ez az egyesület volt az első kerékpározást támogató szerveződés Budapesten és elemzése során kiderül, hogyan honosodott meg a nem sokkal később tömegcikké alakuló közlekedési- és sporteszköz, és egyúttal milyen társadalmi funkciót töltött be az egyesület Budapesten. Azt szeretném továbbá áttekinteni, hogy melyek voltak azok a társadalmi csoportok, amelyek fontos szerepet játszottak a kerékpározás budapesti meghonosításában. Azzal, hogy megvizsgálom az egyesület működését és gazdasági életét, fényt derítek azokra az eszközökre, amelyekkel népszerűsíteni tudták eme aktivitást.

A 60-as évtized végére Nyugat-Európában közkedvelt szórakozási eszközzé vált a kerékpározás. Nem sokkal később a külföldre utazók révén a vasparipa eljutott Magyarországra is: 1869-ben a pesti Kertész Tódor cége már saját kerékpárok-tató központját reklámozta. Egy oktatóközpont többnyire oktatókat és tanulókat feltételez, s ez is bizonyítja, hogy a külföldi trend egyhamar meghonosodott hazánkban is. Egyes információk szerint 1876-ban Budapesten 78 kerékpárt számoltak össze.<sup>3</sup>

Kosztovits László mérnök, az angliai Grantham-Spittlegate-i Bicycle Club elnöke, – ha nem is ő volt az első kerékpározó Magyarországon (ahogy azt állította magáról) –, sokat tett az ügyért, amikor 1879 nyarán magával hozott Budapestre egy modern velocipédet. A hajtány hamarosan másoknak is megtetszett, és 1880-ban Ridley Lajos, az Erzsébet malom egyik hivatalnokja hozatott magának Kosztovits-csal – következő szigetországi útja alkalmával – egy „Chester” márkájú velocipédet, amelyet a sheffield-i Hydes-Wigfull Ltd. gyártott. Az időközben kialakult velocipédkedvelő-tábor a folyamatos gúnyolódások és – főleg a sajtó részéről érkező – rosszindulatú megjegyzések hatására kénytelen volt érdekvédő egyesületbe tömörülni.

A BKE alapító (köz)gyűlését 1882 augusztusában tartották a Kerepesi út 1. szám

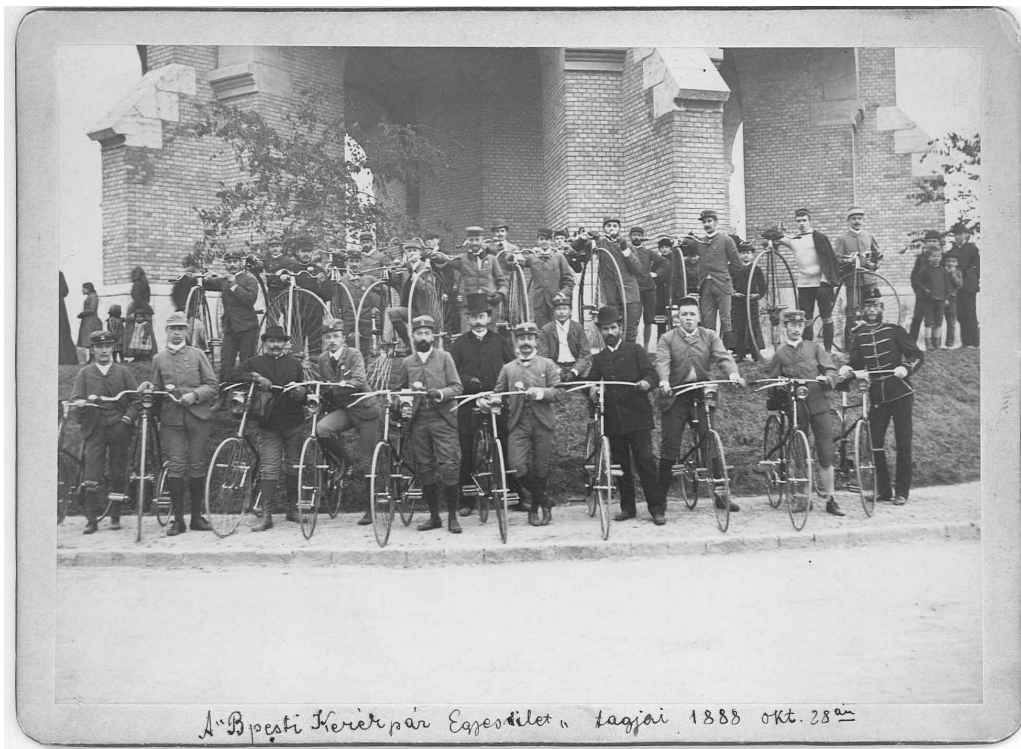
1. kép.  
Ismeretlen fényképész:  
velocipédező, 1880 körül



alatt, Szikszay Ferenc híres vendéglőjében, a Nemzeti Színház szomszédságában. A Szikszay-féle vendéglő különtermét ingyen kapták meg a „kerékpárosok”, mivel a főnök fia maga is kedvelője volt az új járműnek és az egyesület megalakulása után aktív tag is lett. Az asztaltársaságban Kosztovits László mellett elsősorban az értelmiség képviselőit találjuk meg, technikusokat, akik nyitottak voltak a különböző műszaki újdonságokra és nem utolsó sorban sporthoz közelálló személyeket. Az alapítók között volt Déry Gyula hírlapíró, Forché Román és, Martens Ede fényképészek, Engl József szabó, Oheroly János Chicagóban végzett tornatanár és vívómester, Günther Károly fővárosi tisztviselő, Vermes Béla technikus, majd szabadkai országgyűlési képviselő, Wunsche Emil németországi festőművész, Nádler Vilmos és Szekrényessy Kálmán dzsidáskapitány és hírlapíró, a Balaton első átúszója.

Az addig ismert elnevezések – kengyelfutógép, drótszamar, vasparipa, nyargonca, az angolos bicycle – nem feleltek meg a jelenlévőknek, így Déry Gyulának köszönhetjük a kerékpár elnevezést, melyet az egyesület tagjai teljes egyetértésben a Tudományos Akadémia elé terjesztettek elfogadásra.





2. kép. Ismeretlen fényképész: A Budapesti Kerékpár Egyesület tagjai, 1888 okt. 28-án

1883-ra az egyesület tagsága 49 főre nőtt. Bár a Monarchia Lajtán túli részén a kerékpározás hatóságilag még tiltva volt, Thaisz Elek, Budapest főkapitánya az angol kerékpározás viszonyainak áttanulmányozását követően 1883-ban létrehozta az első kerékpár-közlekedési szabályozást Magyarországon, amely több olyan követelményt is tartalmazott – például a lámpa és a csengő kötelező használatát, a járda és a gyalogosút használatának tilalmát, más közlekedési eszközök előzésének módját stb., – amelyek napjainkban is hatályban vannak.

A polgári korszak egyesületeinek egyik legfőbb jellegzetessége volt a formális nyitottság a nyilvánosság felé, s nem volt ez másképp a BKE esetében sem. Az általunk tanulmányozott egyesület is fontosnak tartotta tevékenységének, szervezési és anyagi háttérének nyilvánossá tételét. A kor egyesületeinek bevett szokása volt a közgyűlések jegyzőkönyveinek publikálása, ennek pedig több megjelenési formája volt, s működése során a BKE mindegyiket igénybe is vette. Sajnos a kezdeti évekből nem maradt ránk – vagy nem jelent meg – túl sok kiadvány. A BKE megalakulása után az egyesület választmányja a Szekrényessy Kálmán BKE-tag szerkesztésében megjelenő *Sport* című újságot szavazta meg hivatalos közlönyének. Ez egyébként nem egyedülálló, ugyanerre a célra használta ezt a sajtóorgánumot a *Magyar Úszók Egylete* és a *Pozsonyi Danubia Egylet* is. Az 1886-ban megjelent egyesületi jelentés megerősíti, hogy a BKE anyagi háttére lehetővé tette az éves beszámoló megjelentetését, 1891-ből pedig az egylet *Havi értesítője* maradt ránk. Az 1889. január 1-től induló, a jászapáti Kaszás István egyleti

kapitány tulajdonában lévő újság, a *Kerékpár-sport* lett a BKE és 1894-es megalakulása után a MKSZ hivatalos közlönye, s egyben Magyarország első sport-szaklapja. Kaszás azonban egy évvel később csődbe jutatta az újságot és még ugyanebben az évben kivándorolt az Egyesült Államokba.<sup>4</sup> A 20. század elején a BKE több kerékpáros egyesülettel közösen a Barcza Márton által szerkesztett *Kerékpár és Motorsport* újságot használta hivatalos fórumként.

Akerékpározás egyik népszerűsítési módszerének számító, pályaversenyekkel tarkított kerékpáros kirándulások egyhamar közkedveletté váltak. A technikai fejlesztésekről és a versenyzés folyamatosan átalakuló trendjeiről a külföldi egyesületeken keresztül tájékozódott a BKE.

Az egyesület első, 1883. június 8-án szerveződött kerékpáros kirándulása, a szentendrei Dömörkapu vízesésnél volt és nem kevesebb, mint 22 egyleti tag és ugyanennyi meghívott vendég vett rajta részt. Budapesten a rossz minőségű utak lehetetlenné tették a biztonságos kerékpározást, csupán a fakockákkal burkolt Sugár úton volt élvezetes a kerekezés, másrészt pedig – ahogy általában szokott lenni, amikor a többségnek valami újdonsággal van dolga – az utcán gúnyt űztek a velocipedistákból, s nem kevésszer agresszívan léptek fel ellenük. Hasonló volt a helyzet a vidéki kerékpáros kirándulások kapcsán is: az utak minősége csak Szentendre vagy Gödöllő irányába tette lehetővé a kirándulásokat. A kezdeti években a kerékpáros kirándulások túrázás céljából, szabadidőtöltésként szerveződtek, sokszor párosulva az amatőr fotográfiával.<sup>5</sup> Később a kirándulások már nem csupán szórakozási túrázások voltak, hanem akár az országúti versenyek elődjeinek is tekinthetők. A kirándulásokon a megtett távolságot mérték, aminek módját külön szabályzatban határozták meg. 1885-ben például 33 bejegyzett tag volt a kirándulási könyvben, akik 239 kirándulás alatt, összesen 23 616 kilométert tettek meg. Philipovich Emil 4099 km-el vezette a listát, őt pedig Vermes Lajos 3486 km-el, Kaszás István pedig 3080 km-el követte.

#### A BKE TAGJAINAK KIRÁNDULÁSAI 1885-BEN

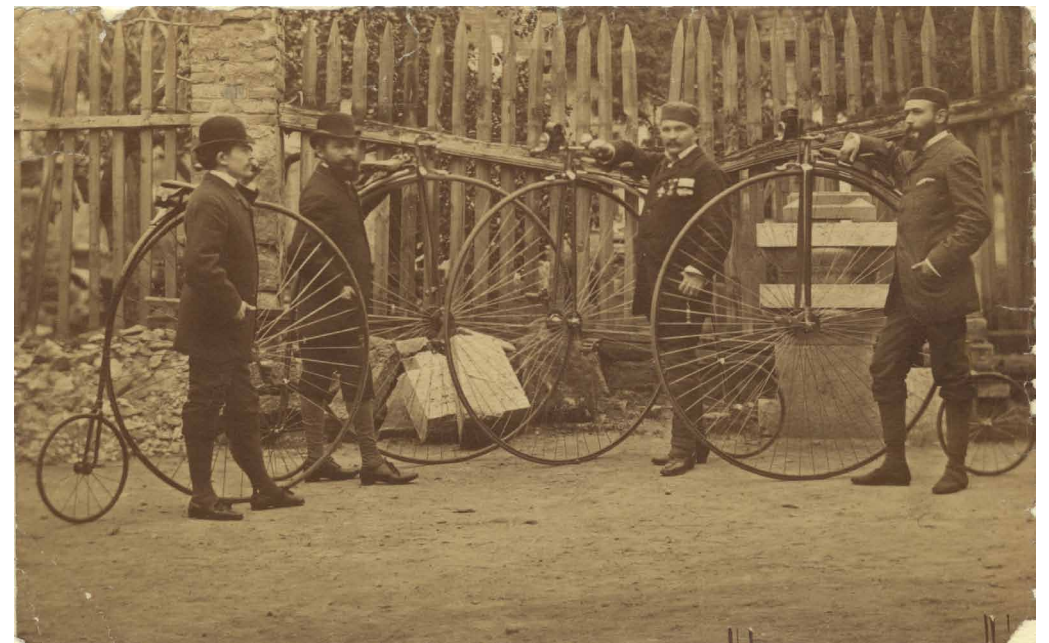
	Név	Kirándulások száma	Megtett távolság összege (km)
1	Philipovits Emil	29	4099
2	Vermes Lajos	12	3486
3	Kaszás István	25	3080
4	Ifj. Szikszay Ferenc	3	2697
5	Vándory József	16	2311
6	Rossi Nándor	27	1483
7	Ehrlich János	14	1231
8	Bockelberg Ede	5	878
9	Mahacsek Antal	15	548
10	Igali Szvetozár	1	578
11	Forché Román	15	464
12	Vuits István	9	443
13	Kosztovits László	7	380

14	Vértesy Oszkár	7	314
15	Günther Károly	8	297
16	Hromatko Vince	11	288
17	Zuschmann János	7	273
18	Wünsche Emil	7	180
19	Szikszay Elemér	2	83
20	Klemm Mayer Aladár	2	82
21	Skimina Béla	1	71
22	Sturm László	1	71
23	Tóth István	1	71
24	Schulek Imre	2	66
25	Péchy László	2	46
26	Engl József	2	33
27	Daláry Sándor	1	28
28	Muzsik	1	28
29	Schönbauer János	1	28
30	Földváry Tibor	1	22
31	Ivánkovics Kálmán	1	18
32	Kusz József	1	18
33	Zsoldos Ferenc	1	18

Lassan a kerékpársport egyre nagyobb nyilvánosságot kapott, a kisebb, csoportjellegű kirándulásokkal párhuzamosan létrejöttek a nagylátogatottságú pályaversenyek. E kerékpáros versenyek rendezésével próbálta kiépíteni a BKE a kezdeti években nemzetközi kapcsolatrendszerét, elsősorban a Monarchia más országaiban működő egyesületekkel, majd az 1890-es évek után a folyamatosan létrejövő magyarországiakkal.<sup>6</sup> 1883-ban a BKE kibérelte a pesti ügetőt a *Lótenyésztés emelésére alakult részvénytársulat*-tól és augusztus 18-án itt rendezte meg első nemzetközi versenyét, amelynek helyezettei közül a beszámoló sajnálatos módon egyedül a BKE kerékpárosainak helyezéseit publikálta: a kezdők versenyén Philipovics Emil és Bokelberg Ede nyerték a második és a harmadik helyet, a hölgyek által kítűzött első díját a sármos Vermes Lajos nyerte, a műversenyben pedig, szintén Vermes nyerte a második díjat hatalmas viadallal a bécsi Franz Risteman ellen. A verseny után kiderült, hogy az ügető teljesen alkalmatlan kerékpárversenyek megrendezésére. A BKE egy új, nemzetközi versenyek megrendezésére is alkalmas pályára úgy tudta előteremteni az anyagi feltételeket, hogy 125 darab 20 forint értékű részjegyet bocsátott ki, melyeket 5% kamattal, az évente megtartott versenyek tiszta jövedelméből, sorsolás útján váltott vissza. A BKE el is tudott adni 45 részjegyet 900 forint értékben, magának a pályának a megépítése pedig összesen 994 forintba került. Elkészültét követően a második versenyt már a Kerepesi úti ügetőn, a kerékpárversenyekre alkalmas pályán tartották. A verseny a következő eredménnyel végződött: a 2000 méteres távolsági versenyt ifj. Szikszay Ferenc nyerte; az 5 angol mérföldes versenyt pedig a bécsi Wanderer Bicycle Club tagja nyerte a grazi Fritz Bullmann és Hubert Endemann előtt. A kezdők 1500 m versenyén Vándory József végzett az első helyen, a 2000 méteres versenyben, a hölgyek által

felajánlott díjat ifj. Szikszay Ferenc nyerte, végül pedig, a „kaszkadőr” Vermes Lajos nyerte az egy angol mérföldes akadályversenyt. Bár a BKE csaknem évente rendezett belföldi és nemzetközi versenyeket, ezek színvonala a külföldiekhez képest gyakran nem lépett túl egy jó multság szintjén. 1885 telén, az egyesület székhelyén, az *Uj világ* nagytermében tartott házi viadal során Dankovszky Ferenc verseny közben nem kevés rumot megivott „...s ettől formálisan mámorossá lett úgy, hogy tántorgó léptekkel járta ki az utolsó órát... Halácsy az utolsóelőtti körnél megállott, azt gondolva, hogy a versenynek vége van és Balog ez alatt egy kört tett meg. Halácsy ezt már nem hozta be és második lett...”<sup>7</sup>

Mindazonáltal, a kerékpársport volt az első olyan sportág, amelyen belül végbement – nem kevés ellenállással – az a folyamat, mely az amatőr kerékpározástól a professzionális, fizetett versenyzésig vezetett. 1896-ban tartották meg az újonnan épített Millenáris pályán azt a versenyt, amelyet a *Herkules* nevű sportlap a professzionisták első pénzdíjas versenyének nevezett. Eme nemzetközi versenyen, midőn az „amateur” versenyzők megtudták, hogy az ismert, hivatásszerű párizsi, brüsszeli, prágai vagy grazi versenyzők részt vesznek, egyszerűen visszaléptek a megmérettetéstől. A folyamatos viták és ellenállás ellenére a romantikus amatőr versenyzést, „...a dicsőség és az erkölcsi diadalt” felváltotta a pénzorientált sportolás, a reklám és a marketing. „A kontinens legkiválóbb kerékpárosai adtak ugyanis találkozót egymásnak, hogy a nagy millenniumi pénzdíjakat megszerezzék és hogy gyáraiknak győzelem esetén reklámot csináljanak.”<sup>8</sup> Így hát, a versenyzők szigorú edzésrendszerrel, szponzori szerződésekkel felvértezve képviselték a kerékpárgyártókat, s velük szemben a „hobbikerékpárosoknak” esélyük sem volt. Az „amateuroknak” Bláthy Ottó Titusz<sup>9</sup> versenybíró szervezett egy külön



3. kép. Forché Román felvétele: velocipédezők, 1880 körül

lehetőséget az 1896-os versenyek alkalmával a Millenáris pályán, a professzionalizáció fellépésével azonban a romantikus kerékpáros sport letűnőfélben volt.

A BKE működése során igyekezett kapcsolatot teremteni az összes hasonló célú körrel és egyesülettel, s a BKE volt az egyik legaktívabb támogatója az országos kerékpáros szövetség létrehozásának, ami a külön ambíciókat tápláló egyesületek miatt nehezen volt megvalósítható. Végül néhány sikertelen próbálkozás és négyévi tárgyalás után 1894-ben létrejött a Magyar Kerékpáros Szövetség (MKSZ), amelynek első elnöke Gerenday György lett, aki egyben a MAC alelnöke is volt, alelnöke pedig a BKE-s Bláthy Ottó Titusz és titkára Balogh Hugó, a *Sportvilág* című lap tulajdonosa. Az MKSZ létrehozása után új lendületet vett a magyar kerékpárügy, a Szövetség kezébe került az országos és nemzetközi versenyek megrendezése, a kerékpáros turizmus, a szövetségi vándorgyűlések megszervezése és a kerékpáros túrakiadványok publikálása. Hamarosan a tagok száma 4000 főre emelkedett, majd 1898-ban a MKSZ megszervezte az első magyar országos bajnokságot.<sup>10</sup>

A BKE első statútuma nem maradt fenn, azonban az egyesület szervezetét megismerhetjük az 1898-as átalakulás alkalmából kiadott új alapszabályból. Ekkor érezték szükségesnek az egyesület hivatalos nevének megváltoztatását „Budapesti Kerékpár Egyesület 1882”-re, nevükben is hangsúlyozva elsőbbségüket a nagyszámú fővárosi kerékpáregyesület között. A BKE fő céljának a „...kerékpár-sport gyakorlását és előmozdítását”<sup>11</sup> és általában véve a társas élet ápolását és fejlesztését tartotta. Utóbbi egy gyakran visszatérő elem, amely viszonylag sokszor szerepelt különböző egyesületek alapszabályaiban, s leginkább a hatóságok által történő gyorsabb jóváhagyást szolgálta.

A fenti célok eléréséhez a BKE mindenek előtt a „...kerékpár-kirándulásokat, esetleg kerékpár-versenyeket” tartotta fontosnak. Ebből is észrevehető, hogy a kerékpáros egyesületek kezdeti korszakukban, a századfordulóig nem a modern, versenyszerű sportolást tekintették elsődleges feladatuknak, hanem sokkal inkább az exkluzív, arisztokrata jellegű szabadidőtöltési formákból ihletett kerékpáros kirándulásokat tartották szem előtt. Olyan kerékpárversenyeket, amelyek angol típusú normatívákon alapultak, hazánkban csupán a Millenniumi játékok után rendeztek. Azzal, hogy a BKE szorgalmazta a Magyar Kerékpáros Szövetség (MKSZ) létrejöttét legfőbb célkitűzésnek tett eleget, miszerint a „...kerékpár-sport emelésére irányuló mozgalmakat figyelemmel kíséri, azokat legjobb belátása szerint támogatja, igyekezett eleget tenni.”<sup>12</sup>

#### A BKE SZERKEZETE

A BKE szerkezete követi a korabeli civil szerveződések felépítését, kisebb-nagyobb eltérésekkel, amelyek az egyesületek típusaiból adódnak. A BKE-nek nem voltak túlságosan komoly követelményei a tagok verbuválása terén, a belépni készülő szándékukat csupán egy „belépő nyilatkozattal” jelentették be, amelyen szerepelt a kérvényező neve, lakcíme és foglalkozása. Ezek után az új tag neve kikerült az egyesület székhelyén lévő hirdetőtáblára és, amennyiben egyetlen régi tag sem emelt „alapos” kifogást ellene, felvették az egyesületbe.<sup>13</sup>

A tagok négy kategóriába tagozódtak: alapító, rendes, pártoló és tiszteletbeli tagokra.

#### 4. kép. A Magyar Kerékpáros Szövetség kitűzője

Jogaikat a befizetett tagdíj alapján határozták meg. Az alapító tagok 100 forint fejében – amely összeget *egyszer és mindenkorra* fizettek be – beléphetek a társulat soraiba. Bár az összeget egyszerre volt kívánatos befizetni az egyesület pénztárába, az alapszabály mégis megengedte a részletfizetést is, azonban egy részlet legkevesebb 4 forint lehetett és a befizetés 25 hónapig tarthatott. A rendes tagok évi 12 forint tagdíjat és 1 forint beiratkozási díjat fizettek, nekik is meg volt engedve a havi 1 forintos befizetés. Az egyesület exkluzív jellege jól látszik a rendes tagok évi kötelezettségeiből, az éves tagdíj körülbelül a kétszerese volt egy másik korabeli egyesületének! A magas tagdíjakkal akart elkülönülni a BKE az „érettségivel nem rendelkezőtől”<sup>14</sup> A pártoló tagok 1 forintos beiratási díj mellett évi 6 forint befizetésre kötelezték magukat, s természetesen nekik is volt biztosítva kéthavonta 1 forintos részletfizetés. Tiszteletbeli tagnak azon kiemelkedő személyiségeket választotta a BKE, akiknek jelentős tevékenységük volt a kerékpár-sport és a BKE körül. Ténylegesen azokat a személyeket választották meg tiszteletbeli tagokká, akikhez valamilyen érdek fűzte az egyesületet, pl. 1885-ben többek közt dísztagja volt az egyesületnek Thaisz Elek budapesti rendőrfőkapitány. A rendes és pártoló tagság esetében a statútum 20 évbe szabályozta a belépés alsó korhatárát.

A befizetett összeg fejében a tagoknak jogukban állt indítványokat tenni a BKE közgyűlésein, az alapító és rendes tagoknak *cselekvő és szenvedő* választási joguk volt, miközben a pártoló tagokat csupán *cselekvő* szavazati jog illette, továbbá bizonyos összeg fejében az egyesületi jelvény viselése is megillette a tagokat. E jogok mellett a legkomolyabb elvárás a tagdíj folyamatos befizetése volt. Három hónapnál hosszabb csúszást követően a „vétkes” elvesztette tagsági jogait és kedvezményeit. Továbbá a BKE által rendezett kerékpáros kirándulásokon vagy sportünnepélyeken az alapító és a rendes tagok – amennyiben kerékpárral vettek az adott rendezvényen részt – kizárólag az egyesületi uniformisban tehetők az.<sup>15</sup>

Az egyesület választmányát egy évre, titkos szavazat alapján választották, az egyesület élén az elnök állt, akinek a választmány egyenlő arányú szavazása esetén jogában állt dönteni. Az elnök köteles volt félévente ellenőrizni két választmányi tag jelenlétében a társulati pénztárt és a társulati titkár ellenjegyzése mellett aláírhatott minden hivatalos dokumentumot, távollétében hatáskörét az alelnök vette át. A választmányi gyűléseket az elnök, távollétében helyettese hívta össze, havonta egyszer.<sup>16</sup>

Rajtuk kívül a választmány 16 rendes- és 4 póttagból állott. Ha év közben a



választmányban megüresedett egy hely, a legtöbb szavazatot nyert póttag léphetett be, amennyiben egyenlő volt a választás, sorshúzás döntött. Megbízatusuk leteltekor a tisztségviselők újraválaszthatók voltak. A választmány megalakulását követően saját soraiból választotta meg az egyesület vezetőségét, az első- és másodtitkárt, a pénztárost, az ellenőrt, az első- és másodkapitányt, a szertárost és a háznagyot. A titkár volt az egyesület „agya”, rajta múltott ennek sikeres működése, s ő vezette a közgyűléseket és a választmányi ülések jegyzőkönyveit. A titkár szerkesztette az egyesület évkönyvét, a hivatalos okiratokat és levelezést, s nem utolsósorban törzskönyvet vezetett az egyesület tagjairól. A pénztáros volt az egyeleti készpénz kezelője és – ami nem volt jellemző más típusú, korabeli egyesületeknél – az egyesület vezetőségében volt egy ellenőr is, aki felülvizsgálta a pénztáros tevékenységét. A sportegyesületek választmányjaiban helyet kapott az egyeleti kapitány és helyettese is. Ők a kerékpározás, a sport- és kirándulás tényleges gyakorlásának szervezésével voltak megbízva; a kirándulások, felvonulások útirányát és időtartamát szervezték. A szertáros felelt az egyesület ingóságaiért, a háznagy, pedig a mulatságok és ünnepélyek ügyintézéséért.

A BKE anyagi forrásait a havi tagdíj, az esetleges adományok vagy felülfizetések, illetve ezen összegek takarékpénztárban elhelyezett kamatai képezték. A társulat feloszlását a közgyűlés kétharmada mondhatta ki, amennyiben ennyi tag nem volt jelen, a többség döntött.

### A BKE VEZETŐSÉGE

Az egyesület vezetőségét viszonylag jól tudtuk rekonstruálni a különböző sportújságok, valamint a Budapesti cím- és lakásjegyzékek segítségével. 1882–1916 között összesen 14 időmetszetet jelöltünk ki – a szokásosnál több időmetszet használatát a tisztségviselők gyakori cserélődése követelte meg. Ebben az intervallumban 40 egyesületi tisztségviselő tag foglalkozását és lakcímét sikerült azonosítani, mely alapján a következő foglalkozási szerkezet körvonalazódik:

foglalkozási szerkezet körvonalazódik:

#### A vezetőség foglalkozási szerkezete

Értelmiségiek, művészek: 14 (35%)

(technikusok, építészeti rajzolók, fényképészek, műépítészek, mérnökök, tanárok, ügyvédek)

Magánalkalmazottak: 12 (31%)

(bankhivatalnokok, könyvelők, magánhivatalnokok, ügynökök)

Állami alkalmazottak: 4 (10%)

(belügyminisztériumi osztálytanácsos, Máv hivatalnok stb.)

Iparosok, kereskedők, üzletvezetők: 3 (8%)

(zongorakereskedő, rőfőskereskedő, vaskereskedő.)

Bankárok, gyártulajdonosok, igazgatók: 3 (8%)

(ásványvízforrás tulajdonos, bútorgyáros, újságtulajdonos)

Egyéb: 3 (8%)

(irodafőnök, volt profi versenyző, volt profi versenyző, tisztviselő)

Az elnökök és a titkárok között mérnököket, ügyvédet, tanárt, állami- és magán-tisztviselőket és ügynököket találunk. Azonban ha az összes tisztviselőt együtt vizsgáljuk kiderül, hogy az értelmiségiek és a magánalkalmazottak adják szinte azonos arányban a BKE tisztikarának közel 70%-át. Az állami alkalmazottak és az iparos/kereskedő réteg aránya jelentősen kisebb.

A BKE alapítójáról és első elnökéről, Kosztovits Lászlóról tudjuk, hogy mérnök volt és 1879-ben saját állítása szerint velocipéden jött haza Angliából Budapestre, megpróbálva meghonosítani Magyarországon több angol eredetű sportágat is, köztük a kerékpározást és a „rugósdít”, azaz a futballt.<sup>17</sup> Az ő kezdeményezésére jött létre 1882-ben az első magyarországi kerékpáregyesület: „...mikor már tíz velocipédista volt Budapesten s nehezen lehetett meggátolni, hogy a városba ne menjenek, s a fővárosi lapok annyira gúnyolták ezt a sportot, hogy Kosztovits László szükségesnek találta, hogy mielőbb egy egyesület alakuljon, amelynek feladata elsősorban az legyen, hogy ezen nemes sportellenségeit legyőzze és lépéseket tegyen az iránt, hogy a velocipédezés a fővárosban a hatóság által megengedtettségé.”<sup>18</sup>

Kosztovits vezette a BKE-t a kezdeti, nehéz időkben, egészen 1889-ig, amikor is egy IX. kerületi tornatanár, Skimina Béla vette át az egyesület elnöki posztját, aki addig 1885-től a titkári tisztségét látta el. (Skimina 1888-ban Kárpátira magyarosította nevét) Ő csupán egy évig volt a BKE elnöke, 1890-ben visszavonulva az egyesület vezetőségéből, inkább az FTC labdarúgó szakosztályával foglalkozott. Olyannyira, hogy 1902-ben alelnökké választották, majd 1907–1909 között az FTC elnöke lett, 1910–1915 között pedig elnöke, később társelnöke volt a Magyar Labdarúgó Szövetségnek. Amikor iskolaigazgatói kinevezést kapott, hivatali elfoglaltsága miatt visszavonult a sportélettől, és a Szövetség érdemeinek elismeréséül, tiszteletbeli, örökös tagjának választotta, arcképét elhelyezték az MLSZ helyiségében és róla nevezték el a II. osztályú bajnokság egyik csoportját.

Helyettese az a Jászapáti Kaszás István volt, aki 1889-ben alapította az első magyar szakági sportújságot,

5. kép. A Budapesti Kerékpár Egyesület 1882. kitűzője





6. kép. Ismeretlen  
velocipédező.  
Vermes Lajos sportfényképész  
Szabadkán, 1880 körül

a *Kerékpár-sportot*, s ebben az évben a BKE közgyűlése meg is szavazta, hogy Kaszás újsága legyen egyben az egyesület hivatalos értesítője is.<sup>19</sup>

A 19. század utolsó évtizedében a BKE elnöki tisztségét Grünwald Bernát belügyminisztériumi osztálytanácsos látta el. Sajnos Grünwald tevékenységéről nem maradt fenn sok adat, azonban a kerékpáros sportélet egyik legszámottevőbb teljesítményei közé tartozik a *Magyar Kerékpáros Szövetség* létrehozásának 1894-es kezdeményezése, amelyben a BKE-nek döntő szerepe volt. Továbbá az ő irányítása alatt folyt a BKE sportolójainak felkészülése és részvétele az 1896-os *Millenáris versenyeken*. Az ő elnöksége alatt a BKE alelnöke, Bláthy Ottó Titusz villamosmérnök megtervezte a millenniumi versenypályát, amely napjainkig a kerékpározás kultikus helyének számít,<sup>20</sup> ám ekkor következett be a kerékpársport általános hanyatlása, az 1899-es 10 koronás kerékpáradó bevezetése miatt. Dósa Ferenc ügyvéd 1904-ben fogadta el az egyesület elnöki tisztségét – a magyar kerékpársport addigi rövid történetének legsúlyosabb válságának közepette. Mivel a századfordulóra a kerékpár olyannyira elterjedt és

már nem csak a fiatal polgárok szórakozási eszköze volt, hanem az alsóbb rétegek, főleg a munkások közlekedési, és a kisiparosok munkaeszközüvé vált, a városvezetés ezért – eléggé barátságtalan módon – úgy döntött, hogy francia és olasz mintára bevezeti a kerékpáradókat. Az évi 10 koronás kerékpáradó katasztrofális hatással volt a kerékpáros közlekedésre és sportra egyaránt. Dósa 1907-es lemondása után egészen az első világháború kezdetéig nem vállalta senki a BKE vezetését, amikor rövid időre Schweiger Gyula fővárosi tisztviselő lett az egyesület utolsó elnöke.

#### A BKE TAGSÁGA

1882-ben a BKE 10 taggal – Kosztovits László mérnök, Déri Gyula, Forché Román fényképész, Engl József, Günther Károly fővárosi tisztviselő, Mertinz Ede lovag, Oheroly János (aki 1883-ban létrehozta a második kerékpáros egyesületet, a *Budapesti Vasparipa Egyesületet*, az „*Előre*”-t), Vermes Béla technikus, későbbi szabadkai országgyűlési képviselő és Wunsche Emil festőművész – alakult meg. Egy évvel később az egyesület tagsága elérte a 49-et. A tagok kevesebb, mint fele volt aktív kerékpározó. 1884 tavaszán, az egyesület működésének második évében a tagok száma 112 főre duzzadt<sup>21</sup>, 1885-ben pedig 145-re, 1886-ban, egy év alatt szinte megfeleződött 86 főre és 1889 pedig ismét kissé megnőtt 98 főre.

A tagság alapos vizsgálatát a források hiánya korlátozza, csupán az 1885-ös és 1886-os taglistákat lehet elemezni ill. összevetni egymással. Ez sajnos nem elegendő ahhoz, hogy bizonyos folyamatokat, változásokat derítsünk ki a BKE működésén belül, viszont rávilágít néhány érdekes mozzanatra az egyesület kezdeti korszakából.

A BKE megalakulása után a kerékpár olyannyira kezdett terjedni, hogy például az 1885-ben alakult Magyar Velocipéd Club kevesebb, mint egy év alatt 150 tagot számlált.<sup>22</sup>

1885-ben a BKE-nek 2 tiszteletbeli, 4 alapító, 67 működő és 73 pártoló tagja volt. Kik voltak ők és miért léptek be a „drótszamar egyesületbe”? A tagságot a társulat által 1886-ban kiadott *Éves jelentésben* közzétett taglista alapján vizsgáljuk. A jelentésben csupán a felvett tag neve szerepel, a tagok foglalkozását és lakcímét egyenként kellett rekonstruálni a Budapesti Cím- és lakjegyzékek segítségével. Sajnos sokan nem szerepelnek a címjegyzékekben sem – véleményem szerint azért, mert bár nagyrészüket budapesti lakos volt, de a sportkedvelő tagok nagy része a húszas éveiben járt, így feltehetően nem rendelkezett saját lakással és önálló egzisztenciával. Így a teljes taglétszámból csupán 97 főnek tudjuk kimutatni a foglalkozását.

A foglalkozási szerkezet vizsgálatához létrehoztam hét foglalkozási kategóriát:<sup>23</sup>  
1. arisztokraták; 2. értelmiségiek (egyetemi tanárok, tanárok, ügyvédek, orvosok, szerkesztők, művészek, tanítók stb.); 3. állami alkalmazottak (állami és fővárosi hivatalnokok, MÁV tisztviselők stb.); 4. magánalkalmazottak (magánhivatalnokok, ügynökök, üzletvezetők stb.); 5. iparban, kereskedelemben tevékenykedők (itt külön a magánszféra felső rétege, a tulajdonosok és igazgatók); 6. magánzók (ebben a kategóriában kaptak helyet a foglalkozás nélküliek akik vagyonukból (háztulajdonukból) éltek); 7. a polgári társadalom felső rétegei-bankigazgatók, és gyártulajdonosok ill. magas

rangú igazgatók, stb. Az alábbi kimutatáson látható, hogy elsősorban az értelmiségiek voltak érdekeltek a kerékpározás szervezeti kereteinek létrehozásában (30%). A listán több értelmiségi foglalkozás képviseltette magát, voltak olyanok, akik a szakmájukból kifolyólag álltak közel a BKE-hez, mint a fényképészek, a mérnökök, az újságírók, ezzel szemben az ügyvédek, orvosokat, technikusokat, színészeket, zenészeket stb. valószínűleg maga a „drótszamar” és ennek terjesztése vonzotta az egyesület tagjai közé. Közel azonos arányban képviseltetik magukat az állami alkalmazottak és az iparosok és kereskedők (19%–18%) ill. a magánalkalmazottak.

### **Foglalkozási szerkezet, 1885**

Értelmiségiek, művészek: 29 (30%)

(technikusok, építészeti rajzoló, fényképészek, festők, tanárok, könyvvezetők, mérnökök, orvosok, újságírók, színészek, ügyvédek, zenészek, stb.)

Magánalkalmazottak: 14 (15%)

(bankhivatalnokok, magánhivatalnokok, ügynökök, üzletvezetők, stb.)

Állami alkalmazottak: 18 (19%)

(állami hivatalnokok, főkapitányok, miniszteri hivatalnokok, stb.)

Magánzók: 5 (5%)

(háztulajdonosok)

Iparosok, kereskedők, üzletvezetők: 17 (18%)

(cipészek, fodrászok, kereskedők, kovácsok, kocsifényezők, mechanikusok, rőföskereskedők, rézőntők, szabók, vendéglősök, stb.)

Arisztokraták: 4 (4%)

Bankárok, gyártulajdonosok, igazgatók: 5 (5%)

(például a „Penny Farthing Bicycle” gyártója, banküzlet tulajdonosok. Mérték hivatali igazgatója, tejszarnok-tulajdonosok)

Egyéb: 4 (4%)

(például biztonsági felügyelők, országgyűlési képviselők, osztrák állami vasúti hivatalnokok)

1886-ban, az előző évhez képest csupán a tagság 30%-ának, 27 főnek tudtuk kideríteni a foglalkozását, így a tagság három nagy kategóriája marad: az értelmiségiek aránya 30%-ról 38%-ra nő, az állami alkalmazottaké 19%-ról 24%-ra és magánalkalmazottak csoportja is nő, 15%-ról 21%-ra. Csökken azonban az iparban-kereskedelemben foglalkoztatottak aránya, 10%-ra. A magánzók aránya stagnál, viszont egy év alatt elhagyják az egyesületek az arisztokraták és a magánzók is! Továbbá egy év alatt az egyik kategóriába sem sorolhatók csoportja is eltűnik.

### **Foglalkozási szerkezet, 1886**

Értelmiségiek, művészek: 11 (38%)

(technikusok, építészeti rajzoló, fényképészek, festők, tanárok, könyvvezetők, mérnökök, orvosok, újságírók, színészek, ügyvédek, zenészek, stb.)

Magánalkalmazottak: 6 (21%)

(bankhivatalnokok, magánhivatalnokok, ügynökök, üzletvezetők, stb.)

Állami alkalmazottak: 7 (24%)

(állami hivatalnokok, főkapitányok, miniszteri hivatalnokok, stb.)

Iparosok, kereskedők, üzletvezetők: 3 (10%)

(például cipész, szabó, vendéglős)

Bankárok, gyártulajdonosok, igazgatók: 2 (7%)

(például banküzlet tulajdonos, tejszarnok-tulajdonos)

Milyen következtetésre juthatunk a fenti adatokból? Elsősorban arra, hogy az intézményesült kerékpározást mint szórakozási eszközt ill. a kerékpársport budapesti meghonosítását és terjesztését ebben a kezdeti időszakban a középosztályhoz tartozó értelmiségiek, állami- és magánhivatalnokok ill. a kis- és középiparos és kereskedő rétegek vállalták magukra. Az arisztokraták, amennyiben képviseltették magukat az egyesületben, nem tették azt sem az aktív(működő) tagok, sem az aktívan támogató (alapító) tagság soraiban, hanem a passzívan (pártoló) támogatók között találjuk őket.

### *A BKE GAZDASÁGI MŰKÖDÉSE*

A tanulmányozott korszak legtöbb egyesületénél a legjelentősebb anyagi forrás a tagsági díj volt, a befizetési hajlandóságtól nagyban függött a legtöbb szervezet anyagi jóléte. Az alapszabály szerint az évdíjas tagok évi 12 forinttal, a pártolók 6-tal és az alapító tagok, pedig 100 forint befizetésével kötelezték magukat. Az alapszabály szerint az újonnan belépett tagok „legalább 1 évre” kötelezték le magukat a társulatban. Ez a gyakorlat azt célozta, hogy bebiztosítsa a társulat anyagi háttérét a tagdíj befolyásával. Azonban rendszerint nehézséget okozott a tagdíj-befizetések ismételt elmaradása, ami az egyesület gazdasági háttérének stabilitását kockáztatta. Ez a gyakorlat nem volt ritka a magyarországi egyesületi életben,<sup>24</sup> egyetlen példaképp a *Magyar Történelmi Társulat* helyzetét említem, amelynek az 1867. évi könyvelésében például 551 évdíjas tagból összesen 130 tag volt hátralékban,<sup>25</sup> az 1871-es költségvetés pedig 759,6 forint restanciával számol.<sup>26</sup>

Amennyiben az alábbi táblázatra vetünk egy pillantást, látható, hogy igen komoly összegek halmozódtak fel tagdíjhátralék címszó alatt. 1885-ben a tagdíj rendes befizetése 1842 forintot hozott volna az egyesületi kasszába. Ez az összeg lényegesen megkönnyítette volna az egyesület tevékenységét. Ehhez képest ténylegesen csak 777 forintnyi tagdíj folyt be a BKE pénztárába, a tagdíjak összegének fele!

**Vagyonomérleg kimutatás**

Vagyon	1885	1886	1890
Készpénzkészlet	45,84	87,51	53,97
leltár értéke	539,24	682,43	479,93
Versenypálya	894,35	804,91	x
egyleti jelvény	44	2	32
tagdíj hátralékok	343	285	110
hátralékos befizetések	55	55	x
<b>Összesen</b>	<b>1921,43</b>	<b>1916,85</b>	<b>675,9</b>

**Teher**

45 részjegy	900	900	x
4 db. 50 ft-os alapítvány	200	200	x
1 db. 100 ft-os alapítvány	x	100	x
Hitelezőknek	x	x	369

Az BKE havi értesítőiben a pénztári kimutatás végén minden egyes alkalomkor a pénztárnok felkérte a tagokat a hátralékos tagdíjak befizetésére. A hátralékok befizetése jóval alul szokott maradni a teljes adóság összegéhez képest.

Az egyesület legértékesebb tulajdona a *Lótenyésztés emelésére alakult részvénytársulat* által átengedett ügetőpálya volt, ahol 125 darab 20 forintos részvény kibocsátásával – melyek évi 5%-os kamattal, sorsolás útján visszaválthatóak voltak – a BKE 994 forint befizetéssel építette fel kerékpár-versenypályáját, mely nemzetközi versenyekre is alkalmas volt.<sup>27</sup> Még 1885-ben is a legnagyobb bevételi forrást a két évvel korábban forgalomba hozott részvények értékesítése képezte. Az alábbi táblázat további érdekessége, hogy a bevételi rubrikákban nem szerepelnek kirándulási, verseny és „multságok és ünnepélyek” kapcsán keletkező bevételek. Márpedig tudjuk, hogy 1885. június 29-én a BKE nemzetközi versenyt tartott az egyesületi versenypályán.<sup>28</sup>

**Pénztári kimutatás**

	1885	1886	1890
<b>Bevétel összesen</b>	<b>1862,74</b>	<b>939,84</b>	<b>589,28</b>
Készpénzkészlet	174,74	45,84	29,28
Tagdíjak	777	852	546
Más (eladott jelvények)	66	42	14
Alírt részjegyekre befolyt	845	x	x
<b>Kiadás összesen</b>	<b>1717,11</b>	<b>852,33</b>	<b>589,21</b>
Egyleti szolga	65	120	120
Helyiség bérlet	95	120	x
Nyomatványok és irodai felszerelések	275,5	234,8	48,58

Multságok és kirándulások	76,9	78,02	x
Újságok és könyvek	23,05	14	14,65
Más*	1181,66	285,51	352,08**
Pénztári maradvány	145,63	87,51	53,9

\*Más: versenypálya fizetések, verseny deficit, jelvények stb.

\*\*Verseny deficit

**ÖSSZEZÉS**

A kerékpározást a 19. század második felében a polgári értelmiség képviselői hozták Magyarországra Angliából. Kezdetben a kerékpározás a polgári szabadidőtöltés eszköze volt, mintegy ellensúlyként az arisztokrata jellegű lovaglásnak. A „vasparipa” hazai elfogadtatásának és terjesztésének jeleként a korai velocipedisták létrehozták első egyesületeiket, megszervezték első kerékpáros kirándulásaikat, amelyek sokszor fotográfiai tevékenységekkel párosultak. A kirándulásokat lassan felváltották az egyletek által rendezett, szabályozott kerékpáros pályaversenyek. A BKE megalapításakor a zömében pesti, németajkú polgári elemek a magyaros „kerékpár” elnevezés mellett döntöttek, az angolos bicycle vagy az archaikus „vasparipa” név helyett. Az egyesületek gombamód történő szaporodásával egy időben létrejöttek az első kerékpár-kereskedések, lassan a kerékpárimportot felváltotta az első magyar márkák életre hívása „Villám”, „Turul”, „Dalia”, „Attila” stb. néven. A kerékpársport elterjedésével vidéken is épültek nemzetközi viadalokra alkalmas versenypályák, a Millenniumi ünnepek évében nem kevesebb, mint 20 nemzetközi versenyre alkalmas pálya üzemelt Magyarországon. Szintén a 19. század utolsó évtizedében végbement Magyarországon a kerékpársport professzionalizációja, azonban a kerékpározás exkluzív jellege – például nagyon nehezen és folyamatos küzdelem árán nyitott a sport a nők felé – megmaradt, végül a kerékpáradó bevezetése – és nem utolsósorban a labdarúgás térhódítása – a kerékpársport első hanyatlásához vezetett.

**JEGYZETEK**

1. *Földes, Kun, Kutassi 1982*, 141–148.
2. *Clark 2000*, VIII–XII.
3. *Varsa 2008*, 24–27.
4. *Hadas 2010*, 52.
5. *Hadas 2010*, 56.
6. Az adott korszakban a fővárosiakon kívül, már működtek a szabadkai, kolozsvári, szombathelyi, aradi, temesvári, újvidéki, zalaegerszegi, zombori stb. kerékpár egyesületek.
7. *Siklóssy 1929*, 585–586
8. Uo., 602.
9. Bláthy Ottó Titusz mérnöki tevékenysége mellett magáévá tette a kerékpárügyet Budapesten.

Ugyanakkor a Magyar Sakkszövetség elnöke is volt, és 1891-ben Lipcsében jelentette meg a sakkfeladványait tartalmazó *Vielzügige Schachaufgaben* című könyvét. Sokáig övé volt a világ leghosszabb sakkfeladványa, s ma is ő tartja a rekordot az illegális sakkfeladvány (azaz olyan állás, amely szabályos játszma során nem jöhet létre) kategóriában 292 lépéssel.

10. <http://vmek.oszk.hu/02100/02185/html/569.html>

11. A Budapesti Kerékpár Egyesület 1882 alapszabályai, 1898, 1–3.

12. A MKSz 1894. évi alakulásában és működésében jelentős szerepe volt a BKE-nek.

13. Ha egy régi tagnak „alapos” kifogása volt az belépni szándékozó ellen, ezt időben kellett ezt tudassa az egyesületi elnökkel, ki a választmányi tagokkal döntött a felvétel ügyében.

14. *Földes, Kun, Kutassi, 1982, 155.*

15. Az egyesületi öltözetet kizárólag az alapító- és a rendes tagok viselhették, saját költségükön, a választmány által meghatározott szövetből és előírt szabással! A BKE *egyenruha* szürke szövetsapkából, *zakó és bő térdnadrágból*, szürke *pulóverből*, fekete harisnya és fekete fűzős cipőből állott.

16. Szükség esetén bármikor összehívható volt a választmány.

17. *Siklóssy 1929, 578.*

18. *Siklóssy 1929, 583–584.*

19. *Kerékpár-sport, 1889. január 15.*

20. *Zeidler 2002, 121–124.*

21. *Siklóssy 1929, III., 584–585.*

22. 1898-ban egy vidéki egyesületnek, az *Aradi Kerékpár Club*nak 162 tagja volt.

23. Mivel a foglalkozási struktúra adatai nagyjából azonosak, nem vettük külön a pártoló tagokat a működőktől.

24. *Balla 2008, 189.*

25. *Századok, 1868, 134.*

26. *Uo, 1872, 51.*

27. BKE zárszámadása, 1886, 7.

28. BKE jelentés, 1886, 8.

#### FORRÁSOK ÉS FORRÁSKLADVÁNYOK

A Budapesti Kerékpár (Bicycle) Egyesület választmányának jelentése, zárszámadása az 1885-ik évről, Kunosy Vilmos nyomda, Budapest 1886.

A Budapesti Kerékpár egyesület 1882. alapszabályai, Budapest Feldmann N. Nyomdája, 1898.

A Budapesti Kerékpár Egyesület 1882. és kirándulási túrapályázati szabályai, Budapest, 1904.

A Budapesti Kerékpár-Egyesület havi értesítője, 1891. július-október.

Budapesti cím- és lakjegyzék 1883–1916.

Magyar Kerékpáros Szövetség alapszabályai, 1898.

#### SAJTÓFORRÁSOK

*Herkules, 1884*

*Kerékpár és Motorsport, 1906*

*Kerékpáros élet, 1937*

*Kerékpár-sport, 1889, 1890, 1897, 1900.*

*Sport, 1882*

*Századok, 1868*

#### FELHASZNÁLT IRODALOM

*Balla 2008*

*Balla Loránd: A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat. Levéltári Közlemények, 79. évf. 1–2. sz. / 2008. 171–195.*

*Clark 2000*

*Clark, Peter: British Clubs and Societies 1580–1800. The Origins of an Associational World, Oxford University Press, 2000.*

*Dobrovits 1836*

*Dr. Dobrovits Sándor: Budapest egyesületei. Statisztikai közlemények, Budapest, 1936, 74/3.*

*Földes Kun Kutassi 1982*

*Földes Éva, Kun László, Kutassi László: A Magyar testnevelés és sport története. Budapest, 1982.*

*Hadas 2010*

*Hadas, Miklós: Modernity and Masculinity: Cycling in Hungary at the End of the 19th Century, In: Schwartz, Agatha, (edit.) Gender And Modernity in Central Europe. The Austro-Hungarian Monarchy and its Legacy. University of Ottawa Press, 2010. 47–65.*

*Siklóssy 1929*

*Siklóssy László: A magyar sport ezer éve, II és III. Budapest, 1929.*

*Szittya 1942*

*Szittya Rezső: Kerékpár. In: Pluhár István (szerk.), Az országos Sportközpont kebelében működő magyarországi sportegyesületek története. Budapest, 1942. 105–118.*

*Varsa 2008*

*Varsa Endre: Magyar kerékpárok, Gloria, 2008.*

*Vörös*

*Vörös Károly: Sport, városiasodás, polgárság. Testgyakorlás Budán és Pesten a múlt század derekán. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/80-05/ch06.html>*



## A BKE TAGJAINAK KERÉKPÁR-KIMUTATÁSA, 1885

	Gép típusa	Magassága	Tulajdonos
1	országúti	52''	Bissaker William
2	háromkerekű	x	Daláry Sándor
3	országúti	50''	Engl József
4	kenguru	36''	Ehrlich János
5	kenguru	36''	Forché Román
6	országúti	54''	Forché Román
7	országúti	54''	Földváry Tibor
8	országúti	54''	Günter Károly
9	országúti	58''	Günter Károly
10	országúti	50''	Hromatko Vencel
11	országúti	54''	Hromatko Vencel
12	versenygép	52''	Hromatko Vencel
13	országúti	54''	Körösmezey Gusztáv
14	háromkerekű	x	Koller Károly
15	országúti	54''	Kosztovits László
16		x	Kosztovits László
17	biztonsági tandem háromkerekű	x	Kosztovits László
18	országúti	56''	Kaszás István
19	országúti	54''	Kövesdy Árpád
20	országúti	50''	Mindszenty György
21	országúti	53''	Muzsik Károly
22	országúti	50''	Mahacsek Antal
23	kenguru	38''	Mahacsek Antal
24	háromkerekű	x	Mahacsek Antal
25	országúti	54''	Péchy László
26	országúti	54''	Philipovits Emil
27	versenygép	58''	Philipovits Emil

28	országúti	54''	Rose Edwin B.
29	országúti	52''	Rossi Nándor
30	kenguru	36''	Rossi Nándor
31	háromkerekű	x	Rossi Nándor
32	háromkerekű	x	Skimina Béla
33	háromkerekű	x	Stadler Károly
34	kenguru	36''	Szathmáry Oszkár
35	országúti	52''	Ifj. Szikszay Ferenc
36	országúti	50''	Szikszay Elemér
37	országúti	52''	Tóth István
38	országúti	54''	Vándory József
39	országúti	52''	Vermes Lajos
40	országúti	54''	Vermes Lajos
41	versenygép	54''	Vermes Lajos
42	kenguru	36	Vermes Lajos
43	háromkerekű verseny	x	Vermes Lajos
44	háromkerekű	x	Vermes Lajos
45	országúti	54''	Vermes Béla
46	országúti	54''	Vuits István
47	kenguru	36''	Wünsche Emil
48	háromkerekű	x	Wünsche Emil
49	tandem háromkerekű	x	Wünsche Emil
50	országúti	52''	Zuschmann János
51	országúti	50''	BKE
52	országúti	52''	BKE

## LORÁND BALLA

## GLIMPSES INTO THE EVERYDAY LIFE OF BUDAPEST'S BICYCLE ASSOCIATION/BKE

## ABSTRACT

Cycling was brought to Hungary from the United Kingdom during the second half of the 19th century by representatives of the intellectual bourgeoisie. In the beginning, it was used as a means of recreation for the middle classes, in contradistinction to the aristocratic character of equestrianism. The pioneer velocipede users founded the first civil associations and organized within their framework the first cyclist excursions – these being initially combined with photographic excursions, in order to facilitate the acceptance of the “metal horse” within Budapest’s society. The excursions were gradually replaced by cyclic competitions with strict regulations, organized

within velodromes purposefully designed by these associations. At the time of its creation, BKE mostly consisted of Budapest's middle-class youth of German origin. Nonetheless, they decided to use the Hungarian word "kerékpár" [lit. pair of wheels] in the Association's name, rather than the English "bicycle" or the old-fashioned Hungarian "vasparipa" (literally "metal horse"). Along with the fast increase in the number of cycling associations, Budapest saw the growth of bicycle and mechanical repair shops, and the imported bicycles were gradually replaced by local brands, such as "Villám", "Turul", "Dália", "Attila", etc.

The development of cycling led to the emergence of velodromes not only in Budapest, but also in the countryside, these being developed at standards that lent them usable for international competitions. In 1896, when the Millennium festivities took place, Hungary had no less than 20 velodromes adapted to international competitions.

In the last decade of the 19th century, cycling in Hungary turned professional, and it remained an exclusivist sport, also due to the fact that its opening towards women needed a long and difficult battle. Besides, the implementation of a 'bicycle tax' and, last but not least, the development of football as a sport for the masses, led to the first decline of cycling during the first half of the 20th century.

[balla.lorand@kiscellimuzeum.hu](mailto:balla.lorand@kiscellimuzeum.hu)

*KÖVÁGÓ SAROLTA*

## *ÜVEGHÁZ – ÜVEGSZIGET*

*BUDAPEST, V. KERÜLET, VADÁSZ UTCA 29.*

2005. május 2-án nyílt meg Budapesten az V. kerület, Vadász u. 29. sz. alatt az az emlékszoba, amelyet a Carl Lutz Alapítvány létesített az egykori, Kozma Lajos által tervezett Üvegházban, Weiss Arthur táblaüveg-nagykereskedő raktár- és irodaházában.

Az épületet a Nemzeti Erőforrás minisztere műemlékké nyilvánította. (53/2011. VIII. 25. sz. rendelet 30. §.) A védetté nyilvánítás célja a modern stílusú épület építészeti, képző- és iparművészeti értékeinek megőrzése. A ház a múlt század harmincas éveiben unikumnak számított, és megjelenésében ma is őriz olyan elemeket, amelyek a nyolc évtizeddel ezelőtti esztétikumra és műszaki megoldásokra utalnak. A vészorszak idején betöltött szerepe pedig kiemelkedő.

### *A „HÁZ” – A TERVEZŐ – A TULAJDONOS*

Kozma Lajos (1884–1948) a 20. század első felének kiemelkedő építésze és iparművésze, 1934-ben kapta a felkérést Weiss Arthur nagykereskedőtől üzletházának megtervezésére.

Kozma, aki pályafutása kezdetén a századforduló szecessziós, népies irányának követőjeként indult, elsősorban grafikai, bútortervei alapján vált ismertté. Borítótervei, il-



*Az Üvegház  
az 1930-as  
években.*

*Seidner Zoltán felvétele.  
Magyar Építészeti  
Múzeum*

lusztrációi, festett bútorai hamar közkedvelté tették, s bár indulásakor a jeles építész, Lajta Béla tervezőirodájánál is dolgozott, épülettervezéssel csak a 20-as években kezdett foglalkozni. Ez időből is csak néhány családi háza vált ismertté, például a Kner család háza Gyomán. A Kner nyomdával már korábban szoros kapcsolata alakult ki grafikai munkássága révén.<sup>1</sup> A Tanácsköztársaság alatt betöltött szerepe miatt (tagságot vállalt a Művészeti Direktóriumban<sup>2</sup> a későbbiekben állami építészeti megrendelést nem kapott,



*A belga üveglépcső a színes márványüveg falburkolatú lépcsőházban.  
Seidner Zoltán felvétele. Magyar Építészeti Múzeum*

*Az Üvegház éjszakai  
kivilágításban.  
A kép előterében  
a Magyar Labdarúgó  
Szövetség épületének  
bejárata látható.  
Seidner Zoltán felvétele.  
Örökségvédelmi Hivatal,  
Fotótár*



iparművészeti tevékenységét azonban elismerték: 1925-ben állami aranyéremmel tüntették ki.<sup>3</sup> Az 1930-as években fordult érdeklődése a funkcionális típusú építészet felé, a Bauhaus építészeinek hatása megjelent mind az általa tervezett villák, családi házak, nyaralók, mind a nagyvárosi reprezentatív jellegű épületek esetében. Ilyen például a budai Margit körúton álló lakóház, alsó szintjén a hajdani Átrium mozival.

Az 1934-ben épült Üvegház egészen más igénnyel épült, mint Kozma korábbi megrendelése. A feladat az volt, hogy az épület külsejében is reprezentálja funkcióját: üvegkereskedéssel foglalkozó üzletház, amelyben iroda, raktár és lakás is helyet kapott. Kozma szerette és felhasználta az üveget építőanyagként, díszítőelemként és bútortervein egyaránt. Családi ház terveinek enteriőrjén gyakran helyezett el üveges polcot, szekrényt, illetve üvegezett asztalt.<sup>4</sup> *Vámos György*: Üvegsziget című, 2008-ban megjelent kötetében, melyet Carl Lutz és a budapesti cionisták mentőakciói emlékének szentelt, idézi a *Tér és Forma* építőművészeti folyóirat 1935-ös, januári számát, amely Seidner Zoltán fotóival mutatja be a Vadász utcai házat.<sup>5</sup> A fotók alapján is jól érzékelhető, milyen lehetett az akkori Üvegház. A vízszintes tagolású épület jelentősen elütött a környező háztól, s már ezzel is felhívta magára a figyelmet. A homlokzatot fényes fekete és fehér opálüveg uralta, üvegfelirat hirdette az épület nevét. A földszinten különböző formájú üvegtéglát alkalmazott borításként és falfelületként, s ezzel az épület külsejét egyben reklámként is használta.

„Az I. emeleti lépcsőház üvegezett ajtókkal van ellátva. Az előtérben irodába jutunk, melynek két oszlopa mennyezetig tükörrel van burkolva úgy, hogy e két tüküroszlop egyúttal fogas és ernyőtartó is. A nagy iroda áttekinthető üveggel van az egyes osztályokra osztva úgy, hogy a főnöki irodából mindent kitűnően lehet látni...”<sup>6</sup> „A lakáslépcső az üvegnek épp másik felhasználását mutatja: itt a lépcső vasbetonból van építve, a fellépők vörös linóleummal vannak burkolva, a homloklapok kék üveggel, az élek bronzal vannak lezörítve. Ennek a lépcsőnek a gerendaszerkezete fekete és fehér üveggel van burkolva, a korlát szintén krómozott vasba foglalt drótüveg...”

Az építészeti üvegfelhasználás különböző módozatai mellett egyéb különleges problémák megoldására is vállalkozott a tervező. „Az Üvegház elgondolásának

problémája az volt, hogyan lehetne egy épületben elhelyezni a következő funkciókat: földszinti raktár, kereskedelem részére áruátvétel és pénztár, kapcsolat a meglévő raktárakkal, ellenőrizhető följárat az emeleti nappali eladási irodába, közvetlen összeköttetés az udvari raktárakkal és pedig keskeny vágányú vasút és egytonnás, a kapubejárat mennyezetére felszerelt futódaru segítségével, az ezzel csatlakozó manipulációs helyiséggel, garage, amely csak az utcára nyílik...<sup>7</sup>

Az itt leírtakból ma is megtalálható még a teherbejárat mögötti sín, a mennyezetre szerelt futódaru tartószerkezete, az egyik lépcsőház még őrzi az üvegburkolat maradványait, az épület külső képe azonban erősen megváltozott. A vízszintes tagolást szerencsére nem bolygatták. Az egykori bejárat feletti előtető, amely üvegcsempéből állt, eltűnt, de a leromlott épület nyugodt arányai ma is őríznek valamit egykori mivoltából. Említést érdemel még, hogy a *Tér és Formában* megjelent cikk fotóit az a Seidner Zoltán készítette, aki a kor legismertebb épület-fényképese volt, és akivel a 30-as évek elejétől Kozma rendszeres kapcsolatban állt. Építészeti, belsőépítészeti fotóit vele készítette. Így a fotós kiválóan értette az építész szándékait, fotográfiái többek, mint egyszerű enteriőr-felvételek vagy épületfotók, így kaphat az utókor valóban hű képet a ma már elpusztult értékekről, és nyerhet bepillantást az egykori Üvegház belső tereibe is.<sup>8</sup> Az Üvegház megrendelője, Weiss Arthur 1933-ban lett a bécsi alapítású cég vezetője. Apja, Július Weiss 1897-ben létesítette budapesti lerakatát; az évben, amikor fia, Arthur született. Július Weiss akkoriban települt át Budapestre, és kapott magyar állampolgárságot, s a későbbiekben az ifj. Weiss Gyula nevet használta.<sup>9</sup> Ezért is lehetett a *Tér és Formában* megjelent 1935-ös cikk címe az *Ifj. Weiss Gyula üveg nagykereskedő üzlet- és raktárháza*, bár ennek az épületnek a tervezésére a megrendelést már fia, Weiss Arthur adta, a kereskedőházat ő üzemeltette, és az ő tevékenységéhez fűződnek a 40-es évek történései is.

Weiss Arthur kereskedelmi akadémiát végzett, részt vett az I. világháborúban, a háború után pedig két testvérével, Vilmostal és Viktorral együtt vezette az apai üzemet, de 1933 után tulajdonképpen ő lett a cégvezető. Az 1930-as évek elején egy tüzesetet követően került sor a Vadász utcai épület újjáépítésére, és ekkor adta a megbízást Weiss Kozma Lajosnak az új épület megtervezésére és felépíttetésére. „Az építkezés fővállalkozója Dénes és Erős oki. mérnökök és építőmesterek voltak.”<sup>10</sup> A Weiss család erős cionista kötődésű volt, a magyarság iránti elkötelezettségük mellett a zsidósághoz való tartozásuk is elevenen élt bennük. A család egy része már korán Palesztinába költözött, Weiss' Arthur pedig feladatokat vállalt a budapesti zsidó hitközség életében. A



*Carl Lutz és Szluha Károly, az alkonzul állandó gépkocsivezetője Budapesten.  
ETH Archiv für Zeitgeschichte, Zürich*

40-es évek kezdetén, a zsidóüldözések megindulásakor, kapcsolatba került az 1931 óta Budapesten működő ú.n. Palesztina Hivatallal és a Palesztinába kivándorlók ügyeinek<sup>11</sup> szorgalmazásával és a hivatal titkárával, Krausz Miklóssal. Weiss Arthur élete ez időtől fogva már az Üvegház új korszakához kötődik, melyben alapvetően megváltozott az épület funkciója. Az üzletházból az embermentésnek olyan szigete lett, amely emberek sokaságának jelentett menedéket. Ehhez az is kellett, hogy Weiss találkozzon azzal az emberrel, aki az embermentő tevékenységet megszervezte és irányította, és ez Carl Lutz volt, a svájci magyar nagykövetség konzulja.

### *AZ EMBERMENTŐ DIPLOMATA*

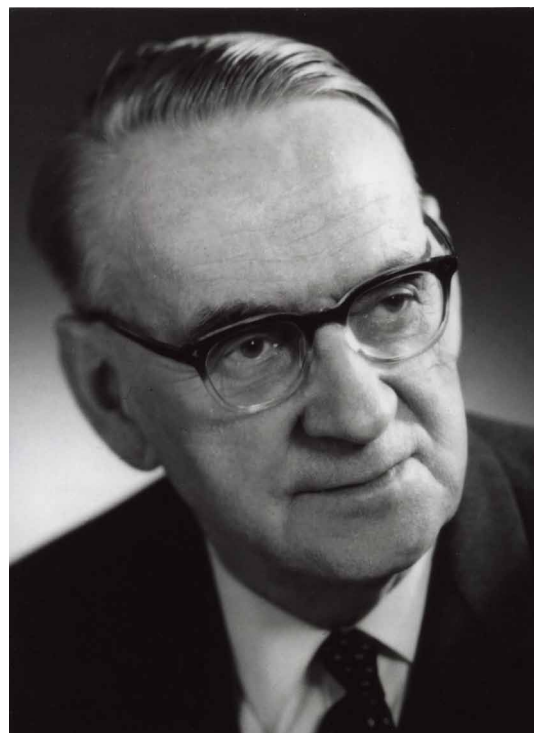
Carl Lutz 1895-ben született a svájci Walzenhausenban. Középiskolái befejezése után 1913-ban az Egyesült Államokba utazott, ahol a metodista John Westley iskolában, később (munka mellett) washingtoni egyetemen folytatta tanulmányait. Jogi és történelmi diplomát szerzett és 1923-ban a svájci követség alkalmazottja lett. Diplomáciai pályáját 1935-ben Jaffában, mint a palesztinai svájci konzulátus irodavezetője folytatta. Még Amerikában házasságot kötött honfitársnőjével, Gertrud Fankhauserral. A palesztinai évek alatt közelről találkozott azzal az égető kérdéssel, amely a zsidóság és a palesztinai arab lakosság között erősödő feszültséget jellemezte, és az Európából egyre nagyobb számban megjelenő, hazát kereső zsidóságot érintette. Az Európában a hitlerizmus nyomán megjelenő zsidóüldözések hatására írta diplomáciai jelentésében 1939 nyarán: „Míg 1931-ig a bevándorlás fő motívumai vallási és ideológiai természetűek voltak, úgy ez a tény a németországi nemzeti-szocializmus előretörésével és az alapvető politikai fordulattal egyszeriben megváltozott. Amitől Közép-Európa zsidó lakossága évek óta félt, egyik napról a másikra valósággá vált. Száz ezreket állítottak azon válaszút elé, hogy hagyják el az államot, amelyben élnek és keressenek menedéket maguknak másutt.”<sup>12</sup> A háború kitörése után, a korábban az angol érdekeltségű Palesztinában három képviseletet is fenntartó Németország, megszüntette konzulátusait, s felkérte a semleges Svájcot érdekeinek képviseletére, és így egy ideig Carl Lutz lett a német érdekek képviselője is. 1940-ben egy rövid időre hazatért Svájcba, de Jugoszlávia 1941-es német lerohanása után jugoszláv felkérésre egy ideig ellátta az ország berlini képviseletét.

A háború menetében 1941–42-ben bekövetkezett változások következtében az egymással szemben álló felek közötti diplomáciai kapcsolatot a semleges Svájc külügyminisztériuma koordinálta. A berni külügyminisztérium Idegen Érdekeket Képviselő Osztálya 1942 decemberében Budapestre küldte Carl Lutzot, hogy itt is vegye át az azonos nevű osztály vezetését. A budapesti iroda a Szabadság tér 12. szám alatt rendezkedett be, a (svájci követség a Stefánia úton állt, de Lutzék a várbeli brit követség épületében laktak). Lutz palesztinai tapasztalataira épített a hivatali ügykezelésben és a kapcsolatépítésben, elsősorban a kivándorlási iratok ügyintézésével. Rövidesen kapcsolatba lépett a Palesztina Hivatallal, Krausz Miklóssal és a Magyar Cionista Szövetséggel is.<sup>13</sup> Csakhamar széleskörű hálózat épült ki körülötte, a Nemzetközi Vöröskereszt, a Svéd Vöröskereszt és különböző humanitárius szervezetekkel való kapcsolata révén.<sup>14</sup>

Magyarország 1944. március 19-i német megszállása után Carl Lutz feladatai megsokasodtak. Nemcsak a kivándorlások elősegítése lett az elsődleges feladata, de az egyes személyek, majd lassan tömegek menekítése úgyis, hogy igazolványokkal, hamis útlevelekkel, védlevelekkel, tömeges és egyéni hamis okmányokkal, ill. személyes biztonságuk védelmére bűjtatással, elrejtéssel segítsék őket.

Ezen a területen kapcsolódott össze Carl Lutz, a diplomata és Weiss Arthur, az üveg-nagykereskedő életútja, és lett tevékenységük színtere az Üvegház. 1944 áprilisában felfüggesztették a Palesztina Hivatal működését, és Lutz segítséget nyújtott a Hivatal ideiglenes további működéséhez. A Palesztinába való befogadási nyilatkozatok (certifikátok) érvényesítéséhez és a szomszédos országokból menekült zsidók továbbszökéséhez próbáltak segédkezet nyújtani. A Lengyelországból, Szlovákiából érkezett fiatal cionisták, a halucok (úttörők, pionírok) Magyarországra is kiterjesztették tevékenységüket, és korábbi tapasztalataikra építve olyan menhelyeket kerestek, ahová az üldözötteket menekíteni lehetett. Tevékenységükhöz igen fontos láncszemként kapcsolódtak Carl Lutz diplomáciai ismeretei és gyakorlata az igazolványok beszerzésében és felhasználásában, ül. azokkal a tárgyalásokkal, amelyeket a hivatalos szervekkel folytatott.<sup>15</sup>

Magyarország svájci nagykövete Maximilian Jaeger volt, akivel Lutz hetenként konzultált a hivatalos lépésekről, amelyek megbízott konzuli feladatát érintették. A semleges országok kapcsolatai, a svájci, a svéd, a portugál, a spanyol és a vatikáni misszió együttműködése ezekben a szörnyű időkben rendkívül fontos és kényes feladat volt, és valójában ezek élete függött attól, hogy az emberiség érdekében megértsék egymást a hivatalok munkatársai.



1944 nyarán „...kezdt kialakulni az a fogalom- és eszközrendszer, amely néhány hónapon belül ezek védelmét – igaz, nagyon is ingatag – biztonságát szolgálta. A legfontosabbak a különféle személyi iratok voltak. A svájcihoz hasonlóan svéd igazolványt kaptak a rokoni, esetleg intenzív üzleti kapcsolatokkal rendelkező személyek és hozzátartozói.”<sup>16</sup> „Az oltalomlevél ötlete a segélyakciók kezdeti szakaszában merült fel... ugyanazokat a személyi adatokat tartalmazta egy fényképpel együtt, amit egy szokásos útlevél, továbbá egy kérést, hogy felmutatójának mindenki nyújtson segítséget és támogatást.”<sup>17</sup>

*Carl Lutz arcképe.*

*ETH Archiv für Zeitgeschichte, Zürich*

*Gertrud Fankhauser  
az 1940-es években.*

*Carl Lutz felvétele.*

*Ágnes Hirschi gyűjteménye*



A svéd oltalomlevelet Valdemar Langlet, a Pázmány Péter Tudományegyetem lektora és a Svéd Vöröskereszt megbízottja fordította magyarra és németre. Jogilag tulajdonképpen érvénytelennek volt tekinthető, de ez akkor mégis életet mentett csakúgy, mint a Carl Lutz és társai által forgalmazott egyéb oltalomlevelek. De hasonló célú fényképes okmányt adott San Salvador konzulja, és igen tekintélyes oltalomlevélnek számított a Vatikáné is.

Miközben 1944. január-februárjára már világossá vált még a német hadvezetés számára is, hogy lassan utolsó erőtartalékaikat kell bevetniük, Magyarországon ez év tavaszán a német megszállás a zsidók legszörnyűbb üldözését hozta. 1944 májusában a vidéki zsidó gettókból megindult deportálásuk Németországba. „A napi négy vonat indítása Magyarországról május közepétől rutinfeladattá vált... A deportáló törzs – a titkosság miatt a telefont mellőzve – a megyeszékhelyeken települt német kommandókkal futárok és rádiók útján tartott kapcsolatot. Minden vonatról indulási jelentés készült. „Menekülésre ekkor már alig adódott lehetőség. A gettózás előtt még több esély volt: átszökni Szlovákiába vagy Romániába (főként cionista szervezetek támogatásával), esetenként bujdosás az országban, vagy elmerülés a főváros rengetegében.

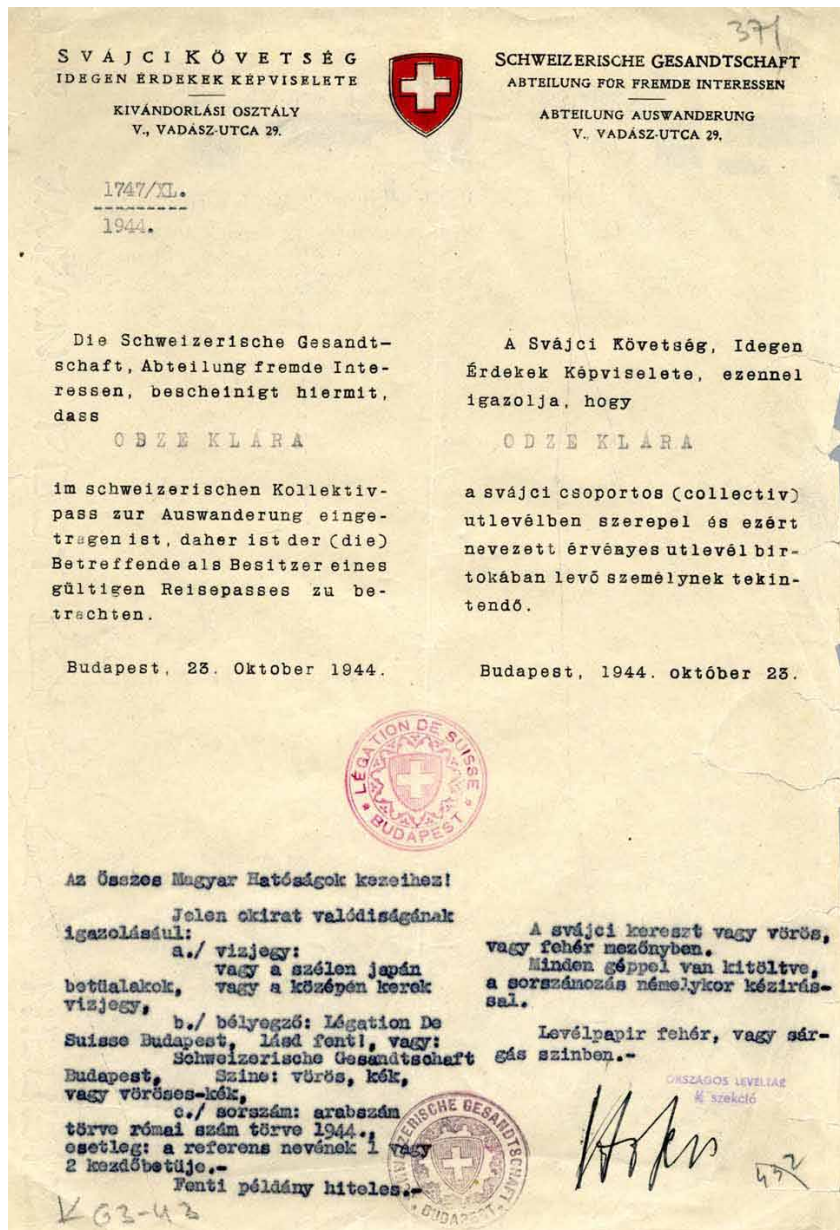
A vidéki gettókból a zsidók önmentéséért dolgozó, minden áldozatra kész cionista fiataloknak néhány tucat fiatal sikerült, legtöbbször maguk gyártotta iratokkal a fővárosba menekíteniük.”<sup>18</sup>

Roosevelt amerikai elnök már március 24-én üzenetet küldött a magyarországi zsidók védelmében, XII. Pius pápa is felhívást intézett Horthy Miklóshoz, V. Gusztáv svéd király június 30-án tiltakozott.

Carl Lutz tárgyalásokat kezdeményezett az SS magyarországi képviselőivel és a magyar kormány tisztviselőivel. Felkérte Edmund Weesenmayert, a német birodalom teljhatalmú és rendkívüli követét, hogy a „Palesztina-certifikáttal” (befogadó nyilatkozattal, mai szóval: vízummal) rendelkezők kiutazását engedélyezze.

A koronatanács és a minisztertanács végül 7800 személy kivándorlásához hozzájárult,

majd Hitler július 10-én jóváhagyta az engedélyezést. A kiutazó létszám értelmezésében ugyan a felek eltérően vélekedtek, de végül is csak mintegy 1700 főnek sikerült elhagynia az országot az ú.n. Kasztner-vonaton, a Kasztner Rezső által folytatott egyezkedések eredményeként. A tömeges kivándorlás ugyan nem valósult meg, de ezek bizakodtak a csoportos útlevel védelmében.



A védlevel (Schutzbrief) hivatalos példánya a formai előírásokkal.

Magyar Országos Levéltár



Hivatalos tábla a Szabadság téri épületen.

A svájci követség az Üvegház kapuján ezt a táblát helyezte el.

Ágnes Hirschi gyűjteménye



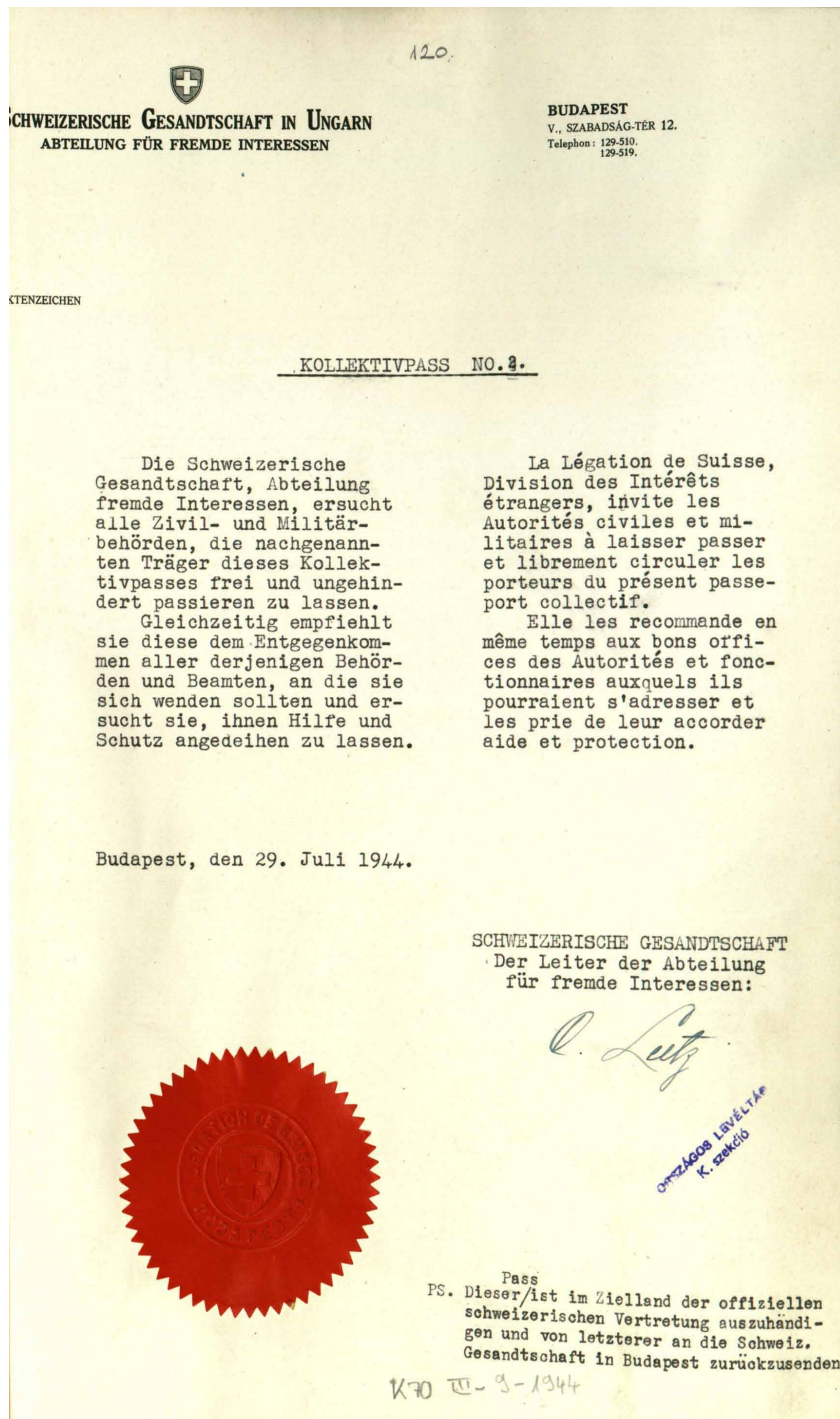
Horthy az erőteljes tiltakozások hatására 1944. július 6-án leállította a deportálásokat, de intézkedése csak átmenetinek bizonyult, a tehervonatok tovább közlekedtek a haláltáborok felé.

1944. május 3-án jelent meg az első rendelkezés Budapesten a zsidó lakások összeírásáról. Június 21-ig pedig elrendelték az ú.n. csillagos házakba való összeköltözést. Egy hónap múlva, július 24-én Carl Lutz svájci konzul Weiss Arthur Vadász utcai Üvegházában megnyitotta a Svájci Követség Idegen Érdekeket Képvisező Osztályának Kivándorlási Irodáját, bár a Szabadság téri iroda továbbra is létezett. Weiss Arthur ekkor már nem folytatta üzleti tevékenységét, és az épület ezennel új funkciót kapott.

## ÜVEGHÁZ – MENEDÉK

Carl Lutz, dr. Geyer Albert jogással és Gedeon Andorral állapodott meg a Weiss-féle ház igénybevételéről, a svájci követség Idegen Érdekeket Képvisező Osztálya számára. Az épületre táblát helyeztek el, és elkészítették az új beosztását.

Kijelölték a hivatali helyiségeket, a fogadóirodákat, és Krausz Miklós, a Palesztina Hivatal volt titkára segítségül hívta Mezei Rezsőt, az Angol-Magyar Bank korábbi igazgatósági titkárát, de az adminisztrációt rajtuk kívül teljes egészében a cionista szervezetek aktivistái látták el. A munkamenet egy ideig hasonló volt, mint a Palesztina Hivatal gyakorlata. A kivándorlásra jelentkezők adatlapokat készítettek, ezekhez fényképeket csatoltak.<sup>19</sup> A csoportos útlevelek elkészítése jelentette az iroda első „hivatalos” munkáját, s egyben egyfajta általános irathamisító műhelyként is kezdett dolgozni. A fiatalok az itt készült hamis igazoló iratokat eljuttatták a város különböző helyein bujkáló rászorultaknak, a szomszédos országokból idemenekülteknek és hazaiaknak egyaránt. A rendkívül veszélyes futárszolgálatra felfigyelt a nyilas sajtó is,



*A csoportos útleveél  
Magyar Országos Levéltár*

és támadást intéztek az üvegházi iroda ellen, így a továbbiakban óvatosabban kellett működniük.<sup>20</sup>

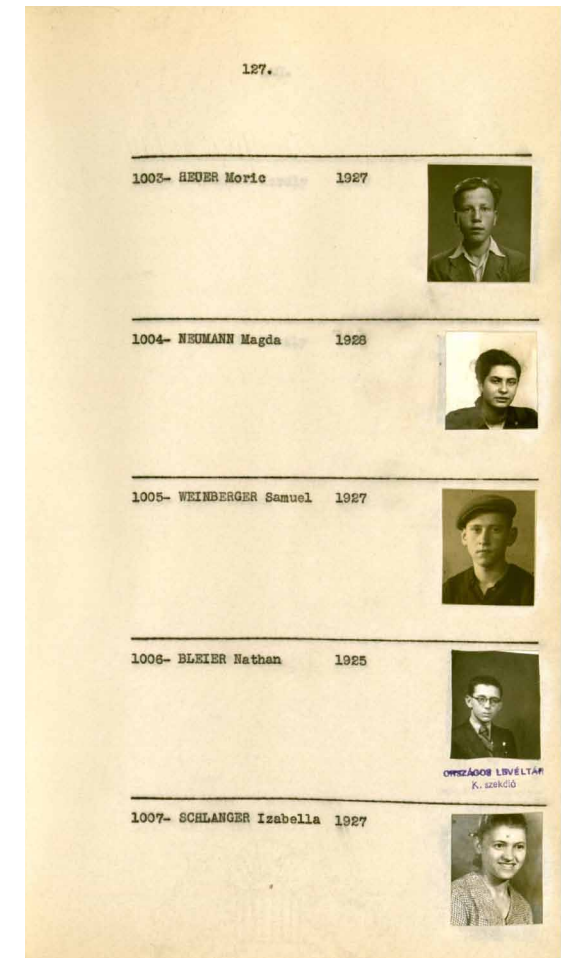
Az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvételt követően megváltozott az iroda jellege. Már nemcsak az irathamisító részlegnek és a kivándorlási kérelmet benyújtók fogadására biztosítottak teret, de egyre többen jöttek olyanok, akik számára már fedelet is kellett nyújtaniuk.

1944. november 8-tól 15-ig tartott Budapesten az ú.n. nemzetközi gettó felállításának megszervezése a Pozsonyi út környékén. A svájci követség 72 lakóház védelmét biztosította, és lassan mind többen gyűltek az üvegházi menedék falai közé is. Az irodákat és a műhelyeket szállásokká kellett átalakítani.

„A földszinti nagy teremben volt a tájékoztató, az emeleti irodában a referensek nap közben fogadták a jelentkezőket, éjszaka ott pihentek az íróasztalokon, vagy a padláson.”<sup>21</sup>

A központi épület padlásán a különböző cionista ifjúsági csoportok rendezkedtek be. Többszintes priccseket állítottak fel a pincében, az udvar egyik épületében konyha működött. Az ortodoxok pincerészeiben rendszeresen imádkoztak is. Ahogy nőtt a zsúfoltság, egyre szűkebb lett a hely az élelmezési raktár számára, a svájci követség nevében új helyiséget is béreltek a mai Hercegprímás utca 17-ben, egy volt iroda- és raktárpületben. Természetesen itt nemcsak élelmiszert tároltak, emberek számára is bűvőhelyként szolgált.

Decemberben újabb lehetőség nyílt az Üvegház helyiségeinek bővítésére. A Vadász utca 31-ben december közepéig még nyitva álltak a Magyar



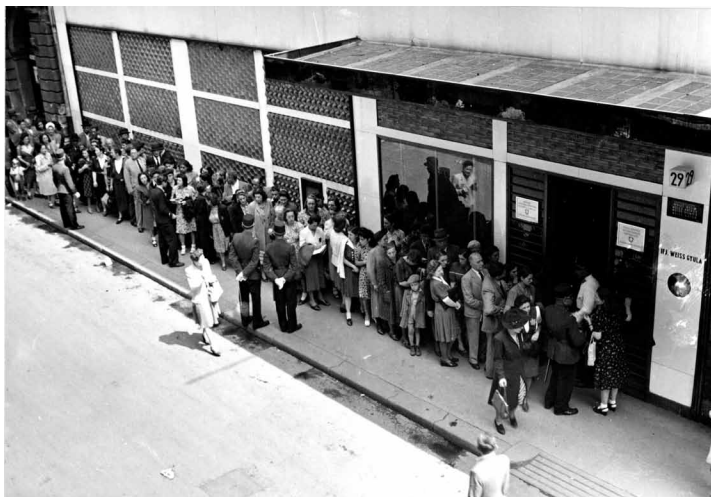
*A csoportos útleveél egyik oldala.*

*Részlet a csoportos útleveélből.  
Magyar Országos Levéltár*



Labdarúgó Szövetség helyiségei, majd az épület bezárt. Ekkor néhány fiatal, felismerve a lehetőséget, áttörte a pincék közti falat, és csendben elfoglalták a szomszéd épületet. (Ez a menedék a későbbiekben több ember életét mentette, mert a hatóságok nem tudtak az épület elfoglalásáról.) A menekültek úgy segítettek egymáson, ahogy tudtak. Akik a hamis iratok birtokában kijárhattak a városba, az összeszedett élelmiszerjegyekkel igyekeztek élelmezni a közösséget, és voltak olyanok is, akik csomagokat juttattak el a bent bujkálóknak. A tisztálkodásra és egyéb szükségletek elvégzésére az Üvegház mellékhelyiségei még egy ideig lehetőséget adtak, de ez később sokkal nehezkesebbé vált.

Az egyik visszaemlékező, aki november végén érkezett az Üvegházba, így emlékezik az ottani viszonyokra: „A Vadász utca 29. bejárata előtt elkeseredett emberek tömege



*A sorban állók felvételüket kéri a kivándorlók csoportjába. 1944. július-augusztus. Feltételezhetően Carl Lutz felvétele. ETH Archiv für Zeitgeschichte*



*1944 októberében már hatalmas tömeg ostromolta az Üvegházat a védlevél vagy a befogadás reményében. Carl Lutz felvétele. ETH Archiv für Zeitgeschichte*



*Shmuel Katz (Katz Sándor) Izraelben alkotó grafikusművész emlékezeti rajza az Üvegházban berendezett emlékszoba számára*

zsúfolódott össze. Mindegyikük sárga csillagot viselt. Kísérőnk egy papírt mutatott a portásnak, aki kinyitotta a kaput és beengedett minket a belső udvarra. Bent különös látvány fogadott minket. Az udvart szegélyező főépületben irodák voltak, valamint egy lakás, a másik három épület raktárnak tűnt. ...Mivel a munkatábor sanyarú körülményei közül érkeztünk, hamar alkalmazkodtunk a szegényes szálláshoz. Sokkal nehezebb volt kibírni a megfelelő élelem hiányát. A sovány adagok, amelyeket a Vörös kereszt adott, egy kis darab kenyérből, némi élelemből és egy kicsi, ismeretlen összetételű virsliből álltak. A legelviselhetetlenebb azonban a higiénés feltételek hiánya volt. Se mosásra, se mosásra nem volt lehetőségünk... Ennél is rosszabb volt a vécéhelyzet. Mindössze három-négy volt belőlük a főépületben. Ennyi a személyzetnek rendes körülmények között elég volt, de siralmasan kevés a hatalmas, és egyre növekvő tömegnek. December közepére kb. 3000 ember lakott az Üvegházban minden zugot, és repedést kitöltve a pincétől a tetőgerendáig.”<sup>22</sup>

December 4-én egy nyilas különítmény behatolt az épületbe, és mindenkit az utcára parancsoltak, majd el akarták indítani őket a Duna-part felé. Weiss Arthurnak a diplomáciai státuszra hivatkozva sikerült elérnie, hogy a kerületi rendőrparancsnok megállította a további atrocitást, és az emberek visszamenekülhettek a ház falai közé.

A bombázások veszélyét azonban ők sem kerülhették el, a szomszédos épület találatot kapott, de szerencsére nagyobb rombolás nem történt.

Budapest körülrzése után újabb súlyos támadás érte az épületet a nyilasok részéről. 1944. december 31-én géppisztolyokkal és kézigránatokkal támadtak a házra, és tüzet nyitottak az udvaron lévőkre, majd az utcára terelték az elkeseredett embereket, holtakat és sebesülteket hagyva. Négy halott és több sebesült hevert a földön. Szerencsére a telefon még működött a házban, és a bent lévők értesítették Lutz irodáját. A rendőrparancsnok ismét közbelépett. Így a mintegy 800 ember megmenekült. Nem menekült meg azonban Weiss Arthur, akiért 1945. január 1-jén a nyilasok visszajöttek, és ismeretlen helyen kivégezték, csakúgy, mint Komoly Ottót, az egyik cionista vezetőt.<sup>23</sup>

De a rémtettek ezzel még nem fejeződtek be, január 5-én újabb gyilkosság történt, az egyik fiatal futárt az utcán lőtték agyon a posztoló nyilasok és megölték a követség autójával érkező két cionista aktivistát is. A visszaemlékezők egyike így ír a január eleji napokról: „Weiss úr halálát követően a hely olyan volt, mint a test, amiről levágták a fejet. Senki nem tudta, mihez tartsa magát. Többé nem voltak szabályok. Senki nem volt, aki utasításokat adott volna.”<sup>24</sup>

A leírtakból kitűnik, hogy – bár az Üvegház életét a tömegek mozgása is alakította, a sors kényszerítő körülményei révén, ahhoz, hogy mint intézmény működőképes legyen, két ember munkája volt nélkülözhetetlen. Carl Lutz külső segítsége a legitimitást biztosította, Weiss Arthur pedig új feladatot talált az emberek mentésében, és egy jó üzletember és cégvezető rutinjával szervezte és irányította az iroda munkáját, az Üvegház életét. Az Üvegházba menekült több ezer ember között volt a későbbi nemzetközi rangú tudós, Scheiber Sándor, a budapesti Rabbiképző tanára, aki 1948-ban, Weiss Arthurra emlékezve írta: „Úgy emelkedett ki Weiss Arthur nemes alakja, mint a napban fürdő szikla a haragos hullámok közül, ő volt a legmegfelelőbb pozícióban... minden percének megvolt a maga rendeltetése.”<sup>25</sup>

Az utolsó napokat a Vadász utcai ház lakói állandó rettegésben élték meg. „A Vadász kapujának most már üveg nélküli, zsákokkal lefüggönyözött rácsain keresztül, ha kikukucskaáltunk, az utca túlsó oldalán állva mindig ott láttunk egy-egy sötét fegyveres alakot. Úgy ólálkodtak állandóan az épület körül, mint valódi éhes farkasok, csak arra várva, hogy falkába verődhessenek, s majd úgy ronthassanak rá a karámra, amelyen belül a remegő bárányok, a Vadász utca éhségtől és betegségtől elalélt népsége hevert a földalatti búvóhelyen.”<sup>26</sup>

A reményvesztett embereknek január 18-a hozta a felszabadulást. Az első csapatban, a németek ellen az oroszok mellett harcoló, román katonák érkeztek a helyszínre. A harcok azonban változatlanul folytak a városban, hiszen a németek még Budáról lőtték Pestet, ezért az Üvegház akkori irányítói úgy ítélték, hogy kiürítik az épületet. Azt tanácsolták az embereknek, hogy egyenként próbáljanak más búvóhelyet találni maguknak. Bár voltak olyanok is, akik még hónapokig a házban maradtak, mert más lehetőségük nem volt, és felhasználták a maradék szegényes készletet, amit a házban találtak.<sup>27</sup> Az Üvegház, mint üvegsziget, törékeny menedék volt, de a nyomorúság ellenére is több ezer embernek nyújtott oltalmat. Carl Lutz mentőakciói sikeresek voltak, s bár ezek köszönhették neki életüket, mégsem méltányolták eléggé fáradozásait. 1945 áprilisában, több diplomatatársával együtt, kiutasították az országból.

## EMLÉKHELY

Az Üvegház utóélete elég szomorúan alakult a felszabadulását követő időszakban. A ház építészeti értékeit nem sokra becsülték, irodának, lakóépületnek egyaránt használták, és mint az üldözöttek sokaságának menedéket adó búvóhelyet sem tisztelték. 1946. január 1-én ugyan Weiss Arthur és a kivégzettek emlékére táblákat helyeztek el az épületen, de az 1990-es évek elején Weiss tábláját levették, és összetörték. 1993-ban új táblát állítottak, de 2000-ben ezt is összetörték. Jóakarátú emberek szerencsére megtalálták és eltették a darabokat, így sikerült 2008-ban részlegesen helyreállítani és a jelenlegi kiállításon bemutatni. A homlokzaton ma Weiss Arthurra bronztábla, a meggyilkoltakra az 1946-ban felállított márványtábla utal.

Carl Lutzot hazatérése után svájci felettesei jószolgálati tetteinek igazolására kötelezték, hatásköri túllépésnek minősítve a védlevelek kiadását.<sup>28</sup> Az embermentésben résztvevő cionista vezetők és aktivisták nagy része a háborút követően elhagyta az országot, és 1949-ben magyarországi szervezeteiket felszámolták. A megmenekültek magukban őrizték az 1944–45-ös év borzalmainak emlékét.

Carl Lutz tevékenységére ma a nevét viselő Alapítvány emlékezik, alakját műalkotások, emléktáblák és az egykori Üvegházban berendezett kiállítás őrzi. A



*Moshe Skedi (Mandel Dezső) egész családját elhozta Izraelből megmenekülése helyszínére.*

*Vámos György felvétele*



Látogatók  
az emlékszobában.  
Vámos György felvétele

Vadász utcai épületben 2006-ban megnyitott kiállítás kurátorának, Vámos Györgynek az volt a célja, hogy annak az ellenállási és embermentő mozgalomnak a történetét dolgozza fel, és mutassa be, amely konkrétan a helyhez, az Üvegházhoz kötődött, s amely mozgalomban Carl Lutz, Weiss Arthur, a cionista fiatalok s a hozzájuk kapcsolódó segítők munkája tárgyak, tablók, iratok, nyomtatványok révén a mai közönség számára is érthetővé, érzékelhetővé válik.

A Svájci Követség Idegenérdek Képviselet Kivándorlási Osztálya hivatali épületét korabeli fotók segítségével idézik meg az épület előtt tolongó, segítségre váró tömeg megrendítő látványával. Mellette kontrasztként láthatók az egykori Kozma Lajos-tervezte Üvegház, Seidner Zoltán készítette fotói, valamint egy 3D virtuális modell is készült.

A kiállításban külön fejezet szól a Kivándorlási Osztályról, ill. a Palesztina-certifikátok levéltári dokumentumairól. Bemutatják a kollektív útleveleket és a különböző védleveleket, legálisnak ható igazolványokat, vádiratokat. Külön csoportosításban szerepelnek a cionista mozgalmakra vonatkozó dokumentumok, adatok alapján rekonstruálták az egykori kapcsolatokat és a résztvevők portréival idézik fel emléküket. Maketten, ill. alaprajzon mutatják be az Üvegház átalakított belső szerkezetét, amely a bűvőhelyet jelentett mintegy másfélezer ember számára.

Külön részben foglalkoznak Carl Lutz személyével, életútjára és munkásságára vonatkozó fotókkal, dokumentumokkal. Olvasható Dinnyés Lajos akkori miniszterelnök Lutzhoz írt köszönőlevele, de olvasható az az elmarasztalás is, amelyet a svájci felettesek adtak Lutznak, hatáskörének túllépéséért. A visszaemlékezőknek, mintegy 300 főnek, adatait sikerült a rendezőnek összegyűjteni a 2006. májusi megnyitásig, de az adatok és a dokumentumok gyűjtése ma is folyamatos, 750 személynél tart.

Az emlékszoba elsősorban kiállítóhelyként működik, hiszen raktározási állagmegóvási lehetősége még nincs, de az egyre bővülő dokumentum-anyag tárlókban és tablókban való elhelyezésére még van lehetőség. A kiállítás felhasználja a zenei hangzó aláfestést és a mozgóképi lehetőségeket is, a tárlat így még élményszerűbbé válik kiegészítve a posztamenseken elhelyezett, a kort idéző műtárgyakkal.

Az Alapítvány gyűjtőtevékenysége révén ma már szinte minden harmadik egykori itt bujkáló menekült nevét ismerik, Vámos György 2008-ban megjelent kötetében számos visszaemlékező írását, tanúságtételét közli. Az állandó kiállítás mellett, a kiállított anyagból, angol és francia, német és héber nyelvű vándortárlat is készült, amelyet külföldön, az Egyesült Államokban, Kanadában, Svájcban mutattak be. A vándortárlat hat háromoldalú oszlopból áll, amelyeken fotó-, írat- és nyomtatott dokumentumok láthatók.

Mielőtt azonban külföldre vitték az anyagot, Carl Lutz egykori lakásának színhelyén, a volt brit követség épületében, a Várban, 2008. január 18-a és 21-e között az akkori Kulturális Örökség Hivatalának épületében mutatták be. A külföldi bemutatkozás New Yorkban, az ENSZ székházának előcsarnokában volt, ahol egy hónapig volt látható a Jad Vasem, albániai zsidómentőket bemutató fotókiállítással egyetemben. A megnyitó a holokauszt nemzetközi emléknapján volt. A Carl Lutz Alapítvány nagy adóságot törleszt az Üvegház történetének felidézésével. Felhívta a figyelmet kiemelkedő építészeti emlékünkné Kozma Lajos művének pusztuló állapotára, Carl Lutz, Weiss Arthur és a cionista fiatalok hősiességeire, humanitárius cselekedeteire és szeretné felhívnia figyelmét az utókornak és lehetőséget teremt kegyelet megadására is. A túlélők kihalásával nem szabad megengedni az emlékezet kihalását is. Budapest belvárosában egy olyan épület áll, amely önmagában is történelmet idéz.

#### JEGYZETEK

1. *Koós Judith*: Kozma Lajos munkássága, Akadémia Kiadó, Budapest 1975. 189.
2. *Major Máté*: Utószó. In: Kozma Lajos: *Az új ház*, Corvina Kiadó, 1978.162.
3. U. o.
4. Kozma Lajos modern épületei. Szerk.: *Horányi Éva*. Budapest, Terc, 2006.
5. Üvegsziget, Budapest, Vadász u. 29. Történelmi antológia. Szerk.: *Vámos György*, Makkabi Kiadó, 2008. 65.
6. U. o. 67.
7. U. o. 65.
8. Kozma Lajos modern épületei. Budapest, TERC. 2006. 36.
9. *Szita Szabolcs*: Weiss Arthur és a budapesti Vadász utcai Üvegház 1944–45-ben. Holocaust Dokumentációs és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, Budapest, 2002. 2.
10. *Vámos 2008*, 69.
11. *Szita 2002*, 4.
12. *Vámos 2008*, 29.
13. U. o.
14. *Brunberg, Björn*: *Az elfeledett hős*, Valdemar Langlet. Adoc-Semie Kft. 2007. 89.
15. *Vámos 2008*, 36.
16. *Vámos 2008*, 37.
17. *Brunberg 2007*, 60.
18. *Szita Szabolcs*: *A Gestapo Magyarországon*. Korona Kiadó, Budapest, 2002. 129–131.
19. *Vámos 2008*, 46.

20. U. o. 49.
21. U. o. 50.
22. Grósz Károly visszaemlékezése. U. o. 184–185.
23. *Szita 2002/a*, 6.
24. Schwartz Andor visszaemlékezése, *Vámos 2008*, 242.
25. *Szita 2002/a*, 6.
26. Salamon Mihály visszaemlékezése. U. o. 16.
27. Salamon Miklós visszaemlékezése. *Vámos 2008*, 200.
28. U. o. 60.

*SAROLTA KŐVÁGÓ*

*THE GLASS HOUSE*

*ABSTRACT*

The Glass House in downtown Budapest, now listed as a historic monument, is a Lajos Kozma building of peculiar value. In addition to the architectural assets of the building, it was shelter for thousands and a centre of illegal lifesaving actions during the darkest days of Hungarian history, in 1944. At the outset of his career an adherent of the folkloristic trend of art nouveau, Kozma earned a name at first by his graphic sheets and furniture designs before in the thirties he produced a lasting crop of Bauhaus-inspired villas, family houses, holiday cottages and representative urban buildings. No. 29, Vadász street is the epitome of the versatile use of glass, as the reviewer in that-time professional journal *Tér és Forma* also remarked. In the desolated building of the glass merchant who was forced to give up business by the anti-Jewish laws the Swiss diplomat Carl Lutz and his staff organized the salvage operations based on the theoretical possibility of emigration to the Palestine.

## A BUDAPESTI ÁLLATKERT ÚJJÁÉPÍTÉSE

*„Én azt hiszem, hogy a legigazibb állattani oktatásnak itt kellene végbemennie...  
s úgy gondolom, hogy a mi szeretett városi közönségünknek is gyönyörűsége fog telni az új állatkertben.”<sup>1</sup>*

A Bárczy-korszakot ismertető munkák<sup>2</sup> eddig csak a pár soros megemlítés szintjén foglalkoztak Bárczy István városfejlesztő politikájának és az Állatkert építésének kapcsolatával. A fővárosi építkezésekre szánt hatalmas, 270 milliós kölcsönnek csak töredékét tette ki a végül 4,5 milliós városligeti beruházás, azonban ennek a politikai és építkezési folyamatnak együttes bemutatására még nem került sor. Kiszínezve Budapest történetének ezt a fehér foltját, az alábbiakban röviden bemutatjuk az új polgármester községesítési és kulturális programját, ennek az állatkerthez fűződő kapcsolatát, majd -vázlatosan- az állatkertben zajlott átépítéseket ismertetjük.<sup>3</sup>

### A BERUHÁZÁSI PROGRAM

1906. június 19-én Bárczy Istvánt választották a Székesfőváros új polgármesterévé. A polgármester bemutatkozó beszédét értékelve már sejteni lehetett, hogy új időszak következik a főváros történetében. Budapest önkormányzata függetlenségének kialakítása mellett az „*erős magyar nemzeti kultúra és a modern demokratikus haladás*”<sup>4</sup> szellemében kívánt politizálni. Bárczy számára különösen fontos volt a kultúra, ezért ehhez fűződő gondolatait rögtön megosztotta a közgyűlés tagjaival: „*A főváros, sőt az egész nemzet jövőendő boldogsága, fennállása elsősorban attól függ, hogy miképpen tudja a nép legszélesebb rétegeit a magyar nemzeti művelődés eszközeivel megmunkálni*”.<sup>5</sup>

A bemutatkozó beszédében elhangzott pontok részleteit az 1907-es költségvetés tárgyalásakor osztotta meg a közgyűlés tagjaival. Kifejtette ismét a fővárosi törvény iránti igényét, ismét előhozakodott a lakáskérdés égető voltáról, és megint szót emelt a közművelődési beruházások elmaradhatatlanságáról is. E célok eléréséhez a pénzügyi helyzet rendbetételére volt szükség, amelyhez első lépésként államsegélyt kértek. A 10 millió koronás kölcsönt 1907-ben megkapták, amelyből rendezték a főváros háztartását. Ezután kezdtek el az említett beruházási programmal foglalkozni. Még előbb – és a programhoz kapcsolódóan – a merev bürokrácia átalakítása következett: szervezeti újjáépítésként az elnöki ügyosztályt önálló döntési jogkörű osztállyá szervezték át, azon belül két alosztályt hoztak létre. Az első a polgármester jogkörébe tartozó ügyeket intézte, a második a szociálpolitika és a közművelődés területeit érintő ügyeket vállalta. Témánk szempontjából a második alosztály működése az érdekes, oda tartoztak a lakásügyek, a lakóházak építései, és a kulturális szervezőtevékenységre vonatkozó intézkedések. A szociálpolitikai ügyeket kiemelt fontosságúnak tartották, ezen belül is a munkások

Az állatok összeírása a bizottság által, miután a főváros átvette az állatkertet 1907-ben

az állatok  
neme  
szám száma

Előzetes Budapest 1907  
évi június hó 14-én délután  
5 órakor Ft. kerületi városi legelő-  
állatkertben, a budapesti ker.  
Környezet, mint, csódló-  
sag 26.23/1907 számú, csódló-  
számla végzés alapján  
szk. ....

I. Majmok			
1	1	Gulléris nagy sörényes pávián	1 220 -
2	1	" " " "	1 220 -
3	1	" " " "	1 220 -
4	1	" " " "	1 220 -
5	1	" " " "	1 50 -
6	1	" " " "	1 50 -
7	1	Nagy medve pávián	1 220 -
8	1	" Koloba "	1 100 -
9	1	Pabuin	1 100 -
10	1	" "	1 100 -
11	1	" "	1 10 -
12	1	" "	1 50 -
13	1	Korcs pávián	1 100 -
14	1	" "	1 50 -
15	1	Pecora nagy	1 10 -
16	1	" "	1 10 -
			1860 -

életkörülményeinek javítását szolgáló (korabeli kifejezéssel, népjóléti) tevékenységek kaptak elsődleges figyelmet. Ezek körébe tartoznak a gyermekétkeztetések, a napköziotthonok, a munkanélküliekről való gondoskodás (melegedő helyiségek, foglalkoztató műhelyek, népkonyhák). De a második alosztály intézte az iskolán kívüli oktatás minden egyes területét is (ide értendők az egyéb kulturális intézmények, mint a múzeum, a könyvtár, képzőművészet, iparművészet, és az állatkert is). Az említett két új osztály vezetői Harrer Ferenc<sup>6</sup> és Wildner Ödön<sup>7</sup> lettek. A két agilis vezető munkájának eredményeként született meg Budapest fejlesztésének új, nagyszabású terve.<sup>8</sup>

Az elgondolás elsősorban a lakásviszonyok állapotán kívánt javítani, ezen kívül iskolák építését foglalta magába, valamint közművelődési beruházások is helyet kaptak benne. A programban 32 milliót szántak a közoktatásra, összesen 90 iskolaépület építését tervezték. Az építkezések végeztével 36 új, 4 felújított és 15 barakk iskolát adtak át, amelyekben közel 1000 tantermet vehettek birtokukba a tanítók és a diákok. Bárczynak szerepe volt abban is, hogy az épületeket a korszak neves építészei tervezték, és a már nevet szerzettek mellett a fiatalok számára is biztosítottak lehetőségeket (Kós Károly,

Az állatkert eladására vonatkozó adásvételi szerződés első oldala, 1907

Máskor a 1 k. helyi joggal ellátott eredetéről

Adásvételi szerződés

Melynél fogva alulírott dr. Harácsosny János, budapesti ügyvéd mint az „Állat- és növény-  
honosító társaság” csódlómegeinek tömeggond-  
noka és a budapesti ker. törvényrekk mint csódló-  
bíroságnak 32472/1907 számú, a csódlómege  
156. és 160. §-ai szerinti jogerős és k. alatt ide fe-  
rőtt végzésével igazolt meghatalomartya, eladja,  
Budapest város fővárosi közönsege pedig meg-  
veszi az „Állat- és növényhonosító társaság”  
csódlómegeiben a budapesti ker. törvényrekk mint  
csódlóbíroságnak felhívathozott 32472/1907  
sz. végzésével helyesbített s a jelen szerződés  
kiegészítő részeként B. alatt ide fírótt hit-  
elítelt kivonatos csódlóállamnak, a mely a tömeg-  
gondnoknak juto szerződési példánykör-  
nem hiteltel, de teljesben aronos példány-  
ban csatoltatott, 538. és 549-553. tábláscamái  
alatt felvett összes elő és hitómótt állatokat  
és egyéb ingókat 56187 kor. 90 fill. araa: Öven-  
hatervezési aranyokorvan egy korona 90 fill.  
összevételében a hivatkozott feltételek és mó-  
dolatok mellett:

1) Eladó tömeggondnok elismeri, hogy

Zrumezky Dezső vagy éppen Lajta Béla). Mivel a terv megvalósításához sok pénzre volt szükség, ezért óriási külföldi kölcsönt vettek fel. A főváros hivatalos lapja közölte a beruházások tervezetét, ami szerint 313 millió koronára rúgó kölcsön felvételéről lett volna szó. A viták után is óriási, 270 milliós összeg felvételéről határoztak a városatyák, melynek visszafizetését Bárczy a városi közüzemek jövedelméből kívánta megoldani. Azonban a városi üzemek nem voltak mind a főváros kezében, ezért ezeket saját kezelésbe kellett venni, (az akkori kifejezés szerint községesíteni kellett). A beruházásokat három év alatt, három ciklusban tervezték, amelyhez először angol bankoktól kaptak – 50 éves törlesztési feltétellel – kölcsönt, ennek felhasználása után francia bankok segítségét vették igénybe. 1913-ig a közgyűlés minden évben megadta a felhatalmazását újabb kölcsönök felvételére, amíg a balkáni háborús feszültség végett nem vetett a kölcsönökből származó beruházásoknak.

A községesítések során elsőként az Állatvásárpénztár Rt. került a főváros tulajdonába 1907-ben, majd 3 év múlva sikerült a gázgyárakat is megszerezni. A villamosenergiát szolgáltató üzem a Magyar Villamossági Rt. 1914-ben került fővárosi tulajdonba, míg az

Az állat megnevezése.	Szám	Árca.		Összesen		Élet-Tartás költségei		
		Kor.	Él.	Kor.	Él.	Kor.	Él.	Él.
Dobozlasi Nere	1	2300		7800		3	1/2	1
" Harna	1	2200				3	1/2	1
" Saurca	1	2200				3	1/2	1
" Julia	1	600				4	1/2	1
" Sereca	1	300				3	1/2	1
"	1	100				1/4	1/4	2
"	1	100				1/4	1/4	2
"	1	100				1/4	1/4	2
"	1	100				1/4	1/4	2
Hurz	1	600				5	4	1
"	1	600				6	4	1
Sigris	1	3000				5	1/2	1
"	1	3000				7	1/2	1
"	1	3000				4	1/2	1
Puma	1	600				2	1/2	1
Raka jeges	1	100				2	1/2	1
"	1	100				2	1/2	1
"	1	100				2	1/2	1
"	1	100				2	1/2	1
Török dooz / halpan	1	480				4	1/2	1
"	1	600		53290 -		4	1/4	1
<b>Vadlagbőrűk</b>								
Elefant Simu	1	12000				20	12	1
" Baby	1	12000				11	1	1
" Sallan	1	7500				3	1/2	1
" Kelly	1	7500				3	1/2	1
Viziló Suda	1	25000				30	17	1
"	1	8000				3	1/2	1
	80	72000		61120				

Az állatok összeírása  
a bizottság által, miután  
a főváros átvette  
az állatkertet 1907-ben

egységes közlekedést csak 1918-ra sikerült elérni, de időközben sikerült megszerezni a személyszállítást 1911-től, a hirdető vállalatot szintén 1911-től, a fürdőket és az állatkertet is. A közsegésítési politika anyagilag bevált, bizonyítják ezt már az első évek pénzügyi mérlegei, és a fővárosi tulajdonba kerülés után az intézményekben fel lehetett számolni a zürzavaros állapotokat. Bár egy korszakához tartozik az említett iskolaépítések mellett a komoly lakásépítési program is, ahogy a két legnevesebb fürdő, a Széchenyi és a Gellért építése és átadása is. Mindkét építkezés elhúzódott, és a beruházások mértéke is jóval meghaladta az eredetileg eltervezetteket. De büszkén kijelenthetjük, hogy megérte a túlköltekezés, a két fürdő révén vált valódi fürdővárossá az akkori Budapest. Így történt ez az Állatkerti építkezésekkel is, amint az alábbiakban látható.

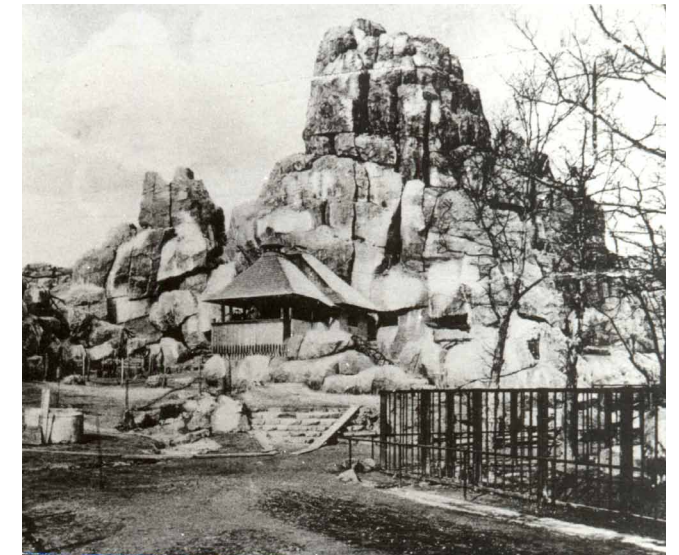
## AZ ÁLLATKERT ÁTALAKÍTÁSA

A Millenniumi ünnepek után az állatkert látogatottsága erősen megcsappant, és a kert lassan elindult a lejtőn. A fővárossal kötött bérleti szerződésben meghatározott összeget azonban fizetni kellett a bevételi források elapadása ellenére is, ezért az Állat- és Növényhonosító Társaság mindenféleképpen megpróbálkozott, hogy elkerüljék a bukást. Az elpusztult állatok pótlására olcsóbb állatokat vásároltak (pl. Dél-Amerikai óriáskigyó helyett magyarországi erdei siklót), a kertben mutatványosokat is alkalmaztak, 1904 nyarán még bikaviadalok<sup>9</sup> rendezésével is megpróbálkoztak. A belépődíjakat nem merték emelni, mivel félő volt, hogy akkor még kevesebb látogatója lenne a parknak, így csak a Beketow cirkusz, a Wampetics vendéglő és az Ős-Budavára mulatóhely bérleti fizetségei maradtak meg, egyedüli bevételi forrásként. Mivel a csőd veszélye fenyegető közelségbe került, a sajtó pedig előszeretettel rágódott az állatkert ügyén 1903-ban Lung György városi tanácsnok alapos vizsgálatot követelt.

A támadások következményeként 1906. december 5-én a belügyminiszter, gr. Andrássy Gyula elrendelte az Állat- és Növényhonosító Társaság ügyvitelének és pénzkezelésének megvizsgálását. A jelentések tizenhárom pontban sorolják fel a Társasággal kapcsolatban talált hibákat. A jegyzőkönyvekből kiderült, hogy az egyesület vagyonmérlegébe 782 722 korona van felvéve, miközben csak 189 565 koronára tehető az állatok és az ingóságok értéke, és adóssággként kimutatható 80–90 000 korona. A könyvelés hiányosságai még több esetben voltak kimutathatók: hiányzott a tagnyilvántartás, így nem volt követhető a tagok felvételi és tagsági díjainak befizetése és tartozása sem. A tagdíjak pontatlan vezetése mellett, mint kiderült, a belépőjegyek kezelését sem végezték megfelelően. A jegyek „nyomatása és átadása körül semmi ellenőrzés és a legnagyobb fokú rendetlenség tapasztaltatott Serák<sup>10</sup> igazgatósága alatt”.<sup>11</sup> A jelentés megállapítja, hogy az igazgató a belépőjegyeket tetszése szerint nyomatta, de a jegyek számáról, hogy mennyi kelt el a múltban, nyilvántartás hiányában nincsenek pontos adataink. Soha nem leltároztak, nem mérték fel az állatok és az ingóságok értékét. A Társaság alapszabálya értelmében az igazgatásra a közgyűlés, a választmány és a különféle szakbizottságok jogosultak. Azonban szakbizottságokat nem állítottak fel, az alapszabályban említett állattani, növénytani gazdasági és pénzügyi bizottságok, ha valaha megalakultak is, nem fejtették ki értékelhető munkát. Az egyik legfontosabb a pénzügyi bizottság kötelessége lett volna, miszerint a számadásokra, a pénztár kezelésére és a pénzgazdálkodásra felügyeljen, de – mint megállapították – ez nem teljesült. A vizsgálatok során az is kiderült, hogy a választmány nem töltötte be saját hatáskörét, lemondott a hozzá tartozó tennivalókról (szerződések kötése, kölcsönök felvétele, építkezések költségvetésének megállapítása), azokat az egyesület igazgatójára bízta. Az igazgató az „*utalványokat legtöbbször maga írta alá, sőt az egyesület terhére saját aláírásával váltókat írt alá.*”<sup>12</sup> A kiadások igazolására nem voltak meg a számlák, a nyugták, sőt sok esetben a kiadás igazolására csak egy igazgatói feljegyzés szolgált. Serák igazgató hatáskörén messze túlterjedő tevékenységet fejtett ki, hiszen gyakorlatilag (alapszabály ellenesen) egy személyben ő volt az igazgató és a pénztáros. Kiderült továbbá, hogy a volt vezető az egyesület terhére kölcsönöket vett fel, de a felvett pénzeket nem vezette be a számadási könyvekbe, az általa okozott



*A nagy szikla  
építés közben, 1910  
Antony Gall tulajdona*



*Az elkészült szikla,  
1912*

adósságokról a Társaság csak a váltók lejártakor szerzett tudomást. A vizsgálatok tehát az akkor már elhunyt, és így felelősségre nem vonható Serák Károlyt mutatták ki a csőd fő felelősének. További mulasztásként róttá fel a vizsgálat, hogy a Társaság közlönyt lett volna köteles kiadni, ehelyett csupán évenkénti jelentéseket tettek közzé. A jelentések végkövetkeztetése szerint az egyesület alapszabályait nem tartotta be, és ellenőrzés nélküli, könnyelmű gazdálkodása miatt vagyoni tekintetben is válságba került. Az anyagi csőd miatt a kulturális feladatát sem tudta ellátni, pár év óta már igénytelené vált. Egy akkori zsrnaliszta megfogalmazása jól tükrözi az állatkerti állapotokat: *„Ha nem volna Jónás és néhány nagyragadozó be is zárhatna. Mert állat alig van benne, kertnek meg nem kert, csak ronda zugoly. Szégyene ez a fővárosnak.”*<sup>13</sup>

A fent bemutatott vizsgálat konklúziójának átgondolása után a belügyminiszter 1907. február 23-án így határozott: *„főfelügyeleti jogom alapján, az alapszabályok rendezéseinek be nem tartása miatt, másrészt az egyesületi tagok vagyoni érdekeinek védelme céljából a társaság működését ezennel beszüntetem, és az egyesület feloszlását elrendelem.”*<sup>14</sup> A miniszteri leirat értelmében az állatkert ingatlana a főváros tulajdonába került, valamint az állatok és az ingóságok megváltási joga a főváros javára lett biztosítva. A miniszter egyben felkérte a polgármestert, intézkedjen, hogy a tanács az állatkert további sorsáról mielőbb határozzon, és lehetőleg olyan megoldást válasszon, ami az intézmény zavartalan működését és felvirágzását is biztosítja. Ezek után Budapest Székesfőváros Tanácsa soron következő ülésén, február 28-án megbízta a pénzügyi és gazdasági osztály vezetőjét, dr. Bódy Tivadar tanácsnokot az állatkert teljes felmérésével. A főváros elvállalta az állatkert további zavartalan működtetését, és már másnap, március 1-jén megkezdték az épületek átvételét, összeírását. A főváros és a megszüntetett társaságot képviselő ügyvéd 1907. szeptember 26-án kötötte meg ténylegesen az adásvételi szerződést,<sup>15</sup> amelyben Bárczy István polgármester Budapest Székesfőváros nevében 56 181 korona 90 fillérért vásárolta meg az összes állatot és a területen található ingóságokat. Ekkortól beszélhetünk Budapest Székesfőváros Állatkertjéről.

Most, hogy a főváros átvette az állatkertet, felmerült a legfontosabb kérdés: mi legyen a kert sorsa? A Székesfőváros tartsa fenn az intézményt, vagy adja bérbe magánvállalkozásoknak? Számolgotások, vizsgálódások után nem maradt kétség afelől, hogy céltudatos és helyes vezetés mellett az állatkert fenntartható, sőt önmagát fejleszteni képes és eredményes vállalata lehet a fővárosnak. Bódy tanácsnok és „csapata” arra a következtetésre jutott, hogy mindez akkor valósul meg, ha a főváros maga tartja fenn az intézményt, és nem adja bérbe azt. Időközben több megkeresés is érkezett a Tanácshoz, az állatkert jövőbeni felhasználását illetően. Pályázó igényét jelentette be a bikaviadalokat rendező Idegenforgalmi és Utazási Vállalat Rt., de komolyabb ajánlattal kereste meg a Tanácsot gr. Szápáry Pál. A gróf vállalkozó társaival 30 000 korona letétbe helyezésével is demonstrálta szándékának anyagi fedezetét. Az építkezések során később megvalósult ötleteket vázolta fel terveiben (új állatok, pálmaház, állandó cirkusz, modern vendéglő), végül a beruházások költségeit 1 200 000 koronára tette. Az átalakításokért a leendő szerződésben a vállalkozó arisztokrata negyven (!) évre kívánta magának lekötöni a belépő jegyek szedésének jogát. Szápáry gróf beadványára a sajtó így reagált: *„Tiltakoznunk kell az ellen, hogy valami pénzcsoport húzza a főhasznat. Vegye maga a főváros a kezébe az állatkert építését, és ne engedjen át hosszú évtizedekre magánérdekelteknek fontos jogokat.”*<sup>16</sup> Egy nagyiparos csoport 1 000 000 korona befektetésével kívánta helyrehozni a leromlott épületeket, ellenszolgáltatásként ők 25 évre foglalták volna le maguknak a belépőjegyekből származó jövedelmet. Elképzeléseiket egy részletes helyszínrajzon ábrázoltatták, amelyet ajánlatukhoz csatoltak.<sup>17</sup> A Tanács miután tanulmányozta a beadványokat, nem adta bérbe a területet. Döntésük indoklása, tanulva a múltban történekből, így hangzik: *„éppen most láttuk, hova jutott az intézmény egy célját tévesztett egyesület kezeiben. A magánvállalkozások pedig csak az üzleti hasznat keresik. Terveikből kitűnt, hogy nem a közművelődési szempont, hanem az anyagi haszonra való törekvés volt rugója ajánlkozásaiknak.”*<sup>18</sup> A vezetőség tehát elvetette a bérbeadás lehetőségét, nem kívántak újabb mulatóhelyek létrejöttében részt venni. Bárczy István *„a városfejlesztő polgármester”* és a város



vezetősége inkább egy teljesen új intézményt kívánt létrehozni. A közgyűlés október 30-án tartott ülésén<sup>19</sup> újra tárgyalta az állatkertet érintő ügyekről. Elhatározták, hogy a lebontásra ítélt Ős-Budavára mulató helyén mutatványos-telepet alakítanak ki, ezért a kert Hermina út felé eső részéből 4791 négyszögölt kihalásoltat. Ezt követően a területet 20 parcellára osztották fel mutatványos-telep céljára, és kezdetben nyolc bérlőnek adták bérbe, akik 1908 őszétől megkezdték az építkezést.<sup>20</sup> A terület rendezésére és parkozási munkálatokra, az állatok elhelyezése céljából emelendő épületek építési költségeire, valamint a felmerült összes költségekre a közgyűlés 500 000 korona hitelt engedélyezett. Utasították a tanácsot, hogy a területrendezési és parkozási, valamint az állatok elhelyezésére szolgáló épületek tervrajzait sürgősen készíttesse el. Ezeket, és a mutatványos-telep útrendezésével kapcsolatos műszaki, és előirányzott költségeinek tervezetét is sürgősen kérte a közgyűlés. Ugyanekkor az állatkert kezelésére vonatkozó szabályzat kidolgozására is felhívták a tanács figyelmét. A közgyűlésen megszavazott összeget a sürgős feladatokra fordították: elkezdtek az elefántház körüli vaskerítés magasztását, a nagy tó zsillippel való ellátását a leeresztések céljából, a rossz kettecek kijavítását, festését, a bagolyvár összedőléssel fenyegető kősorainak elszállítását, a medvebarlang és a sasketrec javítását, valamint a fácánház tetejének kátránylemezekkel való azonnali befedését.<sup>21</sup>

Év végére új kutyaólat emeltek, a cirkusz épületét tatarozták, megerősítették és a már említett tókövezéssel készültek el.<sup>22</sup> Időközben lebontották az addigra már megkopott hírű Ős-Budavára épületeit is. Az 1908. év elején a közgyűlés határozott<sup>23</sup> arról, hogy a faszervezetű cirkusz (lovarda) épületet a bérlő Beketow Mátyás lebontatja, helyette egy új vasszerkezetű építést május végéig a Hermina út melletti részen, a mutatványos-telep szomszédságában. Ez a lépés azért is volt fontos, mivel a régi cirkuszépület az állatkerti út közepén helyezkedett el, az újat már a terület szélére helyezték át. A cirkuszt irányító vállalkozó, Beketow Mátyás öt évre kapta meg a bérleti jogot, évi 18 000 koronáért. Tavasszal fogadta el a közgyűlés az Állatkerti út rendezésére vonatkozó tervezetet, és elrendelték a csőfektetési és az útburkolási munkálatok sürgős elkezdését.<sup>24</sup> Miután ezek az építkezések elkészültek, az állatkert kívülről már sokkal rendezettebb képet nyújtott az arra sétáló emberek számára. Folytatódtak a területen belüli átalakítási munkálatok is: az építkezések során gondoskodni kellett a munkások elszállásolásáról, ezért a volt zsiráfház átalakították és berendezték munkásszállássá, de itt kapott ideiglenesen helyet az építésvezetőségi iroda is.<sup>25</sup> A gazdasági épületek közül felépült egy lakóház (18 ór számára), egy istállóépület (kocsiszín és műhely), egy konyhaépület raktárral, és egy jégverem, illetve több épületet elbontottak. A mérnöki hivatal április 28-án bemutatta az állatkert parkozási, és útépitési, a vízvezetési csőhálózat, a csatornázás és a világítási tervét, valamint ezek költségvetéseit, amelyeket a főváros vezetősége a június 10-i közgyűlésen<sup>26</sup> fogadott el, ahol megajánlottak még 712 000 koronát a munkálatokra. Ekkor határoztak arról is, hogy 1909-től az állatkert az Állat-és Növénykert címet viselje.

Felállították a bizottság tényleges irányítását ellátó „12 fős bizottmányt”, amelynek tagjait két hét múlva nevezték ki. Az állat-és növénykerti bizottmány összeállításakor a tanács előterjesztésében megjegyezte, hogy „figyelemmel voltunk arra, hogy az intézmény iránt melegebben érdeklődő, továbbá szakértelmükkel az intézmény célját

hatékonyan előmozdító tagokból alakuljon meg a bizottság, melyben a főváros összes kerületei lehetőleg képviselve legyenek”.<sup>27</sup> Javaslatukra a bizottság tagjai szakmájukhoz értő, elismert szakemberekből kerültek ki: dr. Bódy Tivadar pénzügyi és gazdasági ügyosztályt vezető tanácsnok elnöke alatt dr. Feleki Béla (ügyvéd), Hauszmann Alajos (építész, műegyetemi tanár), dr. Heltai Ferenc (író, később főpolgármester), dr. Kovács Aladár, dr. Légrády Imre (lapszerkesztő), dr. Lendl Adolf (zoológus), Márkus József (főpolgármester 1897–1906), dr. Neuschloss Kornél (építész), dr. Preyer Hugó (ügyvéd), Telkes Aladár (bankigazgató), Ullmann Gyula (építész) és dr. Vázsonyi Vilmos (ügyvéd) bizottsági tagok.<sup>28</sup> A bizottmány feladatai voltak a rendezési munkákra történő javaslatok tétele, a munkálatokat vállalkozóknak kiadni, ezek ellenőrzése, valamint az intézmény fölött állandó felügyeletet kellett gyakorolniuk és a kezelést irányítani.

A munkálatok végrehajtásával a közgyűlés a tanácsot bízta meg. Neuschloss Kornél javaslatára Kós Károly és Zrumeczky Dezső kapta az állatkerti épületek tervezésével és a művezetéssel járó feladatokat. Addigra már megállapodtak Végh Gyula városi mérnökkel, akinek a tereprendezés és alakítás valamint az úthálózat tervezése volt a feladata. A két fiatal építész nyáron, Kalotaszegen járt tanulmányúton, ahol a térség építészetét dokumentálták. Az utazáson tapasztalt benyomásaikat több füzetben megörökítették, és az elnyert fővárosi megbízáson ezeket már kamatoztatták is. A két fiatal, friss műegyetemi diplomával rendelkező építész által képviselt, népies jellegű stílus alkalmazása közel állt a korabeli hivatalosan támogatott irányzatokhoz. Erről számolt be később Lendl Adolf is: „Kós Károly és Zrumeczky Dezső műépítésszek, akik ez okból külföldön jártak, tervezték a legtöbb házat. Figyelembe vették ebben nemcsak a zoológiai program diszpozícióit, de sok eredetiséggel különböző stílusokban rajzolták a házakat, közöttük néhányat magyaros külsővel, másokat az illető állatok hazájából merített tervezéssel.”<sup>29</sup>

A bizottság a munkát közös külföldi tanulmányutakkal kezdte. Kérvényük szerint: „a



A zsiráfház építés  
közben, 1910.  
Fotó, Antony Gall  
tulajdona

nagyobb külföldi állatkertek beosztásának, az állatok mikénti elhelyezésének, az egyes férőhelyek anyagának, készítési módjának és a kapcsolatos összes egyéb szakkérdéseknek a helyszínen való tanulmányozása céljából”<sup>30</sup> szükséges az utazás, amelyre 5000 korona összeget kértek. Augusztusban két útvonalon indultak útnak a bizottság tagjai. Az egyik utazás résztvevői; dr. Bódy Tivadar tanácsnok, dr. Lendl Adolf, és dr. Neuschloss Kornél voltak, ők 2600 koronát költöttek el. A másik utazáson dr. Rátonyi Zoltán, Végh Gyula építészvezető mérnök, Kós Károly és Zrumeczky Dezső építészek vettek részt, és a meglévő 2400 koronát használták fel. Sajnos a pontos útvonalukat nem ismerjük, csak németországi városokról vannak információink. Az állatkertekben feljegyzéseket készítettek, fényképeztek, konzultáltak az ottani kollégáikkal. Az 1908-as év őszén, 1908–1909 évforduló telén Végh Gyula elkészítette az állatkert terepalakítási, rendezési és úthálózati terveit. Az első feladat a terület helyes beosztása, az úthálózat célirányos elrendezésére, az épületek megfelelő elhelyezése volt. A park kialakítása során igyekeztek megőrizni a meglévő értékes fákat, az újak telepítésénél pedig arra törekedtek, hogy minél több hazai, és sok jól honosodó külföldi fajt tudjanak bemutatni a sétányokon andalgó látogatók számára. Az egyik első megoldandó probléma volt a vasút, a kellemetlen szomszéd. Az éjjel-nappal a közelben robogó vonatok ontották a füstöt, kormot, szennyezték a park fáit. A megoldásra a hamburg-stellingeni állatkertben találtak rá a látogató szakemberek. Onnan vették az ötletet, hogy a sínek melletti területet megemelik, dimbes-dombossá alakítatják át. A munkához a tó rendezése során kiemelt földmennyiséget használták fel. A megemelt szintre ültetett fák már könnyebben nyelik el a kormot, a lankás táj pedig szebb, mint a sík, és látszólag a területet is növeli. A táj változatosságát szolgáló sziklahegyek ötletét is a hamburgi állatkerttől vették, de a berlini látogatás is fontos tanulságokkal szolgált az odautazóknak. Berlini minta szerint készült a kis rágcásalók háza és a fácános, „*azonban a mi építészeink magyaros érzése a fatornyos hazából választotta a stílust.*”<sup>31</sup>



A külföldi tanulmányúton kiemelkedő fontossággal bírt a hamburgi állatkert, és igazgatójának Karl Hagenbeck<sup>32</sup> gyakorlatának megismerése, akinek nevéhez a „száraz árkos” rendszer kötődik. Ezt a módszert alkalmazták – ahol lehetett – a fővárosi állatkertben is. A módszer lényege, hogy az állatokat természetes környezetükben rácsok nélkül mutatják be, a látogatók és az állatok közé mély árkokat húzva. Az

*A madárház építés közben 1910.  
Fotó, Antony Gall tulajdona*



*A bivalyház építés közben 1910.  
Fotó, Antony Gall tulajdona*



*A kenguruház építés közben 1910.  
Fotó, Antony Gall tulajdona*

állatok lakóhelyeként nem szűk ketreceket, hanem a természetes élőhelyükre hasonlító környezetet igyekeztek kialakítani: füves, fás, bokros, patakos, tavas, sziklás elkülönített területeket ellentétben a korábbi vasketreces gyakorlattal. Így lehetővé vált, hogy az állatokat nem magányosan, hanem csoportokban, hordában vagy családban mutassák be, ezáltal az állatok szokásai, tulajdonságai is könnyebben vizsgálhatóvá váltak. A tél végén kezdte el rajzolni a két fiatal építész az épületek vázlati és kiviteli terveit olyan sorrendben, hogy tavasszal megindulhassanak az építkezések. Munkájukhoz a külföldi állatkertekben szerzett tapasztalataikat is beépítették, a városligeti hely adottságaihoz idomulva. A terveket jóváhagyásuk után átadták a főváros vezetőségének. A Struchház (afrikai bennszülöttek kunyhójára hasonlít), a Krokodilház (cölöpökre épült, indiai házra emlékeztető) és a Zsiráfház az állatok származási helyének világát tükrözi, míg a legtöbb pavilon a kalotaszegi építészet idézi Budapest szívében. A látogatók megszemlélhetik az erdélyi fatemplomok karcsú tornyait, a székely fejfákat, rovásrajzos, tarka gerendákat, faszindelyes és zsúptetőket. A 33 medencéből álló akvárium terveit dr. Lendl Adolf dolgozta ki. Az épület díszítése, a mozaikos, gyöngyházkagyló- és korallberakásos enteriőr dr. Neuschloss Kornél irányításával készült el. A pálmaház dr.

Heltai Ferenc javaslatára valósult meg, az impozáns épületet Råde Károly és Ilsemann Keresztély tervei alapján kiviteleztek. A Fővárosi Közlönyben dr. Lendl Adolf ismertette az állatkertben várható nagy munkát: „*Most már előttünk fekszenek a következő teljesen kidolgozott tervek: a majmok, a madarak, a rágcsálók és kenguruk, a szarvasok, a bölények, zsiráfok, antilopok és végül a vastagbőrűek háza. Ezek adják a külön költségből építendő pálmaházzal és akváriummal, valamint a már szintén megtervezett két nagy sziklahegygel együtt, meg az átalakítandó tóval az új állatkertnek a zömét. A többi egyszerűbb, kisebbszerű építkezés; vagy olyan, hogy késhet is egy évvel.*”<sup>33</sup>

1909. március 20-án a kertet elzárták a látogatók elől. Egy hét múlva, 31-én már megkapták az építési engedélyt a vastagbőrűek házára, madárházra, majomháza, zsiráfháza, szarvasházra, rágcsálók házára és a kenguruházra.<sup>34</sup> Újabb egy hét eltelte után a tanács versenytárgyalásokat írt ki a különböző szakmák mesterei között. A nyertes vállalkozók (föld-kőműves és elhelyező, kőfaragó, vasmunkás, ács, bádogos, cserépfedő) azonnal megkezdték a munkát, a határidőket betartva haladtak, így július 22-én már az építkezések következő fázisaira kerestek újabb mestereket. Kiírták a versenytárgyalásokat az asztalos, lakatos, mázoló és üveges munkák teljesítéseire. A munkások a vasárnapok és az ünnepnapok kivételével minden nap dolgoztak. A mesterekkel a bizottság szerződéseket kötött, amelyeknek mellékleteiben *kötvelet* is aláírtak a vállalkozók. Ezekben adott időre vállalták a munka teljesítését, három évre való jótállással együtt. Eleget kellett tenniük a szerződés mellékleteit képező *általános, különleges feltételeknek* is, ahogy a *költségvetési kivonatokban* lejegyzetteknek is. Ezután a munkát haladéktalanul

el kellett kezdeniük, és a határidőre pontosan kellett figyelniük, mert ha nem sikerült azt tartaniuk, újabb határidőt tűztek volna ki, és ekkor már a mesternek minden nap után 1% kötbért kellett volna visszafizetnie. Az 1909. június 23-i közgyűlésen<sup>35</sup> többek között arról döntöttek, hogy az állatkertben külön akvárium, külön pálmaház és virágház is létesíttessék. De az újabb épületek, újabb összegeket igényeltek, ezért még 1 728 000 (!) koronát adtak az építkezések lebonyolítására, az indoklás szerint: az „*intézmény rendezésének, kiépítésének, parkozásának és felszerelésének teljes befejezésére, a szükséges új állatok beszerzésére, úgyszintén az akvárium és a pálmaház, illetőleg virágház építésére, berendezésére és felszerelésére*”.

Ebben az évben vette kezdetét a Végh Gyula mérnök tervei alapján, Benke Gyula ismert szobrászművész közreműködésével épülő, kis- és



A pálmaház részére Ferenc József által ajándékozott két pálma, 1911

A vastagbőrűek háza, 1912.  
Fotó, Antony Gall tulajdona



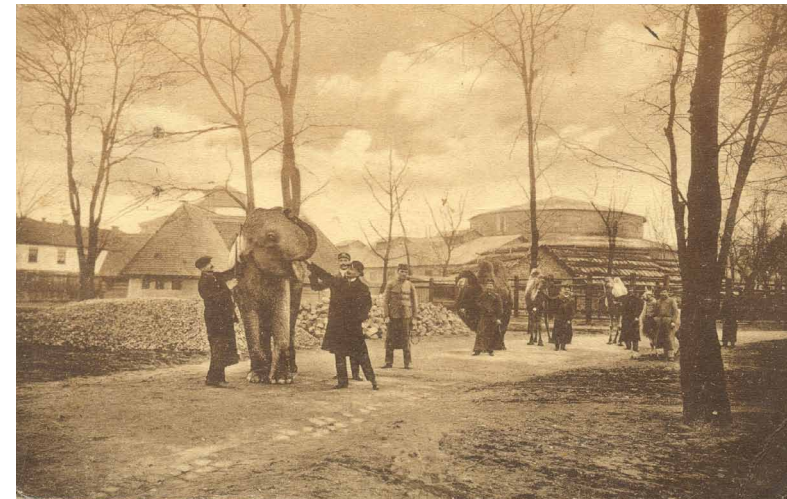
nagy sziklacsoport<sup>36</sup> kivitelezésének három éves munkája is. A sziklák mintáinak készítéséhez a Földtani Intézetből kértek szakszerű útbaigazításokat. Mivel a vezetőség az állatkertben épülő sziklacsoportok „*természethű kiképzése érdekében valódi kőtömbök és vándorkövek*” elhelyezését igényelte, ezért a vállalkozó a szobrasszal együtt a budai hegyekben kiválasztotta a megfelelő köveket. A sziklákat augusztusban és szeptemberben szállították későbbi helyükre. A kis szikla 22 méter magas, a nagyobb 35 méterre emelkedik, felületén a látogatók számára sétautakat alakítottak ki, a szép kilátást nyújtó csúcsokig. A sziklahegyek voltak a legbonyolultabb, és így a legdrágább épületek: kezdetben 400 252 koronából épültek, majd novemberben újabb 240 000 koronát szavaztak meg felállításukra, de 1910. május 12-én az összeget megtoldották további 275 000 koronával.<sup>37</sup> A vasbeton szerkezetű sziklák üregesek, belsejükben barlangokat alakítottak ki. A sziklákon állatférőhelyeket hoztak létre, a sziklafelületeket művészien kiviteleztek, egyes részeit, jeget utánozóan festették le. A kis szikla belsejében „*mozgófénykép-színház*”-at nyitottak, ám a nagy szikla barlangjának kihasználása egészen 2012-ig<sup>38</sup> váratott magára. A két szikla kivitelezése tartott a legtovább, ezért az egyes látványos munkafázisok végeztével a munkásokat egy-egy ünnepség keretében megjutalmazták. Október 30-án 1424 koronát osztottak ki „*a sziklacsoportok építésében közreműködő pallérok, anyagkezelő, gépész, kovácsok, ácsok, beton-munkások, rábiczmunkások, napszámosok, napszámosnők és tanoncok között*”.<sup>39</sup> Egy év múlva sor került az „*épülő sziklacsoportok felületi szerkezetének bokréta-ünnepélyére*”, vagyis megünnepelték a legmagasabb fal elkészültét. Az alkalomra a sziklákat készítő Pohl György vállalkozónak megnevezett *mérnökei, szobrászai, pallérai, munkásai, napszámosai és tanonczai*, 3481 korona jutalmat vehettek át.<sup>40</sup> Miután a mérnöki hivatal augusztus 13-án benyújtotta a bölényháza és a várromra vonatkozó nyolc tervrajzát, a hónap 25. napján megadták az építési engedélyeket a pavilonok kivitelezésére.<sup>41</sup> A kőművesmunkák teljesítésére a kötbér a bivaly-és bölényháza egy, a várromra pedig két hónapi haladékot adott a vállalkozó cégnek.<sup>42</sup> A bölény-és bivaly istállók vas- és szerelési munkáinak elvégzésére ugyanekkor szerződötték a neves Farkas és tsa. Céget,<sup>43</sup> míg az ácsmunkákra a már többi épületnél is bizonyított Popper Zsigmond

nyerte el a megbízást.<sup>44</sup> Amint az új épületek falai felépültek, a tanács elhatározta, hogy „*főfalegyen ünnepélyt*” tartanak, ahol 2756 korona kiosztásával jutalmazták a kőműves szakmákban részt vett „*habarcskészítők, állásolok, pallérok, kőművesek*”<sup>45</sup> tagjait, és az építési rajzolók is jutalomban részesültek. Az év végi jelentés szerint az alkalmazottak számát nyolccal csökkentették, mivel az építkezések idejére a kert bezárt, így egyes feladatok feleslegessé váltak. Az állatkert 30 alkalmazottja között 1000 korona karácsonyi és újévi jutalmat is kiosztottak. Ez nem volt rossz jutalom a kor kereseti lehetőségeit figyelembe véve.

A kert egyik díszének, a madárház építésének minden mozzanatáról részletesen beszámol a korabeli építési napló.<sup>46</sup> A dokumentum szerint 1909. május 26-án kezdődtek az „*alapföldlelési munkák*” átlagosan 10–18 napszámmal. Ezután következett az alap falazása június 12.-étől, de a munkákat egy hét múlva megakasztotta a „*fuvaros kocsisok strajkja*”, akik pár napig nem szállították a téglát. A pincerész falazását július 5-ével kezdték meg, a lábzatokat is ezzel egy időben rakták le. A falakra a tetőszerkezetet szeptember végétől kezdte felszerelni Popper Zsigmond ács-vállalkozó, aki a torony szerkezetet már október elején elkezdte felállítani. A már elkészült épületrészeket időközben alapozó festéssel látták el, a kőfaragó dolgozott a kapun, a vasmunkákat elnyert vállalkozó október végén kezdte meg a külső vasmunkák szerelését. A tető befedését Scwab cserepes a toronnyal kezdte el a november 15-ei héten. Közben folyamatosan berakták az ablakokat, a pincerész központi fűtésrendszerének kiépítését 1910. január 15-én kezdték el. A munkálatok tavasszal folytatódtak, április 9-én kezdték el az üvegezéseket, májusban a nagyröpdé vasszerkezetének felállítását. Valószínűleg a segéd munkások kevesellték a fizetésüket, mert május 23-án a lakatosok, majd egy héttel később az asztalosok is sztrájkba léptek. Júniusban a mázólagosok is csatlakoztak a munka bojkottjához, és ezzel az egész belső építkezések leálltak, csak a külső nagyröpdé szerelése folytatódott. A munkaszünet két hónapig húzódott, a mázólagosok végül július 18-án kezdtek el újra dolgozni. A madárház egyes részeit már október 3-án átadták használatba, és a fűtés rendszerének beüzemelését is elvégezték november végén. 1910. év végére tulajdonképpen készen volt a gyönyörű madárház, csak apróbb munkákkal csúsztak át a következő évre (mennyezetburkolás, fagykár által okozott csőtörés javítása, külső sodronyháló szerelése, stb.). Az épületet végül (a sztrájkoktól hátráltatva) másfél év alatt építették fel.

Megállapítható, hogy a munkaszervezés jól működött, egyszerre négy-öt munkafolyamat is zajlott, az egyes szakmunkások egymással együttműködve végezték el feladatukat. Időközben, 1910. február 10-én kezdték el építeni a terrarium épületét.<sup>47</sup> A pálmaházra és az akváriumra vonatkozó húsz tervrajzot, április 30-án terjesztették fel, majd az építési engedélyeket május 11-én adták meg számukra.<sup>48</sup> Az épület tervezésével és a művezetéssel a „*Schott M. G. vasmű, növényház és központi fűtésberendezés gyár*”-at bízták meg, majd az elkészített pálmaházat a gyár alkalmazottai 1911. július 28-án ideiglenes átadták. Ezután a kertészeti igazgató Ilsemann Keresztély megkezdte a növények beszerzését és a belső berendezések kialakítását.<sup>49</sup> A költségek ismét túlnyúltak a pénzügyi lehetőségeken, ezért a bizottság képviselőinek újabb kölcsönért kellett folyamodniuk, amelyet a június 6–7-én lezajlott közgyűlésen szavaztak meg az állatkert számára 643 000 korona összegben.<sup>50</sup> Az érkező pénz segítségével az 1910. év

*Az állatok kirakása, az elefánt, 1911–1912*



*Az állatok kirakása, a zsiráf érkezése, 1911–1912*



során befejeződött a fácános, a struccház, a bölény-és bivalyház és a várrom építése. A terrariumon kívül elkészült a norvégház, a tejszarnok, és az ahhoz tartozó tehénistállók is. A mérnöki hivatal december 21.-én nyújtotta be a sasröpdére és a teveistállóra vonatkozó négy tervrajzot, amelyek kivitelezése az 1911. január 20.-i engedélyezés után indult meg.<sup>51</sup> A város vezetősége arra is figyelt, hogyan zajlott az építkezés könyvelése, ezért 1910. év legvégén, december 30-án „*dr. Márkus Jenő tanácsjegyző az állatkertben váratlan rendes pénztári vizsgálatot tartott.*”, de „*a naplók kezelését teljesen rendben találta.*”<sup>52</sup>

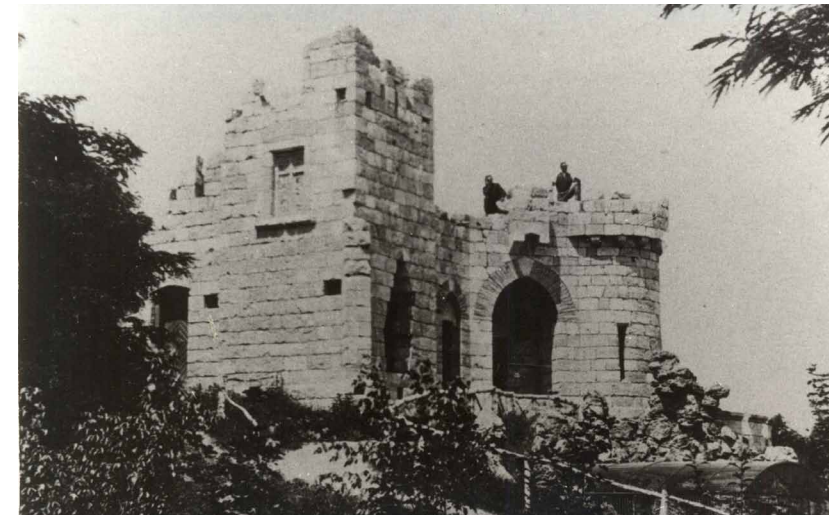
Az 1910. évről szóló jelentés már beszámol az új épületekről: nagy sziklahegy, kis sziklahegy, pálmaház, madárház, struccház, fácánház, vastagbőrűek háza, szarvasház, bölényház, zsiráfház, teveakol, hullók háza. A személyzetet az év során bővítették, kilenc személyt vettek fel. Munkájukra az újonnan épült madárház, fácánház, struccház,

kenguruház és teveház használatba vétele után lett szükség. Az állatállomány is gyarapodott, 770 példányról 900-ra, a szaporulat nagyobb részét szárnyasok tették ki, de sok állatot kapott az intézmény ajándékba, például egy medvét és tíz majmot. Bevételi jövedelemnek számított a Mutatványos-telep is, amelynek az év folyamán újabb három bérlője akadt, ők összesen 55 670 koronával gazdagították a kert kasszáját. A személyzet tagjai ez év végén is tudtak ajándékot tenni a karácsonyfa alá, jutalom gyanánt 1275 koronát osztottak szét közöttük.<sup>53</sup> A bizottság még egyszer folyamodott nagyobb támogatásért a tanácshoz, 1911. június 16.-án újabb 332 600 koronát kaptak, amely már a végső munkálatokra, a belső kialakításokra, az épületek berendezéseire, szökőkutak állítására, a kerítés készítésére szolgált. 1911. június 22.-én nyújtották be a kisragadozók házára, falusi gazdaság lakóházára, disznóólra, kiscémek röpdéjére, és a kutyaházra vonatkozó tervrajzokat engedélyezésre, amelyeket augusztus 11-én kaptak meg.<sup>54</sup>

1909–1911 között épült meg a ma csak elefántháznak nevezett épület, amelyet a kor embere „vastagbőrűek háza”-ként emlegetett. Az épület kupoláit, tornyait borító zománcos cserepek a már akkor is neves pécsi Zsolnay Kerámiagyárban készültek, legtöbbjük egyedi gyártásban. A keleties stílusú, kupolás épülethez egy 31 méter magas minaretet is felépítettek, az emberek azonban nem sokáig örülhettek a toronynak. A török nagykövetség vallási megfontolású tiltakozására – az iszlám szimbólum ne ékesítsen egy állatházat – a főváros 1915-ben lebontatta azt. A minaret 1997-ben a ház felújításakor újra felépült, ma is meghatározó épülete a parknak. A közgyűlés 1911. október 25.-i ülésén arról is döntöttek, hogy a cirkuszt újabb öt évre bérbe adják Beketow Mátyásnak. A vállalkozót arra kötelezték, hogy a cirkuszhoz tartozó istálló épületet legkésőbb 1912. március végéig elforgatva, a cirkusz épülete mellé, teljesen felújítva kellett felépíttetnie.

Az 1911. évben már nagyon sok állatot vásároltak és kaptak ajándékba. A beszerzések során arra törekedtek, hogy minél több fajt tudjanak megszerezni, azokat a nagyközönségnek bemutatni. Lendl levelezést folytatott Európa állatkertjeivel és körlevelet intézett a külföldre utazó magyarokhoz, ha módjukban áll, segítsék az új állatkert állat-és növénygyűjteményének gyarapodását. Az építkezésekkel egy időben Ceylon szigetén járt egy éves tanulmányúton Bárány Nándor tanító, aki 10 000 koronát kapott a Tanácstól az állatok szállítási költségeire. Neki köszönhetően az állatkert a következő ritkaságokkal gazdagodott: „három darab krokodil, három darab óriás gyík, két darab kígyó, tizennégy darab majom, egy félmajom, hét darab mókus, öt darab macska, két darab párducz, nyolcz darab manguszta, két darab tüskés állat, negyven darab madár és négy darab axis szarvas.”<sup>55</sup> Kittenberger Kálmán részére 7000 koronát utalt a Tanács állatbeszerzésekre, aki a „Német-Afrikai Viktoria Nyanza tartomány Schirati városában”<sup>56</sup> tartózkodott, és a felkérésnek örömmel tett eleget. Szállítmányát az olasz határon feltartották, ezért éppen a megnyitó ünnepségre érkezett haza, oroszlanokat, hiénákat, földimalacokat és sokféle madarat hozott az állatkert számára. Az állatok száma – a beszerzéseknek, adományozásoknak köszönhetően – 1911 végére 900-ról 1684 példányra növekedett, ami a további vásárlások következtében az 1912. évben 2477-re gyarapodott. 1913-tól a biztosítás új formáját kötötték meg, elhullás ellenit a tűzkár elleni biztosítás lejárta, így az Állatkert felértékelte a 100 koronánál többet érő állatait. A jegyzék<sup>57</sup> szerint, egy orangután 3500 koronát, egy jegesmedve

A várrom  
építése  
1910-ben



2000, a Leo nevű oroszlan 3500, a Siam nevű elefánt 12 000, míg a híres Jónás viziló volt a legdrágább állat, ő 25 000 koronát ért. 1911-ben a már felépült épületek belső munkálatait végezték el, ekkor épült meg a vidrató, és csatornázási, csőfektetési munkák is zajlottak. A földmunkákkal párhuzamosan ültették az új fákat, bokrokat. Megindult a selyemhernyó-, galamb-, házinyúl-, baromfitenyésztésnek és méhészetnek otthont adó falusi gazdaság építése. Elkezdődött az új főkapu, a kerítések, mellékbejárók, a kerti utak kivitelezése, a világításra szolgáló légszeszlámpák kihelyezése, és a villamos kábelek fektetése.

Az 1912. év során végleg elkészült az állatkert jelképévé vált „elefántos főkapu”, amelynek terveit Neuschloss Kornél ingyen készítette el. Befejezték a fentebb említett falusi udvart, a vastagbőrűek háza belső munkálatait, a kerítéseket. Felépült a mókusház és a zebraistálló, valamint kialakították a néprajzi mutatványok számára alkalmas bemutatóhelyet is. A megnyitó ünnepség közeledtével, az állatkert vezetőségének már a reklámra is gondolnia kellett, ezért pályázatot írtak ki a jövőben kinyomtatandó plakátok tervezetére. A beadvány szerint *a plakátnak különösen jellegzetesnek s egyúttal az intézményhez és a fővároshoz méltó, művészi tervezetűnek és kivitelűnek kell lennie.*<sup>58</sup> Miután a plakátok elkészültek az állatkert szerződést kötött a MÁV-val, hogy az állomásokon kifüggeszthessék a plakátokat. Már csak a látogatók várható igényeinek kielégítése, a tényleges szórakozásra szolgáló intézkedések voltak hátra. A februári tanácsülésen döntöttek a tóparti fák kivilágításáról, útmutató táblák kihelyezéséről, gyermekjátsszóhely építéséről, illemhely épületek kialakításáról, vagy bérletjegyek kiadásáról. A közgyűlés március 13-án tárgyalta az állatkerti vendéglő és kávéház ügyét, miszerint az „folyó évi nyári idényre, október végéig adassék bérbe, s erre a bérletre vonatkozóan Gundel Károly vendéglősnek és Weingruber Ignác kávésnak azt az együttesen tett ajánlatát fogadják el.”<sup>59</sup> A bérlőket kötelezték arra, hogy a nyári idényre berendezzék az átvett épületeket, a pálmaházban erre kialakított kávéházat, illetve a Szépművészeti Múzeum melletti (immár Gundel) vendéglőt. Ezek mellett a nagyobb sziklacsoport teraszain és belső helyiségeiben is vendéglők kialakítását írták elő. Konyha, zenepavilon és páholyfülke megépítését is kimondták a városatyák.



*A ródlipálya és  
a kocsikázó pálya  
a megnyitás után,  
1912–1913*

A Budapesti Villamos Városi Vasút Rt. Dráva és Podmaniczky utcai vonalának kiépítése is ekkor kezdődött, amelyhez az állatkert területéből egy három méter széles és ötven méter hosszú sávot engedett át a főváros közgyűlése.<sup>60</sup> A közvilágításról is gondoskodtak a városatyák, elrendelték az Állatkerti körúton és a Podmaniczky utcán a „villamos ívlámpások” felállítását.<sup>61</sup> A Közúti Vaspálya Társaság igazgatósága az állatkert megnyitása miatt várható nagyobb kihasználtság miatt újabb villamosvonalat helyezett forgalomba. Az ünnepség közeledtével a vezetőség a közbiztonság kérdésével is foglalkozott, május 18-tól két rendőrt állandóan a főkapu és az Aréna úti kapu elé irányítottak, az ünnepségen pedig négy rendőr szolgálatát rendelték el az Állatkert területén.<sup>62</sup> Az építkezés befejezte, az állatok érkezése, a tömegközlekedés kiterjesztése és a közbiztonság megerősítése után sor kerülhetett az ünnepélyes megnyitóra. A megnyitó hétfői napján gyönyörű verőfényes idő volt, ez a szerencsés körülmény is hozzájárult, hogy az ünnepségen nyolc-tízezer főnyi közönség hallgatta meg a beszédeket. A meghívottak között ott voltak az akkori vezető politikusok, miniszterek, államtitkárok, nagykövetek, mellettük az üzleti élet nagyjai, és a közélet számos kitűnősége. Tizenegy órakor Bódy Tivadar lépett a szónoki emelvényre, ismertette a régi állatkert történetét, majd dicsérte az elmúlt építkezéseket, és „a főváros áldozatkészségét, mely az új gyönyörű alkotást létrehozta.”<sup>63</sup> Beszédében köszönetet mondott az Állatkertépítő Bizottmány tagjainak munkájukért, nagy tapsal és éljenzéssel fogadott szavai ma is aktuálisak: „Ami az Állatkert művészi részét illeti, meg kell említenem Végh Gyulát, aki a Koós és Zrumetzky és Neuschloss kiváló és tehetséges építésszel együtt igazán szép dolgot művelt, amely messze időkre fogja gyönyörködtetni a közönséget.”<sup>64</sup>

A beszédek után megnyitotta kapuit az újjáépített fővárosi Állatkert, amelyet először a meghívottak néztek meg, majd délután három órakor a nagyközönség is betódulhatott a kapun. Különösen az esti órákban hullámozott a tömeg a parkban, nem győzve elragadtatásának hangot adni. A látogatók a kivitelezéssel igen elégedettek voltak, és a pompás tűzijáték is nagy tetszést aratott az első napon, melynek végén (a sajtó szerint) 24 000-en látogattak a parkba. Az akvárium egyik felében az adriai faunának, másik felében az édesvízi, a Duna, a Tisza és a Balaton halainak bemutatására került sor. Az édesvízi akváriumok különlegességeinek számított a három nagy fehér



(albínó) harcsa, a barlangi göték, míg a tengeri oldal érdekessége volt a villamos rája vagy a macska- és tigriscápák. Ez alkalomra az akváriumban Garády Viktor, a fumei biológiai állomás vezetője szolgált magyarázatokkal, a pálmaház nyitva tartását pedig késő éjjelig tolták ki.<sup>65</sup> A pálmaházban a forró éghajlaton honos növényeket lehetett megsejlelni, afrikai pálmákat, páfrányokat, virágokat, különleges fákat, és itt kapott helyet az a három hatalmas pálma is, amelyet Ferenc József császár adományozott az állatkertnek. Az épület egyik szárnyában került elhelyezésre a tropikus édesvízi halkiállítás, ahol mintegy százféle halat, kígyót, gyíkot, hüllőt lehetett megnézni. A ritka állatokat pl. a négy zsiráfot az eredeti élőhelyükről a szudáni Khartumból szállították át hajón, illetve vonaton Budapestre. Az öregségére vaddá váló Sziám elefánt is kapott társakat, és az akkor már 36 éves Jónás mellé is hoztak fiatal vízilovakat. Oroszlánok, tigrisek, leopárdok, pumák, bölények, hiúzok, rókák, farkasok, gnúk, kisragadozók, fókák, mind-mind láthatóak voltak a különleges épületekben. A sziklákon, mint természetes élőhelyükön zergék, vadkecskék, juhok és muflonok ugráltak. A nagy népszerűségnek örvendő jegesmedvék mellé öt barnamedve is érkezett, és a kenguruk is megjöttek új helyükre. A tevéket Arábiából, Szudánból és Közép-Ázsiából hozták, és az akkor különlegesnek számító emberszabású majmokból is sikerült beszerezni egy pár csimpánzt, egy orangután és egy gibbont is. A külföldi állatkertekben sehol sem tartottak háromféle emberszabású majmot akkoriban, de Lendl Adolf újítása nemcsak a különleges állatok bemutatására terjedt ki, a hazai fajokat is láthatta a közönség a baromfiudvarban. Volt itt magyar szürke marha, lovak, szalontai vörös sertés, erdélyi racka juh stb. Az új állatkert az ismeretek elsajátítása mellett más jellegű szórakozásra is nyújtott lehetőségeket.

Reggel nyolc órától éjjel utána (!) volt nyitva, minden délután és este hangversenyekkel és hangulatos világítással várták a kikapcsolódni vágyókat. A gyermekek számára a játszótér mellett lovaglópályát is kialakítottak, sőt az utakon pónifogatokon kocsikáztatták a kisdedeket. A kis szikla barlangjában elhelyezett mozgóképszínház az állatok befogásáról, utazásokról, vadászatokról és egyéb természetrajzi érdekességekről szóló előadásokkal várta az érdeklődőket. Egy hét után a lapok 42 000 látogatóról írtak, és ha nem is volt minden héten ilyen nagy tömeg, biztos, hogy az új

fővárosi intézmény nagy népszerűségnek örvendett a lakosság körében. A beruházás mindenképpen sikeresnek értékelhető, mivel szeptemberig, négy hónap alatt közel egymillió látogatója volt az állatkertnek. Állítólag a megnyitó ünnepség után egy évvel Bódy Tivadar kijelentette, hogy az egyeztetési bevétel az összes építési költséget fedezte.<sup>66</sup>

### ÖSSZEGRZÉS

Az Állatkert ügye több szinten is illeszkedett Bárczy István politikájába. A csőd eljárás után a polgármester megvetette az állatkertet, ekképpen a községi politikai szerves részét képezi ez a sikeres vásárlás. A polgármester felelős döntésének köszönhető az is, hogy a főváros nem adta bérbe a területet vállalkozóknak, hanem a saját hasznosítás mellett döntött. A felújításkor Bárczy nagy szerepet szánt, a két akkor még fiatal és kezdő építésznek (Kós és Zrumeczky), akiknek magyaros stílusa közel állt hozzá. Lendl Adolf igazgatásával pedig egy igazán tehetséges igazgató keze alá került az intézmény, aki igyekezett minél több állatot, növényt újszerűen bemutatni. Ezekon kívül az állatkert egyfajta szórakoztató parkként is funkcionált, igyekezett mindenki igényének eleget tenni, amely a látogatók nagy számát ismerve sikerült is. Bárczynak különösen fontos volt az oktatás ügye, (polgármestersége előtt 5 éve már a városi közoktatási ügyosztályt vezette), és mint láttuk az oktatást és a népművelést is magas színvonalon látta el a kert, ahol a diákcsoportok állandó látogatóknak számítottak. Így tehát Bárczy oktatás, és művelődéspolitikájába is tökéletesen illeszkedett a sikeres állatkerti beruházás.

### FÜGGELÉK

A következő táblázatok az építkezés előtti és utáni épületek jegyzékei. Ezek összehasonlításával jól nyomon követhetőek az állatkertben eszközölt változások.

#### 1. táblázat

*Az állatkertben található épületek az építkezések előtt 1907. december 31-én.*

(BFL IV. 1407. b. VI. 390/1908, 1907. év jelentése, 5. melléklet.)

Sorszám	Épület megnevezése	Érték (korona)
1.	Kapuzat és iroda	9958
2.	Halászati gyűjtemények épülete	950
3.	Korcsolya csarnok	1345
4.	Madárház	3440
5.	Árnyékszék	600
6.	Pénztárnok lakása	1435
7.	Majomház	760
8.	Szarvasaklok	2500
9.	Lakóház (volt kutyaház)	1400
10.	Bagolyvár	1757
11.	Deszka bódé a tó mellett	150

12.	Struccháza	1190
13.	Gázlók udvara	440
14.	Vízimadarak telepe	490
15.	Fácánház	500
16.	Árnyékszék	25
17.	Vasketrec	10
18.	Maláji medve ketrec	215
19.	Tejcsarnok	1580
20.	Teknősbéka ketrec	60
21.	Nagy vasketrec (hiéna)	1500
22.	Feketemedve ketrec, vas	300
23.	Oroszlánház	21940
24.	Hiúz ketrec	300
25.	Róka ketrec	140
26.	Vadmacska ketrec	80
27.	Borz ketrec	90
28.	Nyest ketrec	60
29.	Vörös hiúz ketrec	90
30.	Görény ketrec	35
31.	Macska ketrec	300
32.	Süly udvar	240
33.	Kecske- és őzház	900
34.	Kutya udvarok	552.50
35.	Vágóhid épület	989
36.	Kutyaház	2561.20
37.	Jégverem	50
38.	Teve udvar	2500
39.	Igazgatói lakóház	6128
40.	Árnyékszék	60
41.	Mosókonyha	106
42.	Cseléd lakás	446
43.	Pince	1000
44.	Deszka fészker	600
45.	Sütő kemence	40
46.	Kerti lugas	10
47.	Jégverem	290
48.	Üvegház	1300
49.	Kocsis lakás	1770
50.	Istálló	3200
51.	Deszkafészker	445
52.	Aklok	283
53.	Elefántház	8814
54.	Juh-udvarok	550
55.	Tyúkház- és udvar	4880
56.	Pulykaudvar	371
57.	Pávaker	350

58.	Fóka medence	600
59.	Farkas ketrec	85
60.	Mókus ketrec	54
61.	Hangyaleső ketrec	10
62.	Víziló-ház	3580
63.	Vidra ketrec	270
64.	Aguti ketrec	50
65.	Árnyékszék	600
66.	Munkáslakóház (volt gépház)	2496
67.	Medvebarlang	1000
68.	Sas ketrec	300
69.	Műlovarda (cirkusz)	36 000
70.	Vasszerkezetű istálló a cirkusz mellett, összekötő folyosó	19 350
71.	Kapuzat és fedett bejárat a cirkuszhoz	2432
72.	Árnyékszék	20
73.	Nyitott fészker	430
74.	Kerítések	6300
75.	Csatornázás és vízvezeték	4000
		Összesen: 169 652.70

2. táblázat

*Az állatkertben található épületek az építkezések után 1911. december 31-én.*

(BFL IV. 1407. b. VI. 390/1908, 1911 év jelentése, 2. melléklet.)

Sorszám	Épület megnevezése	Érték
	<b>Állatkerti régi épületek</b>	
1.	Elefántház	8800
2.	Vízilóház	3500
3.	Zsiráfház (építési iroda)	10 000
	<b>Ketrecek</b>	
4.	Maláji medve ketrec	200
5.	Róka ketrec	140
6.	Vadmacska ketrec	80
7.	Nyest ketrec	60
8.	Vöröshiúz ketrec	90
9.	Macska ketrec	300
10.	Farkas ketrec	80
11.	Aguti ketrec	50
	<b>Egyéb férőhelyek</b>	
12.	Ablak az elefántház mellett	400

13.	Juh udvarok	500
	<b>Cirkuszépületek</b>	
14.	Vasszerkezetű cirkuszépület	200 000
15.	2 árnyékszék (cirkuszudvar)	500
16.	Nyitott fészker	800
17.	Házmester lakás	3000
	<b>Vendéglő (külső) épület</b>	
19.	Külső vendéglő épületek	120 000
20.	1911-évi pót-építkezés	60 000
	<b>Illemhely</b>	
21.	László-féle	30 000
	<b>Gazdasági épületek</b>	
22.	Emeletes munkáslakóház	57 000
23.	Istálló épület és kocsiszin	15 500
24.	Konyha és kamra épület	13 400
25.	Amerikai jégverem	8500
26.	Hídmérleg	2000
	Összesen	534 900
	<b>Új épületek</b>	
27.	Nagy sziklahegy	
28.	Kis sziklahegy	
29.	Bejárat- és irodaépületek	
30.	Kis rágeszálók háza	
31.	Kenguruház	
32.	Majomház	
33.	Szarvasház	
34.	Bölényház	
35.	Zsiráfház	
36.	Vastagbőrűek háza	
37.	Teveház	
38.	Kutyaház	
39.	Kisragadozók háza	
40.	Vidraház	
41.	Várrom	
42.	Fácánház	
43.	Struchház	
44.	Madárház	
45.	Falusi gazdaság	
46.	Pálmaház és Aquarium, Terrarium	
	Új épületek összesen	2 638 911
	<b>Mindösszesen</b>	<b>3 173 811</b>



3. táblázat  
Az állatkert egyes épületeinek költségkimutatásai koronában  
(1913. július 25.. BFL IV. 1407. b. VI. 873 kcs./ 1888)

1.	Gazdasági irodai épületek	96 707. 63
2.	Építési irodahelyiségek	9635. 35
3.	Csatornázás	33 889. 13
4.	Madárház	183 284. 76
5.	Kisgémekek röpdéje	3326. 22
6.	Majomház	126 898. 46
7.	Szarvasház	44 348. 01
8.	Zsiráfház	63 020. 79
9.	Kenguruház	13 117. 51
10.	Rágcsálók háza	25 735. 55
11.	Vastagbőrűek háza	364 114. 80
12.	Nagy sziklacsoport	803 353. 44
13.	Kis sziklacsoport	351 082. 07
14.	Talajrendezések	40 181
15.	Tókiépítés	32 706. 95
16.	Parkosítás és útépítés	154 067. 34
17.	Fácános ház	44 583. 54
18.	Struccház	37 020. 96
19.	Sasház	23 891. 35
20.	Teveház	14 244. 85
21.	Bövényház	59 062. 67
22.	Kisragadozók háza	81 238. 56
23.	Várrom	37 132. 72
24.	Terrárium	43 116. 03
25.	Norvégház	13 162. 78
26.	Tejcsarnok	13 346. 62
27.	Központi fűtések	59 367. 81
28.	Villamos világítási kábelek az utakon és a tóparton	37 402. 65
29.	Áthelyezések, javítások, bontások	74 950. 98
30.	Művezetési költségek	115 401. 24
31.	Állatok beszerzése	241 011. 93
32.	Pálmaház és aquarium	748 092. 83
33.	Disznóól	12 323. 03
34.	Etető és itató berendezések	8315. 75
35.	Parkfelszerelések (padok, székek, táblák)	15 156. 99
36.	Szivattyú telep	5298. 91
37.	Falusi gazdaság	50 709. 14
38.	Főkapuzat	162 485. 25
39.	Mókusház	2011. 55
40.	Kerítések	128 612. 33

41.	Gyümölcs- és csemegeárusító házikók	12 000
42.	Kutyaházikók és kifutók	4104. 67
43.	Dohánytőzsde	3643. 33
44.	Gyermekjátsszóhely	1741. 40
45.	Vidrák férőhelye	7776. 84
46.	Új istálló és műhelyépületek	7047. 66
47.	Zebraistálló	32 267. 81
48.	Illemhely épületek	8492. 49
	Összesen	4 691 019

4. táblázat  
Az első hét épületet kivitelező fontosabb mesterek kimutatása

<b>Vastagbőrűek háza, madárház, majomház, zsiráfház, szarvasház, rágcsálók háza, kenguruház</b>			
Szakma	Vállalkozó	Összeg (korona)	Megjegyzés
föld, kőműves és elhelyező	Peterek és Wagner	132 970	Az összes épületnél dolgozott.
kőfaragó	Müller Ernő	38 271	Az összes épületnél dolgozott.
bádogos	Tabermann Gusztáv utóda Fritsch Emil cég	10 048	Az összes épületnél dolgozott.
vasmunkák	Vasgerendákat árusító rt.	16 112	Az összes épületnél dolgozott.
ácsmunkák	Wellisch Arnold	21 950	Az összes épületnél dolgozott.
cserépfedések	Schwab Gyula	29 059	A madárházat, majomházat, szarvasházat, zsiráfházat készítette.
festés, mázolás	Drobnitsch György, Galbavy Antal	5737	Az összes épületnél dolgozott.
	Kressalek Béla	5723	A vastagbőrűek háza kivételével mindet ő készítette.
lakatos	Márkus Lajos	6345	A madárház külső nagy röpdéjén dolgozott.
üveges	Glatz András, Forgó és Tsa. Cég, Majoros Mayböhm Károly	4476+3100+2617	A majomház, szarvasház, kenguruház, rágcsálók házán Glatz dolgozott. A madárházat, zsiráfházat Forgó és Tsa. készítette. A művészi kivitelezésért Majoros felelt.

Az építkezés költségjegyzékeinek vizsgálata után megállapítható, hogy az első hét épület munkálatai során dolgozó mesterek végezték a többi új épület munkálatait is. A fenti táblázatban látható vállalkozók voltak a kor egyes szakmáinak legjobbjai.

#### JEGYZETEK

1. Bárczy István polgármester szavai az Állatkert átadási ünnepségén 1912. május 20-án. *Fővárosi Közlöny*, 1912/ 41. szám, 1912. május 24. 1907.
2. A teljesség igénye nélkül: A főváros élén, Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950 Budapest, 2008. *Vörös Károly – Spira György*: Budapest története IV. Budapest, 1978, *Erdei Gyöngyi*: Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből, Budapest, 1991; *Sipos András*: Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914; *Szilágyi Hugó*: Budapest újkora 1906–1916 Budapest, 1916.
3. Az építkezésekről részletesen korábbi munkámban írtam: *Perczel Olivér*: A Fővárosi Állatkert építésének története, In: *Fabó Beáta – Gall, Anthony*: Kós Károly világa 1907–1914: 71–87.
4. *Fővárosi Közlöny* 1906. június 22. 50. szám: 1015.
5. *Fővárosi Közlöny* 1906. június 22. 50. szám: 1016.
6. Harrer Ferenc (1874–1969) újságíró, szerkesztő, egyetemi tanár, politikus, miniszter, kormánybiztos.
7. Wildner Ödön (1874–1944) író, szociológus, műfordító.
8. *Fővárosi Közlöny* 1909. május 18. 40. szám. Melléklet.
9. Bővebben lásd: *Perczel Olivér*: Bikaviadalok Budapesten. *Budapest*, 2012/7: 18–20.
10. Serák Károly volt az igazgató 1873–1903 között.
11. *Fővárosi Közlöny*, 24. sz. 1907. 03. 22.: 650.
12. *Fővárosi Közlöny*, 24. sz. 1907. 03. 22.: 651.
13. *Pesti Hírlap* XXVII. évf. 151. sz. 1905. 06. 01: 15.
14. BFL IV. 1407. b. VI. 2958/1905 1907. február 23-án kelt 6313/1907. sz. irat.
15. BFL IV. 1413. c. 20519/1907
16. *Népszava*, XXXV. évf. 123. sz., 1905. 05. 30: 7.
17. BFL IV. 1407. b. VI. 2905/1907
18. *Fővárosi Közlöny* 1907.10. 25, 77. sz.: 1804–1805.
19. BFL IV. 1403. b. 1755/1907 (1907. október 30.)
20. A vurstlival korábban foglalkozott Granasztói Péter. *Granasztói Péter*: Tömegszórakozás a Városligetben. – A vurstli In: *Budapesti Negyed* 1997/ 2–3.: 163–190. A mutatványos telep keletkezését, bérlőit bővebben kifejtettem itt: *Perczel Olivér*: A mutatványos telep, avagy a vurstli születése. *Budapest*, 2013/8.: 24–27. <http://www.budapestfolyoirat.hu/legfrissebb-szam/407-mutatványos-telep-avagy-a-vurstli-szuletese>21. BFL IV. 1407. b. VI. 2958/1905 (119150/1907)
22. BFL IV. 1407. b. VI. 2958/1905 (265431/1907)
23. BFL IV. 1403. b. 96/1908 (1908. január 22.)
24. BFL IV. 1403. b. 513/1908 (1908. március 18.)
25. BFL IV. 1407. b. VI. 2958/1905 (218753/1908)
26. BFL IV. 1403. b. 1079/1908 (1908. június 10.)

27. BFL IV. 1407. b. VI. 1504/1908 (146405/1908)
28. BFL IV. 1403. b. 1190/1908 (1908. június 24.)
29. *Lendl* 1909: 22.
30. BFL IV. 1407. b. VI. 1477/1908 (178795/1908, 184901/1908)
31. *Lendl* 1909: 16.
32. Carl Hagenbeck (1844–1913) teremtette meg az intézményes állatkereskedelmet, bevezette a humánusabb idomítást, megalkotta az állatkerti állatok rács nélküli, nagy kiterjedésű kifutóit, a sziklák elterjedése is tőle származik, de új állatfajt is felfedezett.
33. *Lendl* 1909: 22.
34. BFL IV. 1407. b. III. 567/1909 (25609/1909)
35. BFL IV. 1403. b. 1225/1909 (1909. június 23.)
36. A sziklacsoportok ötlete is Hamburgból származott. Karl Hagenbeck, és az általa felfedezett szobrász Urs Eggenschwiler készített ilyet először 1907-ben. Ezután a sziklákat minden jelentős állatkert átvette.
37. BFL IV. 1407. b. VI. 2722/1909
38. A megnyitó ünnepség centenáriumára nyitott meg az új interaktív kiállítás a Varázshegy.
39. BFL IV. 1407. b. VI. 2266/1909
40. BFL IV. 1407. b. VI. 2473/1910
41. BFL IV. 1407. b. III. 2258/1909
42. BFL IV. 1407. b. VI. 2744/1909
43. BFL IV. 1407. b. VI. 2112/1909
44. BFL IV. 1407. b. VI. 2171/1909
45. BFL IV. 1407. b. VI. 2266/1909 (87838/1909)
46. BFL XV. 17. d. 328. 40. doboz, madárház építési napló.
47. BFL XV: 17. d. 328. 40. doboz, Terrarium építési napló.
48. BFL IV. 1407. b. III. 1082/1910
49. BFL IV. 1407. b. VI. 2802/1909 (83038/1911)
50. BFL IV. 1403. b. 1246/1910 (1910. július 6-7.)
51. BFL IV. 1407. b. III. 4527/1910
52. BFL IV. 1407. b. VI. 3391/1910
53. BFL IV. 1407. b. VI. 2927/1909
54. BFL IV. 1407. b. III. 2978/1911
55. BFL IV. 1407. b. VI. 977/1911
56. BFL IV. 1407. b. VI. 2617/1910
57. BFL IV. 1407. b. VI. 2958/1905
58. BFL IV. 1407. b. XVI. 456/1912
59. BFL IV. 1403. b. 362/1912 (1912. március 13.)
60. BFL IV. 1403. b. 568/1912 (1912. április 17.)
61. BFL IV. 1403. b. 677/1912 (1912. április 30.)
62. BFL IV. 1407. b. VI. 2958/1905 (377/1912)
63. *Budapesti Hírlap*, XXXII. évf. 120. sz., 1912. május. 21.: 14. és *Pesti Hírlap*, XXXIV. évf. 120, 121. sz.: 6, 7, 10.
64. Uo.
65. *Budapesti Hírlap*, XXXII. évf. 121. szám. 1912. május. 22.: 13.

66. Kós Károly életrajz 96., 97. 1912-ben 1 051 367 látogatója volt az Állatkertnek, vagyona 5 068 824 korona volt, bevételé 1 598 877 korona. *Jakoby Péter*: Budapest kézikönyve. 10. Budapest, 1918.

#### LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

BFL: Budapest Főváros Levéltára

IV. 1403. b. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának iratai, Közgyűlési iratok

IV. 1407. b. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai, Tanácsi Ügyosztályok központi irattára

IV. 1413. c. Budapest Székesfőváros Számvevőségének iratai, a Székesfőváros által kötött szerződések másodpéldányai

A közölt képanyag: Budapest Fővárosi Levéltár, fotótár, korábban Fővárosi Állatkert NK fotógyűjteménye

#### FELHASZNÁLT IRODALOM

A Budapesti Állatkert Útmutatója, Budapest 1913.

*Bácskai Vera, Gyáni Gábor, Kubinyi András*: Budapest története a kezdetektől 1945-ig, Budapest 2000.

Budapest írásban és képen, szerk.: *Márkus Miksa*, Budapest 1912.

Budapest Székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve 1926, XIV. évf. szerk.: dr. *Illyefalvi I. Lajos*.

*Erdei Gyöngyi*: A mintaadó polgármester, Bárczy István beruházási programja (1906–1914). *Budapesti Negyed* 9. sz. 1995. ősz. 97–116.

*Erdei Gyöngyi*: Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből (Budapest művelődéspolitikája a századelőn), Budapest 1991.

*Gall, Anthony*: Kós Károly, Tanulmány és adattár, Mundus, Budapest, 2002.

*Györgyi Dénes*: Az állatkerttről. *Magyar Építőművészet*, X. évf. 1912. 11–12. sz. 1–44.

*Hilbert Rezső*: Székesfővárosi Állat- és Növénykert. In: Nagy-Budapest, szerk.: *Szilágyi Sándor*, Budapest 1927.

*Kapocsy György*: Az állatkertek világa. Budapest, 1984.

Kós Károly életrajz: *Benkő Samu*, Szépirodalmi Könyvkiadó-Kriterion kiadó, Budapest – Bukarest, 1991.

*Lendl 1909 - Lendl Adolf*: Az új állatkert. *Magyar Építőművészet* VII. évf. 1909. 6. sz. 1–16.

*Lendl Adolf*: Képek az új állatkertből. In: Budapest írásban és képen szerk.: *Márkus Miksa*, Budapest 1912.

*Perczel Olivér*: A budapesti Állatkert építésének története. In: *Fabó Beáta-Anthony Gall*: Kós Károly világa 1907–1914, 71–87.

*Sipos András*: Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914. Budapest Főváros Levéltára kiadványa, 1996.

*Szidnainé dr. Csete Ágnes*: A 125 éves budapesti Állat és Növénykert története, Budapest, 1991. *Szilágyi Hugó*: Budapest ujkora 1906–1916. Budapest, 1916.

*Varsányi Erika*: Bárczy István. In: A főváros élén, Budapest Főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950 szerk.: *Feitl István, Napvilág*, 2008.

#### OLIVÉR PERCZEL

#### BUILDING HISTORY OF THE BUDAPEST ZOO

#### ABSTRACT

The history of the Budapest Zoo has not been put to scientific scrutiny earlier. I realized this when I was looking for documents for the exhibition to be held in the conference room in the small rock of the zoo celebrating its centenary this year. During this research I have found that the Budapest Municipal Archives has a rich stock of sources about the zoo. Based on the material of the archives the entire history of the zoo can be retraced, but my current theme is „only” the construction of the present-day zoo which took place in 1907-1912. The largest single batch of pertinent documents is in the fonds of the Budapest Municipal Council in which a sub-fonds of two boxes contains the records of the predecessor of the zoo, the „Society for the naturalization of animals and plants”. The documents of the Society’s bankruptcy, which directly relate to the present research topic, are also found there. After the predecessor’s bankruptcy the garden was bought by the municipality in 1907 and accurately surveyed. This series of documents encompassing every detail is among the papers of the Budapest Audit Office. After the survey, the work of reconstruction-transformation began. The events of the transitional period (from changes in the stock of animals to the changed uniform of the staff or the application for police protection) can all be analyzed with the help of the Council fonds documents. The actual construction went on from 1909 to 1912 of which also detailed source material is available in the Council fonds, including agreements with contractors, building permits, cost calculations and itemized statements for each of the six studied years. Since the construction cost a lot of money, the decisions on the allocation of resources were taken by the municipal assembly whose

documents are also in the archives. The ongoing research is complemented with the architectural plans of the buildings, and the review of the press articles of the age can also add valuable data to the research.

The planned length of the paper is two printed sheets. Its novelty is the elaboration of so-far neglected documents which may provide new information on the history of the Budapest Zoological and Botanical Garden. Beside the history of the Zoo, the working of the city management on such a major investment project will also be exposed. The construction affected public health (a planned artesian bath nearby, canalization), public transport (extension of Podmaniczky street, relocation of rail tracks), public space improvement (landscaping, pedestrian malls). In short, the undertaking had influence on all aspects of urban development. In addition, the project had cultural influence, too, as the zoo was built as a scientific institution (zoological and botanical research centre) beside being a place of entertainment (with attention to the revived circus and theme park) and the buildings themselves have outstanding architectural value.

e-mail: [perczelo@bparchiv.hu](mailto:perczelo@bparchiv.hu)

# FIGYELŐ

PERÉNYI ROLAND

## A NAGYVÁROSI BŰNÖZÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

HÉTKÖZNAPI BŰNÖZÉS BUDAPESTEN A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

CÍMŰ PHD ÉRTEKEZÉSÉNEK NYILVÁNOS VITÁJA

DOKTORI TÉZISEK

A bűnözés – és általában a deviáns viselkedési módok legtöbb típusa – minden társadalomban meglévő jelenség. Mégsem állíthatjuk azt a kriminalitásról, hogy az egyfajta antropológiai állandót képez. A bűnözés, mint minden deviánsnak minősülő viselkedési forma olyan társadalmilag konstruált fogalomnak tekintendő, amelyet nagymértékben meghatároznak az adott szociális viszonyok. A bűnözés és a büntett általánosan érvényes koncepcióját többnyire az adott társadalom hatalmi pozícióban lévő csoportjai, az elitek határozzák meg. Ez a felfogás határozza aztán meg az igazságszolgáltatás, a büntetés-végrehajtás és végül a bűnüldözés intézményes működését egyaránt. Ebből következik, hogy a bűnözés saját történetiséggel bíró társadalmi jelenség.

A disszertáció elsősorban annak bemutatására koncentrál, hogy a századfordulós Budapest társadalmának bizonyos csoportjai, legfőképpen az elitek hogyan látták, illetve láttatták a korszak bűnözésének problémáját. Úgy véljük, hogy – és ez a megállapítás ma már a bűnözéstörténetben általánosan elfogadottnak számít – a múltbeli bűnözés kutatójaként nem törekedhetünk arra, hogy a bűnözés „valóságát” tárjuk fel, hiszen forrásaink erre kevésbé alkalmasak. Ritka az olyan eset, amikor maguk a bűnözők szólalnak meg a forrásokban, s még ennél is ritkább, ha áldozataik teszik ezt. A nagy számú írott és levéltári forrás azonban lehetőséget ad arra, hogy betekintést nyerjünk a bűnözésről a 19–20. század fordulójának Budapestjén zajló társadalmi, politikai és tudományos diskurzusokba.

Vizsgálódásaink középpontjában elsősorban nem a nagy port felkavaró, többnyire véres esetek állnak, hanem azon bűntípusok, amelyeket összefoglalóan a hétköznapi bűnözés fogalmával jellemezhetünk. A hétköznapi bűnözés kategóriájába sorolunk minden olyan, elsősorban kisebb anyagi kárral vagy testi sérüléssel járó bűncselekményt – kisebb értékű lopások, rablások, becsületsértés, könnyű testi sértés –, amelyek esetében nagyobb volt annak esélye, hogy a hétköznapi városlakó (akár áldozatként, akár tanúként vagy esetleg elkövetőként) részesévé válhatott, s nem csak a sajtóból értesülhetett róla. Persze ez nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem foglalkozunk híres bűnesetekkel; bizonyos esetekben ugyanis éppen egy-egy nagy visszhangot keltő eset segítségével világíthatók meg olyan jelenségek, amelyek a hétköznapi bűnözésre is jellemzők, de ott – például a források hiánya miatt – jóval nehezebben hozzáférhetők.

Dolgozatunk egy olyan komplex város- és társadalomtörténeti kutatás eredményeit

tükrözi, amely egy adott társadalmi jelenség, a bűnözés vizsgálatán keresztül mutatja be a századfordulós Budapestre jellemző szociális problémákat, valamint a középosztálynak az ezekhez kapcsolódó látásmódját.

A disszertáció két fő részre osztható. Az elsően a bűnözés „hivatalos”, az igazságszolgáltatás, a bűnüldözés és a 19. század végén Magyarországon is megjelenő tudomány, a kriminológia által közvetített képét vizsgáltuk, míg a második nagyobb egységben a nyilvánosság, pontosabban az információszerzés csatornáin, valamint a nagyvárosi populáris kultúra különböző megnyilvánulási formáin keresztül próbáltuk meg bemutatni, hogy milyen kép élhetett a hétköznapi városlakóban korának bűnözőiről. E két nagyobb egység három-három fejezetre oszlik. A fejezetek mindegyikében különböző módszertani megközelítéseket alkalmaztunk. Az első, illetve negyedik fejezetben egy narratív forrásokra alapozott diskurzuselemzés található, míg a második és ötödik fejezetekben statisztikai elemzést végeztünk. Úgy gondoltuk, hogy a téma bemutatásakor nem elegendő a két módszer alkalmazása, ezért mindkét nagyobb egységet kiegészítettük egy harmadik típusú, a statisztikai elemzést a kvalitatív forrásokkal részben ötvöző vizsgálattal, melynek középpontjában a főváros térbeni fejlődése és a bűnözés budapesti sajátosságai között megfigyelhető összefüggések bemutatása áll. A kriminalitás városi térben történő elhelyezésével, a városlakók „bűnös Budapestről” alkotott mentális térképének megrajzolásával ugyanis közelebb kerülhetünk annak megértéséhez, hogy a századfordulós Budapest lakói hogyan érzékelték koruk társadalmi problémáit.

Vizsgálatunk időbeli korlátját Budapest századfordulós korszaka, azaz az 1896 és 1914 közötti szűk két évtized jelenti. A dolgozat kezdőpontját egy politikatörténetileg kevésbé fontos, Budapest várostörténete szempontjából viszont annál jelentősebb év, 1896 jelenti. 1896-ot a Budapest várostörténetével foglalkozó munkák általában mint a városeyesítés utáni urbanizáció, a metropolisszá válás első, a milleniumi kiállításban kicsúcsosodó szakaszának végét, és a modern nagyvárosi társadalom – és az ezzel együtt járó társadalmi feszültségek – létrejöttének időszakát látják. Ugyanakkor 1896 nem csak az Ezredéves Kiállítás és a hozzá kapcsolódó ünnepek miatt – amelyek persze a bűnüldözés és bűnmegelőzés szempontjából is komoly kihívást jelentettek a hatóságok számára – fontos számunkra. Számos más tényező is indokolja az 1896-os év kezdőpontként való választását. Nagyjából erre az időszakra, az 1890-es évek elejére-közepére alakultak ki ugyanis az 1881. évi XXI. törvénycikk által létrehozott fővárosi államrendőrség főbb szervezeti egységei. Ilyen például a bűnügyi nyilvántartó, a detektívosztály vagy a dolgozatunk szempontjából különösen fontos rendőri sajtóiroda, amely éppen 1896-ban vált önálló intézménnyé a rendőrség szervezetén belül. Az 1890-es évekre alakultak ki azok a büntetőjogi keretek is, amelyek meghatározzák a bűnözés körébe tartozó cselekményeket és létrehozzák a büntetőbíráskodás alapvető intézményeit, s a Budapest körül egyre rohamosabb ütemben duzzadó elővárosi övezet okozta szociális feszültségek (és az ehhez kapcsolódó közigazgatási és rendészeti problémák) is ekkor éleződnek ki. Végül, de nem utolsósorban ekkortól jelenik meg számos, vizsgálatunk szempontjából fontos forrás: a főkapitányi jelentéseket például 1895-től adták ki évente, ugyanekkortól publikálja a fővárosi Statisztikai Hivatal *Budapest székes főváros Statisztikai Évkönyveit*, de számos új, a modern tömegsajtó

minden főbb jellemzőjét felmutató hírlap is ebben az időszakban jelenik meg először. Korszakunk végpontja viszonylag kevés magyarázatra szorul, hiszen az első világháború kitörésével véget ér a „boldog békeidők” utolsó szakasza. Bár a korszakkal foglalkozó történészek általában az első világháború végét, a Habsburg Monarchia felbomlását tekintik korszakhatárnak, bűnözéstörténeti szempontból inkább a háború kitörésével kell lezárunk vizsgálódásainkat. Ez elsősorban kriminálszociológiai szempontokkal indokolható. A világháború kitörésével ugyanis a férfi lakosság jelentős része a frontra távozott, s ezzel a nagyvárosi bűnözés társadalmi keretei is nagymértékben átrendeződtek. Ráadásul a háború előrehaladtával fokozódó gazdasági problémák, a mindennapi életben is jelentkező gondok hatására a bűnözésnek új formái jelentek meg, amelyeket a bűnüldöző hatalomnak szankcionálnia kellett.

Ezek alapján tehát az 1896 és 1914 közötti időszakot város- és bűnözéstörténeti szempontból egységes korszaknak kell tekintenünk. A két végpont között eltelt majdnem húsz év alatt ugyanakkor számos olyan társadalmi probléma tematizálódik, amelyek a bűnözésről alkotott koncepciókat is nagymértékben befolyásolják. A századfordulótól kezdődően kiépülő állami szociálpolitika hatására például előtérbe kerül a fiatalok bűnözők, illetve ehhez kapcsolódóan a börtönből kiszabadultak társadalomba történő visszailleszkedésének kérdése. Mindez pedig arra utal, hogy ebben az időszakban alapvető változások mentek végbe a nagyvárosi, „modern” bűnözés társadalmi megítélése terén. Disszertációnk fő célja e változás főbb jellemzőinek bemutatása.

Az itt megjelölt korszak egyik fontos változása a bűnözésről szóló tudományos diskurzus terén figyelhető meg. A Magyarországon a 18–19. század fordulóján megjelenő bűnügyi statisztikában ugyan csak korszakunk végére tisztultak le a modern, hosszú távú összehasonlításokat is lehetővé tevő kriminálstatisztika körvonalai, ennek ellenére a statisztikusok már a századfordulón megkísérelték a rendelkezésre álló töredékes adatok alapján a bűnözés társadalmi mutatóinak részletes elemzését (I. 1. fejezet).

Ezzel párhuzamosan jött létre az európai kriminológiai gondolatok hatására egy kifejezetten a bűnözés jelenségével foglalkozó tudományág, amely korszakunk során fokozatosan önállósult és intézményesült. A kriminológia első képviselői igyekeztek a legfrissebb külföldi elméleteket elsajátítani és a magyar viszonyokra alkalmazni, így korszakunk elején még elsősorban a Cesare Lombroso torinói orvos által megteremtett kriminálanropológia és a nyomában létrejövő „pozitív iskola” elméleteit tanulmányozták. Az 1900-as években azonban – az európai kriminológiai gondolkodásban végbement paradigmaváltással egy időben – az addig a test külső jegyeit értelmező tudósok egyre inkább a társadalmi tényezők (például a szegénység, az alkoholizmus, a családi és lakáskörülmények) fontosságát hangsúlyozták (I. 2. fejezet).

Jórészt e szemléletváltásnak köszönhetőek a korszakunk végén végrehajtott büntetőjogi reformok. Az 1908-ban elfogadott első büntetőnovella alapvető változásokat hozott a bűnözés megítélésében. A majdnem harminc évig változtatás nélkül érvényben lévő, 1878-ban kidolgozott büntetőtörvénykönyvvel szemben a büntetőnovella sokkal differenciáltabban tekintett a bűnözés jelenségére. Egyrészt sokkal inkább figyelembe vette a bűntény elkövetésének okait és körülményeit – aminek a bűnvádi eljárásban is komoly következményei voltak, hiszen az általunk vizsgált korszakban egyre fontosabb szerepet kaptak a bizonyító eljárásban a különböző szakértők (orvosok,

fegyverszakértők, pszichológusok) –, másrészt különbséget tett az egyes bűnelkövetők között, elsősorban kor és előélet tekintetében. A büntetőnovella egyik jelentős újítása volt, hogy a fiatakorúakat teljesen külön kezelte – ennek eredményeként születtek meg előbb a rendőri gyermekbíróságok, majd a fiatakorúak bíróságai. Ennek következtében a bűncselekményeket elkövető fiatalok sokkal enyhébb bánásmódban részesültek, de ugyanakkor ennek a kitüntetett bánásmódnak köszönhetően egyre több, a fiatakorúakra jellemző viselkedési minta kriminalizálódott, így a társadalmi kontroll és fegyelmezés kiszélesedésével – ennek egyik jele a javítóintézetek rendszerének kiépülése – egyre nagyobb társadalmi nyomás nehezedett a fiatakorúakra.

A büntetőnovella a felnőtt bűnözők esetében egy fontos különbségtétellel élt; a büntetőjogi reformok nyomán ugyanis a bűnözők csoportja szétvált egy, a korabeli kriminológiai gondolkodásban számszerűleg jóval nagyobbak tekintett „alkalmi”, valamint a jóval kisebb számú, ámde a fennálló társadalmi rendre annál veszélyesebb professzionális bűnözői rétegre. A büntetőjogi reform hatására az első csoporttal szemben enyhébb büntetéseket (köztük a büntetés felfüggesztését) alkalmazhattak a bírók, míg a visszaesőkre és a „megrögzött” bűnözőkre az igazságszolgáltatás a törvények teljes szigorával sújtott le.

Miközben a korszak kriminálstatisztikusai szerint a hivatásszerű bűnözők a bűnözés „valóságának” csak egy szeletét adják, addig a rendőrség bűnözőképét egyértelműen a „rovott múltúak” koncepciója határozta meg. A 19. század végére professzionizálódó rendőrség egyik legfontosabb feladatát a bűnözők identitásának felismerése és rögzítése jelentette. Ennek érdekében a főváros rendvédelmi szerve mindent elkövetett a századfordulón, hogy – lépést tartva más, nyugat-európai rendőrhatalóságokkal – megismerje és alkalmazza a legújabb identifikációs technikákat. Mivel azonban ezek az adatrögzítési és nyilvántartási mechanizmusok elsősorban a többszörösen büntetett, professzionális bűnözőkre alkalmazva voltak hatékonyak, ezért a bűnözés rendőrségi percepcióját – mind testületi, mind egyéni szinten – egyértelműen a „bűnöző osztályokkal” kapcsolatos megállapítások határozták meg (I. 3. fejezet). Ezt jól mutatja az az 1896-ban készült, mintegy 14 000 nevet és személyes adatot tartalmazó jegyzék is, amely a „rovott múltúak” azonosításának megkönnyítését volt hivatott szolgálni.

A századfordulón keletkezett rendőrségi statisztikák alapján próbáltuk vizsgálni a bűnözés főbb jellemzőit. Elemzésünkéből kiderült, hogy bár valóban megfigyelhetők olyan jelek, amelyek a bűnözés „modernizációjára” utalnak – ez elsősorban a kapitalista viszonyokból fakadó bűnözés térnyerésében figyelhető meg –, de a kriminalitás struktúrájának átrendeződése nem jelenti egyértelműen a bűnözés „civilizálódását”; korszakunk során összességében nem csökkent az erőszakos cselekmények száma, megjelentek viszont az erőszaknak újabb formái, amelyek a nagyvárosi életmód sajátosságaihoz kapcsolódtak (II. 1. fejezet).

Budapest jellegzetes városfejlődése ugyanakkor nagymértékben befolyásolta a bűnözés térbeli elrendeződését. A rendőrhatalóságok és a sajtó szemében elsősorban a külvárosok és az egyre dinamikusabban fejlődő elővárosi övezet jelentették a „bűnözés terét”. Mégis, a rendőrség utcapolitikáját nem a főleg munkások és városi kisegyzisztenciák által lakott külterületek ellenőrzésének kiterjesztése határozta meg, hanem a belső, középosztály által lakott kerületek védelmi hálójának sűrűbbre szövése

(III. 1. fejezet). Ezzel együtt a fővárosi rendőrség egyre nagyobb figyelmet szentelt az elővárosoknak. Ezt a folyamatot jelzi a budapesti rendvédelmi szervek hatáskörének kiterjesztése, amely előbb 1890-ben Újpest és Rákospalota, majd 1912-ben Kispest, Erzsébetfalva és Pestszentlőrinc esetében valósult meg. A rendőrség „terjeszkedése” ugyanakkor nem csupán a közbiztonság és a bűnözés szempontjából érdekes; a hatáskör kiterjesztésének kérdése ugyanis az elővárosi övezet Budapesthez csatolásának, azaz Nagy-Budapest előszelének is tekinthető (III. 2. fejezet).

A századfordulóra Budapesten is létrejött az a nagyvárosi populáris kultúra, amelynek mind a termelői, mind pedig a fogyasztói oldalán részt vettek a társadalom egyre szélesebb rétegei. S bár a tömegkultúra előállítói között elsősorban középosztálybeli és kispolgári származásúakat találunk, mégis azt mondhatjuk, hogy a szélesebb közönség is aktívan részt vett e tömegkultúra alakításában; a befogadók tudatos fogyasztói magatartása nagymértékben meghatározta egy-egy kulturális vállalkozás sikerét vagy kudarát. Így jött létre az első világháborúig az a sajátos, elsősorban a piaci viszonyok által meghatározott budapesti tömegkultúra, amelynek fogyasztásában kivétel nélkül minden társadalmi csoport részt vett.

A bűnözés kérdése fontos szerepet töltött be mind a modern tömegsajtóban, mind pedig a nagyvárosi populáris kultúra különböző szórakozási formáiban. Míg azonban a különböző napilapok igyekeztek többé-kevésbé kiegyensúlyozottan tudósítani a különböző bűntípusokról, addig az olcsó, szenzációhajhász ponyvák, detektívregények vagy például a vásári látványosságokból kifejlődő panoptikumok tematikáját egyértelműen a véres gyilkosságok határozták meg. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a korszakunkban megjelenő új, a képi információkra alapozó szórakozási formák, mint az álló- és mozgóképeket felolvasott szöveggel kombináló diavetítések vagy a mozi, már megjelenésükkor nagy hangsúlyt fektettek a bűnözés bemutatására (IV. 1. fejezet).

Persze a különböző sajtótípushoz sorolható hírlapok bűnügyi tudósításai között is megfigyelhetők jelentős különbségek. Míg a századfordulón megjelenő bulvársajtó sokkal intenzívebben, részletesebben, gyakran képi információkkal kiegészítve számolt be egy-egy szenzációs esetről, addig a komoly politikai lapokat inkább a bűnügyi hírek rövidege, tárgyilagossága, de ugyanakkor nagyobb száma jellemezte. Vizsgálatunkból egyúttal az is kiderült, hogy az elemzett sajtótermékek közül leginkább a munkásmozgalom politikai napilapja, a *Népszava* használta a bűnügyi híreket „eszmehirdetésre”, azaz politikai nézeteinek és társadalomképének közvetítésére (V. 2. fejezet).

A modern, üzleti alapokon nyugvó sajtó mellett korszakunk során megjelent egy, az újságíráshoz, ezen belül is a riporthoz kötődő új műfaj, a népszerű bűnügyi irodalom, illetve a társadalmi élet árnyoldalainak megvilágítását célzó, részben társadalomtudományos módszereket alkalmazó szociális riport. Mindkét műfaj megteremtésében olyan riporterek, írók és rendőrtisztviselők vettek részt, akik – amellet, hogy felismerték az új témák feldolgozásában rejlő üzleti lehetőséget – igyekeztek felhívni az olvasóközönség figyelmét a főváros addig többnyire pozitívan ábrázolt fejlődése nyomán keletkezett szociális problémákra. Amíg a népszerű bűnügyi irodalom esetében ez a cél inkább másodlagos volt, s ezért a művek által közvetített bűnözőkép meglehetősen sematikus,

egy naív-romantikus megközelítést alkalmaz, addig a nagyváros nyomornegyedeibe – többnyire a rendőrség kíséretében – kiszálló szociális riporterek már jóval nagyobb szociális érzékenységről tettek tanúbizonyságot. A két, egymástól látszólag teljesen elkülönülő stílus közötti kapcsolatot a rendőri riportert Tábori Kornél jelenti, aki az 1900-as évek végére Budapesten is meghonosította a nyugati újságírásban ekkor már széles körben elterjedt szociális riport műfaját (VI. 1. fejezet).

Összefoglalva elmondhatjuk tehát, hogy a századfordulós Budapesten a bűnözésről alkotott hivatalos koncepciók, illetve a téma nagyvárosi tömegkultúrában történő ábrázolása terén számos olyan elem figyelhető meg, amelyet a témával foglalkozó társadalomtörténészek más 19. század végi európai és amerikai nagyvárosban is kimutattak. Míg azonban számos nyugati metropoliszban valóságos morális pánikot okozott a bűnözés állandóan növekvő fenyegetésével kapcsolatos politikai és sajtópropaganda, addig Budapest esetében ez csak nyomokban figyelhető meg. Elemzéseink alapján megállapíthatjuk, hogy a századfordulós Budapestre is érvényes a kérdést Berlinben vizsgáló történészek, Thomas Lindenberger és Andrew Lees azon kijelentése, miszerint növekedtek ugyan a korszakban a belső politikai és társadalmi feszültségek, és a bűnözéssel kapcsolatban is felfigyeltek a kortársak néhány aggasztó jelenségre, mégsem hatotta át a társadalmat a fennálló rendet felborító bűnözéshullámtól való félelem.

*THE SOCIAL HISTORY OF METROPOLITAN CRIME.  
EVERYDAY DELINQUENCY IN FIN DE SIÈCLE BUDAPEST*

*DOCTORAL THESIS*

Crime and generally most types of deviant behaviour are present in every society. Criminality still doesn't constitute a kind of anthropological constant. Delinquency, just like any form of deviant behaviour is considered to be a socially constructed concept that is largely determined by specific social conditions. The most commonly accepted ideas about crime are usually defined and controlled by social groups in power, by the elites. These notions of crime dominate the functioning of jurisdiction, the penal system and finally the institutional mechanisms of law-enforcement. It follows that criminality as a social phenomenon has its own historicity.

The present thesis focuses on social discourses — or to be more precise, the middle-class notions — about crime in fin de siècle Budapest. We believe that — and this statement is now generally accepted within the discipline of the history of crime — historians of criminality cannot seek for the „reality” of delinquency in the past, because the sources available are by no means suitable for this. In some rare cases you can find sources, where offenders themselves testify about their deeds, and even rarer, if victims do so. The large number of written and archival sources, however, provides an opportunity to obtain insight into the social, political and scientific discourses about crime in 19-20th century Budapest.

The analysis focuses primarily on the so called ordinary or everyday crime. We classified all the offences with minor material damages or bodily injury — like theft, robbery, slander, assault and battery — as everyday crime. In these cases the chance

to become a part was greater for an ordinary city dweller (as a victim, a witness, or even as an offender). Of course, this does not mean that we completely exclude famous criminal cases from our analysis. In some cases we can only illuminate some features of everyday crime by taking a highly publicized criminal case as an example because of the lack of sources.

The paper reflects the results of a complex research of urban and social history. The aim of our analysis is to show the social problems and tensions typical for turn of the century Budapest and the visions of the middle classes about these through the examination of a given social phenomenon, namely crime.

The paper is divided into two parts. In the first we examine the „official” discourses of crime within jurisdiction, law enforcement and the science of criminology which was established at the end of 19th century in Hungary. In the second part we observed through the public channels of information exchange and through various forms of urban popular culture the images of crime and criminals living in the minds of everyday people. Both units of the paper are divided into three chapters each. In each chapter different methodological approaches were used. The first and fourth chapters are based on a discourse analysis of narrative sources, while in the second and fifth chapters we carried out an analysis of statistical data. We felt that it's not sufficient enough to adapt only these two approaches, therefore a third type of method was added, where both statistical and narrative sources were used. Here we focused on the connections between the spatial growth of the city and the characteristics of urban crime in Budapest. By placing crime in urban space and drawing up the mental maps of „criminal Budapest” we can get closer to understand how citizens perceived the social problems of their times.

The time limits of the investigation represent nearly two decades between 1869 and 1914. We start our investigations with the year 1896, which represents the start of a new era from the aspect of urban rather than political history. 1896 is regarded in works of urban history as a date that marks the end of the first period of urbanization after the unification of the cities Buda, Pest and Óbuda in 1873, but also the highlight of this period with the Millennium Exhibition. Moreover, the year 1896 also means the beginning of the era of modern metropolitan society — and also the outset of social tensions. However, 1896 is not only due to the Millennium Exhibition and the associated festivities which of course meant a major challenge for the authorities. Many other factors also justify our decision to select 1896 as a starting point. The main organizational units of the Budapest Metropolitan State Police (established by the Police Act in 1881) were formed at the beginning and middle of the 1890's. The criminal records department, the detective division all were organized in these years and the press bureau — which is particularly important for our analysis — was just established as an independent institution in 1896. Even the main framework of criminal law was developed in the 1890's. This framework defined the offences regarded as crime and constituted the fundamental institutions of penal jurisdiction. The social tensions (and the associated administrative and policing problems) connected to the rapidly growing suburban areas also became sharper in this period. Last but not least, many important sources were first published in these years. The annual reports of the chief constable, the statistical yearbooks of the Statistical



Office of Budapest and also many newspapers with the characteristics of modern mass media were published the first time in the 1890s.

The closing date of our investigation doesn't need to be explained in detail. With the outbreak of World War I the last phase of the so called „happy peacetimes” ended abruptly. Although most historians regard the end of World War I and the decline of the Austro-Hungarian Empire as the closing date of this period, from the angle of the history of crime we must close our analysis preferably with the beginning of the war. This decision can be justified most of all by criminological considerations. With the outbreak of World War I a significant part of male population left Budapest to serve on the frontlines. With that the social framework of urban criminality changed enormously. In addition, as the war progressed, the growing economic problems and tensions observed in everyday life caused the rise of new forms of delinquency which were to be sanctioned by state powers.

Based on these statements therefore, the period between 1896 and 1914 must be regarded as a homogeneous era from the standpoint of both criminal and urban history. During these almost twenty years between the two endpoints, however, a number of social problems emerged, which problems highly influenced official concepts of crime. As an effect of the development of social policy for example has arisen the question of juvenile offenders and the reintegration of former prisoners. This, in turn suggests that during this period fundamental changes have taken place in the social discourses around „modern” urban crime. The main goal of the dissertation is to show the main characteristics of these changes.

A major development of our period can be observed in the field of the scientific discourse of crime. The first criminal statistics were published in Hungary at the turn of 18th and 19th centuries but the contours of modern criminal statistics allowing long-term comparisons settled only at the end of the period examined in this paper. Nevertheless, some statisticians made their attempts to analyze the social indicators of crime based on the available fragmentary data (Chapter I.1.).

At the same time the impact of European criminological thoughts led to the institutionalisation of a new science investigating explicitly the social phenomenon of crime. The first representatives of Hungarian criminology were eager to acquire the newest knowledge of foreign criminology and adapt them to Hungarian conditions. At the beginning of the examined period primarily the theories of Italian physician Cesare Lombroso and his „positive school” had a dominant impact on Hungarian criminal sciences. At the beginning of 20th century however, parallel to the paradigm shift in European criminological thought the scientists interpreting up to this point the external features of the body started to stress the importance of social factors like poverty, alcoholism, marital status and housing (Chapter I.2.).

It is due to this change of attitude that criminal law was reformed at the end of the examined era. The first reform of the penal code in 1908 meant a fundamental change in the perception of crime. The old penal code developed in 1878 was nearly thirty years without any change in force. Compared to it, the reforms considered the phenomenon of crime more differentiated.

First, the reformed penal code took the causes and circumstances of a committed

crime more into account. This had an important effect on the criminal prosecutions since various experts like physicians, weapon experts and psychologists had an increasingly important role in supporting the process. On the other hand, the reform made a distinction between individual offenders, particularly with regard to age and previous criminal records.

A significant innovation of penal reform was that juvenile offenders were treated separately. As a result the first juvenile courts were organized. From this time on juvenile offenders received a much more lenient treatment. But this special treatment also meant a criminalization of many behavioral patterns typical for juveniles. As the social control and discipline broadened — one sign of this process is the build-up of the system of detention centers — the social pressure on juveniles grew more and more.

The reform of criminal law in 1908 drew an important distinction in the case of adult offenders too. After the changes criminology separated criminals into a larger group of „casual” offenders and a smaller - but from the aspect of the social order – a far more dangerous stratum of professional criminals. As an effect of the reform judges practised more lenient punishments (including a wider use of suspended punishments) in the first group of offenders and recidivists on the other hand were disciplined with the maximum harshness of the law.

While statisticians of the era thought that professional criminals represent only a portion of the „reality” of crime, for the police the image of the criminal was clearly determined by the concept of „professional criminals”. One of the most important tasks for the professional police at the end of 19th century was recognizing and recording criminal identities. In order to do this, metropolitan police did its best to keep in step with western police organizations, so they urged to acquire the knowledge about the newest techniques of identification and to apply them in practice. However, as these methods of recording could be used effectively only in cases of recidivists and professional criminals, therefore the police perception of crime was both on the corporate and individual level clearly dominated by the concept of the „criminal classes” (Chapter I.3.). A good example for this statement is a register from 1896 containing 14 000 names and personal data that served the purpose of making the identification of recidivists easier.

In the next part of our paper we tried to examine the main characteristics of crime based on police records from the turn of the century. The analysis showed that although there are some signals suggesting the process of „modernization” of crime — a sign for this is the increase of delinquency related to the capitalistic economic system — but the reorganization of the structures of crime doesn't mean a „civilizing process” within crime; during the period the overall number of violent crimes didn't decrease, moreover there appeared new forms of violence which can be attributed to the characteristics of metropolitan life (Chapter II.1.).

The characteristic process of urbanization in Budapest highly influenced the position of crime within urban space. In the eyes of police officials and the press most of all the dynamically developing suburbs indicated „criminal areas”. However, street politics of police was not determined by the expansion of control over districts inhabited by workers and lower existences, but by weaving the net of surveillance in middle-class

areas thicker (Chapter III.1.). Nevertheless, the Budapest Metropolitan Police increased its attention to the suburbs of the city. A sign of this process is the extension of the official police authority first in 1890 to the suburbs Újpest and Rákospalota, then in 1912 to Kispest, Erzsébetfalva and Pestszentlőrinc. The extension of police powers is not only interesting from the aspect of public safety and urban crime; it can be regarded as a first step of the annexation of suburban areas into Budapest and with that of the concept of Greater Budapest (Chapter III.2.).

Fin de siècle Budapest created its own urban culture where broader and broader classes took part both on the producer's and consumer's side. Although producers of popular culture came mainly from the middle-classes and petit bourgeoisie, we can state that the broader audience also took part in shaping this mass culture: the conscious behavior of the consumers determined the success or failure of a cultural enterprise. Thus, until the First World War a specific mass culture was born in Budapest mainly determined by the market and consumed by all social groups without any exception.

The issue of crime played an important role both in modern mass media and in many forms of popular urban entertainment. While various newspapers tried to report different forms of crime in a more or less balanced way, by contrast popular literature like detective novels or wax-works cabinets — which evolved from fair spectacles to a popular form of urban entertainment — were mostly thematised by bloody murders. We can observe at the same time that the new forms of popular entertainment based on pictorial information like slideshows combining photos with shorter movies and lectured texts or motion pictures put great emphasis on crime from the beginning (Chapter IV.1.).

Of course, various types of newspapers show significant differences in their reports about crime. The so called gutter press appearing at the turn of the century in Budapest reported about sensational criminal cases much more intensively and detailed and often supplemented by visual information. „Serious” political newspapers on the other hand were characterized by short, seemingly objective reportages but also by a larger quantity of criminal news. Our analysis showed at the same time that the political newspaper of the labour movement, Népszava was the only newspaper that used criminal reports to transmit political ideas (Chapter V.2.).

Besides the modern, business-based media new ways of journalism appeared. Both popular criminal literature and the so-called social report — a genre using at least partially methods of the social sciences to illuminate the dark side of urban life — are closely related to the genre of reportage. In the creation of both of these literary genres many reporters, novellists and police officials took part, who — apart from the fact that they realized the financial opportunities inherent in the processing of new issues — tried to call the attention of their audiences on the social problems of the city. In the case of popular criminal literature this was rather a secondary goal, and that's why the image of the criminal mediated by these works was rather schematic, naive and romantic. On the other hand, social reporters (often accompanied by the police) visiting city slums have shown a much greater social sensitivity in their works. An important link between these two, seemingly distinct genres represents the police reporter Kornél Tábori who introduced the genre of social report, widespread in western journalism, at the end of the 1900s in Budapest (Chapter VI.1.).

To sum up, we can state that official and popular concepts of crime in fin de siècle Budapest show a number of elements already observed by social historians in other European and American cities of the 19th century. But we must add that while in many western cities the ever-increasing threat advertised by political and press propaganda caused a moral panic, we can observe only minor traces of this process in the case of Budapest. Our analysis has shown that the statement made by historians Thomas Lindenberger and Andrew Lees for Berlin also applies for fin de siècle Budapest: although there was some increase in inner political and social tensions and contemporary observers also took note of some disturbing phenomena, the fear of a crime wave overthrowing the existing order of society didn't imbue society.

*BÓDY ZSOMBOR*

*OPPONENSI VÉLEMÉNYE*

Perényi Roland doktori disszertációjának témája a 19–20. század fordulójának nagyvárosi bűnözése, konkrétan a bűnözés társadalomtörténete Budapesten a millenniumtól az első világháború kezdetéig. A téma nyilvánvalóan fontos és Magyarországon ez ideig hiányzott társadalomtörténeti szemléletű rendszeres kutatása. A dolgozat tehát hiánypótló a hazai történetírásban. A bevezetőben jelzett elméleti-módszertani választások szerint Perényi a bűnözésre, mint minden társadalomban előforduló jelenségre tekint, ám nem valamilyen antropológiai állandónak tartja azt, hanem éppenséggel arra kíváncsi, hogy milyen „tudományos, politikai és társadalmi diskurzusok” (8. old.) határozzák meg azt, hogy mi és miként minősül bűnözésnek. Elemzését azonban az előszóban megfogalmazottak szerint nem kívánja egy szigorú értelemben vett diskurzuselemzésre korlátozni, mint írja közvetítő álláspontot szeretne elfoglalni azzal, hogy statisztikai megközelítésben is elemzi a budapesti bűnözésről föllelhető adatokat (11. old.). Leszögezi azonban, hogy semmiképpen sem a bűnözés egykori „valóságának” feltárásáról van szó, a források ezt nem teszik lehetővé, csupán a bűnözés valóságáról formált egykori képet közvetítik felénk az akár statisztikai, akár szoros értelemben diszkurzív elemzésre alkalmas források (9. old.).

E szemlélet jegyében először a bűnözésre vonatkozó „hivatalos” diskurzust, azaz az igazságszolgáltatás, a bűnüldözés közvetítette képet, valamint a 19. század végén formálódó kriminológiai diskurzust kívánja elemezni Perényi, majd pedig egy második részben a bűnözés tágabb nyilvánosságát szándékozik bemutatni a sajtótól a populáris kultúra különböző műfajaiig. Szándéka szerint mindkét tematikus egységben diskurzuselemzések képezik a kiinduló pontot, amelyek a bűnözés képének alakulását mutatják meg, majd erre következnek statisztikai elemzések, harmadsorban pedig további források bevonásával, a mikroszinthez közelebb lépve próbálja meg Perényi egy újabb dimenzióval kiegészíteni, elevenebbé tenni a diskurzus elemzések és a statisztikai megállapítások alapján nyert képet.

Ennek során kiemelt figyelmet fordít a térbeliségnek, a bűnözés, illetve a rendőrség térbeli elhelyezkedésének, illetve a bűnözés városiakok általi térbeli érzékelésének. Ez utóbbi szempont alkalmazása mindenképpen indokolt és elméleti tétje is számottevő,

hiszen a „térbeli fordulat” körül zajló nemzetközi vitákban egyesek számára a jelenségek térhez kötöttsége egy olyan adottságot jelent, amely a történeti valóság nem-diszkurzív rétegét jelenti, míg mások a térbeliség vizsgálatán keresztül is azt látják bizonyítottnak, hogy a tér szerveződéséről is csak az erről szóló diskurzusok, például egy város meghatározó negyedeiről szóló kollektív ismeret alapján alkotnak a történeti aktorok képet.

Hogyan valósítja meg Perényi a dolgozat bevezetőjében felvázolt programot? Már a tartalomjegyzék áttekintése alapján is világos, hogy a dolgozat rendkívül arányos, valamennyi a bevezetőben jelzett téma logikus sorban és kellő terjedelemben kerül tárgyalásra. A dolgozat első részében a formálódó kriminológiai diskurzust mutatja be. A kriminológia a bűnözés modern nagyvárosokra jellemző új formáinak tudományos megértésére és kezelésére jött létre. A bűnözésről szóló gondolkodás fejlődésének lényegét Perényi az egyéntől a társadalom felé mutató paradigmaváltásban látja. A kriminológiai tudás formálódását nem csak magyar vonatkozásban, hanem nemzetközi léptékben mutatja be, ez azonban majdnem természetese is, hiszen e korszakban a társadalom reformját célzó diskurzusok minden területen nem nemzeti keretek között, hanem európai léptékben jelentkeztek. A bűnözéssel foglalkozó hazai szerzők is nyilvánvalóan a külföldi szakértők munkáinak ismeretében, hozzájuk kapcsolódva, rájuk reagálva dolgoztak. Kifejezett erénye e résznek, hogy az elméleti szintű munkák után azt is bemutatja, hogy a rendőrség praktikusán milyen bűnözőképpel rendelkezett, illetve hogy a születő kriminológiai tudás alapján milyen intézmények működtek a gyakorlatban (bűnügyi múzeum, rabsegélyezés, patronázs, fiatalok elkövetők kezelése). A dolgozat e részével kapcsolatban csupán egyetlen észrevételelem lenne, az sem bíráló, inkább az disszertáció anyagának jövőbeli továbbépítésére vonatkozó szempont. Érdemes lenne a születő kriminológiai diskurzust beágyazni a korszak általános társadalomreformer diskurzusába, s azokat a mostani dolgozatban csak fölsejlő szálakat, amelyek a születő szociológia, az urbanisztika, a szociális vagy munkákérdés felé visznek egy kicsit messzebbmenően követni, hiszen a kriminológia megjelenése nyilvánvalóan nem önmagában álló jelenség a 19. század végén, hanem a társadalomról szóló újfajta tudások születéséhez kapcsolódik.

Az első diszkurzív elemző rész után következik a bűnözésről alkotott korabeli statisztikai, számszerűsített tudás elemzése. E résszel kapcsolatban két kritikái észrevétel adódik véleményem szerint. Az első, hogy kérdéses, érdemes-e egyáltalán a történeti irodalomban többször előforduló tételt, mely szerint a modernizációval és urbanizációval párhuzamosan „civilizálódik” a bűnözés, azaz csökken az erőszakos bűnesetek száma, és megnő az „intellektuális” bűnözés, az I. világháború előtti budapesti bűnözési statisztikákon ellenőrizni. E statisztikák sok okból rendkívül bizonytalanok, amint azt Perényi is hangsúlyozza. Ennél is súlyosabb kérdés azonban, hogy a rendelkezésre álló statisztikák időhatárai alkalmasak-e a kérdés vizsgálatára. Egy ilyen civilizatorikus változás elemzéséhez az I. világháború előtti szűk két évtized – 1896-1913 – túl rövidnek tűnik. Az urbanizáció bűnözésre gyakorolt „megszelídítő” hatásai komolyabb mértékben vélhetőleg később bontakozhattak ki Budapesten, amikor már nem volt olyan magas a frissen bevándorolt népesség aránya. Tehát, ha a kérdés a bűnözési formák átalakulása az urbanizáció folyamánaképpen, akkor az igazán

meggyőző eredmények érdekében érdemes lett volna kitekinteni ez esetben a dolgozat szigorú időhatárain túlra, és mondjuk az 1930-as évek végéről hozni egy összehasonlító metszetet.

A Perényi által végrehajtott elemzésnek másik módszertani problémája, hogy nem veszi figyelembe a főváros össznépességének változását. Az erőszakos és „intellektuális” bűnesetek számának ingadozása ugyanis csak az összlakosság számának változásával együtt értelmezhető. Ha ugyanis egyfajta bűneset száma 1896-ban és 1913-ban ugyan úgy 2000 körül alakult is a fővárosban, az bár számszerűen – amint azt Perényi megállapítja – nem jelent csökkenést (96. old. II./5. grafikon), ám a népességszámra vetítve arányába mégis jelentős visszaesést képez, mert a főváros népessége e két év között 600.000-ról 930.000-re növekedett. E részek több grafikonjára igaz, hogy értelmezésükhöz szükséges lenne mögéjük tenni a népességszám változását, hiszen az alapsokaság nagyságának alakulása befolyásolhatja a korabeli statisztikák által rögzített számok lehetséges értelmezését.

A statisztikai elemzés után Perényi néhány büntetőper rövid bemutatásával próbálta meg a láthatóvá tenni a bűnözés olyan dimenzióit, amelyeket a statisztika nem tud megmutatni. A példák közé azonban bekerült néhány olyan becsületsértési, rágalalmazási vagy akár testi sértési ügy, amelyek esetében kérdéses, hogy mennyiben tekinthetők a bűnözés jelenségek körébe tartozónak, hiszen itt magánvád nyomán elindult bírósági eljárásokról volt szó, ahol a rendőrség semmiféle szerepet nem játszott (II. 2.2. fejezet, 106–108. old.).

A bűnözésről formált korabeli tudás elemzésének legfontosabb része minden bizonnyal a rendőrség által az 1896-ban a millenniumi ünnepekre nézve veszélyesnek tartott bűnözőkről készített lista tanulmányozása. A lista összeállításának, felépítésének elemzéséből képet nyerhetünk, arról, hogy a rendőrség milyen bűnözői csoportokat tartott számon, s milyen információkat tartott fontosnak rögzíteni. Ennek elemzése mellett azonban Perényi a listát úgy kezeli, mint a korabeli Budapest bűnözőiről készült reprezentatív mintavételt, ahol a reprezentativitást a rendőrség munkája biztosítja, vagyis az, hogy a bűnüldöző szerv őket tartotta veszélyes bűnözőnek (344. lábjegyzet, 117. old.). A lista adatait igazságszolgáltatási és országos bűnözési statisztikákkal veti egybe és ezek révén próbál meg következtetéseket levonni a főváros „rovott múltú” társadalmáról. A lista elemzését azonban e tekintetben tovább is lehetett volna vinni. Az elkövetők megoszlása olyan változók szerint, mint életkor, családi állapot, vallás, születési hely, foglalkozás, a bűnözői típus meghatározása – tolvaj, rabló, betörő, sikkasztó, stb. – nem csupán önmagukban volnának elemezhetőek és más forrásokkal összevethetőek, hanem az említett változók keresztirányú elemzését is lehetővé tenné a forrása, azaz a foglalkozás, vallás, születési hely, stb. együttes elemzését is. Vagyis olyan kérdések vizsgálatát, hogy mondjuk milyen büntípusok jellemzőbbek a vidéki születésűekre, vagy a külföldiekre, vagy éppen a helyben születettekre, a fiatalabbakra, illetve az idősebbekre, vagy más oldalról, hogy vannak-e például különbségek az egyes felekezetek között a tipikus bűnelkövetési formák tekintetében, továbbá, hogy az egyes foglalkozások milyen bűnök elkövetésére hajlamosítanak. Ez persze munkaigényes, de Perényi a lista adatait amúgy is digitálisan rögzítette, akkor pedig – megfelelő kódolás esetén – egy ilyen elemzés könnyen keresztülvihető.

A dolgozat következő nagyobb egysége a budapesti bűnözés térszerkezetével, pontosabban a források oldaláról sokkal jobban megfogható rendőri tevékenység térbeli elhelyezkedésével foglalkozik. E részből számomra úgy tűnik, hogy Perényi nem döntötte el azt a bírálat bevezetőjében említett elméleti dilemmát, hogy a térszerkezetet úgy vizsgálja-e mint a bűnözés térbeliségéről különféle diskurzusok által formált tudást, mint a térről a kortársak által alkotott képet, vagy pedig úgy tekinti a város térszerkezetét, mint valamely bűnözőktől és a rendőröktől egyaránt független adottságot? (A dolgozatban egyaránt találhatunk mindkét megközelítésnek megfelelő mondatokat. Például: „A századfordulós Budapest rendőrségi térfigyelése szorosan összefügg a városi térszerkezet változásának sajátosságaival. [...] Rendészeti szempontból tehát elsősorban a város rendszertelen beépülése, valamint a szórványosan betelepülő külterületek jelentették a fő problémát.” 144. és 145. old. Ellenpélda: „Hasonló övezetes megoszlást lát [kiemelés – B. Zs.] a rendőrség a Váci (ma Bajcsy-Zsilinszky út) – Király utca – Városligeti fásor által körülhatárolt Terézvárosban...” 151. old. A példák a két megközelítésmód jelenlétére még folytathatóak lennének.) Ennek az elméleti kérdésnek a tisztázása véleményem szerint segíthetne abban, hogy a disszertáció esetleges továbbfejlesztése esetén az eredményeket egyértelműbb, meggyőzőbb fogalmakra alapozva lehessen bemutatni.

Egyébként az utcai rendőri jelenlét elemzésének eredményeként így is tökéletesen alátámasztott az a tézis, hogy a rendvédelmi szervek elsősorban a város polgári negyedeit védtek, azaz a „népi negyedekben” jóval csekélyebb volt a rendőri jelenlét. A rendőrség a polgári rétegek vagyonszükségére ügyelt elsősorban, illetve a köztéri viselkedés polgárosodás nyomán meghonosodott normáinak a betartására, azaz az alsóbb néposztályok – mint Perényi nevezi – „kényszerakkulturációjának” a hatékonyságára.

A dolgozat következő nagy egysége a bűnözés és nyilvánosság kapcsolatának kérdésével foglalkozik. Először is a bűnözéssel kapcsolatos információáramlást mutatja be Perényi, a rendőrség és a sajtó kapcsolatát, majd pedig végig veszi azokat a műfajokat – ponyva, pitaval, bűnügyi tudósítás a sajtóban, panoptikum, sőt már film –, amelyek így vagy úgy bűnözést és bűnüldözést tártak a közönség elé.

A sajtó bűnügyi tudósításainak statisztikai elemzését kissé szegényesnek látom. Alapvető probléma, hogy nem világos, mit is mér a bűnügyi hírekről készített statisztika: a bűnesetek számának és a különféle büntettek fajtáinak tényleges változásait, vagy pedig a sajtó bűnügyek iránti érzékenységének változásait. A grafikonokon is közölt adatokban e kettő az olvasó számára elválaszthatatlanul összefonódik. Érdemes lenne esetleg a tényleges bűnesetek statisztikáját a megjelenített bűnügyi hírek mögé tenni. (Esetleg az éves adatokból egy feltételezett havi átlagot számolva a két évre.) Ez megmutathatná, hogy mennyiben van szó a tényleges bűnesetek számának és jellegének változásáról és mennyiben a sajtó változásáról a bűnözés tálalásában.

Kérdés egyébként, hogy mennyire érdemes a bűnügyi hírek számának változásáról napi szintű grafikont rajzolni, hiszen például az elseje és másodika között emelkedő vonalnak nincs tényleges tartalma, hiszen csak a kezdő és végpontja rejt tényleges adatot. (V./1. grafikon, 212. old.) További kérdések is nyitva maradnak azonban. Elsősorban is kérdés, hogy egyáltalán elegendő-e csupán egy-egy hónap összehasonlítása, valamilyen tendencia megragadásához. Hiszen előfordulhat, hogy a két, egymástól

10 év különbséggel elválasztott októberi hónapban esetleg egyszerűen a véletlennek köszönhetően különbözött a média ingerküszöbét elérő különféle bűnesetek száma. Előfordulhat az is, hogy más jellegű hírek, politikai izgalmak, egyszerűen kevesebb helyet hagytak a bűnügyi és törvényszéki rovatnak az egyik hónapban, mint a másikban. Mindenképpen érdemes lenne egy-egy kontrollhónappal kiegészíteni az elemzést mind 1898-ból, mind 1908-ból, hogy az eredmények igazán alátámasztottá váljanak.

Legfontosabbnak azonban azt tartanám, hogy a statisztikai elemzést egy kvalitatív elemzéssel is ki kellene egészíteni. A dolgozat jelen változatában ilyesmi csupán a Népszava kapcsán fordul elő, egyébként meggyőzően állapítva meg, hogy ott a bűnügyi hírek is egy politikai koncepciónak megfelelő nyelvezetben kerültek bemutatásra. Érdemes lenne hasonló elemzést a többi újság esetében is megkísérelni, különbséget téve a bűnözés sajtóbeli tárgyalásának különféle műfajai között. Ezzel kapcsolatban szeretném idézni Molnár Ferencnek egy 1914-es cikkét, amely éppen a bűnözés és nyilvánosság kapcsolatát taglalja, s meglepően rímelt a Perényi által tárgyalt problematikára. Molnár szerint például lényeges különbség van a törvényszéki tudósítás és a magáról a bűnesetről és nyomozásról szóló tudósítások között. Szerinte, „míg a törvényszéki tárgyalások nagy részletességgel leírt képe – úgyahogy – morális hatással volt [a múltban, amikor az még divatban volt] a műveletlen tömegre, addig a meztelen bűneset és a rendőri hajsza tüzetes ismertetése erre a tömegre feltétlenül immorális hatással van. [...] „A becsületes újságíró százszor is beleírhatja a cikkébe, hogy ‚undorító gazember’ vagy ‚elvetemült vadállat’ – az a tény, hogy egész oldalakat ír tele róla, az arcáról, a szeméről, a szokásairól, az életrajzáról, az ügyességéről, a feleleteiről, arról, hogy mit ebédelt, és milyen színű inge van – a fejébe kergeti a vért minden apacsnak és gazemberjelöltnek.” Ez a romantika „nekünk csak izgató multság, de tízezer embernek ostyában beadott lassú méreg.” (Pesti Hírlap, 1914. január 18. Újraközölve: Molnár Ferenc: Pesti Napló. Szerk. Molnár Gál Péter. Bp. 1993.) Molnár szerint a tisztas szegény emberek és a már kész gazemberek között félúton elhelyezkedő, s minden nagyvárosban megtalálható réteg az, amely elsősorban veszélyeztetett attól a hatástól, amelyet a bűnözés nyilvános tálalása képez; őket készítheti a „bűn útjának” választására. Molnár a nagyvárosi társadalom egyszerre szociologizáló, de ugyanakkor morális szempontokat is érvényesítő képét adja a cikkben, sajtóságotosan polgári szempontból. A város rétegződése számára egyszerre jelent szociális és morális rétegződést. A bűnözés a cikk szövege által egy közös „mi”-be egybevont szerző és olvasó számára, mint a nagyvárosi társadalomban hétköznapi meg tapasztalható, közeli, de mégis a saját „polgáritól” idegen – és éppen ezért az érdeklődést magára vonó – veszélyes világgént jelenik meg.

Érdemes lenne a bűnözés sajtóbeli megjelenítésének vizsgálatában túllépni a disszertációban alkalmazott statisztikai megközelítésen, annak érdekében, hogy a Molnár szöveg – de egyébként minden más, hosszabb bűnügyi tudósítás kapcsán is – adódó kérdések is megvizsgálhatóvá váljanak. Egyes hosszabb tudósítások textuális elemzése bemutatná, hogy milyen értékek, milyen látásmód – moralizáló, pszichologizáló, szociologizáló vagy egyéb – jellemzi őket. Érdemes lenne feltárni, hogy egy-egy hosszabb szöveg milyen explicit és implicit képekkel dolgozik a bűnözőkről és a szöveg által tételezett olvasókról, milyen viszonyulást tételez fel

róluk a bűnözéssel, bűnözőkkel kapcsolatban. Kimutatható-e különbség e tekintetben az időmetszetek között, illetve van-e valóban különbség, ahogy Molnár feltételezte a törvényszéki tudósítás és a bűnügyi hír között a tekintetben, hogy kit tételeznek fel ezek a szövegek olvasóként, és milyen alapállásokat tulajdonítanak nekik? A pusztán a bűnözés sajtóbeli megjelenéséről készített statisztika nélkül elfedi a megjelenítés minőségi különbségeit, hiszen a dolgozatban még a kétmondatos rövid hír és a több hasábos tudósítás különbségeit is elrejtí a most alkalmazott statisztikai megközelítés.

Hasonló részletesebb textuális elemzés egyébként a „szociális riport” és a „szociális razziák” témakörében is – ilyeneken egyébként más cikkeinek tanúsága szerint Molnár is részt vett – tanúságokkal szolgálna, körülbelül úgy, mint a most csak futólag idézett Maderthaner és Musner elemzése a bécsi „szociális riportokról”, akik ezeken keresztül a nagyvárosi társadalmi identitások felépítését tudják megmutatni.

Végezetül a dolgozat néhány eddig még nem tárgyalt fontos témáját sem szeretném említés nélkül hagyni. Végighúzódik a disszertáción a „megfigyelő rendőri tekintet” elemzése, bemutatva azt, hogy a századfordulón mire is volt élesítve a „rendőri tekintet”, miként, milyen jegyek alapján azonosította a „gyanúsát” az utca forgatagában, miként választotta ki azokat, akikről feltételezhető volt a törvénnyel való ütközés. Belőlük alkották a „rovott múltúak” kategóriáját, amely – azt mondhatnánk – a rendőri szociografikus látásmódban a nagyvárosi társadalom egy külön rétege volt. E „rovott múltúak” képének kialakulása tekintetében a dolgozat nem csupán a makroszintű diskurzusok elemzésébe bocsátkozik bele, hanem – s ez nagy érdeme – azoknak a hétköznapi technikákat is bemutatja, amelyek segítségével a rendőrség adatokat rögzíteni és embereket azonosítani kívánt. Az azonosítás, a személyleírás, az újlényomat, stb. problémáinak elemzésével azokat az adminisztratív mikrotechnikákat mutatja meg Perényi, amelyekkel a nagyvárosi társadalmi problémáknak a „bűnözés” címkéje alá vont szeptét kezelni igyekeztek.

Összességében elmondható, hogy a dolgozat témájához olyan komplex szemléletben közelít, amelyet a bűnözés kérdése megkíván, egymásra hatásában mutatva be a bűnözést és a bűnözés nyilvánosságát. A disszertáció szerzője a szakirodalomból ismert kérdéseket – az eddig említettek túl például az etnikai sztereotípiák létét, a rendőrség és a munkásság viszonyát – mind elemző módon közelít meg, egyik esetben sem hagyatkozik az könnyen adódó klisékre, hanem a forrásokon keresztül ellenőrzi őket. A téma fontosságánál, a szerző által átfogott források mennyiségénél és sokrétűségénél, az alkalmazott elemző módszerek változatosságánál és mindennek előtt az eredmények meggyőző voltánál fogva a dolgozat nyilvános vitára bocsátását javaslom, és a disszertációt a doktori bizottságnak elfogadásra ajánlom.

Az értekezés fontos, hiánypótló munka a magyar társadalomtörténet írásban, nemcsak témaválasztásában, de a megközelítés módját, az anyag strukturálását és módszertanát illetően is. A bűnözés történetének kutatása, s különösen annak monografikus feldolgozása eddig nem állt a hazai szakemberek érdeklődésének középpontjában, sőt ellenkezőleg, kifejezetten periférikus, elhanyagolt kérdéskör volt. Ugyanakkor Perényi olyan témához nyúlt, amelyet a külföldi kutatók évtizedekkel ezelőtt felfedeztek, s amelynek, ennek köszönhetően, mára kiterjedt nemzetközi szakirodalma van. A választás tehát indokolt és aktuális – két okból is. Egyrészt, mert a szerző felhívja a figyelmet egy máig jórészt felfedezetlen területre, s így újabb kapcsolódási pontot teremt a magyar és a nemzetközi történetírás között. Másrészt, mert a századfordulós Budapest bűnügyi univerzumának elemzése nemcsak a magyar, hanem a külföldi publikum érdeklődésére is igényt tarthat.

A remek témaválasztás ráadásul eredeti kérdésfelvetéssel, problémaérzékenységgel, határozott történeti látásmóddal társul, s ennek köszönhető az átfogó, komplex, és kétségtelenül kiérlelt doktori értekezés. Perényi pazarul sokszínű és változatos perspektívákkal örvendeztet meg olvasóit, amelyek között szerepel olyan, hagyományosnak tekinthető látószög, mint a statisztikai mutatók, s olyan is, amely kifejezetten újszerűnek számít, mint például a bűnözésről való diskurzus, a bűnözés elhelyezése, értelmezése a nagyvárosi térben, vagy a bűn reprezentációja a nyilvánosság különféle fórumain. Módszertan tekintetében a szerző pontosan azt teszi, ami manapság az egyedüli aktuális és optimális választás: él a léptékváltás lehetőségével, egyszerre alkalmazza a makro- és a mikroszintű elemzést. A szöveg olvasásakor világossá válik, hogy gyakorlott kutatóval, sokszor és alaposan végiggondolt szerkezettel, elmélyült elemzéssel van dolgunk. Perényi hosszú évekig építkezett, a munka láthatóan tudatos, kitartó és szorgalmas, és nem utolsósorban nagyon tehetséges fiatal történész kezéből került ki.

A dolgozat bevezetőre, hat főfejezetre, és konklúzióra tagolódik. A bevezetés a hagyományoknak megfelelően eligazítja az olvasót a téma kutatástörténetével kapcsolatban. Feltűnő, hogy bár a bűnözés egyetemes, a szabályok és törvények áthágása minden társadalomban jellemző, a kriminalitás mégis csak néhány évtizede, és ráadásul más társadalomtudományok hatására vált frekvenciát területté. A szakirodalmi áttekintés erénye, hogy a legfontosabb művek bemutatása mellett Perényi értelmezi egyes elméletek létrejöttének tudományos környezetét, és azt is, hogy a bűnözéssel kapcsolatos teóriák miként illeszkednek egymáshoz. Emellett arról is képet kapunk, hogy a historiográfiai fordulatok miként befolyásolták a bűnözésre vonatkozó történeti látásmódot, illetve hogyan változott a paradigma: például az 1970-es évek statisztikai alapú értelmezését az 1980-as évek végétől felváltották a kulturális fordulat égisze alatt született vizsgálódások.

Az első fejezet azt tárgyalja, hogyan alakult ki és miben áll a bűnözés tudományos diskurzusa. A felosztás nagyon ötletes és eredeti: a statisztikától a kriminológiai gondolkodás és a rendőrség bűnözőképe érintésével a hosszúra nyúlt – a teljes disszertáció egyharmadát jelentő – fejezet végére eljutunk a szociálpolitikai probléma kezeléséhez. A diskurzus létrejöttének folyamatában úttörő szerep jutott a mérésnek,

vagy másképp, a modern, bürokratikus állam által konstruált bűnözési statisztikáknak. A szerző kiemelt gondot fordít a magyar levéltári anyag feldolgozására, a magyar viszonyok bemutatására, és a fővárosra vonatkozó korabeli felmérések elkészítésére, az egyes statisztikusok kérdésfeltevéseire, módszereire és eredményeire. Különösen Konek Sándor, Földes Béla és Pálosi Ervin munkáiról kapunk kritikus, értékes és átfogó értékelést.

A fejezet második nagyobb egysége a kriminológiai gondolkodás paradigmaváltását tárgyalja, azzal foglalkozik, hogyan jutott el a kutatás a biológiai okok keresésétől a társadalmi magyarázatokig. Amint ez közismert, s az utóbbi évek nemzetközi bűnözéstörténeti szakirodalmából is kiderül: a bűnözők méricskélésében, a koponya, az agy, a különféle testi jellegzetességek és a bűnözői hajlam közti összefüggés megállapításában élen járt az olasz orvos, Cesare Lombroso. Bár tanai sosem arattak osztatlan sikert, s már kortársai között is szép számmal akadt olyan kollégája, aki gyanakvással szemlélte a kriminálantropológia bűvészmutatványait, csak egyetérthetünk Perényivel, hogy a bűnözésről szóló diskurzusok történetében kiemelten kezeli az itáliai tudóst. A pozitív iskola tanai ugyanis óriási hatást gyakoroltak a bűnözéssel kapcsolatos felfogásra. A gyakran szélsőséges ötletek és javaslatok pontosan tükrözik, milyen kiemelten fontos volt a modern állam számára a gonosz pontos meghatározása, kordában tartása, megregulázása. Lombroso elmélete a született bűnözőről, s általában, a bűnözés okairól alkotott tételei, amint erre Perényi, jogosan, felhívja a figyelmet, hatalmas visszhangot kaptak az olasz és a nemzetközi sajtóban, ezért „a társadalom bűnözőképét is nagymértékben befolyásolták” (34. old.). A kriminálantropológia minden „tudománytalanságával” együtt is nagy hatást gyakorolt a közgondolkodásra. Éppen ezért szeretném felhívni a szerző figyelmét néhány recens, kitűnő kutatásra, elsősorban Robert Nye, Mary Gibson és David Horn a témában született munkáira (lásd például: Nye, Robert: *Heredity or Milieu: The Foundations of Modern European Criminological Theory*, ISIS, 67, 1976; Horn, David: *The Criminal Body. Lombroso and the Anatomy of Deviance*. 2003; Gibson, Mary: *Born to Crime. Cesare Lombroso and the Origins of Biological Criminology*. 2002.).

A választott téma szempontjából különösen fontos a kriminálantropológia hazai recepciója, illetve a Monarchiában folytatott kutatások bemutatása. Perényi ezekről kimerítően beszámol (35–39. old.), végül arra a következtetésre jut, hogy a bűnözés tudományos diskurzusában nálunk is bekövetkezett a paradigmaváltás, amelynek következtében a kutatók a biológiai háttér bemutatása helyett inkább pszichológiai és szociológiai magyarázatokat részesítették előnyben. Ez utóbbiak, azaz a környezeti tényezők előtérbe helyezése konkrét gyakorlati, büntetőjogi következményekkel is járt: megszületett a Csemegi-kódex reformja, az 1908. évi XXXVI. törvény. A szerző a tőle megszokott alaposággal elemzi a büntetőnovella létrejöttének körülményeit és hatásait.

A századforduló, a bűnözésről folytatott szöveges diskurzus mellett külföldön és Magyarországon egyaránt megalkotta a rendező és összegző bűnügyi múzeumi gyűjteményeket, amelyek elsősorban nem a nagyközönség számára szolgáltattak szenzációt, hanem „a bűnözés megakadályozására szakosodott bűnüldözők <<gyakorlott tekintetének>> kialakítása volt” (49. old.). Amint ez a következő, Bűnözői identitások: a rendőrség bűnözőképe című alfejezetből kiderül, a sikeres bűnüldözés

alapvető feltétele az azonosítás volt. A dolgozat mélyrehatóan bemutatja a rendőrség professzionalizációjának folyamatát, amire a modern metropoliszban fokozatosan növekvő igény mutatkozott. A bűnüldözés ágensei, a bűnüldözők egyre tudatosabban, strukturáltabban, egyre több segédeszközre támaszkodva végezték munkájukat, s egyre nagyobb és biztosabb tudással rendelkeztek a bűnözőről, a különböző bűnöző társadalmi csoportokról.

Az egyenletesen színvonalas, élvezetes és kimerítő, körültekintő elemzéshez egyetlen kritikai megjegyzést fűznék. Úgy vélem, talán hangsúlyosabban kellene szerepelnie a fejezetben vagy, mivel már így is elég terjedelmes, egy külön, értelmező fejezetben a politikai-társadalmi kontextus kérdésének. A modern bűnüldözés, vagy másképpen a bűnről folyó századfordulós diskurzus kialakulásában kulcsszerepet játszott az állam – erre Perényi is utal, sőt ezt támasztja alá az utolsó alfejezet, amely a bűnelkövetők társadalomba történő visszailleszkedéséről szól. Ez azonban nem csak magyar, hanem nemzetközi vonatkozásban is igaz. Jó lenne többet tudni arról, hogy a modern állam rendszerezési, felügyeleti igényének kialakulásában vannak-e sajátosan magyar-monarchiabeli vonások, és ha igen, melyek ezek, illetve, hogy a hazai fejlemények hogyan kapcsolódnak a külföldön regisztrált változásokhoz. Hogyan értékelhető a budapesti helyzet más európai nagyvárosokhoz képest? Az állami szerepvállalás és a modern igények megjelenése összefüggésében érdekes a nagyváros, mint új entitás sajátos szerveződése, egy merőben új léttér és életminőség megjelenése. A szerző kifejtetlenül hagyja a kérdést, hogy miként hatott az állam és a nagyváros a dolgozatban tárgyalt változásokra. A hatás regisztrálása önmagában kevés.

A második fejezet a bűnözés statisztikai mutatóit tárgyalja. Perényi rögtön az elején világossá teszi a régi keletű, de mindmáig hangoztatott összefüggéseket. A bűnözés terjedése és az iparosodás, urbanizáció kapcsolatát, illetve a polgárosodás „civilizált” bűnözés kialakulására gyakorolt hatását vizsgálja. Másképpen fogalmazva: újraértelmezi a rendőrségi statisztikákat, megpróbál a számok mögé látni, szándékokat, koncepciókat tetten érni, adatokat újraértékelni. A fejezet külön erénye, hogy, mivel „a századfordulós nagyvárosi bűnözés számos részlete homályban marad, eltűnik az adatsorok között. Ezért a makroszinten vizsgált folyamatok néhány mozzanatát igyekeztünk mikroszinten is bemutatni” (88. old.). A mikroszintű ábrázolás egy sajnálatosan lesóványodott forrásanyag maradványainak felhasználásával, büntetőperek elemzésével készült. Ez az alfejezet a disszertáció érdekes és értékes színfoltja, mivel az olvasó számára életszerűvé teszi a bűn hétköznapjait. A történész a padlásról a pincébe ereszkedik: a statisztikákból kirajzolódó társadalomképhez képest új perspektívába állítja a törvénytelenégeket és a törvényteleneket.

Az első és talán legfontosabb közkeletű bizonyosság, amelyet a korabeli tömegsajtó is folyamatosan a publikum fejébe sulykolt, a bűnözés növekedése. Perényi bemutatja, hogy a fenti állítás korántsem egyértelmű. Az egyes kategóriákban hullámzóak a bűnözési ráták, de egyetemes érvényű és különösen drasztikus növekedésről szó sincs. Ezzel a következtetéssel a szerző a nemzetközi kutatások eredményeit igazolja (92. old.).

Érdekes és fontos a fejezet másik következtetése, mely szerint a *violence au vol*-elmélet, azaz a társadalmi civilizáció jótékony hatása az erőszakos bűncselekményekre

Budapest esetében nem áll. „Ez pedig elsősorban Budapest városfejlődésének sajátosságára, a bevándorlásra alapozott népességnövekedésre és a frissen bevándoroltak beilleszkedésének nehézségeire vezethető vissza” (101. old.). Úgy vélem, a sommás megállapításon túl itt szintén szükséges és egyben termékeny volna az alaposabb kifejtés, a társadalmi kontextus felvázolása és értelmezése. Azt is mondhatnám, a fenti kijelentés további feltáró elemzés kiindulópontjául szolgálhat.

A disszertáció egyik legfontosabb s egyben legtöbb munkát igénylő része a rendkívül értékes, két kötetben publikált *A rovott egyének rövid személyleírással ellátott betűsoros névjegyzéke* című forrás számítógépes feldolgozása. A sajátos regiszter 14.000 személy adatait tartalmazza, elemzése ezért átfogó és hiteles portré-galériát nyújt a bűnözői társadalomról, s még inkább arról, milyen bűnözőképpel dolgozott a korabeli rendőrség – még akkor is, ha figyelembe vesszük a szerző által hangsúlyozott korlátokat. Ráadásul a pillanatfelvétel a kritikus 1896-os esztendőből származik, ami Budapest történetében ugyanúgy fordulópontnak tekinthető, mint a fővárosi rendőrség történetében. A nyilvántartásban feltűnő az elváltak magas aránya – bár a teljes bűnöző populációhoz képest elenyésző, harminchat – a magyarázattal azonban adós marad Perényi (119. old.). A bűnözés szempontjából legveszélyeztetettebb csoport a vidékről a fővárosba költöző fiataloké, „akik gyakran kénytelenek voltak iskolába járás helyett munkába állni” (121. old.). Érdemes volna ezt a megállapítást is alaposabban kivesézni – mennyiben erősíti, vagy cáfolja a bűnözőkről való eddigi tudásunkat, és hogyan illeszkedik a nemzetközi trendekhez.

A harmadik fejezetben a bűnözés és a nagyvárosi tér összefüggéseit elemzi a szerző, különös tekintettel az „utcapolitika” jelentésére és megnyilvánulására. Források alapján meglehetősen pontosan sikerült rekonstruálni a rendőri jelenlét változásait, azt, mennyiben tudta a hatalom ellenőrzése alá vonni a fehér foltokkal tarkított új környezetet. A rendőrség kognitív térképe, amelyen a rendészeti szempontból kiemelten fontos helyszínek a meghatározóak, a bűnözést sajátos aspektusból tárja az olvasó elé. Sőt, nemcsak a nagyvárosi bűnözést, hanem ezzel összefüggésben, vagy inkább ennek keretében a metropolisz kiépülését, a modern nagyváros létrejöttét. Azt is mondhatnánk, hogy a bűnözés térbeli elhelyezkedése Budapestről ad sajátos látóképet, amit Perényi logikusan és alaposan elemez. Felmerül a kérdés, vajon megtudhatunk-e valamit a városlakók észleléséről, arról, hogy ők miként vélekedtek a „figyelő tekintetről”, annak térbeli eloszlásáról, minőségéről, szükségességéről.

A negyedik fejezet tárgya a bűnözés és nyilvánosság, ami a vizsgálat fontos területe, hiszen a századforduló közönsége elsősorban nem saját tapasztalatai, hanem a korabeli sajtóból nyert információk, és a tömegkultúra különféle termékei alapján alkotta meg a bűnözéssel kapcsolatos elképzeléseit. A nyugati nagyvárosokhoz hasonlóan Budapesten is voltak előzményei a bűnügyi szenzációk és általában, a bűnügyi tematika nyilvánosságbeli megjelenítésének. A fővárosi bűntények, a bűnözői társadalom és bűntények valóságos és fiktív elemeket keverő bemutatása már a reformkori hírlapíróknak is kedvelt témája, s az ígéretes tárgykör a dualizmus korában is foglalkoztatta az újságírókat. A „Budapest bűnös város” reprezentáció mind hitelesebbnek és aktuálisabbnak látszott, egyre inkább érdekelte és lekötötte a közönséget. Ugyanakkor, ahogyan ezt a szerző részletekbe menően elmagyarázza, a

rendőrség is fokozottan ügyelt a tájékoztatásra – érdeke és a lakossági igény egyaránt ezt diktálta. Saját tapasztalataim alátámasztják azt a megfigyelést, hogy a szórakoztató bűnügyi irodalom a korszak végére véresebb, brutálisabb, mint korábban (185. old.). A populáris kulturális termékekből kikopnak a törvénysértő, mégis pozitív, közkedvelt hősök, például a betyárok, a terepet kegyetlen, elrámolt gyilkosok veszik át. Azt is mondhatnánk, hogy a moralizálás-példamutatás átadja a helyét a nyílt erőszaknak. A disszertáció publikált változatában megérne egy gondolat kísérletet: vajon miért?

A zárófejezetek folytatják a bűnözés nyilvánosságban történő reprezentációjának taglalását. Először a sajtó által közvetített bűnözőkép feldolgozására kerít sort a szerző, pontosabban egy kvantitatív elemzés keretében a napisajtó ábrázolásáról kapunk képet. Alaputatások híján Perényi úgy döntött, megfelelő mintavételi eljárással maga vállalkozik statisztikai vizsgálódásra (201–202. old.). A tőle megszokott körültekintéssel értelmezi a választott napilapok sajtópiacbeli helyzetét, illetve a potenciális olvasóközönség összetételét. Elgondolkodtató megfigyelés, hogy „a századforduló Budapesten minden városi társadalmi csoport részt vett a populáris kultúra termékeinek fogyasztásában – legyen az lektúrirodalom, népszínmű, a korszakban megjelenő mozifilm vagy éppen a tömegeknek szánt bulvárlap” (208. old.). Másképp fogalmazva a szenzációs bűnügyek fogyasztása a századforduló Budapesten ugyanúgy univerzális társadalmi gyakorlat, mint a kávéházba-járás, vagy az operett-látogatás?

A tartalomelemzéshez – bár az analízis jól strukturált, releváns és követhető – talán érdemes lenne szociológiai szakirodalomra támaszkodni (lásd például: Klaus Krippendorff: *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Budapest, 1995.). Úgy tűnik, a bűnügyi hírek tállalása háttérben különféle szerkesztői és politikai koncepciók állnak. Jó lenne erről többet megtudni, de kérdéses, vajon van-e bármilyen forrás, amely eligazíthatja a kutatót. A statisztikai vizsgálódás fontos eredménye, hogy a napisajtó nem sulykolta a bűnös Budapest képet az olvasókba: „... a századforduló budapesti sajtó nyilvánosságában jelen voltak ugyan a bűnözés növekedésének és Budapestnek mint a modern bűnözés melegágyának sztereotip képzetei, a napisajtó statisztikai megközelítése mégsem mutatja a közvéleményben eluralkodott „morális pánikot”, mint ahogy az több más európai nagyváros esetében megfigyelhető”. (218. old.) Nem szeretnék a jól bevált technikával élni, hogy mindig azt kérjem számon a szerzőn, ami a dolgozatból kimaradt. Jelen esetben azonban valóban indokoltnak érzem a kérdést: mi okozza vajon a budapesti morális pánikot, ha nem a sajtó? Egyáltalán honnan lehet tudni, hogy a közönségben eluralkodott a morális pánik? S vajon, mi magyarázza a Perényi által észlelt jelenséget, Budapest és Berlin különállását a többi európai nagyvároshoz képest? Az utolsó fejezet jól illeszkedik a nyilvánosságot tárgyaló részekhez, mintegy folytatja az addigi gondolatmenetet. A szerző az értekezés záróakkordjaként a szociális riport szerepét, és az ennek nyomán keletkező mentális térkép elrendezését mutatja be, amivel tovább bővíti a nagyvárosi bűnözés értelmezési keretét és lehetőségeit. (A felhasznált irodalmakon kívül javaslom: Judith R. Walkowitz: *Urban Spectatorship. In City of Dreadful Delight. Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian London*. Chicago, 1992. 15–39.).

Perényi Roland dolgozatát kitűnő értekezésnek tartom. Először azért, mert a szerző imponáló mennyiségű levéltári anyagot használ fel, alaputatások elvégzésére

vállalkozik, amelyek külön-külön is hasznára lehetnek a magyar társadalomtörténet írásnak. Nagy szakirodalmi jártasságról tesz tanúbizonyságot magyar és nemzetközi vonatkozásban egyaránt. Képes arra, amire a hazai kutatók közül csak kevesen: a külföldi eredményeket nemcsak idézi és hivatkozza, hanem produktívan összeveti a magyar helyzettel. Az értekezés harmadik erénye, hogy kiváló felépítésű, logikus szerkezetű munka. Végül, de nem utolsó sorban Perényi elemzése komplex és sokoldalú, releváns kérdéseket vet fel, amelyekre önálló és meggyőző válaszokat ad. A dolgozat megállapításai, a szerző elemzéséből következő tézisek újszerűek és fontosak. Feltétlenül javaslom a monográfia mielőbbi publikációját magyar és idegen nyelven egyaránt. A kéziratot nagyon jó, előre haladott állapotúnak ítélem, amely – a fent említett tartalmi kiegészítéseken kívül – lényeges változtatást nem igényel.

Az értekezés magas színvonalú, jó stílusban megírt, koherens, logikus felépítésű, gondolatgazdag tudományos munka, amely tökéletesen megfelel a PhD disszertáció szakmai követelményeinek. Ajánlom tehát a Tisztelt Bíráló Bizottságnak, hogy Perényi Roland számára ítélje meg a doktori fokozatot.

Budapest, 2009. december 22.

#### VÁLASZ

#### BÓDY ZSOMBOR ÉS MÁTAY MÓNICA OPPONENSI VÉLEMÉNYÉRE

Előjáróban szeretném megköszönni mindkét opponensemnek az alapos munkát, amelyet terjedelmes disszertációm olvasásába fektettek. Egyúttal köszönöm elismerő szavaikat és segítő szándékú kritikai észrevételeiket, amelyeket igyekszem a szöveg esetleges kiadásra kerülésekor figyelembe venni. Az opponensi véleményekre adott válaszómban ugyanakkor szeretném a disszertáció néhány, az opponensek által kritikával illetett pontjával kapcsolatban megvédeni álláspontomat. Mivel a dolgozat elméleti-módszertani alapvetéseit nem érte kritika, ezért előbb röviden szeretnék kitérni a kutatás során felmerült problémákra, majd a disszertáció fejezetein sorban haladva tárgyalom az adott részeket ért kritikákat.

Ahogy azt opponenseim is kiemelik, a bűnözés társadalomtörténetének összefoglaló jellegű, monografikus feldolgozására Magyarországon eddig még egyik történelmi korszak esetében sem került sor. Bár az utóbbi időszakban egyre-másra születnek a témát érintő írások, ezek többnyire a jog- vagy büntetéstörténet felől közelítenek a forrásokhoz vagy mikroszintű elemzésekbe bocsátkoznak. Ez alól talán az egyetlen kivétel Bodó Béla – sajnos kizárólag angolul olvasható – könyve a tiszazugi gyilkosságokról. Nem véletlen tehát, hogy hazai előképek híján komoly hangsúlyt kapnak a dolgozatban az angol és német nyelvterületen született bűnözéstörténeti munkák, amelyek a legfőbb elméleti-módszertani inspirációt adták.

Ugyanakkor a bűnözés társadalomtörténeti elemzése disszertációmiban számos olyan rokon kutatási területet – mint például a szociális gondoskodás működése, a sajtó, nyilvánosság és a nagyvárosi tömegkultúra kapcsolatának kérdése, a társadalom peremén élők helyzete, Budapest térbeli fejlődésének sajátosságai és általában véve a századfordulós Budapest társadalomtörténete – érint, ahol a magyarországi

társadalomtörténet-írásnak még komoly lemaradásai vannak. Így aztán a kutatás során többször is szembesültem azzal a problémával, hogy egy-egy kérdés feldolgozásakor az említett területeken még csak az alap kutatások sem történtek meg, ezért a források feldolgozásakor a disszertáció témájához érintőlegesen kapcsolódó témákban is önálló kutatásokat kellett végezni. Nagyrészt ennek is köszönhető, hogy a dolgozat bizonyos fejezetek – különösen a sajtó statisztikai feldolgozását tárgyaló V. – esetében egyfajta módszertani kísérletnek tekinthető. Részben ebből adódik a dolgozat azon sajátossága, hogy felvet ugyan több, a szűkebb témán túlmutató történeti problémát is, ám ezek teljes körű feltárását nem viszi végig, ezt nem tekinti – nem is tekintheti – céljának. Mivel a disszertációt már a kutatás megkezdésekor sem kizárólagosan bűnözéstörténeti munkának szántam, ezért a dolgozatnak ezen elvarratlan szálai jelölik ki további társadalom- és várostörténeti kutatásaim irányát.

Nagyrészt ennek is köszönhető a dolgozat azon, mindkét opponensem által említett hiányossága, hogy a bűnözés politikai-társadalmi kontextusa, valamint a korszakra jellemző társadalomreformeri eszmék elemzése nem kap elég teret. Mivel e témák önmagukban is kitöltenének egy-egy doktori disszertációt, ezért inkább azt a megoldást választottam, hogy a dolgozat vonatkozó fejezeteiben utalásszerűen foglalkozom a kérdéssel. Hasonlóan utalásszerű maradt a más európai és amerikai városokkal történő összehasonlítás is, amit Mátay Mónika is hiányolt. A disszertáció befejezésekor különösen egy, a korabeli Berlinnel történő összehasonlítás látszott indokoltnak, erre azonban mindeztidáig nem volt lehetőségem. Bízom benne, hogy a disszertációban ismertetett eredmények segítségével ebben az irányban is tovább tudok haladni kutatásaim során.

A dolgozat bűnügyi statisztikákat elemző fejezete kapcsán Bódy Zsombor felveti a kérdést, hogy érdemes-e a dolgozatban tárgyalni, viszonylag rövid, kb. két évtizedet átölelő időszakra vonatkozóan vizsgálni egy olyan folyamatot – a bűnözés úgymond civilizálódását –, amelynek hatásai nagyobb időhatárokon belül vizsgálhatók. Úgy gondolom, hogy bár a kérdéses időszak valóban túl rövidnek tűnhet ehhez, az I. világháború utáni időszak kriminálstatisztikai munkáit – így például Pálosi Ervin vagy Hacker Ervin az általunk vizsgált időszakra is visszatekintő tanulmányait vagy Turcsányi Gyula 1929-ben megjelent *A modern bűnözés* című kézikönyvét – vizsgálva kiderül, hogy a világháború a bűnözéstörténet szempontjából is vízváltást hozhat tekinthető. Az úgynevezett intellektuális bűncselekmények társadalmi és jogi megítélése ugyanis komoly változásokon ment át a Horthy-korszakban. Míg a világháború előtt még viszonylag újak számítottak a bűnözés modernizációját jelentő intellektuális bűncselekmények, és jól látható, hogy a kriminológia és a nyilvánosság egyaránt kereste az új jelenség értelmezésének módját, addig a háború után már egyértelműen elítélte az ilyen típusú bűncselekményeket. A 19–20. század fordulója tehát egy olyan átmeneti időszakkal tekinthető, ahol a kialakulófélben lévő modern nagyvárosi társadalom nyújtotta lehetőségeket kihasználva megjelent már a modern bűnözés, de a társadalom még kereste az új jelenségre adandó válaszokat. S ha a dolgozatban a háború utáni idősokkal való összevetés nem is kapott elég hangsúlyt, mégis azt gondolom, hogy az időhatárok szűk mivolta ellenére is fontos volt a kutatás szempontjából elemezni a bűnözés civilizálódásának kérdését.



Bódy Zsombor hiányolta a statisztikai elemzés ezen pontjánál a bűnügyi számok és a főváros népességének alakulásával történő összevetést. A dolgozat ezen alfejezeténél az elsődleges cél annak bemutatása volt, hogy egymáshoz viszonyítva hogyan alakult az erőszakos, illetve az intellektuális bűncselekmények aránya. Tény, hogy a főváros lakosságának alakulása nem kap fontos szerepet a statisztikai elemzésben, ezzel szemben egy másik, a fejezet – és egyben az egész disszertáció – fő tézisét tekintve fontosabb változót, az egy rendőrré jutó városlakók számát legtöbbször szem előtt tartottuk.

A statisztikai elemzést követően elemzett konkrét esetek kapcsán Bódy Zsombor megkérdőjelezi a becsületsértési ügyek bűnözésként történő elemezhetőségét, mivel az ilyen típusú esetek a rendőrség beavatkozása nélkül, magánvádra kerültek a bíróság elé. Úgy gondolom, hogy éppen a becsületsértési, rágalmozási vagy testi sértési ügyek szolgálnak jó példával arra, hogy nem kizárólag azon ügyek sorolhatók a bűnözés körébe, ahol a hatalom és az érintett személyek (tettesek, sértettek, tanúk stb.) közötti interakcióban a rendőrség is részt vesz. Sokkal fontosabbnak tartom azt, hogy milyen volt a társadalmi megítélése a fent említett típusú ügyeknek. Annak, hogy az adott fejezetben elemzett eseteket – a szó jogi és erkölcsi értelmében egyaránt – bűnnek tekintették, egyik biztos jele az, hogy a büntetőtörvénykönyv és az igazságszolgáltatás is ekként kezelte őket, s az ilyen típusú esetek is a bűnügyi statisztikákban kaptak helyet. Másrészt a becsületsértési és rágalmozási ügyek budapesti gyakorisága is a vizsgált korszak korábban említett átmenetiségének tézisét támasztja alá. Egy olyan társadalomban ugyanis, ahol a becsület, a tisztesség egyike a legfontosabb értékeknek, az ilyen típusú esetek számának változása az adott érték fontosságának megkérdőjeleződését, vagy legalábbis társadalmi megítélésének változását jelezheti. A századfordulós Budapesten ez a jelenség figyelhető meg az újonnan létrejövő lakóhelyi mikroközösségeken belül és a városlakók köztéri viselkedési módjain is, amint azt a dolgozatban elemzett példák is mutatják.

Az 1896-ban kiadott „rovott múltúak” listájának elemzése kapcsán mindkét opponensem hiányolja az adatok finomabb, több változó mentén történő elemzését. A meglévő adatbázis valóban lehetőséget ad rá, adott helyen azonban a terjedelmi korlátok miatt nem volt erre mód. A forrás ugyanakkor szinte önmagában is megér egy monografikus elemzést, amire a későbbiekben remélhetőleg sort tudok keríteni.

A bűnözés térbeli elhelyezkedésével foglalkozó fejezet kapcsán merült fel az a kritika, hogy nem foglalok egyértelműen állást a városi tér diszkurzív illetve fizikai mivoltát illető kérdésben. A budapesti bűnözés térszerkezetét vizsgáló fejezetnek, s vele együtt a századfordulós szociális riportokat hasonló szempontból elemző későbbi fejezetnek éppen az a legfőbb elméleti mondanivalója, hogy e két fogalom nem választható szét egymástól egyértelműen. Úgy gondolom, hogy a kétfajta megközelítés egymással párhuzamos és állandó párbeszédben van egymással: a városi térszerkezet meghatározza a városi térről alkotott mentális térképeket, ugyanakkor ez fordítva is igaz: a városról alkotott „térkép a fejben” befolyásolhatja a városfejlődést. Egy mai példával lehet talán legjobban illusztrálni a kétfajta megközelítés kölcsönhatását. A főváros VIII. kerületéről alkotott mentális térképet többnyire negatív értékítéletek határozzák, határozták meg. A kerület fizikai valóján végbemenő átalakulás azonban –

városrehabilitáció, új városrészek kiépülése, közterek felújítása – részben már a jelenben is a városrész megítélésének változásához vezet. Nem volt ez másképp a századfordulós Budapesten sem. Miközben a különböző építési övezetek többé-kevésbé kijelölték azon városi tereket, ahol nagy valószínűséggel munkásnegyedek vagy nyomornegyedek jöttek létre, ezzel befolyásolva az adott térről alkotott társadalmi diskurzust, eközben a városi középosztályok mentális térképén mégsem jelent meg minden ilyen városi tér a „nyomor és bűn fészkeként”.

Mindkét opponensemnek köszönöm a sajtóelemzést ért kritikákat és javaslatokat, melyeket igyekezni fogok a dolgozat átdolgozásakor megfogadni, és az erre vonatkozó megállapításaimat pontosítani. Amint azt válaszom elején is említettem, a disszertációnak ez a része az, amelyik módszertani szempontból a leginkább kísérleti jellegűnek tekinthető. Ugyanakkor meg kell említenem, hogy a dolgozathoz Bódy Zsombor által hiányolt mélyebb szövegelemzés a szociális riportokkal kapcsolatban egy másik, nem kifejezetten a bűnözésre koncentrált kutatásom kapcsán már folyamatban van. Mátay Mónika azon kérdésére, miszerint a szenzációs bűnügyek fogyasztása ugyanúgy univerzális gyakorlat volt-e, mint például a kávéházba járás vagy az operett-látogatás, az ide vonatkozó átfogó kutatások hiányában nem tudok egyértelmű választ adni. Annyi mindenesetre részben saját kutatásaimra, részben más történészek megfigyeléseire alapozva elmondható, hogy a középosztályi olvasáskultúrában ugyanúgy helyet kaptak a népszerű lektúrák, sőt ponyvák, mint a „magas kultúrát” képviselő szerzők művei. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy mindkét típusú olvasmány ugyanolyan megítélésben részesült, mégis, ha sokszor „titokban” is, de a nagyvárosi társadalom széles rétegei részt vettek a populáris kultúra termékeinek, így a bűneseteket leíró ponyvák, újsághírek és riportkönyvek fogyasztásában.

Szintén Mátay Mónika morális pánikra vonatkozó felvetéseivel kapcsolatban egyet értek abban, hogy a morális pánik egyik fő médiuma a sajtó, azt azonban már vitatom, hogy a maga sajtó volna a jelenség okozója is. Amint azt a kérdéskör szakirodalmát összefoglaló tanulmányában Kitzinger Dávid (*A morális pánik elmélete*. Replika 40 [2000. június] 23-48. old.) is hangsúlyozza, a morális pánik bekövetkeztéhez bizonyos társadalmi feltételeknek – mint például a társadalmi rendet fenyegető csoportokkal szembeni egységes elítélő vélemény megléte – adottnak kell lenniük, a sajtó pedig „mindössze” ráerősít e tényezőkre. A másik oldalról persze nagyon nehezen mérhető a morális pánik jelensége más forrásokkal, mint a sajtó tudósításai. A személyes jellegű források, naplók, visszaemlékezések ritkán tartalmaznak erre vonatkozóan információkat, így a jelenség szinte kizárólag makroszinten elemezhető. Vannak azonban olyan jelek, amelyek utalhatnak a morális pánik meglétére egy adott társadalomban. Ilyenek például a büntetőjogi változásokról szóló heves viták vagy éppen a büntetőtörvényekben történt hirtelen változtatások. Így tehát bizonyos értelemben az első, s még inkább a megrögzött büntetettek szigorított dologházba utalását lehetővé tevő 1928-as második büntetőnovella is a társadalomban meglévő morális pánik jeleként értékelhető.

Az adott társadalmon belül meglévő feszültségek, konfliktusok másik jelét a társadalom morális állapotát fenyegető csoportok elleni nyilvános erőszak jelentheti. Több európai és amerikai városban figyelhető meg, hogy a feldühödött tömegek az utcán vagy a bírósági tárgyalás alatt meglincselik egy-egy nagy port kavart bűneset

elkövetőjét. Budapesten az általam vizsgált időszakban erre nagyon ritkán találunk példát, inkább a vidéki sajtóhírekben olvashatunk a tömegek önbíráskodásáról. Összefoglalva tehát elmondható, hogy kevés jel mutat arra, hogy a budapesti bűnözés társadalmi megítélésében a századfordulón a morális pánik meghatározó lett volna. Részben saját, részben mások erre vonatkozó kutatásai ugyanakkor arra mutatnak, hogy a morális pánik a Horthy-korszakban a bűnözésről szóló diskurzust annál inkább meghatározta.

Végezetül szeretném még egyszer megköszönni opponenseimnek dolgozatom alapos elemzését. Igyekszem megfogadni tanácsait, s az általuk felvetett szempontok szerint kiegészíteni munkámat.

Budapest, 2010. április 13.

## KÖNYVISMERTETÉS

„Es tu scholaris” Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András. Monumenta Historica Budapestinensia XIII. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2004.

Kubinyi András 70. születésnapját a szakma nagy odaadással, és egy reprezentatív magyar, német illetve angol nyelvű tanulmánykötet kiadásával ünnepelte meg 1999-ben. („Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára — Studies in honour of András Kubinyi on his seventieth birthday. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest: ELTE Régészettudományi Intézet, 2004.) 2004-ben a szakma egy szűkebb köre, a tanítványok állítottak össze egy kötetet, hogy azzal tisztelegjen az immáron 75 éves Tanár úr előtt. A bevezetésben az ünnepeltet egykori munkahelyének, a Budapesti Történeti Múzeumnak főigazgatója, Bodó Sándor köszönti elsőként, s a gazdag életút felvázolása után még megírandó Kubinyi művek témáit sorolja. Egykori tanítványok személyes emlékek egy csokrárt nyújtják át. Majd Engel Pál ajánlását olvashatjuk, melyet Kubinyi Andrásnak a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választásához írt 2001-ben. Ebben Engel összefoglalja a jelölt két fő érdemét; a késő középkori Magyarország modern szemléletű gazdaság-, társadalom- és intézménytörténetének megalapozását, valamint a középkori régészet oktatásának új alapokra helyezését. (9.) A kötet szerzői ennek megfelelően a középkori régészet valamint a későközépkori gazdaság- és várostörténet köré rendezik írásaikat. A kiadvány bevezető részét a majdnem 150 tagú Tabula Gratulatoria zárja, mely az egész országból és a határon túlról is sorol fel tisztelgőket.

Az első tanulmányban a középkori királyi palota építéstörténetét vizsgáló kutató, Magyar Károly: Adatok a budai István-torony kérdésköréhez címmel vizsgálja a középkori budai palota feltárt maradványai közül az első, úgynevezett „Istvánvár” építészeti együttesét. Írásában bizonyítja, hogy ez a kifejezés elírás következtében igazából István úr tornyát jelenti. Típusa Bergfried, azaz öregtorony, ami rendszerint a vár legerősebb és legmagasabb építménye, a védelmi rendszer legfontosabb pontja volt. Tanulmányában továbbgondolandó kérdések sorát teszi fel (a torony építésének ideje, emeleteinek száma, az építető személye), írását gazdag képanyag illusztrálja.

F. Romhányi Beatrix a középkori mindennapok szerves részét képező vallásosságot kutatja Söptei Péter 15. századi kancelláriai jegyző élete kapcsán „Meretur vestre devocionis affectus... „Egy vallásos középkori budai polgár – Söptei Péter kancelláriai

elkövetőjét. Budapesten az általam vizsgált időszakban erre nagyon ritkán találunk példát, inkább a vidéki sajtóhírekben olvashatunk a tömegek önbíráskodásáról. Összefoglalva tehát elmondható, hogy kevés jel mutat arra, hogy a budapesti bűnözés társadalmi megítélésében a századfordulón a morális pánik meghatározó lett volna. Részben saját, részben mások erre vonatkozó kutatásai ugyanakkor arra mutatnak, hogy a morális pánik a Horthy-korszakban a bűnözésről szóló diskurzust annál inkább meghatározta.

Végezetül szeretném még egyszer megköszönni opponenseimnek dolgozatom alapos elemzését. Igyekszem megfogadni tanácsait, s az általuk felvetett szempontok szerint kiegészíteni munkámat.

Budapest, 2010. április 13.

## KÖNYVISMERTETÉS

„Es tu scholaris” Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk.: *F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András*. Monumenta Historica Budapestinensia XIII. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2004.

Kubinyi András 70. születésnapját a szakma nagy odaadással, és egy reprezentatív magyar, német illetve angol nyelvű tanulmánykötet kiadásával ünnepelte meg 1999-ben. („Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára — Studies in honour of András Kubinyi on his seventieth birthday. Szerk.: *Kovács Gyöngyi*. Budapest: ELTE Régészettudományi Intézet, 2004.) 2004-ben a szakma egy szűkebb köre, a tanítványok állítottak össze egy kötetet, hogy azzal tisztelegjen az immáron 75 éves Tanár úr előtt. A bevezetésben az ünnepeltet egykori munkahelyének, a Budapesti Történeti Múzeumnak főigazgatója, Bodó Sándor köszönti elsőként, s a gazdag életút felvázolása után még megírandó Kubinyi művek témáit sorolja. Egykori tanítványok személyes emlékek egy csokrárt nyújtják át. Majd Engel Pál ajánlását olvashatjuk, melyet Kubinyi Andrásnak a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választásához írt 2001-ben. Ebben Engel összefoglalja a jelölt két fő érdemét; a késő középkori Magyarország modern szemléletű gazdaság-, társadalom- és intézménytörténetének megalapozását, valamint a középkori régészet oktatásának új alapokra helyezését. (9.) A kötet szerzői ennek megfelelően a középkori régészet valamint a későközépkori gazdaság- és várostörténet köré rendezik írásaikat. A kiadvány bevezető részét a majdnem 150 tagú Tabula Gratulatoria zárja, mely az egész országból és a határon túlról is sorol fel tisztelgőket.

Az első tanulmányban a középkori királyi palota építéstörténetét vizsgáló kutató, Magyar Károly: Adatok a budai István-torony kérdésköréhez címmel vizsgálja a középkori budai palota feltárt maradványai közül az első, úgynevezett „Istvánvár” építészeti együttesét. Írásában bizonyítja, hogy ez a kifejezés elírás következtében igazából István úr tornyát jelenti. Típusa Bergfried, azaz öregtorony, ami rendszerint a vár legerősebb és legmagasabb építménye, a védelmi rendszer legfontosabb pontja volt. Tanulmányában továbbgondolandó kérdések sorát teszi fel (a torony építésének ideje, emeleteinek száma, az építető személye), írását gazdag képanyag illusztrálja.

F. Romhányi Beatrix a középkori mindennapok szerves részét képező vallásosságot kutatja Söptei Péter 15. századi kancelláriai jegyző élete kapcsán „Meretur vestre devocionis affectus... „Egy vallásos középkori budai polgár – Söptei Péter kancelláriai

jegyző című tanulmányában. Nagy számban maradtak fenn oklevelek (1464–1503 között összesen 11 darab), melyeket Söptei Péter számára állítottak ki különféle szerzetesrendek előjárói, akik őt rendjük konfráterévé fogadták. A kancelláriai jegyző azzal tünt ki kortársai közül, hogy nemcsak egy-két, hanem sok rendhez kötődött, és a velük való több évtizedes jó viszonyt is igazolni lehet. Söptei mellett, hogy nyilvánvalóan jó jogász és megbízható hivatalnok volt, az átlagnál mélyebben vallásos lehetett, aki törődött maga és családja lelki üdvével. Az írást az oklevelek szövegének közlése teszi teljessé.

Kárpáti Zoltán Óbuda középkori topográfiájának megismeréséhez tár elénk újabb részleteket, Adatok az óbudai Szent László kápolna topográfiájához címmel. Mivel a templom létezéséről egyetlen írott forrás ismeretes csak (1413. május 18. az óbudai tanács oklevele), régészeti kutatások voltak szükségesek ahhoz, hogy a templom a középkori Óbudáról kialakult topográfiai képbe elhelyezhető legyen. Az óbudai vár mind a négy oldalát végigvizsgálva megállapítja, hogy Kubinyi András véleményével ellentétben (aki a kápolnát a káptalani városrészbe helyezi) az óbudai Szent László kápolnát a királynéi városrészben kell keresni a vár keleti oldalán, de további kutatások szükségességét sürgeti.

Buzás Gergely: Vitéz János érsek esztergomi fürdője és kertje című munkájában az esztergomi érseki palotán Vitéz János által végzett átépítés rekonstrukcióját és értékelését adja Antonio Bonfini műveinek részletei és a régészeti kutatások alapján. A kert lokalizációja után a magánfürdő részletes leírását ismerhetjük meg, megtudjuk, hogy a fürdő típusa a Nyugat- és Dél-Európában sűrűn alkalmazott pilléres, levegőjáratos típus volt. Újabb ásatások bizonyították, hogy az esztergomi két belső fürdőkamra fűtését, meleg vízzel és gőzzel való ellátását a szomszédos konyhából oldhatták meg. A fürdő felett egy fedetlen terasz helyezkedett el. A szerző megállapítja, hogy a kert lényegében a belső udvart jelenthette, amely magában foglalta a fürdő feletti függőkertet is. Az építkezéseket helyi, késő gótikus építőműhelyek kivitelezték.

Laszlovszky József: Királyi palota, ferences kolostor és városi település (Gondolatok a későközépkori Visegrád településfejlődéséről) címmel járja körbe a vár, a város és a templom egymáshoz való viszonyát. A visegrádi obszerváns ferences kolostor a magyarországi későközépkori ferences kolostorok között az egyik legjelentősebb, és építészeti szempontból a legfontosabb épülete volt. A szerző részletes kutatástörténeti áttekintés után megállapítja, hogy a királyi palota és az obszerváns kolostor építéstörténete párhuzamos, minden jelentős palotaépítési és átépítési hullámhoz kapcsolódott egy hasonló korszak a kolostorban. Topográfiai vizsgálatok tisztázták, hogy a kolostor a korábban a városi településhez tartozó részen épült fel. Ezzel a királyi palota és a város között kialakult egy átmeneti hatalmi zóna, ami egyfajta találkozási zónát is nyújtott a király és a városi polgárok között. A ferencesek épületét egyszerre érezhette magáénak a király és a polgárok.

Végh András Mátyás király által a visegrádiaknak adott különleges szabadságokról emlékezik meg Visegrád városkárhozatos szabadságairól címmel. Mint ismeretes, Mátyás király Visegrád városát olyan módon is igyekezett újra benépesíteni, hogy 1474-ben száz erdélyi szász jobbágycsaládnak adott kiváltságokat Visegrádra költözésük esetén. Ezeket a szabadságokat Visegrád város által a bártfai városi tanácshoz írt és Bártfa város

levéltárában fennmaradt oklevélből (1475. szeptember 8.) ismerhetjük meg, melyben a visegrádiak a bártfaiak kérésére leírják a Mátyás király által nekik adományozott kiváltságait. A hét pontban felsorolt kiváltságok között találjuk a mások számára talán legsérelmesebbeket; királyi kegyelemben részesülnek az odaköltözők bármilyen korábban elkövetett büntett esetén, korábban keletkezett adósságukat elengedik, és örök adómentességet élveznek. Egy emberöltő múlva azonban az 1498. évi országgyűlés II. Ulászló király által szentesített törvényeinek 39. cikkely már arról rendelkezett, hogy Visegrád város szabadsága, mely az ország szabadságának sérelmére van, szűnjék meg. A példa nélkül álló, mások jogait súlyosan sértő kiváltságlevél hatálya nem élte sokkal túl az uralkodót, hatása azonban tartós maradt. A tanulmány függelékében olvashatjuk Visegrád város tanácsának levelét, melyben átírják Mátyás királynak Visegrád számára adományozott kiváltságlevelét.

A bor, a folyékony tőke pénzhelyettesítő szerepéről közöl értékes adatokat Szende Katalin: Ital vagy pénzpótlék? Borhagyatékok a soproni és pozsonyi középkori végrendeletekben címmel. A két nyugat-magyarországi városon kívül Eperjes szabad királyi város későközépkori végrendeleteinek borra vonatkozó adatait hasonlítja össze a szerző, és az örökösök, az örökösök, mennyiség és minőség, a hagyatékok céljainak vizsgálata során vonja le következtetéseit. Megállapítja, hogy mivel a bor Sopronban és Pozsonyban mindig nagy mennyiségben állt rendelkezésre, ezért jelentős tőkét képviselt, amit tetszőleges módon lehetett felosztani, tovább örökíteni és eladni. Bizonyos mértékben előre is lehetett tervezni és számolni vele. Az a gyakorlat, hogy a bort fizetőeszközként alkalmazták, nemcsak egyéni szinten volt szokásban, hanem az üzleti életben és a városgazdaságban is.

A régészet egyik sajátos segédtudományával, a dendrokronológiával (famaradványok kormeghatározása a fák évgyűrűinek vastagsága alapján) foglalkozik Grynaeus András: A magyarországi dendrokronológiai kutatás eredményei és új kérdései című tanulmányában. Az évgyűrűvizsgálatok kutatástörténeti áttekintése után ismerteti, hogy Magyarország esetében nagymennyiségű recens tölgyfa minta elemzése után sikerült összeállítani egy, az Északi-középhegységet, a Pilis-Budai hegységet és az Alföldet magába foglaló közép-magyarországi tölgykronológiát, mely az 1590 és 1994 közötti időszakot fogja át. A többi magyarországi terület adatai nem mutattak következetes összefüggést sem ezzel a központi területtel, sem egymással, így más területekre még nem sikerült megbízható tölgykronológiát összeállítani. A dendrokronológia segítségével kimutatható például, hogy a római kori Pannóniában feltehetőleg a mainál lényegesen melegebb, szubmediterrán jellegű éghajlat uralkodott. A módszer lehetőséget ad arra, hogy a történeti időkben bekövetkezett jelentős természetátalakulások rekonstruálhatóak legyenek, korábbi időszakoknak klímaviszonyaiba tekinthetünk be természettudományos módszerekkel elemezhető forrásanyag segítségével.

Gyöngyössy Márton: Zsigmond király aranypénz-verésének első korszaka (1387–1401) című tanulmányában megállapítja, hogy Zsigmond király uralmával az aranypénzverésben jelentős változások kezdődtek. A változások több korszakra bonthatók, az elsőt a CNH II. 118. és a CNH II. 119A és B típusú érméken látható éremképi változás alapján az 1401. év zárja. Az uralkodó aranyforintjait kiváló minőség és művészi kivitel jellemezte. A budai főpénzverde valamint a kassai, a körmöcbányai

és a nagybányai pénzverdék leleteinek tanulmányozása során kiderül, hogy Zsigmond uralmának első éveiben a gazdaságtörténet szempontjából is jelentős változások mentek végbe: az itáliai tőkés helyét a pénzügyigazgatásban hosszú időre a délnémet tőkés vették át, s ezzel döntő befolyást szereztek az ország gazdaságpolitikájára. Működésük során alakul majd ki vereteiken a későközépkori magyar verdejegy – mesterjegy rendszer. Ezek alapján kijelenti, hogy Zsigmond király aranypérezésének első korszakát a hagyományok folytatása és újítások bevezetése egyaránt jellemzi.

Ritoók Ágnes a templom körüli temetők elemzési lehetőségeit vázolja fel Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez című írásában. A templom körüli temetkezés meghonosodása Magyarországon a 11. század végére tehető. Az egyes temetkezéseknél felvett adatsorok (sírgödör formája, váz helyzete, leletek) összesítő elemzése adja meg a lehetőséget a már keresztény lakosság temetkezési gyakorlata középkori változásainak, regionális eltéréseinek feltérképezésére. Ritoók megállapítja, hogy a templom körüli temető sírjainak eloszlása sosem egyenletes, mivel a temetőn belül is vannak „előkelőbb” helyek. Az egyén rangját a társadalomban a „jó” temetkezési hely jelentette, ezek a templom falainak közelében, az ereszek alatt, különösen a keleti és déli oldalon helyezkedtek el. Az északi térség fokozatosan kiürült, ide a gonosztevéket és keresztleletlen gyermekeket földelték el. A temető központját jelentő templom szintén temetkezési helyként szolgált időközönként változó mértékben, és a társadalom más-más rétegeit érintve.

Zatykó Csilla régi adósságát törleszti Adalékok egy 1460-as Zala megyei birtokmegosztó oklevélhez című tanulmányával. Az oklevél Homokkomárom környékének települési viszonyaiba nyújt betekintést. A környéken említett középkori utak számbavétele után, az oklevélben szereplő települések lokalizációja következik. Egy statikus kép helyett a régió folyamatosan változó település szerkezete bontakozik ki előttünk. Az egyes falvak a település-pusztásodás folyamatának különböző szakaszait tükrözik. A birtokmegosztó oklevél alapján ezek a szakaszok a máig továbbélő települések csoportja, az 1460-ban még létező, de mára már elpusztult települések, a szomszédos falvakba beleolvadó és az 1460-ra már megszűnt, de helynévként továbbélő települések csoportja. Két térkép segíti Homokkomárom és környéke településeinek térbeli elhelyezését.

A tanulmánykötet méltó tisztelgés a középkor történetének megkerülhetetlen kutatója előtt. Az értékes tartalom mellett a kötet ünnepi ezüst színben került kiadásra, a borítót II. Ulászló király guldinere díszíti.

*Bakonyi Zsuzsanna*

## FIGYELŐ

*BODÓ SÁNDOR – ÉDER KATALIN*

### *A FŐVÁROS KINCSESTÁRA – 125 ÉVES A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM*

A 19. század második fele a magyarországi városi múzeumok megalakulásának időszaka. A szervező munka motorja, kiemelkedő támogatója Rómer Flóris, a magyar régészet és múzeumügy vezéralakja volt. Rómer kiemelten fontosnak tartotta Buda és Pest régészeti-történeti értékeinek gyűjtését. Ebben számos támogatója akadt Gömöri-Havas Sándor, Toldy László és nem utolsósorban Gerlóczy Károly alpolgármester személyében. Az 1870-es években a római kori Aquincum területén végzett feltárások eredményei, valamint az 1885. évi országos kiállítás adtak lendületet ezeknek a kezdeményezéseknek. Az országos kiállításnak köszönhetően a régészeti leletek mellett a későbbi korok várostörténeti emlékeinek összegyűjtése is bekerült a felállítandó múzeum feladatai közé.

Ilyen előzmények után 1887. október 20-án a Fővárosi Tanács ülésén kinyilvánították, hogy a Főváros saját múzeumának megalapítása elodázhatalanná vált, és határozatot hoztak a Fővárosi Múzeum létesítésére. Így ez a nap a mai Budapesti Történeti Múzeum születésnapja. Ez a döntés indított el egy folyamatot, amelynek szellemében beadványok, tervek, javaslatok születtek az intézmény formájának kialakítására. Az ezt követő mintegy 20 évet egy hosszú alapítási folyamatnak tekinthetjük, amelynek során több különálló kezdeményezésből kialakult a főváros régészeti, történeti és képzőművészeti emlékeinek helyet adó központi intézmény. Így 1894-ben nyílt meg az Aquincumi Múzeum első épülete, ahol az előkerült római kori leletek kerültek bemutatásra. A városligeti Múcsarnok épületében hosszas szervező és gyűjtőmunka után nyitotta meg kapuit a látogatók előtt 1907. június 1-én a Fővárosi Múzeum, ahol a régészeti és történeti emléktanyag megismertetése volt a cél. Az ezt követő évtizedekben a gyors ütemben gyarapodó gyűjtemények szervezetileg egyre különállóbbá váltak. 1933-ban a Károlyi palotában nyílt meg a Fővárosi Képtár, amely intézmény-résszel kiegészült Múzeum egy jelentős képzőművészeti gyűjtemény őrzője és gyarapítója is lett.

1936-ban az intézmény nevét Székesfővárosi Történeti Múzeumra változtatták. Az alapítók eredeti szándéka szerint a Múzeum minden részlegét közös épületben kívánták elhelyezni. Ez a szándék azonban az idők során egyre kivihetlenebbnek tűnt, és már a második világháborút megelőzően több helyszínen (városligeti Múcsarnok, majd a Kiscelli kastély; Aquincumi Múzeum; Károlyi palota; Halászbástya) voltak látogathatók a kiállítások.

A második világháborút követő időszak a Múzeum életében is az újrakezdés és a változások időszaka volt. Ekkor költözött a középkori gyűjtemény a Halászbástyából a

és a nagybányai pénzverdék leleteinek tanulmányozása során kiderül, hogy Zsigmond uralmának első éveiben a gazdaságtörténet szempontjából is jelentős változások mentek végbe: az itáliai tőkés helyét a pénzügyigazgatásban hosszú időre a délnémet tőkés vették át, s ezzel döntő befolyást szereztek az ország gazdaságpolitikájára. Működésük során alakul majd ki vereteiken a későközépkori magyar verdejegy – mesterjegy rendszer. Ezek alapján kijelenti, hogy Zsigmond király aranypérezésének első korszakát a hagyományok folytatása és újítások bevezetése egyaránt jellemzi.

Ritoók Ágnes a templom körüli temetők elemzési lehetőségeit vázolja fel Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez című írásában. A templom körüli temetkezés meghonosodása Magyarországon a 11. század végére tehető. Az egyes temetkezéseknél felvett adatsorok (sírgödör formája, váz helyzete, leletek) összesítő elemzése adja meg a lehetőséget a már keresztény lakosság temetkezési gyakorlata középkori változásainak, regionális eltéréseinek feltérképezésére. Ritoók megállapítja, hogy a templom körüli temető sírjainak eloszlása sosem egyenletes, mivel a temetőn belül is vannak „előkelőbb” helyek. Az egyén rangját a társadalomban a „jó” temetkezőhely jelentette, ezek a templom falainak közelében, az ereszek alatt, különösen a keleti és déli oldalon helyezkedtek el. Az északi térség fokozatosan kiürült, ide a gonosztevőket és keresztleletlen gyermekeket földelték el. A temető központját jelentő templom szintén temetkező helyként szolgált időközönként változó mértékben, és a társadalom más-más rétegeit érintve.

Zatykó Csilla régi adósságát törleszti Adalékok egy 1460-as Zala megyei birtokmegosztó oklevélhez című tanulmányával. Az oklevél Homokkomárom környékének települési viszonyaiba nyújt betekintést. A környéken említett középkori utak számbavétele után, az oklevélben szereplő települések lokalizációja következik. Egy statikus kép helyett a régió folyamatosan változó település szerkezete bontakozik ki előttünk. Az egyes falvak a település-pusztásodás folyamatának különböző szakaszait tükrözik. A birtokmegosztó oklevél alapján ezek a szakaszok a máig továbbélő települések csoportja, az 1460-ban még létező, de mára már elpusztult települések, a szomszédos falvakba beleolvadó és az 1460-ra már megszűnt, de helynévként továbbélő települések csoportja. Két térkép segíti Homokkomárom és környéke településeinek térbeli elhelyezését.

A tanulmánykötet méltó tisztelgés a középkor történetének megkerülhetetlen kutatója előtt. Az értékes tartalom mellett a kötet ünnepi ezüst színben került kiadásra, a borítót II. Ulászló király guldinere díszíti.

*Bakonyi Zsuzsanna*

## FIGYELŐ

*BODÓ SÁNDOR – ÉDER KATALIN*

### *A FŐVÁROS KINCSESTÁRA – 125 ÉVES A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM*

A 19. század második fele a magyarországi városi múzeumok megalakulásának időszaka. A szervező munka motorja, kiemelkedő támogatója Rómer Flóris, a magyar régészet és múzeumügy vezéralakja volt. Rómer kiemelten fontosnak tartotta Buda és Pest régészeti-történeti értékeinek gyűjtését. Ebben számos támogatója akadt Gömöri-Havas Sándor, Toldy László és nem utolsósorban Gerlóczy Károly alpolgármester személyében. Az 1870-es években a római kori Aquincum területén végzett feltárások eredményei, valamint az 1885. évi országos kiállítás adtak lendületet ezeknek a kezdeményezéseknek. Az országos kiállításnak köszönhetően a régészeti leletek mellett a későbbi korok várostörténeti emlékeinek összegyűjtése is bekerült a felállítandó múzeum feladatai közé.

Ilyen előzmények után 1887. október 20-án a Fővárosi Tanács ülésén kinyilvánították, hogy a Főváros saját múzeumának megalapítása elodázhatatlanná vált, és határozatot hoztak a Fővárosi Múzeum létesítésére. Így ez a nap a mai Budapesti Történeti Múzeum születésnapja. Ez a döntés indított el egy folyamatot, amelynek szellemében beadványok, tervek, javaslatok születtek az intézmény formájának kialakítására. Az ezt követő mintegy 20 évet egy hosszú alapítási folyamatnak tekinthetjük, amelynek során több különálló kezdeményezésből kialakult a főváros régészeti, történeti és képzőművészeti emlékeinek helyet adó központi intézmény. Így 1894-ben nyílt meg az Aquincumi Múzeum első épülete, ahol az előkerült római kori leletek kerültek bemutatásra. A városligeti Múcsarnok épületében hosszas szervező és gyűjtőmunka után nyitotta meg kapuit a látogatók előtt 1907. június 1-én a Fővárosi Múzeum, ahol a régészeti és történeti emléktanyag megismertetése volt a cél. Az ezt követő évtizedekben a gyors ütemben gyarapodó gyűjtemények szervezetileg egyre különállóbbá váltak. 1933-ban a Károlyi palotában nyílt meg a Fővárosi Képtár, amely intézmény-résszel kiegészült Múzeum egy jelentős képzőművészeti gyűjtemény őrzője és gyarapítója is lett.

1936-ban az intézmény nevét Székesfővárosi Történeti Múzeumra változtatták. Az alapítók eredeti szándéka szerint a Múzeum minden részlegét közös épületben kívánták elhelyezni. Ez a szándék azonban az idők során egyre kivihetlenebbnek tűnt, és már a második világháborút megelőzően több helyszínen (városligeti Múcsarnok, majd a Kiscelli kastély; Aquincumi Múzeum; Károlyi palota; Halászbástya) voltak látogathatók a kiállítások.

A második világháborút követő időszak a Múzeum életében is az újrakezdés és a változások időszaka volt. Ekkor költözött a középkori gyűjtemény a Halászbástyából a

régi budai városházába, majd 1967-ben a budavári királyi palotába. A középkori királyi palota feltárt részletei felett elfoglalta helyét a középkor történeti emlékeit gondozó osztály, a főigazgatósággal együtt.

Ugyancsak fontos változás volt, hogy 1951-ben a Múzeum a várostörténeti jelleg kihangsúlyozása érdekében új nevet kapott és azóta az intézmény Budapesti Történeti Múzeum néven működik. A világháború okozta műtárgypusztulásokon túl az azt követő időszak változásai is okoztak veszteségeket. Új kultúrpolitikai szempontok eredményeként 1953-ban a Fővárosi Képtárat közel 12 ezer műalkotással beolvasztották a Szépművészeti Múzeum Országos Képtárába, ahonnan a magyar anyag végül a Magyar Nemzeti Galériába került.

Az intézmény napjainkban 19 telephelyen működik, köztük a kezdetek óta a Múzeumhoz tartozó aquincumi romterület régi és újabb épületeivel és a Kiscelli kastéllyal. A változás történeti múlttal rendelkező és folyamatosan gyarapodó intézmény-részek a BTM szervezeti keretei között 125 éve őrzi az alapításkor meghatározott eszméket, azaz a Főváros történetéhez fűződő régészeti, történeti emlékek, képzőművészeti alkotások gyűjtését, megőrzését és bemutatását.